

Q. M. KDIRBAYEV

FALSAFA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**"TOSHKENT IRRIGATSIYA VA QISHLOQ XO'JALIGINI
MEXANIZATSIYALASH MUHANDISLARI INSTITUTI"
MILLIY TADQIQOT UNIVERSITETI**

Q.M. KDIRBAYEV

FALSAFA

/O'QUV QO'LLANMA/

Toshkent 2025

UO‘K: 1(075)

KBK: 87ya73

Q.M.Kdirbayev

Falsafa [Matn]: o‘quv qo‘llanma / - T.: “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti Davlat muassasasi, 2025. – 372 bet.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan 2024 yil 7-avgustda tasdiqlangan O‘quv dasturi asosida tayyorlangan mazkur o‘quv qo‘llanmada falsafa fanining nazariy asoslari, uning predmeti, maqsad va vazifalari, asosiy qonun va kategoriyalari, falsafiy tafakkur taraqqiyot bosqichlari, Sharq va G‘arb falsafiy merosining o‘zaro bog‘liqligi, zamonaviy falsafiy yo‘nalishlarning shakllanishi hamda ularning bugungi ijtimoiy hayotdagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, falsafaning mantiq, etika va estetikaga oid yo‘nalishlari, jamiyat, inson, qadriyatlar falsafasi, global jarayonlar va barqaror taraqqiyot falsafasi, korrupsiyaga qarshi kurash mexanizmlari bo‘yicha umumiy ma’lumotlar, ushbu sohadagi asosiy tushunchalar va tamoyillar haqidagi bilimlar muxtasar tarzda bayon qilingan.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada talabalarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va falsafiy mushohada ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar va tushunchalar tizimi ishlab chiqilgan

Falsafa faniga oid yozilgan ushbu o‘quv qo‘llanma oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan.

Taqrizchilar **A.Ravshanov** – “TIQXMMI” MTU “Gumanitar fanlar” kafedراسi mudiri, falsafa doktori (PhD)

I.Saifnazarov – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Falsafa” kafedراسi professori, falsafa fanlari doktori (DSc)

ISBN: 978-9910-8485-0-6

©"Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti Davlat muassasasi, 2025

MUQADDIMA

Hurmatli kitobxon, siz qo‘lingizda tutgan ushbu o‘quv qo‘llanma orqali falsafa fanining sirli va chuqur olamiga kirib borasiz. Balki sizni “Falsafa nima?”, “U qanday masalalarni o‘rganadi?” yoki “Nega falsafani o‘rganish zarur?” kabi savollar o‘ylantirayotgandir.

Insoniyat tarixining eng qadimiy davrlaridanoq odamzod borliqning sir-asrorlarini anglash, hayot mazmuni va o‘z mavjudligining mohiyatini tushunish yo‘lida izlanib kelgan. Har bir davr, har bir sivilizatsiya inson tafakkurining yangi qirralarini kashf etgan. “Men kimman?”, “Borliq nimadan iborat?”, “Hayotning ma’nosi nimada?” kabi abadiy savollar ustida o‘ylangan. Ana shu izlanishlar, tafakkur jarayonlari natijasida insoniyat eng buyuk intellektual qadriyat — falsafani yaratdi. Falsafa insonni o‘ylashga, haqiqatni izlashga, mavjudlikni tahlil etishga va voqelikni chuqur anglashga chorlovchi tafakkur maktabidir.

Falsafa — bu faqat nazariy bilimlar majmui emas, balki inson tafakkurining, ma’naviyatining va hayotiy tajribasining uyg‘un ifodasidir. U insonni o‘z hayoti, jamiyati, tabiat va koinotga nisbatan chuqurroq mulohaza yuritishga o‘rgatadi. Falsafa fani hayotning barcha jabhalarini qamrab oladi. Jumladan, inson va tabiat, jamiyat va taraqqiyot, qadriyat va ma’naviyat, o‘tmish va kelajak o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni tahlil etadi. Shu jihatdan u insonni yuzaki qarashlardan uzoqlashtirib, har bir narsa va hodisaning ichki mohiyatini ko‘ra bilishga undaydi.

Falsafa insonni tayyor javoblarga emas, balki mustaqil fikrlashga o‘rgatadi. U inson tafakkurini erkinlashtiradi, shaxsni o‘z fikrini asoslash, tahlil qilish va baholashga chorlaydi. Har bir inson hayotining muayyan bosqichida “Nega o‘zgarishlar ro‘y beradi?”, “Inson hayoti nimaga qaratilgan?”, “Jamiyatni qanday kuchlar harakatga keltiradi?” kabi savollarga duch keladi. Ana shu savollarga javob izlash — falsafiy tafakkurning boshlanishi demakdir.

Bugungi globallashuv, texnologik taraqqiyot va madaniy o‘zgarishlar davrida falsafaning o‘rni yanada muhimdir. Chunki u insonni yangicha fikrlashga, zamonaviy muammolar mohiyatini

anglashga, ilmiy va axloqiy qarorlarni ongli ravishda qabul qilishga o'rgatadi. Falsafa insonni haqiqatni izlash yo'lida bardavom izlanishga, tafakkur va ma'naviyatni uyg'unlashtirishga chorlaydi. U nafaqat ilmiy-intellektual soha, balki insonni ma'naviy barkamollikka, ijtimoiy mas'uliyat va tafakkur madaniyatiga yetaklovchi yo'ldir.

Shu bois ushbu o'quv qo'llanma sizni nafaqat falsafaning nazariy asoslari bilan tanishtiradi, balki inson, jamiyat va borliq mohiyatini yanada chuqurroq anglashga, tafakkur va ma'naviy kamolot sari dadil qadam tashlashga da'vat etadi. Falsafa — insonni fikrlash, izlanish va haqiqatni topishga undovchi doimiy hamrohdir.

1 – MODUL. FALSAFA

1-MAVZU. FALSAFANING MOHIYATI VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLI

Reja:

1. “Falsafa” atamasining kelib chiqishi, mazmuni va mohiyati
2. Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va tarixiy shakllari
3. Falsafaning bosh masalasi
4. Hozirgi davr falsafasining dolzarb masalalari

“Falsafa” atamasining kelib chiqishi, mazmuni va mohiyati.

“Falsafa” atamasi qadimgi yunon tilidagi “philosophia” soʻzidan olingan boʻlib, “phileo” – sevmok, intilmoq va “sophia” – donolik, bilim maʼnolarini anglatadi. Demak, falsafa dastlab “donolikka muhabbat”, “donolikni sevish” yoki “donolikka intilish” maʼnosini bildirgan. Qadimdan buyon insoniyat oʻzini qurshab turgan olamni, tabiat hodisalarini, jamiyat hayotini va inson mohiyatini anglashga intilib kelgan. Bu izlanishlar asta-sekin tizimli bilim shakliga aylangan va falsafiy tafakkurning rivojlanishiga sabab boʻlgan.

Qadimgi yunon faylasufi Pifagor (miloddan avvalgi VI asr) ilk bor oʻzini “donishmand” emas, balki “donolikni sevuvchi” (philosophos) deb atagan. Chunki uning nazarida, mutlaq donolik faqat ilohiy kuchga xos boʻlib, inson esa unga intiluvchi mavjudotdir. Shundan boshlab “falsafa” tushunchasi insonning ilmiy va maʼnaviy izlanishlarini ifodalaydigan umumiy atamaga aylangan.

Falsafa fanini toʻliq anglash uchun avvalo uch muhim kategoriyanı farqlash lozim: maʼno, mazmun va mohiyat. Ular bir-biriga yaqin boʻlsa-da, mutlaqo bir xil emas, aksincha, har biri bilish jarayonida alohida vazifani bajaradi va narsa-hodisaning turli tomonlarini yoritadi.

Maʼno – bu soʻz, tushuncha yoki hodisaning inson ongida uygʻotadigan ilk tasavvuri va ifodasi. Maʼno til orqali shakllanadi va u tashqi aloqadorlikni koʻrsatadi. Masalan, “falsafa” soʻzining maʼnosi “donolikka muhabbat”, “donolikni sevish”, “donolikka intilish” kabi iboralar orqali izohlanadi. Demak, maʼno hodisaning

eng umumiy ko‘rinishi, uni ifodalash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ma’nosiz so‘z yoki tushuncha bo‘lishi mumkin emas, chunki ma’no – uning til va ongda mavjudlik shaklidir.

Mazmun esa ma’nodan chuqurroq bo‘lib, narsa yoki tushunchaning ichki tarkibi, xususiyatlari, unsurlari majmuini bildiradi. Agar ma’no birgina so‘z orqali hodisani belgilasa, mazmun uning tarkibiy qismlari va aloqalarini ochib beradi. Masalan, falsafaning mazmuniga uning asosiy masalalari, kategoriyalari, qonuniyatlari, metodlari va yo‘nalishlari kiradi. Masalan, falsafa mazmunida “borliq”, “tafakkur”, “materiya”, “ong”, “qonuniyat”, “erkinlik”, “zarurat”, “inson”, “jamiyat” kabi fundamental tushunchalar mavjud. Shuningdek, unda dunyoqarash shakllari, bilish nazariyasi, ijtimoiy-falsafiy qarashlar, axloqiy qadriyatlar ham o‘z aksini topadi. Shunday qilib, mazmun — bu hodisaning ichki boyligi, ko‘p qirrali jihatlar va elementlar tizimidir.

Mohiyat esa eng chuqur qatlamdir. U narsa yoki hodisaning o‘ziga xos va belgilovchi tabiatini, boshqalardan ajratib turadigan tub xususiyatini ifodalaydi. Mohiyat — bu hodisaning ichki qonuniyati, maqsadi va asl tabiatini belgilovchi omil. Masalan, falsafaning mohiyati insonning dunyoni anglash, hayot mazmunini topish va jamiyat taraqqiyoti uchun yo‘l ko‘rsatish vazifasidadir. Agar falsafaning mazmuni “nimalardan iborat?” degan savolga javob bersa, uning mohiyati “nega aynan shunday?” yoki “uning asosiy maqsadi nima?” degan savollarga javob beradi.

Shunday qilib, ularning farqini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Ma’no – hodisaning eng umumiy ifodasi, til orqali beriladigan tashqi belgi. (Savol: “Bu so‘z nimani anglatadi?”)

Mazmun – hodisaning ichki tarkibi, unsurlari va xususiyatlari majmuasi. (Savol: “U nimadan iborat?”)

Mohiyat – hodisaning tub tabiati, eng muhim va belgilovchi jihati. (Savol: “Uning asl maqsadi va mavjudlik sababi nima?”)

Demak, ma’no hodisaga nom beradi, mazmun uni ichki jihatdan ochib beradi, mohiyat esa uni falsafiy darajada tushuntirib beradi. Ularning barchasi bir-birini to‘ldiradi. Ma’nosiz mazmunni tushunib

bo'lmaydi, mazmunsiz mohiyatni anglab bo'lmaydi, mohiyatsiz esa hodisaning asl ahamiyati aniqlanmaydi. Shu jihatdan, ma'no – tashqi ifoda, mazmun – ichki boylik, mohiyat esa tub haqiqatdir.

Falsafaning mohiyatini va uning paydo bo'lish sabablarini anglash uchun avvalo inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Chunki falsafa insonning o'zini qurshab turgan olamni idrok etishi, unga nisbatan munosabati, qadriyatlari va hayotiy maqsadlarini anglash jarayonidan kelib chiqqan. Dunyoqarash inson tafakkurining eng qadimiy va tabiiy shakli bo'lib, u dastlab mifologik va diniy qarashlar tarzida namoyon bo'lgan. Inson o'z hayotida tabiat hodisalari, koinot sirlarini, jamiyatdagi munosabatlarni tushunishga intilgan sari umumiy, tizimli bilim zarurati tug'ilgan va bu jarayon asta-sekin falsafiy tafakkurga yo'l ochgan. Demak, falsafa tasodifan paydo bo'lmagan, balki insonning dunyoqarashi rivojlanib, uni chuqurroq anglash ehtiyoji ortgani sari shakllangan. Shu sababli falsafaning mohiyatini to'liq tushunish uchun avvalo inson dunyoqarashining tarixiy ildizlarini, uning rivojlanish bosqichlarini va hayotiy ehtiyojlarga bog'liqligini tahlil etish zarur bo'ladi.

Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va ijtimoiy funksiyalari. **Dunyoqarash** – bu insonning tabiat, jamiyat va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi, uning hayotiy tajribalari, bilimlari, qadriyatlari va e'tiqodlarini o'zida mujassam etgan bir butun qarashlar tizimidir. Falsafiy nuqtai nazardan, dunyoqarash nafaqat insonning voqelikni anglash shakli, balki uning hayotiy yo'lini belgilovchi, amaliy va ma'naviy yo'naltiruvchi mezon hisoblanadi. U inson tafakkurida umumiy tasavvur hosil qiladi, hayotiy tanlovlarda yo'l-yo'riq beradi va shaxsning ma'naviy-ruhiy qiyofasini shakllantiradi. Shu bois dunyoqarash insonning falsafiy tafakkuri, bilimga chanqoqligi va haqiqatni izlash intilishining asosiy ifodasi sifatida qaraladi.

Dunyoqarash insonning hayotiy faoliyati, bilim olish jarayoni va ma'naviy-ruhiy rivojlanishidagi markaziy omildir. U insonning tabiat, jamiyat va o'z-o'ziga nisbatan munosabatini, qadriyatlar tizimini va e'tiqodlarini ifodalaydi. Dunyoqarash orqali inson voqelikka nisbatan umumiy tasavvur hosil qiladi, hayotiy

tanlovlarda yo‘l-yo‘riq oladi va o‘z shaxsiy maqsadlarini belgilaydi. Shuningdek, dunyoqarash odamni bilimga, haqiqatni anglashga va mukammallikka intilishiga ruhlantiradi. Shu bois uni inson tafakkurining eng muhim qirralaridan biri, hayotiy va ma‘naviy yo‘naltiruvchi kuch sifatida qarash mumkin. Dunyoqarashning mohiyati shundaki, u insonning hayotiy va ma‘naviy faoliyati, dunyoni idrok etish va jamiyat bilan munosabatini tizimli tarzda birlashtiradi.

Dunyoqarashning shakllanishiga ijtimoiy muhit tasir etadi. Aql paydo bo‘lishi bilan inson o‘zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o‘z «meni» va o‘zgalar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o‘zini va o‘zini qurshagan borliqni anglaydi, o‘zi va boshqa odamlarni, o‘zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o‘ziga ma‘lum bo‘lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o‘zi va o‘zini qo‘rshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o‘ziga maqul va nomaqul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko‘radi.

Dunyoqarashning tuzilishi - *dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish* kabi eng muhim elementlardan iborat.

Dunyoni sezish. Dunyoqarashning eng birinchi va asosiy elementi – dunyoni sezish bo‘lib, u insonning voqelikni bilish jarayonidagi eng dastlabki bosqichini tashkil etadi. Dunyoni sezish – bu insonning atrof-muhit bilan bevosita aloqasi, hodisalarni his qilish, ular yuz berayotganini anglash va bevosita tajriba orqali qabul qilish jarayonidir. Bu bosqichda inson voqelikni asosan sezgi organlari orqali qabul qiladi: ko‘rish, eshitish, ta‘mlash, hidlash va tegish orqali atrofdagi hodisalarni o‘z ongida qabul qiladi. Shuningdek, sezish jarayoni faqat tashqi olam bilan chegaralanmaydi, u insonning ichki holatlari, hissiyotlari, ichki tajribalari bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Masalan, inson tabiatdagi o‘zgarishlarni, ijtimoiy muhitdagi hodisalarni yoki insonlararo munosabatlarni sezadi va ularning yuzaga kelish tarzini dastlabki tushunchalar darajasida anglay boshlaydi.

Sezish jarayoni dunyoqarashning keyingi elementlari – idrok etish va tushunish uchun zarur poydevor yaratadi. Chunki inson voqelikni to‘g‘ri idrok etishi uchun uni avvalo his etishi, e‘tibor bilan kuzatishi va sezgi orqali ma‘lumot to‘plashi kerak. Shuning uchun sezish – bu bilimning eng dastlabki, eng tabiiy va eng bevosita shaklidir. Shu bilan birga, dunyoni sezish nafaqat tashqi hodisalarni qabul qilish, balki ularni subyektiv tajriba va hissiyotlar bilan bog‘lash imkonini ham beradi. Masalan, biror voqea yoki hodisani inson sezadi, lekin uni anglash va tushunish darajasi keyingi bosqichlarda rivojlanadi.

Dunyoni sezish jarayoni inson tafakkurining faoliyatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi: u orqali insonning xulq-atvori, qarorlari va hayotiy intilishlari shakllanadi. Shu sababli falsafiy nuqtai nazardan dunyoqarashning dastlabki bosqichi – sezish – nafaqat tashqi olamni qabul qilish, balki insonning o‘z shaxsiy tajribasi, hissiyotlari va ongidagi dastlabki tushunchalar bilan boyitilgan murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu elementning mohiyati shundaki, dunyoni sezish insonning haqiqiy voqelik bilan bevosita aloqasini ta‘minlaydi va uning tafakkurida keyingi idrok etish va tushunish jarayonlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Dunyoni idrok etish. Dunyoqarashning ikkinchi va muhim elementi – dunyoni idrok etish bo‘lib, u insonning sezgan ma‘lumotlarini ongda tizimlashtirish, ular orasidagi bog‘liqlikni aniqlash va voqelikni chuqurroq anglash jarayonini ifodalaydi. Idrok etish jarayoni sezishdan farqli ravishda faqat tashqi hodisalarni qabul qilish bilan cheklanmaydi; u inson tafakkurining faoliyatini talab qiladi. Bu bosqichda inson hodisalar orasidagi sabab-natija munosabatlarini aniqlashga harakat qiladi, hodisalarni umumiy qoidalar va qonuniyatlar bilan bog‘laydi, ularni o‘zaro taqqoslaydi va tahlil qiladi. Masalan, inson tabiatdagi o‘zgarishlarni sezadi, lekin idrok etish orqali ularning sabablari, oqibatlari va rivojlanish jarayoni haqida tushuncha hosil qiladi.

Idrok etish jarayoni shuningdek insonning shaxsiy tajribasi, bilim darajasi va ijtimoiy muhit bilan bog‘liq bo‘lib, u orqali inson voqelikni faqat tashqi ko‘rinishi bilan emas, balki ichki mohiyati bilan ham anglashga intiladi. Idrok etilgan voqelik inson tafakkurida

tizimli tasavvurga aylanadi, bu esa keyingi bosqich – dunyoni tushunish uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Shu bilan birga, idrok etish jarayoni insonning hayotiy faoliyati va qaror qabul qilishiga bevosita ta'sir qiladi, chunki idrok etilgan voqelik asosida inson o'z harakatlarini, reja va maqsadlarini shakllantiradi.

Falsafiy nuqtai nazardan, dunyoni idrok etish insonning tafakkurida sezish orqali olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish, ularni mantiqiy ravishda bog'lash va voqelikni chuqur tushunish jarayoni sifatida qaraladi. Bu element dunyoqarashning rivojlanishida markaziy ahamiyatga ega, chunki sezilgan hodisalarni idrok etishsiz inson voqelikni haqiqiy mazmunida anglay olmaydi, shaxsiy va jamiyat hayotida to'g'ri tanlov qilish imkoniga ega bo'lolmaydi.

Dunyoni tushunish. Dunyoqarashning uchinchi va eng yuqori darajasi – dunyoni tushunish bo'lib, u insonning sezish va idrok etish jarayonlaridan so'ng voqelikni chuqur falsafiy va ilmiy jihatdan anglashini ifodalaydi. Bu bosqichda inson hodisalarni faqat tashqi ko'rinishi bilan emas, balki ularning mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, sabab-natija munosabatlari va jamiyat hayotiga ta'siri bilan o'rganadi. Dunyoni tushunish jarayoni nafaqat bilim olish, balki insonning tafakkurida tizimli, mantiqiy va umumiy qarashlar tizimini shakllantiradi, u orqali inson voqelikni to'liqroq anglaydi va hayotiy faoliyatini samarali rejalashtiradi.

Shuningdek, dunyoni tushunish insonning shaxsiy tajribasi, ilmiy bilimlari, ma'naviy qadriyatlari va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqdir. Bu bosqichda inson faqat kuzatadi yoki idrok etadi, balki hodisalarni tahlil qiladi, ularni umumiy qonuniyatlardan va nazariyalardan bilan bog'laydi, turli qarashlarni solishtiradi va ularni tizimlashtiradi. Masalan, inson ijtimoiy hodisalarni tushunishda faqat ularni sezish yoki idrok etish bilan cheklanmaydi; u ularning tarixiy ildizlari, rivojlanish yo'nalishlari, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy omillarga ta'sirini ham o'rganadi. Shu tariqa, dunyoni tushunish jarayoni insonning bilimiga chanqoqligi va haqiqatni izlash intilishining eng yuqori ifodasi bo'ladi.

Falsafiy nuqtai nazardan, dunyoni tushunish – bu inson tafakkurining eng murakkab faoliyati bo‘lib, u orqali inson voqelikni sistematik, mantiqiy va umumiy qoidalar asosida tahlil qiladi, hayotiy qarorlar qabul qiladi, shaxsiy va jamiyat maqsadlariga yo‘naltirilgan faoliyatini shakllantiradi. Shu bilan birga, dunyoni tushunish insonni nafaqat bilimli, balki ma’naviy va axloqiy jihatdan yetuk shaxs sifatida rivojlantiradi, chunki u voqelikni chuqur anglagan holda o‘z xatti-harakatlarini ongli tarzda boshqaradi, atrof-muhit bilan uyg‘unlashgan va tizimli munosabatlarni o‘rnatadi.

Ushbu uch element – dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish – bir-birini to‘ldiradi va dunyoqarashning murakkab, tizimli tuzilishini tashkil qiladi. Sezish voqelikni qabul qilishning dastlabki bosqichi, idrok etish uni ongli tarzda tizimlashtirish va tahlil qilish jarayoni, tushunish esa natijada voqelikni chuqur anglash va hayotiy amaliyotga tadbiq etish imkonini beradi. Shu sababli dunyoqarash inson tafakkurining uzluksiz rivojlanishi va hayotiy faoliyatning falsafiy asoslarini shakllantiruvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Dunyoqarashda ***bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalari*** mujassamlashadi.

Dunyoqarashning *bilish funksiyasi* insonda qiziqish uyg‘otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan javoblarni o‘z ichiga oladi. Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo‘lib boradi.

Dunyoqarashning *qadriyatlarga munosabat funksiyasi* – insonning hayotni va o‘zini oliy qadriyat deb hisoblagan holga shakllanadi. Zero, o‘z qadrini bilmagan inson o‘zgalar qadrini bilmaydi va hayotda o‘z o‘rnini topa olmaydi.

Dunyoqarashning *xulq atvorni belgilash funksiyasi* – insonda o‘z-o‘zini tarbiyalash, manaviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o‘zining manaviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi..

Dunyoqarash *amaliy* va *nazariy* darajalarda amal qiladi.

Dunyoqarashning *amaliy darajasi* stixiyali tarzda shakllanadi va unda dunyoning manzarasi hayot haqidagi tipik tasavvurlar to'plami namoyon bo'ladi. Bu to'plam kundalik hayotda ayniqsa ko'p uchraydigan vaziyatlardan, mazkur muhitga xos bo'lgan ko'nikmalar, munosabatlar va odatlardan tarkib topadi. Bunday dunyoqarashga uning egasiga xos bo'lgan kasbiy mo'ljallar ayniqsa kuchli tasir ko'rsatadi. Xulq-atvor reaksiyalari tipining shakllanishida subektning kasb-kori (amaldor, savdo xodimi, ofitser, uy bekasi, shifokor va h.k.) hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Oddiy dunyoqarash egasi dunyoga munosabatning o'z muhitiga ayniqsa xos bo'lgan andozalarini umumlashtirib, ularni harakatlar va qarashlarning o'zgartirish oson bo'lmagan muayyan mezoniga aylantiradi. "Oddiy dunyoqarash" kategoriyasining sinonimlari sifatida "kundalik dunyoqarash", "amaliy dunyoqarash", "noilmiy dunyoqarash" tushunchalari amal qiladi.

Dunyoqarashning *nazariy darajasi* voqelikning bevosita inikosi emas, balki dunyo haqidagi ideallar va konseptual modellar majmuidir. Aynan ideallar dunyoqarashni – kelajakni shakllantiruvchi va belgilovchi ideal kuch sifatida tavsiflaydi. Nazariy darajaning izchil rivojlanishi insonda amalda mavjud bo'lgan dunyoqarashning boshqa qatlamlarini, xususan mifologik dunyoqarash qoldiqlari yoki kundalik dunyoqarash unsurlarini inkor qilmaydi. Nazariy dunyoqarash asrlar davomida individning ijtimoiylashuvi jarayonining mahsuli hisoblanadi. Bunda individ o'zining voqelikka bo'lgan munosabatida jamiyatdan olinadigan nematlarni bevosita o'zlashtirishdan tarixiy bunyodkorlik va insoniy qadriyatlar mazmunini tushunishga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tadi.

Shunday qilib, dunyoqarashning har bir darajasi inson hayot faoliyatida o'z vazifalarini hal qiladi. Ularning ahamiyati va o'ziga xosligi ham shundadir. Tanqid faqat u yoki bu (diniy, oddiy, pragmatik yoki ssientistik) dunyoqarash universallikni asossiz ravishda davo qilgan holda o'rinli bo'ladi.

Shubha dunyoqarashning muhim elementi bo'lib, u insonni dogmatizm, yani biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi.

Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo‘lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari *mifologik, diniy va falsafiy* bo‘lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir.

Mifologik dunyoqarash. “Mifologiya” so‘zi yunoncha mythos — “afsona, rivoyat” va logos — “so‘z, aql, mantiqiy bayon” tushunchalaridan kelib chiqqan bo‘lib, afsonalarni ilmiy jihatdan o‘rganishni bildiradi. Insoniyat tarixidagi eng qadimgi va dastlabki dunyoqarash shakllaridan biri bo‘lib, u odamlarning atrof-muhitni, hayotni va tabiiy hodisalarni tushunish va izohlashga bo‘lgan urinishlari natijasida yuzaga kelgan. Bu dunyoqarash shakli, asosan, insonlar tabiatdagi sirli va tushunarsiz hodisalarni tushuntirish uchun turli miflar, afsonalar va ertaklardan foydalangan davr bilan bog‘liq. Mifologik dunyoqarashning asosiy xususiyati shundaki, u dunyo va undagi hodisalarni insoniy, ruhiy va ilohiy kuchlar bilan bog‘lab, ularni personifikatsiya qilgan; ya’ni tabiatdagi kuchlar, quyosh, yomg‘ir, shamol yoki daryo kabi elementlar turli xudolar, ruhlar sifatida tasavvur qilingan. Shu bilan birga, mifologik dunyoqarash jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotini ham tartibga solgan, u urf-odatlar, marosimlar, diniy e’tiqodlar va hayotiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘langan. Insonlar hayotdagi muhim voqealarni — tug‘ilish, o‘lim, urush, hosil va tabiiy falokatlarni — miflar orqali tushuntirib, ularga ma’no berishga harakat qilganlar.

Mifologik dunyoqarashning rivojlanishida asosiy vositalardan biri — til va og‘zaki ijod bo‘lgan, chunki qadimgi jamiyatlarda bilimlar va tajribalar avloddan-avlodga hikoyalar, dostonlar, qo‘shiqlar va ertaklar orqali yetkazilgan. Shu bilan birga, mifologik dunyoqarash insonlarning tabiatga bo‘lgan munosabatini shakllantirgan, ularni tabiat kuchlariga hurmat va ehtiyotkorlik bilan yondashishga o‘rgatgan. Shuningdek, bu dunyoqarash shakli falsafaning paydo bo‘lishiga tayanch vazifasini bajargan, chunki u insonlarni atrofdagi olamni tizimli ravishda izohlash va uning

sabablarini o'rganishga undagan. Mifologik dunyoqarash ko'plab qadimiy sivilizatsiyalarda — Mesopotamiya, Misr, Hindiston, Gretsiya va Xitoyda — alohida shakllarda namoyon bo'lgan va har bir jamiyatning o'ziga xos diniy-ijtimoiy ehtiyojlarini aks ettirgan. Shu tariqa, mifologik dunyoqarash inson tafakkurining dastlabki bosqichi sifatida nafaqat tabiatni tushunishga, balki jamiyat va madaniyatni shakllantirishga ham katta hissa qo'shgan.

Diniy dunyoqarash. Din so'zi arabchadan tarjimada bo'ysunish, tartib, qonun va javobgarlik, e'tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma'nolarni anglatadi. Dunyoni mutlaq hokimiyatga ega bo'lgan oliy mavjudot, Xudo boshqaradi degan tasavvurga asoslanadi va shu bilan mifologik dunyoqarashdan farq qiladi. Xudo boqiy va shak-shubhasizdir, u hamma narsani – makon va vaqt, materiya, barcha tirik jonzotlarni yaratgan. Xudo barcha yaxshi fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan va hamma narsaga qodir. U dunyoni yaxshi ishlar uchun yaratgan, biroq U dunyoga erkinlik ham bergan, yaxshilikka har kim zo'rlik ostida emas, balki o'z ixtiyoriga ko'ra kelishiga imkoniyat yaratgan.

Diniy dunyoqarashda dunyoning maqsad va mazmuni – hammaning hammaga nisbatan umumiy muhabbatiga erishish, biroq bunga yo'l erkinlik hamda yomonlik imkoniyati orqali o'tadi. Xudo muhabbat va yaxshilikka majburlov yo'li bilan erishishni xohlamaydi, U Ilohiy muhabbatni hayotning birdan-bir to'g'ri qonuni sifatida o'zi anglab etishi uchun dunyoga erkinlik bergan. Dunyo buni anglab etgunga qadar maqsaddan ko'p sonli chetga chiqishlar yuz berishi mumkin. Inson hayotining mazmuni – Xudoning xohish-irodasini erkin qabul qilish, o'zidagi muhabbat bilan mushtarak bo'lmagan ko'r-ko'rona erkinlikni engish, erkinlik bilan Xudoning muhabbatini o'zida birlashtirishdan iborat.

Falsafiy dunyoqarash. Taxminan 3000 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli – falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shart-sharoit Sharq va G'arbda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi. Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o'laroq, falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi.

Falsafiy dunyoqarashning shakllanishi tarixi – bu inson tafakkurining rivojlanish jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, u qadimiy davrlardan hozirgi zamongacha bo‘lgan bosqichlarni qamrab oladi. Falsafiy dunyoqarashning ildizi qadimgi insonning tabiat va jamiyat hodisalarini tizimli ravishda tushunishga bo‘lgan intilishlarida yotadi. Dastlabki bosqichda insonlar mifologik va diniy tushuntirishlarga tayangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan ular hodisalarni mantiqiy tahlil va sabab-natija munosabatlari orqali izohlashga harakat qilgan. Shu tariqa, falsafiy dunyoqarash Qadimgi Yunoniston, Hindiston, Xitoy va Markaziy Osiyoda bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi.

Falsafiy dunyoqarash – insoniyatning dunyoni, hayot va mavjudlikni chuqur va tizimli tarzda idrok etishga intilgan eng murakkab va rivojlangan dunyoqarash shaklidir. U boshqa tarixiy dunyoqarash shakllaridan farqli o‘laroq, subyektiv tafakkur va mantiqiy tahlil asosida shakllanadi, ya’ni inson hodisalarni nafaqat tashqi ko‘rinishlari orqali, balki ularning mohiyati, sababi va natijalarini chuqur anglash orqali tushunishga harakat qiladi. Falsafiy dunyoqarashning asosiy xususiyati shundaki, u insonni dunyo bilan bevosita bog‘laydigan tajribadan yuqoriga ko‘tarib, hayotning umumiy tamoyillari, mavjudlikning maqsadi, axloqiy qadriyatlar, bilim va haqiqat tushunchalarini tizimli ravishda o‘rganadi. Shu bilan birga, falsafiy dunyoqarash insonni faqat tabiiy hodisalarni tushunishga emas, balki jamiyat, tarix va madaniyat jarayonlarini ham tizimli va muvozanatli idrok etishga o‘rgatadi. U shuningdek, savol berish va izlanish jarayonini markazga qo‘yadi, ya’ni inson doimo “nima uchun?”, “qanday qilib?” va “nimani anglatadi?” kabi savollarga javob izlaydi. Falsafiy dunyoqarashning mohiyati shundaki, u insonni nazariy tafakkur va amaliy hayot o‘rtasida bog‘lovchi vosita sifatida xizmat qiladi, hayotiy qarorlar qabul qilishda, axloqiy me’yorlarni shakllantirishda va ma’naviy rivojlanishda chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Shu boisdan ham, falsafiy dunyoqarash nafaqat bilim va tafakkurning rivojlanishida, balki insoniyat madaniyati, ilm-fani, san’ati va jamiyat tuzilmasini chuqur tushunishda ham beqiyos ahamiyatga ega hisoblanadi.

Shu o‘rinda alohida ta’kidlash lozimki, **“Inson–dunyo” tizimi** tushunchasi falsafada eng muhim nazariy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Bu tushuncha inson va uni o‘rab turgan dunyo o‘rtasidagi uzviy, o‘zaro ta’sirchan munosabatni ifodalaydi. Inson tabiatning bir qismi sifatida unda mavjud bo‘libgina qolmaydi, balki ong, tafakkur, faoliyat va madaniyat orqali dunyoni biladi, uni o‘zgartiradi va o‘z ehtiyojlariga moslashtiradi. Shu jihatdan “inson–dunyo” tizimi — bu ikki tomonlama jarayon: bir tomondan, inson dunyoning mahsuli va uning qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi mavjudot, ikkinchi tomondan esa, inson faol subyekt sifatida dunyoga faol ta’sir ko‘rsatuvchi kuchdir.

“Inson–dunyo” tizimi tushunchasi shuni anglatadiki, insonning mavjudligi dunyosiz, dunyoning inson ongidagi in’ikosi esa insonga bog‘liq bo‘lmasdan to‘liq anglanishi mumkin emas. Dunyoni bilish, uni tushunish va qadrlash inson tafakkuri orqali amalga oshadi. Shu sababli falsafiy tafakkurda inson doimo “markaziy nuqta” sifatida qaraladi. Masalan, antik davr faylasuflari insonni “mikrokosmos” — olamning kichik nusxasi sifatida ko‘rgan bo‘lsa, Yangi davr falsafasida insonni faoliyat orqali dunyoni o‘zlashtiruvchi mavjudot sifatida talqin qilingan.

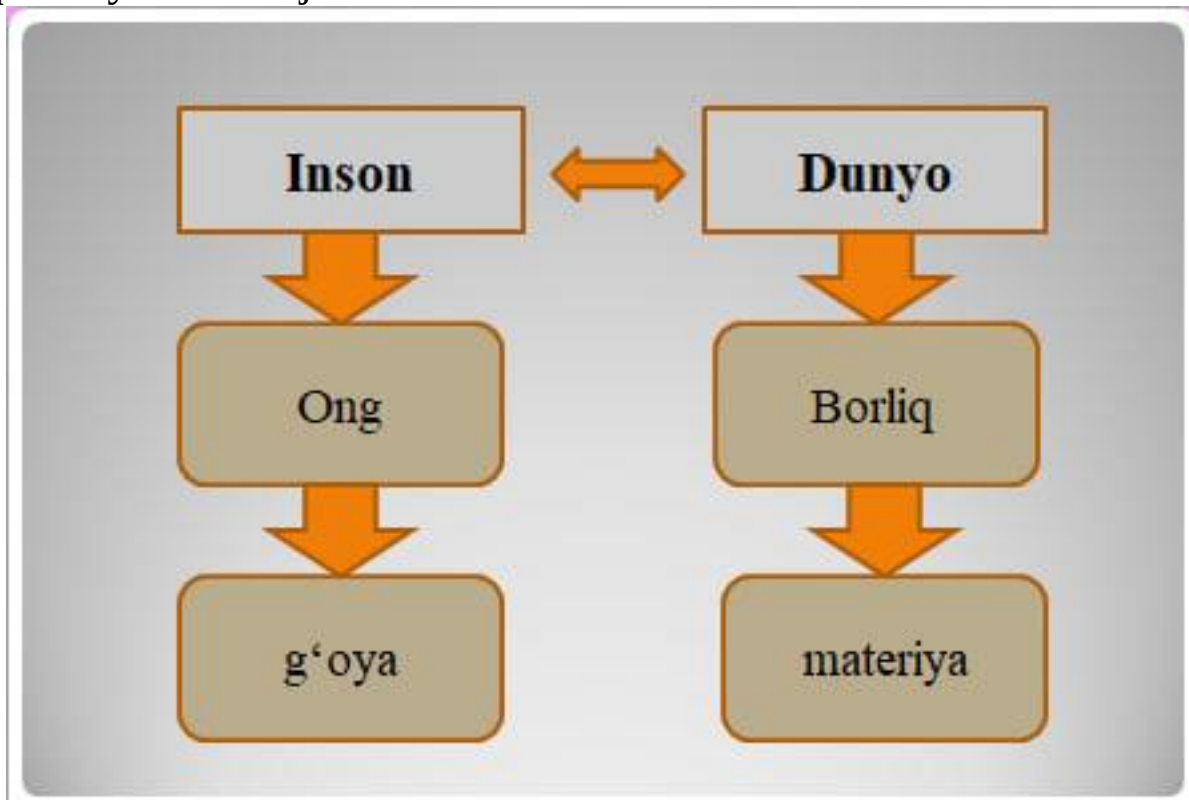
Bu tizimning mohiyatida shunday g‘oya yotadiki, inson va dunyo bir-biridan ajralmasdir. Inson tabiat va jamiyatda yashaydi, ularning qonuniyatlariga bo‘ysunadi, lekin o‘zining aqli, bilimlari, qadriyatlari orqali dunyoni o‘zgartirish imkoniga ega. Shu boisdan ham “inson–dunyo” tizimi masalasi falsafada gnoseologiya, ontologiya, antropologiya va aksiologiya bilan bevosita bog‘lanadi. U insonning kimligi, erkinligi, maqsadlari, qadriyatlari, tabiat va jamiyat bilan aloqalarini chuqur anglash uchun metodologik asos vazifasini bajaradi.

Falsafa “inson–dunyo” tizimining eng umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi. Demak, falsafa alohida fanlar bilan bog‘liq bilimlarni umumlashtiradi, ular orasidagi ichki bog‘liqlikni, umumiy tamoyillarni izohlaydi. Shuning uchun ham falsafa inson va dunyoni yaxlit tizim sifatida ko‘radi. Inson tabiatning bir bo‘lagi, jamiyatning a‘zosi, ong va faoliyat egasi sifatida dunyo bilan uzluksiz aloqada yashaydi.

Falsafaning vazifasi shundan iboratki, u insonning dunyodagi oʻrni, mavjudotning mohiyati, ong va materiya munosabati, erkinlik va zarurat, qadriyat va maʼnaviyat kabi eng fundamental masalalarni oʻrganadi. Inson dunyoni idrok etar ekan, uni nafaqat tashqi tajriba asosida, balki falsafiy tafakkur orqali chuqurroq anglashga harakat qiladi. Falsafa ana shu jarayonning metodologik asosi boʻlib xizmat qiladi: u inson va dunyo oʻrtasidagi oʻzaro munosabatning eng umumiy qonuniyatlarini tahlil etadi va umumlashtiradi.

Bundan tashqari, falsafa inson–dunyo tizimida mavjud boʻlgan muammolarni ham yoritadi. Masalan, insonning tabiatga nisbatan munosabati, ekologik inqiroz, texnologiyalar taraqqiyoti bilan bogʻliq axloqiy masalalar, insonning oʻzini anglash jarayoni — bularning barchasi falsafaning oʻrganish obyekti hisoblanadi. Demak, falsafa nafaqat nazariy umumlashtirishlar beradi, balki insoniyatning hayotiy amaliyotida ham muhim yoʻnaltiruvchi kuch sifatida namoyon boʻladi.

Xullas, falsafa barcha fanlar uchun umumiy metodologik poydevor yaratadi hamda insoniyat tafakkurini eng muhim qonuniyatlar darajasida shakllantiradi.

Falsafaning bosh masalasi – bu inson tafakkurining eng umumiy va fundamental yoʻnalishi boʻlib, u inson va dunyo

haqidagi asosiy savollarga javob izlashga qaratilgan. Ushbu masala ikki muhim masalani o'z ichiga oladi. **Birinchisi**, *“Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?”* **ikkinchisi**, *“Dunyoni bilish mumkinmi?”* **degan savol bilan bog'liq bo'lib, bu ontognoseologik masala hisoblanadi.** Falsafa insonning bilish imkoniyatlarini, bilim manbalarini, tafakkur va idrok jarayonlarini chuqur tahlil qiladi, haqiqatni anglash yo'llarini o'rganadi. Bu orqali inson o'z bilimining chegaralari va imkoniyatlarini tushunishga harakat qiladi, dunyoning asosiy mohiyati, haqiqatning nima ekanligini aniqlashga intiladi.

Idealizm tarafdorlari g'oyaning, tafakkur va ruhiy mavjudotning birlamchi ekanligini, **materializm** tarafdorlari esa materiya va moddiy jarayonlarning birlamchligini ta'kidlaydi. Shu tariqa, falsafaning bosh masalasi nafaqat inson-dunyo tizimi o'rtasidagi munosabatni, balki bilish va mavjudlikning asosiy tamoyillari, haqiqat va tafakkurning o'zaro bog'liqligini ham o'rganadi. Bu masala inson tafakkurini chuqur mulohaza qilishga, turli falsafiy yo'nalishlar va maktablarni shakllantirishga asos bo'lgan, falsafaning ilmiy va nazariy rivojlanishida markaziy o'rin egallaydi.

Darhaqiqat, ong, tafakkur, ruh, ideallik va ularning materiya, tabiat, borliq bilan o'zaro nisbati masalalariga o'z munosabatini bildirmagan yoki, o'z mulohazalari va xulosalarida shubha qilmagan faylasufni topish mushkul. Bu hol o'z vaqtida olimlar tomonidan “falsafaning bosh masalasi”ni tariflashiga turtki bergan bo'lib, unda yuqorida ta'kidlab o'tilgan ikki jihat alohida ajralib turadi.

Birinchi jihat moddiylik va ideallikning o'zaro nisbatiga tegishli. Savol shunday qo'yiladi: “Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?” yoki, “Tafakkur va borliqning nisbati masalasidir”.

Ikkinchi jihat birinchi jihat bilan uzviy bog'liq bo'lib, quyidagicha tariflanadi: “Dunyoni bilish mumkinmi?” Boshqacha aytganda: “Biz haqiqiy dunyo haqidagi o'z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizda borliqni to'g'ri aks ettirishga qodirmizmi?”. Bu masalada materialistlar va idealistlarning qarashlari ziddiyatli xarakterga egadir.

U yoki bu faylasuflar savolning birinchi qismiga qanday javob berishiga qarab, -dunyo azaldan moddiy, ong esa bu materiyaning

mahsulidir, deb hisoblovchilar materialistlar va dunyo zamirida materiyadan oldin paydo bo'lgan va uni yaratuvchi ideal narsalar va hodisalar yotadi, degan fikrni himoya qiluvchi idealistlarga ajratiladi.

Bunda idealizmning ikki turi – obektiv va subektiv idealizm farqlanadi. **Obektiv idealistlar** – qandaydir nomoddiy va inson ongiga bog'liq bo'lmagan (yani obektiv mavjud bo'lgan) narsalar va hodisalarni (Xudo,dunyoviy aql, g'oya, ruh va shu kabilar) butun borliqning asosi deb etirof etadilar. Falsafa tarixida Platon, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, G.Gegel, N.Berdyaev kabi mutafakkirlar obektiv idealizm namoyandalaridir. **Subektiv idealistlar** – dunyo faqat individual (subyektiv) ong mahsuidir deb hisoblaydilar. J.Berkli, D.Yum, I.G.Fixte subektiv idealizmning yorqin namoyandalari hisoblanadi.

Falsafa fanining muammolari, o'z xususiyatlariga ko'ra, azaliy va o'tkinchi bo'lishi mumkin. Azaliy muammolar insoniyat paydo bo'lgan davridayoq vujudga kelgan bo'lib, toki odamzod mavjud ekan, yashayveradi. Chunki insoniyat taraqqiyotining har bir bosqichida ushbu muammolar yangidan kun tartibiga qo'yilaveradi. Ularni o'rganish jarayonida ilmfan taraqqiy etib boradi.

Olam va odam munosabatlari, dunyoning mavjudligi, borliqning voqeligi, undagi o'zaro aloqadorlik va taraqqiy etish, insoniyat hayotidagi adolat va haqiqat, yaxshilik va yomonlik, urush va tinchlik, umrning mazmuni, tabiat va jamiyat taraqqiyotining asosiy tamoyillari bilan bog'liq ko'pdan-ko'p masalalar falsafa va falsafiy bilim sohalarining azaliy muammolari sirasiga kiradi.

Falsafada olamning asosida nima yotadi, uni voqe etib turgan narsaning mohiyati nimadan iborat, degan masalalar nihoyatda uzoq tarixga ega. Qadimgi Yunoniston va Rimda bu masala “Substantsiya” tushunchasi va uning mazmunini qanday tushunilishiga qarab o'ziga xos ifodalangan. Substantsiya deganda olam va dunyodagi narsalarning mohiyati to'g'risidagi fikr tushunilgan. Yunoniston faylasufi va matematigi Pifagor hamma narsa sonlardan tashkil topgan degan bo'lsa, Platon substantsiya — g'oyalardir degan, Demokrit esa, olamning asosida atomlar (atom

tushunchasi o'sha davrda bo'linmas zarracha ma'nosida ishlatilgan) yotadi deb tushuntirgan.

Bu masalalarni qay tarzda hal qilinishiga qarab farqlanadigan falsafiy oqim va yo'nalishlar ham yo'q emas. Masalan, olamning asosida nima yotadi, uning mohiyati nimadan iborat degan masalada monizm, dualizm, plyuralizm, materializm va idealizm kabi qator falsafiy qarashlar shakllangan.

Monizm (yunoncha — monos, ya'ni yakka ma'nosini anglatadi) — olamning asosi yakayu-yagona sababga, bitta asosga ega deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limotdir.

Dualizm (lotin tilida dua, ya'ni ikki degan ma'noni ifodalaydi) — olamning asosida ikkita asos, ya'ni modda va materiya bilan birga ruh va g'oya, ya'ni ideya yotadi deyuvchi qarash.

Plyuralizm (lotin tilida plyural, ya'ni ko'plik degan ma'noni anglatadi) — olamning asosida ko'p narsa va ideyalar yotadi deb e'tirof etadigan ta'limotdir.

Materializm — olamning asosida materiya, ya'ni moddiy narsalar yotishini e'tirof etadigan, moddiylikni ustuvor deb biladigan ta'limot.

Idealizm — olamning asosida ruh yoki g'oyalar (ideyalar) yotadi, dunyo voqeligi va rivojida ideyalarni ustuvor deb ta'lim beradigan falsafiy ta'limot.

Falsafada dunyoni anglash, uning umumiy qonuniyatlarini bilish bilan bog'liq masalalar doimo markaziy o'rin tutadi, chunki falsafa avvalo inson va borliq o'rtasidagi aloqalarni tushuntirish, mavjudotning mohiyatini ochib berishga intiladi. Insoniyat tarixida falsafiy tafakkurning asosiy vazifasi — dunyoni yaxlitlikda idrok etish, uni umumiy qonuniyatlar darajasida tushuntirish bo'lgan. Shu jihatdan qaraganda, falsafaning differentsiatsiyasi ham ana shu jarayon bilan bevosita bog'liqdir. Dunyoni anglashga qaratilgan har bir urinish natijasida yangi bilimlar, yangi tushunchalar va yangi metodlar yuzaga kelgan. Natijada, ba'zi ilmiy sohalar falsafadan ajralib chiqib, mustaqil fan sifatida shakllana boshlagan. Masalan, tabiat hodisalarini chuqurroq bilishga intilish fizikani, kimyoni yoki biologiyani, jamiyat qonuniyatlarini anglash esa sotsiologiya,

siyosatshunoslik va iqtisodiyot kabi alohida fanlarni vujudga keltirdi.

Biroq falsafaning differensiatsiyasi jarayonida dunyoni anglash masalasi yo‘qolib ketmadi, balki u yanada murakkablashib, falsafaning o‘z ichidagi turli tarmoqlar orqali chuqurroq tahlil qilina boshladi. Ontologiya borliqning umumiy qonuniyatlarini, gnoseologiya bilish jarayonining mohiyatini, aksiologiya insoniyat hayotidagi qadriyatlar tizimini, etika va estetika esa axloqiy va badiiy mezonlarni o‘rganish orqali insonning dunyoni anglashini turli jihatlardan yoritib beradi. Shunday qilib, falsafaning differensiatsiyasi dunyoni anglash vazifasini yo‘qotmaydi, aksincha uni yanada tizimli, aniq va chuqur tadqiq etish imkonini beradi.

Falsafaning differensiatsiyasi — bu falsafaning tarixiy taraqqiyot jarayonida umumiy, yaxlit va abstrakt bilim sohasi bo‘lib shakllangan bosqichidan asta-sekin turli alohida ilmiy yo‘nalishlarga, falsafiy fanlar majmuasiga ajralib borishini bildiradi. Insoniyat tafakkuri rivojlanishi jarayonida falsafa dastlab barcha bilimlarni o‘zida mujassamlashtirgan universal dunyoqarash shakli bo‘lgan. Unda kosmologiya, tabiatshunoslik, matematika, axloq, estetika, mantiq, siyosat, din va boshqa ko‘plab masalalar yagona tizimda o‘rganilgan. Lekin ilmiy taraqqiyot, ijtimoiy hayot murakkablashuvi va bilimlarning ortib borishi falsafani umumiylikdan konkretlikka tomon siljitdi, ya’ni alohida sohalarning falsafadan ajralib chiqishi sodir bo‘ldi. Shu boisdan ham falsafa endi barcha bilimlarning yig‘indisi emas, balki ularning metodologik asosini, umumiy tamoyillarini, bilish nazariyasi va mavjudot mohiyatini tahlil qiluvchi, yo‘naltiruvchi fan sifatida shakllandi.

Falsafaning differensiatsiyasi uning ichki tuzilishida ham ko‘rinadi. Masalan, ontologiya (borliq haqidagi ta’limot), gnoseologiya (bilish nazariyasi), aksiologiya (qadriyatlar falsafasi), logika, etika, estetika kabi sohalar falsafaning ichki bo‘linmalaridir. Har biri alohida predmet va metodga ega bo‘lib, ammo baribir falsafaning umumiy birlik tamoyiliga bo‘ysunadi. Bu differensiatsiya falsafani nafaqat o‘zgaruvchan ijtimoiy ehtiyojlarga moslashtiradi, balki uning ilmiy asoslanganligini kuchaytiradi. Masalan, zamonaviy texnika va texnologiyalar taraqqiyoti natijasida

texnika falsafasi, axborot asrida esa axborot falsafasi, sun'iy intellekt va bioetika bilan bog'liq masalalar bo'yicha yangi falsafiy yo'nalishlar yuzaga kelmoqda.

Shunday qilib, falsafaning differensiatsiyasi ikki asosiy yo'nalishda ko'rinadi. Birinchisi — boshqa fanlarning falsafadan ajralib chiqishidir. Insoniyat tafakkuri dastlab barcha bilimlarni yagona falsafiy dunyoqarash doirasida mujassamlashtirgan. Masalan, qadimgi davrlarda astronomiya, matematika, biologiya, siyosatshunoslik yoki psixologiya mustaqil fan sifatida mavjud bo'lmagan, balki ular falsafaning umumiy tizimi tarkibida o'rganilgan. Bilimlar ko'payib, ilmiy tadqiqotlar chuqurlashgan sari ayrim sohalar falsafadan ajralib chiqib, o'z predmetini, tadqiqot usullarini va nazariy asoslarini ishlab chiqa boshladi. Natijada, tabiiy fanlar, ijtimoiy fanlar va texnologik fanlar falsafadan mustaqil tarmoqlar sifatida shakllandi. Biroq ular o'zlarining metodologik ildizlari, umumiy tamoyillari va nazariy asoslarini falsafadan olgan. Demak, fanlarning falsafadan ajralib chiqishi uning boyligi va universalligidan dalolat beradi.

Ikkinchi yo'nalish esa falsafaning o'z ichida alohida tarmoqlarga bo'linib borishidir. Falsafaning universalligi, keng qamrovli masalalarni qamrab olishi natijasida, uning o'zida alohida sohalar shakllangan. Ularga, ontologiya – borliq haqidagi ta'limot, gnoseologiya – bilish haqidagi ta'limot, dialektika – umumiy aloqadorlik va rivojlanish haqidagi ta'limot, logika – to'g'ri fikr yuritishning shakllari va qonunlari haqidagi ta'limot, etika – axloq haqidagi ta'limot, estetika – hayotdagi va badiiy san'atdagi go'zallik haqidagi ta'limot, ijtimoiy falsafa – insoniyat jamiyati rivojlanishining umumiy qonuniyatlari haqidagi ta'limot, falsafa tarixi – falsafiy tafakkurning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi haqidagi ta'limot, aksiologiya — qadriyatlar haqidagi ta'limot, falsafiy antropologiya - inson haqidagi falsafiy ta'limot, naturfalsafa – tabiat haqidagi falsafiy ta'limot ya'ni tabiatni o'rganadigan soha sifatida rivojlandi. Bundan tashqari, zamon talablari asosida siyosat falsafasi, huquq falsafasi, texnika falsafasi, din falsafasi, til falsafasi kabi yangi tarmoqlar paydo bo'ldi. Falsafaning ichki differensiatsiyasi uning chuqurlashishi,

ixtisoslashishi va hayotning barcha jabhalarini qamrab olish qobiliyatidan dalolat beradi. Shu tariqa, falsafaning differentsiatsiyasi nafaqat fanlarning undan ajralib chiqishi, balki uning o'zida ham turli sohaga ixtisoslashgan nazariyalar va yo'nalishlarning shakllanishi orqali namoyon bo'ladi.

Hozirgi davr falsafasining dolzarb masalalari. Bugungi davr falsafasi oldida turgan dolzarb masalalar nihoyatda keng va murakkabdir. XXI asrning boshlaridan boshlab insoniyat globalizatsiya, ilmiy-texnik taraqqiyot, axborot asrining keskin o'zgarishlari, ekologik muammolar, madaniyatlararo to'qnashuvlar, yangi qadriyatlar tizimining shakllanishi va shaxsiy erkinlik masalalari bilan yuzma-yuz kelmoqda. Shu bois zamonaviy falsafa o'zining asosiy vazifasi sifatida dunyoqarashni yangilash, insoniyatning umumiy taraqqiyotiga daxldor bo'lgan muammolarni falsafiy tahlil qilish, shuningdek, amaliy yechimlarni taklif etishni oldiga qo'ymoqda. Falsafa tarixan "inson-dunyo" tizimi haqidagi eng umumiy bilimlarni shakllantirishga intilgan bo'lsa, hozirgi davrda bu tizimga texnologik, ekologik, axloqiy, siyosiy va ma'naviy omillar ham faol ta'sir ko'rsatmoqda.

Avvalo, **globalizatsiya va integratsiya jarayonlari** falsafaning markaziy masalalaridan biridir. Hozirgi dunyoda xalqlar, davlatlar va madaniyatlar o'rtasidagi yaqinlashuv jarayoni shiddat bilan kechmoqda. Shu bilan birga, bu jarayon milliy madaniyat va qadriyatlarning yo'qolib ketishi, yagona standartlashtirilgan dunyoqarashning shakllanishi xavfini ham tug'diradi. Falsafa bu holatda madaniy xilma-xillikni asrab qolish va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqishga intiladi.

Ikkinchidan, **ilmiy-texnik taraqqiyot va sun'iy intellekt muammosi** zamonaviy falsafaning eng bahsli sohalaridan biridir. Robototexnika, biotexnologiya, gen muhandisligi, neyrotexnologiyalar va sun'iy intellektning rivojlanishi inson tabiatini qayta talqin qilishni taqozo qilmoqda. "Inson kim?" degan savolga endi "inson va mashina o'rtasidagi chegara qayerda?" degan yangi falsafiy savol qo'shildi. Shu nuqtada insonning ma'naviy,

axloqiy va huquqiy maqomi yangidan qayta ko‘rib chiqilishi zarur bo‘lmoqda.

Uchinchidan, **ekologik muammolar** falsafaning muhim tadqiqot yo‘nalishiga aylandi. Atrof-muhitning ifloslanishi, iqlim o‘zgarishi, tabiiy resurslarning tugashi va ekologik inqiroz xavfi insoniyatning kelajagini xavf ostiga qo‘ymoqda. Ekofalsafa yoki ekologik falsafa bugungi kunda nafaqat nazariy, balki amaliy muammolarni ham hal etishga xizmat qilmoqda. Unda inson va tabiat munosabatlarini uyg‘unlashtirish, barqaror rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqish va amalda tatbiq etish masalalari muhokama qilinadi.

To‘rtinchidan, **axborot jamiyati va virtual haqiqat** tushunchalari ham zamonaviy falsafaning dolzarb mavzularidandir. Internet va raqamli texnologiyalar inson hayotining barcha jabhalariga kirib kelib, nafaqat kommunikatsiyani, balki insonning ongini, qadriyatlarini ham o‘zgartirmoqda. Virtual olamning real hayotga kuchli ta’siri insonning kimligi, shaxsiyati va erkinligini yangi mezonlar asosida talqin qilishga undaydi. Shu bois falsafaning epistemologiya, ontologiya va axloqiy nazariyalarida axborot muhitining ta’siri tobora ko‘proq o‘rganilmoqda.

Beshinchidan, **axloqiy qadriyatlar inqirozi va yangilanishi** masalasi ham jiddiy ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy jamiyatda individualizm kuchayishi, moddiy manfaatlarning ustuvorligi, iste’molchi mentalitetining yoyilishi natijasida ko‘plab qadriyatlar o‘z qadrini yo‘qotmoqda. Shu bilan birga, insoniyat yangi axloqiy mezonlarni izlamoqda. Masalan, bioetika, texnoetika, global etik qadriyatlar, madaniyatlararo dialog asosida shakllanayotgan yangi axloqiy konsepsiyalar falsafaning muhim tadqiqot sohasiga aylangan.

Shuningdek, **postmodernizm va zamonaviy falsafiy oqimlar** ham hozirgi davr muammolariga javob qidirishga urinmoqda. Postmodernizm mutlaq haqiqat g‘oyasini rad etib, ko‘plab haqiqatlarning mavjudligini, inson dunyoqarashining nisbiyligini ta’kidlaydi. Bu esa global muammolarni hal etishda turli madaniyatlar, g‘oyalar va qadriyatlarning teng huquqliligini asoslaydi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi davr falsafasi o'z oldiga nafaqat nazariy bilimlarni ishlab chiqish, balki insoniyatning amaliy hayotida yuzaga kelayotgan murakkab muammolarga yechim topish vazifasini ham qo'ygan. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, ekologik inqiroz, axborotlashuv, axloqiy qadriyatlarning inqirozi va yangi falsafiy oqimlarning paydo bo'lishi – bularning barchasi zamonaviy falsafaning dolzarb masalalarini tashkil etadi. Shunday ekan, bugungi falsafa jamiyat hayotidagi muhim yo'naltiruvchi kuch sifatida insoniyatning kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olmoqda.

Tayanch so'zlar: Falsafa, donishmandlik (sophia), ontologiya, epistemologiya, aksiologiya, dialektika, metodologiya, dunyoqarash, dunyoni anglash, dunyoni idrok etish, dunyoni tushunish, inson – dunyo tizimi, falsafaning predmeti, falsafaning vazifalari, nazariya va amaliyot, jamiyat taraqqiyoti, falsafiy tafakkur.

Nazorat savollari:

1. Falsafa tushunchasi qanday ma'noni anglatadi va uning mohiyati nimada?
2. Falsafaning asosiy predmetini qanday ta'riflash mumkin?
3. Falsafiy tafakkurning boshqa bilim turlaridan farqi nimada?
4. "Inson – dunyo" tizimi falsafaning bosh masalasi sifatida qanday izohlanadi?
5. Falsafaning asosiy bo'limlari va yo'nalishlari qaysilar?
6. Falsafaning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va vazifalari nimalardan iborat?
7. Tarixiy falsafiy meros bugungi ijtimoiy taraqqiyot uchun qanday ahamiyatga ega?
8. Zamonaviy davrda falsafaning ijtimoiy hayotdagi roli nimalarda ko'rinmoqda?

2-MAVZU. SHARQ FALSAFASINING MOHIYATI VA IJTIMOIIY TARAQQIYOTDAGI ROLI

Reja:

1. Sharq falsafasining vujudga kelishi va umumiy xususiyatlari
2. Qadimgi Hindiston va Xitoy falsafasi
3. Markaziy Osiyoda falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi
4. Sharq falsafasining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va bugungi davrdagi ahamiyati

Sharq falsafasining vujudga kelishi va umumiy xususiyatlari. Sharq falsafasi insoniyat tafakkurining eng qadimiy qatlamlaridan biridir. U miloddan avvalgi uch ming yillikdan boshlab Hindiston, Xitoy, Mesopotamiya va Markaziy Osiyo kabi sivilizatsiya markazlarida shakllanib, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan. Sharq tafakkuri avvalo amaliy hayot, ma'naviy tarbiya va insonning jamiyatdagi o'rni bilan chambarchas bog'liq tarzda rivojlangan. U sof nazariy bilimdan ko'ra ko'proq axloqiy-me'yoriy qoidalarni, dunyoqarashni, diniy-ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qilgan.

Sharq falsafasining asosiy xususiyatlaridan biri — unda inson, tabiat va jamiyat uyg'unligi markaziy o'rinda turadi. Bu falsafada tabiatni egallash emas, balki uni anglash va unga moslashish, insonning o'zini ma'naviy takomillashtirish g'oyalari kuchli bo'lgan. Masalan, Xitoyda konfutsiychilik jamiyatdagi tartib-intizom va axloqiy qadriyatlarni asoslab bergan bo'lsa, Hind falsafasida buddizm va hinduizm insonni ruhiy poklanish va xotirjamlikka da'vat etgan. Markaziy Osiyo mutafakkirlari esa ilmfan bilan falsafani uyg'unlashtirib, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi qarashlarni ilgari surganlar.

Shuningdek, Sharq falsafasi ko'proq sintezli tafakkurga ega bo'lib, unda diniy ta'limot, mifologiya, axloqiy pand-nasihad va ilmiy kuzatuvlar bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan. Ushbu jihatlari bilan u G'arb falsafasidan farq qiladi. Xususan, G'arbda mantiqiy tahlil va individual fikrga urg'u berilgan bo'lsa, Sharqda ko'proq

jamiyat manfaatlari, an'ana va ma'naviy qadriyatlar ustuvor bo'lgan. Shu boisdan ham, Sharq falsafasi ming yillar davomida xalqlarni tarbiyalash, ularni ma'naviy jihatdan boyitish, ijtimoiy tartib va uyg'unlikni ta'minlashda muhim vazifa bajargan.

Qadimgi Misr va Bobil falsafasi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash lozimki, Qadimgi Misr va Bobil (Mesopotamiya) sivilizatsiyalari insoniyat tafakkurining ilk manbalaridan bo'lib, ularning falsafiy qarashlari diniy dunyoqarash, mifologiya va amaliy tajriba bilan chambarchas bog'liq holda rivojlangan. Qadimgi Misrda falsafiy tafakkur, avvalo, hayot va o'lim sirlarini anglash, abadiylik va odamning kosmosdagi o'rnini masalalari bilan bog'liq bo'lgan. Misrliklar o'z qarashlarida inson ruhining abadiyligiga, o'limdan keyingi hayotga, adolat va ma'naviy poklikning muqaddas ahamiyatiga katta e'tibor berganlar. Tartib, adolat va haqiqat tushunchasi Misr falsafasining markaziy g'oyasi sifatida jamiyatdagi axloqiy-me'yoriy tizimni belgilab bergan.

Qadimgi Misrning mashhur "Osiris afsonasi" asari nafaqat mifologik rivoyat, balki chuqur falsafiy mazmunga ega bo'lgan. Afsona Osiris, Isida va Set atrofida shakllanib, yaxshilik va yomonlik kurashi, hayot va o'lim, axloq va adolat masalalarini yoritadi. Afsonaning markazida Osirisning o'ldirilishi va qayta tirilishi hodisasi turadi, bu qadimgi misrliklar tomonidan inson ruhining abadiyligi, tiriklik va o'limdan keyingi hayotga ishonch bilan bog'liq falsafiy tushuncha sifatida qabul qilingan.

Shuningdek, afsonada yaxshilikning g'alabasi va adolatning ustunligi qadimiy Misr jamiyatining axloqiy me'yorlarini ifodalaydi. Setning yomonligi bilan kurashayotgan Osiris, o'limdan keyin ham tirilib, xudolar olamida hukmronlik qiladi. Bu hodisa inson hayoti va o'limi, shuningdek, axloqiy poklik va ijtimoiy adolatning ahamiyati haqidagi qadimgi misrliklarning qarashlarini aks ettiradi. Shu tariqa, afsona nafaqat diniy obrazlar orqali ma'naviy tarbiya beradi, balki insonning axloqiy mas'uliyati, adolat va ruhiy yuksalish g'oyalarini ham falsafiy tarzda yoritadi.

Shu bilan birga, afsona orqali qadimgi misrliklar jamiyat va tabiat uyg'unligi, hukmdorning adolatli boshqaruvi, hamda insonning o'z hayotini mazmunli o'tkazish zaruriyati haqida

ta'limot bergan. Aynan ushbu jihatlari bilan "Osiris afsonasi" Misr falsafasining axloqiy va metafizik yo'nalishlarini yorituvchi eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Qadimgi Misr sivilizatsiyasida falsafiy qarashlar ko'proq diniy-mifologik dunyoqarash va axloqiy-ma'naviy pand-nasihatlar shaklida ifodalangan bo'lsa-da, ular o'z davri uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Misrlilar o'z dunyoqarashlarini asosan papiruslarga, piramida devorlariga, qabrlarga bitilgan matnlar orqali bizgacha yetkazib kelganlar. Ushbu manbalar jamiyatning axloqiy me'yorlari, odamning hayotiy burchi, adolat, halollik va haqiqat kabi tushunchalarning mohiyatini yoritib bergan.

Qadimgi Bobil falsafasi esa ko'proq kosmologik va amaliy xarakterga ega bo'lgan. Mesopotamiyada yaratilgan mifologik asarlar dunyoning kelib chiqishi, xudolar va inson o'rtasidagi munosabatlarni falsafiy tarzda izohlashga uringan. Bobil olimlari yulduzlarni kuzatib, astronomiya va matematikaning dastlabki asoslarini yaratgan, bu esa falsafiy tafakkurning ilmiy jihatlari bilan uyg'unlashuvini ko'rsatadi. Shu boisdan ham, Bobil tafakkuri tabiat hodisalarini tushunishga, odamning olamdagi o'rnini aniqlashga qaratilgan edi.

Bu borada "Gilgamish haqida doston"ni alohida ta'kidlab o'tish lozim. Ushbu doston (miloddan avvalgi II ming yillik) qadimgi Bobil (Shumer-Akkad) sivilizatsiyasining eng mashhur adabiy-falsafiy yodgorliklaridan biridir. Bu asar nafaqat epik doston, balki insoniyatning eng qadimgi falsafiy va axloqiy tafakkurini mujassam etgan yirik meros sifatida qadrlanadi. Unda inson hayoti, o'lim, do'stlik, adolat, hukmdorlik burchi va abadiylikka intilish kabi muhim falsafiy masalalar yoritiladi.

Dostonning asosiy qahramoni — Uruk shahrining podshohi Gilgamish. U avvaliga kuch va hokimiyatga berilib, adolatsiz hukmronlik qiladi. Ammo Enkidu bilan do'stligi uni ma'naviy jihatdan o'zgartiradi. Bu yerda insoniylik va do'stlikning kuchi falsafiy markazga chiqadi. Xususan, inson o'zini yolg'iz hukmdor sifatida emas, balki jamiyat va do'stlik orqali anglaydi.

Dostonning eng chuqur falsafiy mohiyati o'lim va abadiylik masalasiga borib taqaladi. Enkiduning o'limidan so'ng, Gilgamish

inson umrining qisqaligidan qo‘rqib, abadiy hayot sirini izlashga kirishadi. U O‘tnapishtimdan abadiylik haqida bilib, “o‘lim — insonning taqdiri, abadiylik esa xudolargagina xos” degan haqiqatni anglaydi. Bu fikr qadimgi Sharq tafakkurida juda muhim o‘rin tutadi, chunki u inson hayoti cheklangan, ammo mazmunli yashash orqali ma’naviy abadiylikka erishish mumkin degan g‘oyani ilgari suradi.

Doston shuningdek, tabiat va inson uyg‘unligi, hukmdorning adolatli bo‘lishi, hayotning ma’nosi kabi falsafiy savollarga ham e’tibor qaratadi. Gilgamish safar davomida kuch emas, balki donolik, sabr va ma’naviy yuksalish insonning eng katta qadriyati ekanini tushunadi.

Shunday qilib, “Gilgamish haqida doston” falsafiy jihatdan insoniyatning eng qadimiy savollariga javob izlaydi: Inson kim? Hayotning ma’nosi nimada? O‘limdan keyin nima bo‘ladi? Abadiylikka qanday erishish mumkin? Bu dostonning umumbashariy mohiyati ham shunda – u har bir davr va xalq uchun o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Umuman olganda, Misr va Bobil falsafasining umumiy xususiyati shundaki, ular sof nazariy izlanishlardan ko‘ra ko‘proq diniy–axloqiy qadriyatlar va amaliy bilimlarni rivojlantirishga qaratilgan. Misrliklar o‘limdan keyingi hayot va axloqiy poklikni, bobilliklar esa olamning tartibi va insonning tabiat bilan uyg‘unligini anglashga intilgan.

Qadimgi Hindiston falsafasi. Qadimgi Hindiston falsafasi insoniyat tafakkurining eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri hisoblanadi. Hind falsafasi nafaqat Sharq falsafasining, balki butun dunyo tafakkurining muhim manbalaridan hisoblanadi. Uning asosiy xususiyati shundaki, u insonning ichki ruhiy dunyosi, tabiat bilan uyg‘unligi va jamiyatlardagi roli masalalarini markaziy o‘ringa qo‘ygan. Qadimgi Hindiston falsafasi ko‘p asrlar davomida diniy ta’limot, axloqiy qadriyatlar, hayotiy amaliyot va ilmiy bilimlar bilan uyg‘unlashib rivojlangan.

Hind falsafasining eng qadimiy manbalari orasida Veda matnlari alohida ahamiyatga ega. Vedalar – bu nafaqat diniy, balki falsafiy-ma’naviy bilimlarni o‘z ichiga olgan matnlardir. Ular inson

va kosmos, ruhiy poklik va abadiylik, tabiat qonunlari va jamiyat tartibi haqida tushunchalarni bayon qiladi.

Vedalar to‘rt asosiy turga bo‘linadi: **Rigveda, Yajurveda, Samaveda va Atharvaveda**. **Rigveda (gimnlar to‘plami)** eng qadimiy Veda bo‘lib, unda xudolarni madh etuvchi qo‘shiqlar, ibodatlar, kosmos va tabiat haqidagi qarashlar bayon etilgan. Falsafiy jihatdan Rigveda insonning tabiat bilan uyg‘unligi, dunyo tartibi va olamning kelib chiqishi haqida bilim beradi. **Yajurveda (yajus qurbon qilish formulasi, qurbon qilishning formulalari to‘plami)** esa asosan qurbonliklar va ibodatlar tartibini o‘z ichiga oladi, unda diniy marosimlar va axloqiy qadriyatlar falsafiy asos bilan ifodalanadi. **Samaveda (“Saman” qo‘shiqlar to‘plami)** qo‘shiqlar orqali ruhiy uyg‘unlik va ma’naviy tinchlikni ta’minlashga xizmat qilsa, **Atharvaveda (Atharvak afsonaviy kohin nomi)** kundalik hayot bilan bog‘liq ilmiy, tibbiy va axloqiy ko‘rsatmalarni beradi, insonning sog‘ligi, jamiyatdagi tartib-intizom va axloqiy qadriyatlarni yoritadi. Shu tariqa, har bir Veda o‘zining falsafiy, diniy va amaliy qirralari bilan qadimgi Hindiston jamiyati va tafakkurining rivojlanishida markaziy rol o‘ynagan va Vedalar orqali insonning ruhiy, ma’naviy va axloqiy tarbiyasi shakllangan.

Vedalarga qo‘shilib rivojlangan Upanishadlar esa Hindiston falsafasining eng muhim nazariy asarlari bo‘lib, unda insonning ruhiy mohiyati, dunyo bilan munosabati, “Brahman” (umumiy olamiy haqiqat) va “Atman” (inson ruhining o‘zagi) tushunchalari falsafiy tahlil qilinadi.

Upanishad (atrofida o‘tirish) atamasi ustozning oyog‘i oldida o‘tirib bilim olish amaliyotini bildiradi va qadimgi Hindiston falsafasida ta’limning eng yuqori shakli sifatida qabul qilingan. Upanishadlar orqali qadimgi hind donishmandlari insonning ichki dunyosi va kosmosning ulkan tartibi o‘rtasidagi uyg‘unlikni izohlashga intilganlar. Upanishadlarda inson ruhining mohiyati, olam va kosmos bilan inson o‘rtasidagi munosabat, “Atman” (inson ruhining o‘zagi) va “Brahman” (olamiy haqiqat) tushunchalari falsafiy tahlil qilinadi. Bu matnlar nafaqat nazariy bilimlarni, balki ma’naviy va axloqiy tarbiyani ham o‘z ichiga oladi, chunki o‘quvchi ustozdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘rganadi va bilimni faqat kitobiy emas,

balki amaliy hayotda qo'llashni ham o'zlashtiradi. Upanishadlar orqali shogirdlar ruhiy yuksalish, ongni poklash va hayotning mazmunini anglash yo'lida bilim olganlar. Shu jihat bilan Upanishadlar qadimgi Hindiston falsafasining nazariy, amaliy va ma'naviy qirralarini birlashtiruvchi eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Hind falsafasida asosiy maktablar va yo'nalishlar ikki asosiy guruhga bo'linadi: ***Astika (Veda asosiga tayangan)*** va ***Nastika (Veda asosini inkor qilgan)*** maktablar. Astika yo'nalishiga *Vedanta, Samkhya, Yoga, Nyaya* va *Vaisheshika* kiradi. Bu maktablarda metafizika, epistemologiya va etik masalalar chuqur tadqiq qilingan. Masalan, Samkhya maktabi tabiat va ruhning ikki asosiy prinsipini ajratib, insonning ichki ruhiy rivojlanish yo'llarini yoritadi. Yoga maktabi esa inson ruhini tinchlantirish, ongni nazorat qilish va ruhiy poklanishga erishish yo'llarini nazariy va amaliy jihatdan bayon qiladi. Vedanta maktabi esa inson ruhining abadiy mohiyati va uni kosmik haqiqat bilan uyg'unlashtirish masalalarini o'rganadi.

Nastika yo'nalishlariga *Buddizm* va *Jainizm* kiradi. Buddizmda "dukkha" (azob), "nirvana" (ruhiy erkinlik) va "karma" tushunchalari orqali inson hayoti va uning mazmuni falsafiy tarzda yoritiladi. Jainizm esa insonni shaxsiy poklik va aximsa (zararsizlik) g'oyalari bilan tarbiyalashga e'tibor qaratadi. Bu yo'nalishlar nafaqat shaxsiy ma'naviy yuksalish, balki jamiyatdagi axloqiy uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qilgan.

Qadimgi Hindiston falsafasi hamda uning diniy-ma'naviy ta'limotlari shuni ko'rsatadiki, u hayotning mohiyati, insonning ruhiy va ma'naviy rivoji, jamiyat va tabiat bilan uyg'unlik, adolat va axloqiy me'yorlar kabi masalalarni chuqur tadqiq qilgan. Shu bilan birga, Hind falsafasi ilmiy tafakkur, matematika, astronomiya va tibbiyot kabi sohalar bilan uyg'unlashib, inson tafakkurining har tomonlama rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Bu jihatlari uni nafaqat Sharq, balki butun dunyo falsafiy merosida markaziy o'rin egallashiga olib kelgan.

Qadimgi Xitoy falsafasi. Qadimgi Xitoy falsafasi insoniyat tarixidagi eng qadimiy va murakkab tafakkur tizimlaridan biri

bo'lib, u Xitoy sivilizatsiyasining ma'naviy, ijtimoiy va siyosiy hayotida markaziy rol o'ynagan. Xitoy falsafasi asosan inson va jamiyat, tabiat va kosmos o'rtasidagi uyg'unlikni, shuningdek, shaxsiy ma'naviy tarbiya va ijtimoiy tartibni o'rganishga qaratilgan. U boshqa Sharq falsafalaridan farqli o'laroq, ko'proq amaliy axloqiy tamoyillar va siyosiy tartibni mustahkamlashga urg'u beradi, shuningdek, insonning tabiiy va ijtimoiy qonunlarga mos yashashiga e'tibor qaratadi.

Qadimgi Xitoy falsafasining asosiy yo'nalishlari orasida **Konfutsiychilik va Daosizm** alohida ajralib turadi.

Konfutsiychilik ta'limoti. Konfutsiychilik axloqiy qoidalar va ijtimoiy boshqaruv masalalariga diqqat-e'tiborni qaratdi. Konfutsiychilik uchun eng mukammal namuna o'tmish edi. Konfutsiy (er.ol. 551-449 yy.) va uning izdoshlari jamiyatning parchalanib ketishidan bezovta bo'lganliklari sababli asosiy e'tiborni insonni o'z atrofdagilarga va jamiyatga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalashga qaratdilar. Shaxs o'zi uchun emas, balki jamiyat uchun shaxsdir. Konfutsiychilik axloqi insonni uning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq ravishda tushunadi, ta'lim va tarbiyani esa, insonni ana shu vazifasini bajarishga olib keladigan narsa sifatida idrok qiladi.

Konfutsiychilik qadimgi Xitoy falsafasining eng nufuzli va keng tarqalgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu falsafa jamiyatda "axloqiy tartib, insoniylik va odob-axloq"ni markaziy tamoyil sifatida oladi. Konfutsiychilikning asosiy g'oyasi shundaki, inson ma'naviy kamolga yetib, oilada, jamiyatda va davlat boshqaruvida adolat va barqarorlikni ta'minlashi kerak. Konfutsiy fikricha, shaxsiy ma'naviy yuksalish jamiyatdagi ijtimoiy uyg'unlik va davlatning barqarorligi bilan chambarchas bog'liq.

Konfutsiychilikda oilaviy majburiyatlar va hurmat, ota-onaga sadoqat, hukmdorga sodiqlik va jamiyat me'yorlariga rioya qilish falsafaning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, konfutsiychilik shogirdlarni donolik, sabr-toqat, adolat va axloqiy qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. Ushbu falsafa nafaqat shaxsiy axloqiy tarbiya, balki siyosiy boshqaruvni ham me'yoriy asos bilan bog'laydi

Konfutsiychilik Sharq xalqlari ongida shunday axloqiy me'yorlarni shakllantirdiki, bu - insonparvarlik, burchga sodiqlik, aqlga muvofiqlik, haqiqatgo'ylikdir. Konfutsiychilikning asosiy axloqiy-siyosiy qoidalari quyidagilardan iborat edi: «xalqni shafqat bilan boshqarish va xalq ichiga xulq-atvor qoidalari yordamida tartibni joriy qilish», «osmon irodasidan qo'rqish» va «o'lganlar ruhini hurmat bilan yodga olish», «tug'ma bilimlarga ega bo'lganlar» (mukammal donishmandlar) va «o'qish-o'rganish natijasida bilimga ega bo'lganlar» mavjudligini tan olish, ya'ni o'qish-o'rganish tufayli bilimlarni kasb etish imkoniyati borligi va ta'lim-tarbiyaning buyuk rolini qayd etish, «Oltin o'rtamiyonalik yo'li», «ikki qarama-qarshi qirrani qo'lda ushlab, ammo xalq uchun o'rtachasidan foydalanish» qoidasini qo'llash, ya'ni qarama-qarshiliklarni yumshatish va murosasozlik nazariyasiga rioya etish.

Konfutsiy tomonidan birinchi marta «oltin qoida» deb nom olgan va keyinchalik ko'pchilik mutafakkirlar tomonidan qolipga solingan, - «o'zingga ravo ko'rmagan narsani, boshqa odamlarga ham ravo ko'rma» qoidasi shakllantirildi.

Konfutsiychilikning yana bir muhim jihati shundaki, u nazariy va amaliy bilimlarni uyg'unlashtiradi. Masalan, hukmdorning o'z xodimlari bilan munosabatlari, jamiyatdagi tartib-intizom va ijtimoiy adolat tamoyillari falsafiy tahlil qilinadi va kundalik hayotga tatbiq etiladi. Shu sababli, Konfutsiychilik qadimgi Xitoy madaniyati va jamiyatining shakllanishida, shuningdek, keyingi imperatorlik boshqaruvi va ta'lim tizimida markaziy rol o'ynagan.

Daosizm ta'limoti. Qadimgi Xitoyning ko'zga ko'ringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning ta'limotiga ko'ra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga bo'ysunmog'i lozim. Daosizm ta'limoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uyg'unligi abadiyligining e'tirof etilishidir. Bu qonunga ko'ra, olamning asosini tashkil etuvchi "Si", ya'ni beshta unsur - olov, suv, havo, yer va yog'och yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini ta'minlaydi. Lao-Szining ta'kidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va o'zgarmas, xarakatsiz holda bo'lishi mumkin emas.

Daosizmning diqqat markazida tabiat, koinot va inson turadi. Ammo bu ibtidolar mantiqiy - aqliy yo'l bilan emas, balki mavjudlik tabiatiga to'g'ridan-to'g'ri kirib borish yordamida bilib olinadi. Dunyo hech qanday sabablarsiz doimiy harakat va o'zgarishda bo'lib, rivojlanadi, yashaydi va sirtqi ta'sir natijasida emas, balki ichki sabab natijasida vujudga kelgan. Borliq haqidagi ta'limotda yo'l tushunchasi – dao - markaziy maqomdadir. Daosizm aqidasiga ko'ra, tafakkurning maqsadi, insonni tabiat bilan «qo'shilib ketishi» dadir, negaki, u uning tarkibiy qismidir.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turadi. Qarama-qarshi kuchlar o'rtasidagi kurash, ya'ni In va Yan orasidagi munosabat – bizni o'rab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan o'rtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonidan turishi, o'zini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr ko'rsatishi lozim. Bo'lmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Szi bu o'rinda ekologik falokatni nazarda tutgan. “Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta o'ch oladi”, degan edi Lao-Szi. Buni ekologik falokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Demak, Daosizm qadimgi Xitoy falsafasining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning asosiy ta'limoti tabiat bilan uyg'unlik va hayotning tabiiy oqimiga bo'ysunishga qaratilgan. Daoizm shogirdlarni hayotiy qarorlar va harakatlarda tabiiylikni, soddalikni va ortiqcha harakatsizlikni ustuvor qilishga chaqiradi. Bu falsafada inson ruhiy tinchlik va ichki uyg'unlikka erishishi uchun tabiat bilan moslashishi, ortiqcha intilish va majburlashlardan uzoq bo'lishi muhim hisoblanadi.

Daoizmning yana bir muhim jihatlaridan biri shundaki, u nafaqat shaxsiy ruhiy yuksalishga, balki jamiyat va tabiat bilan uyg'unlikni saqlashga ham urg'u beradi. Lao-Szi asarlari insonning hayot, o'lim, baxt va ong masalalarini falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qiladi, shaxsiy erkinlik va tabiat bilan uyg'unlikni ma'naviy hayotning asosiy tamoyillari sifatida ko'rsatadi. Shu tariqa, Daoizm falsafasi Xitoy madaniyati va ma'naviyatining shakllanishida,

shuningdek, keyingi davrlarda Sharq tafakkurida chuqur ta'sir qoldirgan.

Markaziy Osiyoda falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi. Zardushtiylik ta'limoti. Zardushtiylik qadimgi Sharq falsafasining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududida keng tarqalgan. Bu ta'limotning asoschisi Zardusht bo'lib, uning falsafiy qarashlari insonning axloqiy tanlovi, ruhiy yuksalishi va jamiyatdagi o'rnini bilan bevosita bog'liq. Zardushtiylik falsafasi inson va olam, yaxshilik va yomonlik, adolat va haqiqat tushunchalarini chuqur tahlil qiladi, shuningdek, har bir shaxsning axloqiy va ma'naviy mas'uliyatini markaziy o'ringa qo'yadi. Hududning ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy hayotida Zardushtiylik ta'limoti muhim rol o'ynagan, chunki u nafaqat diniy e'tiqodlarni, balki jamiyatning barqarorligi va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlovchi falsafiy tamoyillarni ham shakllantirgan. Shu boisdan ham, Zardushtiylik falsafiy qarashlarini o'rganish nafaqat qadimgi diniy tafakkur, balki Markaziy Osiyo madaniy va ijtimoiy tarixini chuqur tushunishga imkon beradi.

Avesto qadimgi Zardushtiylik ta'limotining muqaddas kitobi bo'lib, Markaziy Osiyo va Eron hududlarida yashagan qadimgi xalqlar orasida diniy va falsafiy tafakkurning asosiy manbai sifatida xizmat qilgan. Ushbu kitob Zardushtning o'gitlari, ibodatlari, qoidalari va falsafiy ta'limotlarini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, inson hayoti, jamiyat, tabiat va olam bilan bog'liq murakkab masalalarni yoritadi. Avestoda asosiy e'tibor yaxshilik va yomonlik, haqiqat va adolat, insonning axloqiy va ruhiy mas'uliyati tushunchalariga qaratilgan. Bu kitob shaxsni ruhiy yuksalishga, ma'naviy poklikka va jamiyatdagi uyg'unlikni ta'minlashga chaqiradi.

Avesto matnlarida Ahuramazda va Axriman orqali olamdagi ziddiyat va qarama-qarshilik falsafiy tarzda tushuntiriladi. Ahuramazda – yaxshilik, haqiqat va yorug'likni ifodalaydi, Axriman esa yomonlik, aldov va zulm timsoli sifatida qaraladi. Shu tariqa, insonning hayoti va ijtimoiy faoliyati ikki qarama-qarshi kuch o'rtasidagi doimiy kurash maydoni sifatida tasvirlanadi. Har

bir shaxs bu kurashda ongli va mas'uliyatli ishtirok etishi, axloqiy tanlovlar qilish va adolat tamoyillariga amal qilishi talab etiladi.

Avesto shuningdek, ijtimoiy va ma'naviy hayotning uyg'unligini ham falsafiy nuqtayi nazardan yoritadi. Shaxs o'z harakatlari orqali jamiyat barqarorligi, adolat va tartib-intizomni mustahkamlashi mumkin. Shu bilan birga, ruhiy poklik va ichki uyg'unlik Avestoda shaxsning hayot ma'nosini anglash, ma'naviy yuksalish va atrofdagi tabiat bilan uyg'un yashash bilan bog'liq deb qaraladi. Har bir ibodat, qoidalar va marosim shaxsni axloqiy va ruhiy poklik yo'lida tarbiyalaydi, shuningdek, jamiyatda adolat va yaxshilikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Falsafiy nuqtayi nazardan Avesto nafaqat diniy matn, balki axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy bilimlar manbai sifatida qadrlanadi. U shaxsiy yuksalish va ruhiy poklikni ijtimoiy uyg'unlik bilan bog'laydi, insonni ongli tanlov, mas'uliyatli harakat va ma'naviy kamolga erishishga chaqiradi. Shu tarzda, Avesto Zardushtiylik falsafasining nazariy va amaliy jihatlarini birlashtiruvchi eng muhim manbai hisoblanadi va qadimgi Markaziy Osiyo madaniyati hamda Sharq falsafasining rivojlanishida chuqur iz qoldirgan.

Buddaviylik. Markaziy Osiyoda Buddaviylik qadimgi diniy-falsafiy ta'limot sifatida alohida o'rin tutgan. U qadimgi Hindistonda eramizdan avvalgi VI asr oxiri va V asr boshlarida paydo bo'lgan. Ushbu ta'limotning asoschisi Sid'harta Gautama bo'lib, keyinchalik u "Budda", ya'ni "nurlangan" degan laqab bilan mashhur bo'lgan. Buddaviylik falsafiy va diniy g'oyalari insonning ichki tinchligi, ruhiy poklik, axloqiy yuksalish va hayot ma'nosini anglashga urg'u beradi.

Buddaviylik o'rta Osiyoga eramizdan avvalgi II–I asrlarda kirib kelgan bo'lib, tarixiy manbalarga ko'ra, uni Toharistonga Balxlik savdogarlar olib kelishgan. Buddaviylikning hududda tarqalishi savdo yo'llari va madaniy almashinuvlar orqali amalga oshgan. Ayniqsa, Kushonlar davrida buddaviylik dini hududdagi hukmron din sifatida mustahkam o'rnatilgan va davlat hayotida muhim rol o'ynagan.

Markaziy Osiyoda Buddaviylik nafaqat diniy ta'limot, balki chuqur falsafiy tizim sifatida ham shakllangan. Buddizm

falsafasining markaziy g'oyalari – bu insonga ichki tinchlik va ruhiy uyg'unlikka erishish, daxlsiz axloqiy intizom, mehr-shafqat va adolat printsiplarini hayotga tatbiq etishdir. Ushbu ta'limot shaxsni o'z harakatlari va tanlovlari uchun mas'uliyatli bo'lishga chaqiradi, shu bilan birga jamiyatdagi muvozanat va tinchlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Buddizmda inson hayoti va tabiat orasidagi uyg'unlik, shuningdek, jamiyatdagi har bir shaxsning roli falsafiy tarzda tahlil qilinadi.

Buddaviylik ta'limoti Markaziy Osiyoda keng tarqalganidan so'ng, hudud falsafiy tafakkurida yangi oqimlar – Moniylik va Mazdak ta'limoti shakllangan. Bu ta'limotlar Buddizm va Zardushtiylik falsafiy g'oyalaridan ta'sirlanib, ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy masalalarni o'zida aks ettirgan.

Moniylik ta'limoti – VI asrda Eron va Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan diniy-falsafiy oqim bo'lib, u olamdagi ziddiyatlarni – nur va zulmat, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash orqali tushuntiradi. Moniylikda, shuningdek, insonning ichki pokligi, ruhiy yuksalish va axloqiy tanlovga katta urg'u berilgan. Ta'limot insonni ma'naviy uyg'unlik va ruhiy yuksalishga erishishga chaqiradi, shu bilan birga jamiyatdagi adolat va ijtimoiy uyg'unlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Mazdak ta'limoti esa ijtimoiy tenglik va axloqiy adolatni targ'ib qilgan. Mazdakiylikda jamiyatdagi boy va kambag'al qatlamlar o'rtasidagi adolatsizlikni kamaytirish, insonlarning moddiy va ma'naviy manfaatlarini uyg'unlashtirishga urg'u berilgan. Shu tariqa, Mazdak ta'limoti nafaqat ijtimoiy adolat va tenglik, balki shaxsiy axloqiy mas'uliyat va ruhiy poklik tamoyillarini ham targ'ib qilgan.

Markaziy Osiyo hududida Moniy va Mazdak ta'limotlari Buddizm va Zardushtiylik falsafiy g'oyalarining ijtimoiy va ma'naviy tafakkurga integratsiyasi sifatida o'rin olgan. Ular jamiyatning turli qatlamlarida ruhiy va axloqiy uyg'unlikni mustahkamlash, adolatni ta'minlash va shaxsni ma'naviy yuksalishga chaqirish vazifasini bajargan. Shu tariqa, Moniy va Mazdak ta'limotlari Markaziy Osiyo falsafiy merosining ijtimoiy

adolat, ruhiy yuksalish va axloqiy uyg'unlik tamoyillarini boyituvchi muhim bosqichi bo'lgan.

Islom falsafasi. Islom dini jahon dinlari orasida paydo bo'lish jihatidan uchinchi o'rinda turadi. U Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy Afrika, Janubi-Sharqiy Osiyo va Kavkaz xalqlari tarixida o'ta muhim o'rin egallab, nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki madaniy-ma'naviy hayotga ham chuqur ta'sir ko'rsatdi. Islom dini milodiy VII asr boshlarida Arabiston yarim orolida shakllandi. Mazkur hududning geografik joylashuvi nihoyatda qulay bo'lib, uch qit'ani tutashtirib turar, shuningdek, G'arb va Sharq mamlakatlarini bog'lovchi savdo-karvon yo'llari ham bu yerdan o'tardi. Shu boisdan ham, savdo va hunarmandchilik qadimdan rivoj topgan edi.

Arabiston yarim oroli ichida iqtisodiy taraqqiyot bir tekisda kechmagan. Keng cho'llarda yashagan ko'chmanchi qabilalar chorvachilik bilan shug'ullangan, shimoliy hududlarda esa Vizantiya va Mesopotamiya madaniyatlarining kuchli ta'siri sezilib turgan. Janubi-g'arbiy hududlarda esa shahar-davlatlar vujudga kelib, IV–VI asrlarda Makka, Yasrib (keyinchalik Madina) va Toif kabi yirik savdo va diniy markazlar shakllangan. Bu iqtisodiy jonlanish jarayoni ko'chmanchi qabilalarda urug'-qabila munosabatlarining yemirilishiga va dastlabki davlat uyushmalarining paydo bo'lishiga turtki berdi.

Shu bilan birga, ijtimoiy-ma'naviy hayotda ham inqirozli holat hukm surgan edi. Arab qabilalari o'zaro tarqoqlikda yashab, ko'pincha qabila urushlariga aralashar, "johiliya davri" deb atalgan bu davrda butparastlik, xurofot va adolatsizlik keng tarqalgan edi. Jamiyatda ijtimoiy tengsizlik kuchli bo'lib, kambag'al va zaif tabaqalar zulm ostida yashar, ayollarning huquqlari keskin cheklangan edi. Shu sharoitda yangi g'oya va mafkuraga ehtiyoj tug'ildi. Islom dini ana shunday tarixiy-madaniy, iqtisodiy va ma'naviy sharoitlarda tarqoq arab qabilalarini birlashtiruvchi, adolat, tenglik va ma'naviy poklikni targ'ib qiluvchi kuch sifatida maydonga chiqdi.

"Islom" arabcha so'z bo'lib, "bo'ysunish, itoat qilish", "taslim bo'lish", "tinchlik va omonlik yo'liga kirish" kabi ma'nolarni anglatadi. Islom dini ta'limoti Qur'on va hadislarda bayon etilgan.

Qur'on muqaddas manba hisoblanib, unda islomiy qonun qoidalar, iymon-e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlar o'z ifodasini topgan. Islom dinining ontologik asosi tavhid g'oyasiga, ya'ni yagona Alloh tomondan butun borliqning yaratilishi haqidagi ta'limotga asoslanadi. Gnoseologik asosi esa, insonni Allohni anglash yo'lidagi jismoniy, ruhiy, ma'naviy holat jarayonlarini va oxir oqibatda Allohni bilish va unga birlashib ketish g'oyasini ilgari suradi. Islom dinining ontologik va gnoseologik masalalarini talqin qilishda, ularga teologik va aqidaviy yondoshuvlar, shuningdek siyosiy masalalarda islomga e'tiqod qiluvchilar bir necha oqim va yo'nalishlarga bo'linib ketganlar.

Islom tafakkurining eng muhim va asosiy manbalari Qur'on va hadis hisoblanadi. Qur'on musulmonlar nazarida Allohning so'nggi vahiy qilingan kalomi bo'lib, u insoniyatga hayot yo'riqnomasi sifatida nozil qilingan. Unda kosmologiya, ontologiya, epistemologiya, axloq, ijtimoiy-siyosiy tartib, huquqiy me'yorlar va ma'naviy kamolotga doir ko'plab masalalar bayon etilgan. Qur'on oyatlari insonning yaratilishi, borliqning mohiyati, hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik, erkinlik va taqdir kabi fundamental falsafiy masalalarni ko'tarib chiqqan. Shu bois Qur'on musulmon faylasuflari va mutakallimlarining fikrlarida falsafiy tafakkurning asosiy ilhom manbai bo'lib xizmat qildi.

Hadislar esa Muhammad (s.a.v.)ning so'zlari, amallari va tasdiqlarini o'zida jamlagan bo'lib, Qur'on oyatlarining amaliy talqini va sharhi hisoblanadi. Hadislar nafaqat fiqh va axloqiy me'yorlarni belgilab bergan, balki falsafiy tafakkurda ham muhim o'rin tutgan. Masalan, insonning Alloh oldidagi mas'uliyati, iymon va amalning birligi, ilmning qadrini bilish kabi g'oyalar hadislar orqali keng yoritilgan. Bu jihatdan hadislar Qur'onda mujassam bo'lgan falsafiy g'oyalarni hayotiy amaliyotga tatbiq etuvchi asosiy manba sifatida qaraladi.

Islom falsafasi tarixida Qur'on va hadisning falsafiy o'rni turlicha talqin qilingan. Forobiy va Ibn Sino Qur'onni "haqiqat manbai", hadislarini esa "hayotiy hikmat" deb talqin etib, insonning ilmiy va ma'naviy taraqqiyotini shu manbalarga bog'ladilar. Tasavvuf ahli esa Qur'on va hadisni inson qalbining poklanishi,

Allohga yaqinlashish va ma'naviy kamolot sari yo'l ko'rsatuvchi manba sifatida ko'rdi.

Demak, Qur'on va hadis islom tafakkurida falsafiy tafakkurning ildizi va yo'nalishini belgilab berdi. Qur'on insoniyat uchun mutlaq haqiqat manbai bo'lsa, hadislar shu haqiqatni amaliy hayotga tatbiq etuvchi hikmatlar majmuasidir. Shu bois, islom tafakkurining barcha yo'nalishlari — kalom, falsafa, tasavvuf va fiqh o'z g'oyaviy ildizlarini Qur'on va hadisdan oladi. Ular nafaqat musulmon dunyosi, balki umumbashariy falsafiy tafakkurning shakllanishida ham ulkan o'rin tutadi.

Forobiy falsafasi. Islom falsafasining eng muhim vakillaridan biri bo'lgan Al-Farobiy (872–950) falsafasi ilm, jamiyat va siyosiy hayotning uyg'unligi tamoyiliga asoslangan. U "Ikkinchi Ustoz" deb atalib, Aristotel va Platonning g'oyalarini islomiy dunyoqarash bilan uyg'unlashtirdi. Forobiy falsafasining markazida insonning aql bilan bilim olishga bo'lgan tabiati, jamiyatning mukammal shakli va siyosiy tuzilishi turadi. Uning falsafiy qarashlariga ko'ra, inson tabiatan ijtimoiy mavjudot bo'lib, jamiyat bilan uyg'un yashashga intiladi.

Forobiy ilmni inson hayotining markaziy elementi deb bilgan. Uning fikricha, ilm aql bilan qo'lga kiritiladigan haqiqatlarni anglash vositasi bo'lib, insonni mukammallikka yetaklaydi. Ilm insonni nafaqat shaxs sifatida rivojlantiradi, balki jamiyatni ham barqaror va adolatli qilishda muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtayi nazardan, Forobiy ilmni insonning ma'naviy kamoloti va ijtimoiy hayotdagi samaradorligi bilan uzviy bog'liq deb qaraydi.

Forobiy jamiyat haqidagi qarashlarini "Al-Madina al-Fadila" (Fozil odamlar shahri) asarida bayon etgan. U ideal jamiyatni insonlarning ma'naviy va aqliy kamolotiga asoslangan holda tashkil etilgan ijtimoiy tuzilma sifatida ko'radi. Forobiyga ko'ra, mukammal jamiyatda xalqning axloqiy va ilmiy tarbiyasi, rahbarlarning adolatli va aqlli boshqaruvi, hamda ijtimoiy farovonlik birlashtirilgan bo'lishi kerak. Shu tarzda, jamiyatning yuksakligi va shaxsning kamoloti bir-birini to'ldiradi: shaxs ilm va axloq orqali kamolga yetadi, jamiyat esa shu shaxslarning uyg'un hayoti natijasida rivojlanadi.

Forobiy falsafasida siyosiy hokimiyat va rahbarning roli ham alohida o‘rin tutadi. U ideal hukmdorni “filosof-shoh” deb atab, rahbarning aql, bilim va ma’naviyatga ega bo‘lishi jamiyat farovonligi uchun zarur ekanligini ta’kidlaydi. Shu nuqtayi nazardan, ilm va siyosat uyg‘unligi Forobiy falsafasining markaziy g‘oyalaridan biri hisoblanadi. U siyosiy va ijtimoiy hayotni shaxsiy ma’naviyat va aql bilan uyg‘unlashtirish orqali insoniyat taraqqiyoti va adolatni ta’minlash mumkin deb hisoblagan.

Forobiy shuningdek, insonning axloqiy kamoloti va ma’naviy yetukligini ham muhim deb bilgan. U aql bilan bilim orttirish, axloqiy fazilatlarni rivojlantirish va jamiyatda faol ishtirok etish orqali insonning mukammallikka yetishini ta’kidlagan. Shu bilan birga, Forobiy fan va falsafa o‘rtasidagi uyg‘unlikni targ‘ib qilgan, fanlarni insoniy hayotning turli jabhalariga tatbiq etish zaruriyatini ko‘rsatgan.

Natijada, Forobiy falsafasi ilm, ma’naviyat va jamiyatni bir-biri bilan uyg‘unlashtirgan tizim sifatida qoraladi. U shaxsiy aql va bilimni jamiyat farovonligi bilan bog‘lab, ideal ijtimoiy va siyosiy tuzilma g‘oyasini ilgari surgan. Shu jihatlari bilan Forobiy falsafasi nafaqat Islom dunyosida, balki butun Sharq falsafasida muhim o‘rin tutadi va ilm hamda jamiyat haqidagi qarashlarning falsafiy poydevorini tashkil qiladi.

Abu Rayhon Beruniy falsafasi. Islom falsafasining yorqin vakillaridan biri bo‘lgan Abu Rayhon Beruniy (973–1048) falsafasi ilm, tabiatshunoslik va jamiyatga oid chuqur qarashlarga asoslangan. Beruniy yoshligidan riyoziyot va falakiyotni o‘rganib, 16-17 yoshlaridayoq Quyoshning choshgohdagi balandligini armila bilan o‘lchagan. Oradan 30 yil o‘tgach, Beruniy yoshligida o‘zi o‘lchab olgan natijalarni tahlil qilar ekan, ular anchagina ishonchli bo‘lganligini ta’kidlaydi. Yoshlik yillarida u quyosh tutilishini kuzatish bilan shug‘ullanadi. 22 yoshida Beruniy Markaziy Osiyoda birinchi bor Yer globusini yaratdi. O‘zidan oldingi ajdodlar qoldirib ketgan ko‘plab kitoblarni o‘rganadi va bizgacha etib kelgan, turli xalqlarning yil hisoblari haqidagi ilk yirik asari – “Osorul boqiya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”)ni yaratadi. Unda yunonlar, rimliklar, forslar, sug‘diylar, xorzamiylar va boshqa

ko'plab qabila va xalqlarning barcha davrlari, bayram hamda taqvimlari, shuningdek Sharqning turli mamlakatlarining madaniyat va adabiyot tarixi to'la bayon etilgan. Bu asarda Beruniy o'zini faqat elshunos olim emas, balki tilshunos, arab, yunon, fors, suryoniy va boshqa til hamda adabiyotlarning bilimdoni sifatida namoyon etdi

U o'z davrida tabiat, astronomiya, matematika, geodeziya va tarix fanlarini mukammal darajada o'rgangan. Beruniy falsafasida ilmiy izlanishlar va tafakkur markaziy o'rin tutadi: ilm insonning haqiqatni anglash vositasi, tabiat va jamiyatni tushunish vositasi sifatida qaraladi. U ilmiy izlanishlarni falsafiy tafakkur bilan uyg'unlashtirib, inson tafakkurining imkoniyatlarini kengaytirishga intilgan.

Beruniy falsafasida tabiatshunoslik alohida e'tibor qaratilgan. U tabiatni ilmiy metodlar bilan o'rganish orqali insoniyat uchun foydali bilimlarni ishlab chiqishga harakat qilgan. Masalan, astronomiya bo'yicha Beruniy Quyosh, Oy va sayyoralar harakatini kuzatib, zamonaviy astronomiya asoslarini yaratishga yaqinlashgan. Shu bilan birga u geodeziya, mineralogiya, dori-darmon, suv resurslarini o'rganish orqali tabiatning tartib va qonuniyatlarini aniqlashga intilgan. Beruniy nazarida tabiatning o'z qonunlari mavjud bo'lib, inson aqli va tajribasi yordamida ulardan foyda olishi mumkin.

Beruniy falsafasida ilm va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlik ham muhim o'rin tutadi. U insonni jamiyatdagi faoliyatga yo'naltirishda ilmning ahamiyatini ta'kidlagan. Jamiyatning rivojlanishi va farovonligi shaxslarning ilmiy va ma'naviy kamoloti bilan bevosita bog'liqdir. Shu jihatdan, Beruniy falsafasi ilm va jamiyat o'rtasida uyg'un tizim yaratish tamoyiliga asoslangan.

Beruniy falsafasining yana bir markaziy jihat — insonning aqliy va ma'naviy rivojlanishidir. U aqlni insonning haqiqatni anglash, tabiat va ijtimoiy hodisalarni tahlil qilish vositasi sifatida ko'radi. Shuningdek, Beruniy insonni bilim va ma'rifat orqali yaxshilikka va adolatga yetaklashni falsafiy maqsad deb bilgan. Shu nuqtayi nazardan, u falsafiy tafakkur bilan ilmiy metodni

uyg'unlashtirgan, insonni ham shaxsiy kamolot, ham jamiyatning farovonligiga hissa qo'shuvchi mavjudot sifatida ko'rgan.

Natijada, Abu Rayhon Beruniy falsafasi ilm, tabiat va jamiyat haqidagi chuqur tafakkurni o'zida mujassamlashtirgan. U shaxsiy aql va ilmiy izlanishlarni jamiyat farovonligi bilan bog'lab, insonni ruhiy, aqliy va ijtimoiy jihatdan kamolotga yetaklashga intilgan. Shu jihatlari bilan Beruniy falsafasi nafaqat o'z davrining, balki keyingi asrlarning ilmiy va falsafiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatgan.

Ibn Sino falsafasi. Islom falsafasining eng nufuzli vakillaridan biri bo'lgan Ibn Sino (Avitsenna, 980–1037) falsafasi metafizika, tabiiy fanlar va ilmiy tafakkur asosida shakllangan. U o'z davrida Aristotel va Plotin falsafasini chuqur o'rganib, ularni islomiy dunyoqarash bilan uyg'unlashtirdi. Ibn Sino falsafasida metafizika — mavjudotning mohiyati, borliq va ilohiylik masalalarini o'rganish markazida turadi.

Ibn Sino falsafasida tabiatshunoslik ham alohida o'rin tutadi. U tabiatni tahlil qilishni ilmiy va falsafiy tafakkur vositasi sifatida ko'radi. Ibn Sino tabiiy hodisalarni, hayotiy jarayonlarni va inson organizmini tizimli ravishda o'rganib, ularni metafizik prinsiplarga bog'lagan. Masalan, uning “Kitab al-Shifa” asarida tabiatdagi mavjudotlar tizimi, ruh va jism munosabati, insonning fiziologik va psixologik xususiyatlari falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Shu bilan Ibn Sino tabiiy fanlar bilan metafizik tafakkur o'rtasidagi uyg'unlikni yaratdi.

Ibn Sino nazarida ilm va aql inson hayotining markaziy elementlari hisoblanadi. Ilm insonni nafaqat shaxs sifatida rivojlantiradi, balki jamiyat va ijtimoiy hayotga ham foyda keltiradi. U ilmiy izlanishlarni diniy va falsafiy bilimlar bilan uyg'unlashtirishni targ'ib qilgan. Shu nuqtayi nazardan, Ibn Sino falsafasi nafaqat metafizik tizim, balki ilmiy tafakkur va tabiatshunoslikning ham poydevori bo'ldi.

Ibn Sino falsafasining yana bir muhim jihati uning ruh falsafasi va insoniy kamolot haqidagi qarashlaridir. U ruhni ikki qismga ajratadi: biologik ruh (hayotiy faoliyatni boshqaradi) va aqliy ruh (fikrlash va aql bilan ilm olish imkonini beradi). Aqliy ruh insonni Allohga yaqinlashtiruvchi, ma'rifat va ma'naviy kamolotga

yetaklovchi vosita sifatida qaraladi. Shu orqali Ibn Sino falsafasi insonning shaxsiy va ruhiy rivojlanishini tabiatshunoslik va metafizik asoslar bilan uyg'unlashtiradi.

Natijada, Ibn Sino falsafasi Islom tafakkurida ilm, metafizika va tabiiy fanlar uyg'unligining mukammal namunasi sifatida qaraladi. U shaxsiy ma'naviyat, ilmiy izlanish va tabiatshunoslikni birlashtirib, insonni aqliy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan kamolotga yetaklashga intiladi. Shu jihatlari bilan Ibn Sino falsafasi nafaqat o'z davrining, balki keyingi asrlarning ilmiy va falsafiy tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Abu Hamid al-G'azzoliy falsafasi. Islom falsafasining muhim vakillaridan biri bo'lgan Abu Hamid G'azzoliy (1058–1111) ilohiyot va falsafaning uyg'unligini o'rganishda markaziy shaxs hisoblanadi. Uning falsafiy va teologik qarashlari asosan aqidani himoya qilish va islom ilohiyotining mustahkamligini ta'minlashga qaratilgan. G'azzoliy falsafa va kalom ilmini chuqur o'rgangan bo'lsa-da, u Aristotel va yunon faylasuflarining ayrim qarashlarini tanqid qilib, ularni islom aqidasiga muvofiqlashtirishga harakat qilgan. Uning eng mashhur asari "Tahafut al-Falasifa" (Faylasuflarning chalkashligi) falsafiy va ilmiy g'oyalarning islom ilohiyotiga qarshi bo'lishi mumkinligini tahlil qiladi va ilohiy haqiqatning mustahkamligini himoya qiladi.

G'azzoliy nazarida, aqida va ilohiyot insonning ruhiy va ma'naviy hayotining poydevorini tashkil qiladi. U ilm va falsafani tan olgan holda, ular insonning dunyoqarashini boyitadi, lekin insonning ilohiyotga bo'lgan e'tiqodini shakllantirish va mustahkamlashda yagona mezon vahiy va Qur'onning ta'limotidir. Shu nuqtayi nazardan, G'azzoliy ilohiyotning mustahkamlanishini nafaqat aqida va kalom orqali, balki inson qalbining ma'naviy pokligi va Allohga bo'lgan muhabbat orqali amalga oshiriladi, deb hisoblagan.

Islom falsafasida ilohiyotning mustahkamlanishi aqida, kalom va falsafiy tafakkur uyg'unligi orqali yuzaga keladi. G'azzoliy bu uyg'unlikni amalda tasdiqlashga intilib, falsafiy tafakkur bilan kalomning metodologiyasini uyg'unlashtirdi. U yunon falsafasidagi sabab-natija, borliqning mohiyati va tabiat qonunlarini o'rganish

usullarini tan olib, ularni Allohning yaratish va nazorat qilish faoliyati bilan bog'ladi. Shu orqali u falsafa va ilohiyot o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamladi va musulmon olamida ilmiy tafakkur hamda diniy e'tiqodning uyg'unligini ta'minladi.

G'azzoliy shuningdek, shaxsiy ma'naviyat va ruhiy poklikni ilohiyotning mustahkamlanishida muhim omil deb hisoblagan. Inson qalbi Allohni tan olish, Uning buyruqlariga bo'ysunish va nafsni tarbiyalash orqali poklanadi. Shu tarzda, ilohiyot faqat nazariy bilim sifatida emas, balki hayotiy tajriba va ruhiy kamolot orqali ham mustahkamlanadi. U ruhiy va ilmiy yo'lni birlashtirib, insonning haqiqatni anglash va Alloh bilan uyg'unlashish jarayonini falsafiy asosda tushuntiradi.

Natijada, G'azzoliy falsafasi va islom ilohiyoti bir-biri bilan uyg'unlashib, aqida, kalom, falsafa va ma'naviyat orqali mustahkamlanadi. U musulmon dunyosida ilmiy tafakkur va diniy e'tiqodning uyg'un rivojlanishiga asos yaratdi, shaxsiy ruhiy kamolot, jamiyatdagi adolat va Allohga bo'lgan e'tiqodni bir tizim sifatida namoyon etdi. Shu jihatlari bilan G'azzoliy islom tafakkurida ilohiyotning mustahkamlanishiga xizmat qilgan eng muhim olimlardan biri sifatida qadrlanadi.

Ibn Rushd falsafasi. Islom falsafasining eng muhim vakillaridan biri bo'lgan Ibn Rushd (Averroes, 1126–1198) falsafasi aql va diniy e'tiqodning uyg'unligini ta'kidlashga qaratilgan. U Andalusiya hududida yashab ijod qilgan va yunon falsafasi, xususan Aristotel merosini chuqur o'rganib, uni islom tafakkuri bilan uyg'unlashtirdi. Ibn Rushd falsafasida aql va vahiy bir-birini inkor qilmaydigan, balki bir-birini to'ldiruvchi vositalar sifatida qaraladi. Uning fikricha, Qur'on va hadislar insonni axloqiy va ruhiy jihatdan tarbiyalaydi, falsafa esa haqiqatni aql bilan tushunishga imkon beradi. Shu bilan aql va diniy e'tiqod uyg'unlashadi, inson mukammal bilim va ruhiy kamolotga erishadi.

Ibn Rushd falsafasining markaziy jihatlaridan biri — tabiat va borliqni aql bilan tushuntirishdir. U Aristotel nazariyalarini tahlil qilib, tabiatdagi hodisalarni sabab-natija asosida tushuntirishni targ'ib qilgan. Shu nuqtayi nazardan, Ibn Rushd falsafasi ilmiy tafakkur va aql bilan diniy e'tiqodni uyg'unlashtirgan tizimdir. U

nazariya va amaliyotni birlashtirib, insonning shaxsiy va ruhiy rivojlanishini ham, jamiyatdagi adolat va tartibni ham ta'minlashga xizmat qiladi.

Ibn Rushd shuningdek, ilm va e'tiqod uyg'unligini himoya qilishda mashhur bo'ldi. U G'azzoliyning falsafaga nisbatan tanqidlarini javob bilan tahlil qilgan va Aristotel falsafasining aqliy asoslarini islom aqidasi bilan moslashtirishga harakat qilgan. Uning nazarida, ilmiy izlanishlar va falsafiy tafakkur diniy ta'limotga qarshi emas, balki uni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Shu sababli, aql va vahiy bir-birini inkor qilmaydi, balki insonning haqiqiy bilim va ruhiy kamolotga erishish yo'lini ta'minlaydi.

Ibn Rushd falsafasida shaxsiy aql va jamiyatning uyg'unligi ham muhim o'rin tutadi. U insonni jamiyatdagi faoliyatiga yo'naltiruvchi ilmiy va axloqiy tamoyillarni ishlab chiqqan. Jamiyatdagi adolat, tartib va farovonlik insonlarning aql va ma'naviy kamoloti bilan uzviy bog'liq deb qaraladi. Shu tarzda, falsafiy tafakkur shaxsiy bilim va ruhiy rivojlanish bilan ijtimoiy farovonlikni uyg'unlashtiradi.

Demak, Ibn Rushd falsafasi Islom tafakkurida aql va diniy e'tiqod uyg'unligini ta'minlashga xizmat qilgan markaziy tizim sifatida qaraladi. U ilm, falsafa va ilohiyot o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlab, insonning shaxsiy, ruhiy va ijtimoiy kamolotini uyg'unlashtiradi. Ushbu jihatlari bilan Ibn Rushd nafaqat o'z davrining, balki keyingi asrlarning ilmiy, falsafiy va diniy tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatgan olimlardan biridir.

Tasavvuf falsafasi. Islom falsafasining muhim tarmoqlaridan biri – tasavvuf falsafasi bo'lib, u insonning ichki dunyosi, ruhiy poklanishi va Allohga yaqinlashish yo'lini o'rganishga qaratilgan. Tasavvuf so'zi arabcha "suf" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab poklikni, sof ma'naviyatni anglatgan. Tasavvuf falsafasi nafaqat diniy amal va rituallarni, balki inson qalbining ma'naviy rivojlanishini falsafiy jihatdan tushuntiradi. U ruhiy va axloqiy kamolotga erishish yo'lida ilm, aql va qalb uyg'unligini targ'ib qiladi. Shu sababli, tasavvuf falsafasi insonning hayotiy tajribasi va ichki ma'rifatini markazga qo'yadi.

Tasavvuf falsafasi dastlab Qur'on va hadislarning ma'naviy talqiniga asoslandi. Qur'on oyatlarida inson qalbini poklash, sabr, shukr, tafakkur va Allohga taslim bo'lish kabi g'oyalar keng yoritilgan. Hadislar esa ushbu g'oyalarni hayotiy amaliyotga tatbiq qilish usullarini ko'rsatdi. Tasavvuf falsafasida ma'naviylikning asosiy elementi qalb pokligi hisoblanadi. Qalb insonning haqiqiy tafakkur va ruhiy sezgilari markazi sifatida qaraladi. Tasavvufchilar nazarida, inson tashqi dunyoda sodir bo'layotgan hodisalarni idrok qilish bilan birga, ichki dunyosini ham rivojlantirishi shart. Shu maqsadda ular zikr (Allohni eslash), riyozat (o'zini tarbiyalash), muhibbat (Allohga muhabbat) kabi amaliyotlarni qo'llaydilar. Bu amallar orqali inson o'z nafsini yengib, ruhiy erkinlik va ichki tinchlikka erishadi.

Tasavvuf falsafasining yana bir muhim jihati – ma'rifat yo'li. Ma'rifat – bu Allohni va borliqni chuqur anglash, yashashning ma'nosini idrok etishdir. Tasavvuf mutafakkirlari ma'rifatga yetish uchun aql, tafakkur va ruhiy tajribani uyg'unlashtirishni talab qiladilar. Jaloliddin Rumi, Ibn Arabiy, Fariduddin Attor kabi mutasavviflar o'z asarlarida insonning ichki sayohatini, ruhiy uyg'unlashini va Alloh bilan birlashishini tasvirlab bergan. Ularning fikricha, ma'rifat insonni insoniy va ilohiy olam bilan uyg'unlashtiradi, insonni nafaqat shaxs sifatida, balki jamiyatdagi ijobiy rolini anglashga ham yetaklaydi.

Tasavvuf falsafasi shuningdek, insonning ijtimoiy hayotidagi axloqiy mas'uliyatini ham yoritadi. Ruhiy poklik va ma'naviy yetuklik insonni jamiyatdagi adolat, saxiylik, halollik va rahm-shafqat kabi fazilatlarni amalda namoyon etishga undaydi. Shu jihatdan, tasavvuf falsafasi nafaqat shaxsiy ma'naviyatni rivojlantiradi, balki ijtimoiy barqarorlik va adolatni mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Natijada, tasavvuf falsafasi Islom tafakkurining ma'naviy va falsafiy poydevori bo'lib, insonni ichki dunyosi bilan uyg'unlashtirish, ruhiy kamolotga yetaklash va hayotning ma'nosini chuqur anglash yo'lini ochadi. U nafaqat diniy-amaliy bilimlarni, balki falsafiy tafakkurni ham o'zida mujassamlashtiradi va

musulmon olamida ma'naviy o'sish va madaniy rivojlanishning muhim manbai bo'lib xizmat qiladi.

Temuriylar davri falsafasi. Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) Sharq ma'naviyati va falsafiy tafakkurining yuksak bosqichlaridan biri sifatida tarixda alohida o'rin tutadi. Bu davrda falsafiy qarashlar siyosat, davlat boshqaruvi, ijtimoiy hayot, axloqiy qadriyatlar, shuningdek, ilmiy izlanishlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib rivojlandi. Amir Temur asos solgan saltanat va uning vorislari hukmronligi davrida jamiyatning barqarorligi, kuchli davlat qurilishi, qonun ustuvorligi hamda diniy-ma'naviy qadriyatlarga tayanish falsafiy tafakkur shakllanishining asosiy omillari bo'ldi. Shu sababli bu davr falsafiy qarashlari bir tomondan, davlat va jamiyat taraqqiyotini ilmiy asoslashga, ikkinchi tomondan, insonning axloqiy-ma'naviy kamolotini belgilashga xizmat qildi.

Temuriylar davri falsafasining umumiy xususiyatlaridan biri — unda diniy-falsafiy tafakkur va dunyoviy ilm-fan uyg'unligi kuzatiladi. Bir tomondan, tasavvufiy ta'limotlar insonning ichki dunyosi, ruhiy poklanishi va axloqiy barkamolligini asoslashda muhim rol o'ynadi. Boshqa tomondan, matematik, astronomik va tabiatshunoslik izlanishlari ham falsafiy qarashlarga yangicha ruh bag'ishladi. Bu uyg'unlik Sharq falsafiy tafakkurining universalligi va insoniyatga qo'shgan ulkan hissiy sifatida ko'zga tashlanadi.

Ikkinchi muhim jihat — ijtimoiy-adolat va davlat qurilishi falsafasining shakllanishi. Amir Temur tomonidan yaratilgan "Temur tuzuklari" nafaqat siyosiy-huquqiy hujjat, balki chuqur falsafiy asar sifatida ham qadrlanadi. Unda davlat mustahkamligi, xalq manfaatlarini ko'zlash, adolatli hukmronlik, har bir tabaqaning jamiyatdagi o'rnini falsafiy nuqtayi nazardan asoslab berilgan. Shu bois Temuriylar davri falsafasi ko'proq amaliy hayotga, davlat va jamiyat taraqqiyotini nazariy asoslashga yo'naltirilgan edi.

Yana bir xususiyat shundaki, bu davrda insonparvarlik g'oyalari alohida o'rin tutdi. Alisher Navoiy ijodida insonning komillikka erishuvi, axloqiy barkamollik, adolat, muhabbat va mehr-oqibat g'oyalari falsafiy asosda yoritildi. Bu qarashlar tasavvufiy ta'limot bilan uyg'unlashib, insonni jamiyatning ma'naviy markaziga qo'ydi.

Shuningdek, Temuriylar davri falsafiy tafakkuri ilmiy asoslangan kosmologik qarashlar bilan ham boyidi. Ulugʻbekning ilmiy merosi, xususan, uning “Ziji jadidi Koʻragoniy” asari astronomiya, matematika va falsafiy tafakkur integratsiyasining yorqin namunasi boʻlib, insoniyatning borliq haqidagi tasavvurlarini kengaytirdi. Bu jarayonda Qazizoda Rumiy, Gʻiyosiddin al-Koshiy kabi olimlarning ham falsafiy qarashlari ilm-fan va tafakkur rivojiga katta taʼsir koʻrsatdi.

Umuman olganda, Temuriylar davri falsafasining asosiy xususiyatlari — diniy va dunyoviy bilimlarning uygʻunligi, adolat va davlat qurilishi haqidagi gʻoyalar, insonparvarlik va axloqiy barkamollik konsepsiyasi, ilmiy tafakkur va kosmologik qarashlarning rivoji bilan belgilanadi. Bu jihatlar Sharq falsafasining keyingi taraqqiyotiga, Markaziy Osiyo maʼnaviy-madaniy muhitining shakllanishiga va jahon tafakkuriga sezilarli taʼsir koʻrsatgan.

Amir Temurning davlat boshqaruviga oid falsafiy qarashlari. Amir Temur (1336–1405) nafaqat buyuk sarkarda va davlat arbobi, balki oʻz davrining chuqur tafakkur egasi, siyosiy-falsafiy qarashlarida adolat, tartib-intizom va maʼnaviy qadriyatlarga asoslangan davlat boshqaruvi tizimini yaratgan shaxsdir. Uning falsafiy qarashlari jamiyatni barqarorlashtirish, davlatni mustahkamlash va insoniyat manfaatlarini koʻzlash gʻoyalari bilan ajralib turadi. Temuriylar saltanatining ulkan hududda uzoq vaqt davomida qudratli boʻlib turishida aynan Amir Temurning chuqur falsafiy asoslangan davlat boshqaruv tizimi katta rol oʻynadi.

Temurning eng muhim falsafiy merosi — “Temur tuzuklari” boʻlib, unda davlat qurilishi, ijtimoiy tartib, harbiy intizom, xalq manfaatini koʻzlash, adolat va axloqiy qadriyatlar tizimi mukammal tarzda yoritilgan. “Tuzuklar” mazmunan siyosiy-huquqiy hujjat boʻlishi bilan birga, oʻzida chuqur falsafiy gʻoyalarni mujassam etgan. Xususan, unda davlatni barpo etishda kuch va qudrat emas, balki adolat, qonun ustuvorligi va xalqning roziligi asosiy mezon sifatida koʻriladi. Bu jihatdan Temurning falsafiy qarashlari Sharq

siyosiy tafakkurining yuksak namunasi bo'lib, u keyinchalik ko'plab davlat arboblari uchun amaliy qo'llanma vazifasini bajargan.

Amir Temur falsafasida adolat konsepsiyasi markaziy o'rin tutadi. Unga ko'ra, hukmdor adolatni amalga oshirmasa, davlat yemiriladi, xalq tarqaladi va ijtimoiy tartib buziladi. Shu sababli Temur boshqaruv tizimida adolatli sud, soliqlarning me'yoriyligi, mansabdorlarning mas'uliyati va xalqning manfaatini ko'zlash kabi tamoyillar ustuvor bo'lgan. Bu tamoyillar faqat siyosiy masala emas, balki falsafiy asosga ega bo'lib, inson va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga xizmat qilgan.

Bundan tashqari, Amir Temur davlat boshqaruvida ilm va ma'rifatning o'rnini yuksak baholagan. U olimlar, shoirlar, din peshvolari va ulamolarni saroyiga to'plab, ularga homiylik qilgan. Temur uchun davlatning qudrati nafaqat harbiy kuch, balki ilm-ma'rifat bilan ham belgilanar edi. Shu sababli uning hukmronligi davrida falsafa, tasavvuf, adabiyot va tabiiy fanlar jadal rivoj topdi.

Mirzo Ulug'bekning ilmiy-falsafiy merosi. Mirzo Ulug'bek (1394–1449) nafaqat temuriylar sulolasining buyuk hukmdori, balki o'z davrining eng mashhur olimi, matematik va astronomi, falsafiy tafakkur taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir sifatida tarixda muhrlangan. U Amir Temurning nabirasi, Shohruh Mirzoning o'g'li bo'lib, ilm-fanga bo'lgan qiziqishi va homiyligi tufayli Samarqandni XV asrda Sharqning eng yirik ilmiy-ma'rifiy markazlaridan biriga aylantirdi. Uning ilmiy merosi, ayniqsa, astronomiya va matematika sohalarida beqiyos bo'lib, falsafiy qarashlari esa ilmiy tafakkurning insoniyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini chuqur anglashga asoslangan edi.

Ulug'bekning eng buyuk xizmatlaridan biri – Samarqandda 1420-yillarda barpo etilgan ulkan rasadxonadir. Bu ilmiy muassasa Sharqda birinchi yirik observatoriyalardan bo'lib, unda o'z davrining eng ilg'or ilmiy tadqiqotlari olib borildi. Rasadxona 30 metrlik sekstant bilan jihozlangan bo'lib, u orqali yulduzlarning balandligini aniqlash imkoniyati mavjud edi. Aynan shu yirik ilmiy markazda Ulug'bek va uning shogirdlari bilan birgalikda ulkan ilmiy asarlar yaratildi.

Ulug‘bekning eng mashhur asari – “Ziji Jadidi Ko‘ragoniy” bo‘lib, unda 1018 ta yulduzning joylashuvi, astronomik kuzatuvlar natijalari va trigonometrik jadval keltirilgan. Ushbu asar o‘rta asr Sharqida ham, keyinchalik Yevropada ham astronomiya fanining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. “Zij”da yil uzunligi 365 kun 6 soat 10 daqiqa 8 soniya deb aniqlangan bo‘lib, bu zamonaviy ilmiy natijalardan deyarli farq qilmaydi. Ulug‘bekning bu ilmiy yutug‘i uning nafaqat astronom sifatida, balki ilmiy tafakkurni yuksak falsafiy darajada tushungan olim sifatida ham beqiyos ekanini ko‘rsatadi.

Mirzo Ulug‘bekning falsafiy qarashlari ilm va din, aql va e’tiqod munosabati masalalarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. U ilm-fanni insoniyatning haqiqiy ma’rifat manbai deb bilgan va inson ongining imkoniyatlarini cheklashga qarshi chiqqan. Uning fikricha, tabiat hodisalarini faqat diniy ta’riflar bilan emas, balki kuzatish, hisoblash va mantiqiy tafakkur orqali tushunish kerak. Shu sababli Ulug‘bek ilm-fanni amaliy hayot bilan bog‘lashga, tabiat va koinot qonuniyatlarini ilmiy asosda o‘rganishga intildi.

Mirzo Ulug‘bekning ilmiy-falsafiy merosida insonparvarlik va ilmiy tafakkurni ulug‘lash g‘oyalari muhim o‘rin tutadi. U ilmni jamiyatni yuksaltiruvchi kuch sifatida ko‘rdi, ilmiy kashfiyotlarni esa insonni haqiqatga, adolat va kamolotga yetaklaydigan vosita deb qaradi. Uning ilmga bo‘lgan sadoqati hukmdor sifatida ham, olim sifatida ham butun faoliyatida yaqqol namoyon bo‘ldi. U qanchalik siyosiy kurashlarga duch kelmasin, Samarqandni ilm-ma’rifat maskani sifatida saqlab qoldi.

Ulug‘bekning ilmiy maktabi keyingi davrlarda ham davom etdi. Uning shogirdlari Ali Qushchi va boshqalar uning ilmiy merosini turli mamlakatlarga olib chiqib, Sharq va G‘arb ilm-fanining rivojiga katta hissa qo‘shdilar. Ayniqsa, Ali Qushchining Istanbulda olib borgan faoliyati tufayli Ulug‘bekning “Zij”i Usmoniylar saltanatida ham mashhur bo‘ldi. Keyinchalik Yevropa olimlari ham Ulug‘bek asarlarini lotin tiliga tarjima qilib, ularni ilmiy manba sifatida foydalandilar.

Mirzo Ulug‘bekning ilmiy-falsafiy merosi bugungi kunda ham ulkan ahamiyat kasb etadi. Uning koinotni ilmiy asosda tadqiq

qilishga qaratilgan yondashuvi zamonaviy astronomiya va kosmologiya rivojiga zamin yaratdi. U ilmni insoniyat taraqqiyotining asosi, haqiqatni topishning eng muhim yo‘li sifatida talqin qildi. Shuning uchun ham Ulug‘bek nafaqat buyuk hukmdor, balki butun insoniyat ilm-fani tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk mutafakkir sifatida qadrlanadi.

Alisher Navoiy falsafiy qarashlarida insonparvarlik g‘oyalari. Alisher Navoiy (1441–1501) nafaqat buyuk shoir va mutafakkir, balki sharq falsafiy tafakkurida insonparvarlik g‘oyalarining yetuk targ‘ibotchisi sifatida ham tarixda muhim o‘rin egallaydi. U o‘z asarlarida insonning ijtimoiy va ma‘naviy hayotdagi o‘rni, uning huquqlari, baxt-saodati, axloqiy kamoloti haqida chuqur mulohazalar yuritgan. Navoiy ijodining markazida inson shaxsi, uning ruhiy olami, komillikka intilishi va jamiyatdagi mas‘uliyati turadi. Bu jihatdan Navoiy Sharq falsafasining eng asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan “insonni ulug‘lash” g‘oyasini o‘z asarlarida amaliy va nazariy jihatdan mustahkamlab berdi.

Navoiyning insonparvarlik qarashlari, avvalo, uning adolat, mehr-oqibat va komil inson haqidagi ta‘limotida yaqqol ko‘rinadi. Unga ko‘ra, insonning qadr-qimmati uning boyligi, nasabi yoki mavqeida emas, balki axloqiy fazilatlarida, ilm va ma‘rifatga intilishida namoyon bo‘ladi. Shu sababli u ilm olishni eng oliy maqsad sifatida ulug‘laydi, jaholatni esa insoniyatning eng katta dushmani sifatida qoralaydi. Navoiyning “Mahbub ul-qulub” va “Nasoyim ul-muhabbat” kabi asarlarida insoniylik, sahovat, halollik, mehr-oqibat, adolat, kamtarlik kabi fazilatlar keng targ‘ib qilinadi.

Mutafakkirning falsafiy tafakkurida insonparvarlik tushunchasi, ayniqsa, komil inson idealida o‘z ifodasini topadi. Navoiy komil insonni nafaqat o‘zini, balki boshqalarni ham yuksaltira oladigan, jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan shaxs sifatida tasvirlaydi. Komillik esa ilm, axloq, sabr-toqat, mehribonlik va adolat orqali shakllanadi. Navoiy “Xamsa”sida ham ana shu g‘oyalarni badiiy-falsafiy obrazlar vositasida ifodalab, jamiyat hayotini insonparvarlik tamoyillari asosida qurishga chaqiradi.

Alisher Navoiy insonparvarlik qarashlarida jamiyat va davlat boshqaruviga oid masalalarni ham o'rtaga tashlaydi. U podshoh va amaldorlarni xalq dardu tashvishiga befarq bo'lmaslikka, zulm va adolatsizlikdan tiyilishga, inson huquqini himoya qilishga da'vat etadi. "Saddi Iskandariy" dostonida adolatli hukmdor timsoli orqali adolat va insonparvarlik davlat boshqaruvida asosiy mezon bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, xalqning roziligi va tinchligi hukmdorning eng katta yutug'idir.

Navoiy ijodida insonparvarlik g'oyalari diniy-falsafiy manbalardan ham oziqlangan. Islom falsafasidagi mehr-oqibat, saxovat, birodarlik, adolat g'oyalari uning asarlarida yangi mazmun kasb etgan. U insonni Allohning eng oliy mo'jizasi deb biladi va insoniylikni asrashni eng yuksak burch sifatida ulug'laydi. Shuningdek, tasavvuf falsafasidan ilhomlanib, insonni ruhiy poklanish va ma'naviy komillik sari yetaklaydi.

Alisher Navoiy falsafiy tafakkuridagi insonparvarlik g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Uning ta'limoti jamiyatda adolat, tenglik, mehr-muhabbatni qaror toptirish, inson qadrini ulug'lash, yoshlarni ma'naviy kamolotga yetaklashda muhim manba hisoblanadi. Navoiy asarlarida ilgari surilgan g'oyalar o'zbek xalqining ma'naviy dunyosida asrlar davomida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishga beqiyos hissa qo'shgan.

Temuriylar davridan keyingi ijtimoiy-madaniy hayot va falsafiy tafakkur. Temuriylar sulolasi davrining tugashi bilan Markaziy Osiyoda ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotda tub o'zgarishlar yuz berdi. Temuriylar davrida shakllangan markazlashgan davlat boshqaruvi va harbiy-siyosiy tizimning barqarorligi bilan birga, ilm-fan, adabiyot va san'at sohalari ham rivoj topgan edi. Ammo Temuriylar sulolasining qulashidan so'ng, hududlar bo'ylab siyosiy parchalanish va mahalliy hokimiyatlarning mustaqillashuvi kuzatildi. Bu jarayon natijasida shaharlarda savdo, hunarmandchilik va ilmiy maktablarning faoliyati qisman susaydi, lekin mahalliy madaniy va falsafiy an'analarning mustahkamlanishiga ham xizmat qildi.

O'sha davrda ijtimoiy hayotda yangi qatlamlar — savdogarlar, hunarmandlar, ilmiy va diniy ziyolilar faollashdi. Bu qatlamlar jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy rivojiga hissa qo'shib, falsafiy tafakkur shakllanishiga imkon yaratdi. Falsafiy tafakkur asosan diniy-axloqiy va siyosiy-madaniy muammolarga qaratilgan edi. Masalan, shahar va qishloq elatlari orasida adolat, ijtimoiy barqarorlik, insonning axloqiy roli va ma'naviy mas'uliyati kabi masalalar yuzaga chiqdi. Bu davrda ilm-fan va falsafa asosan madrasalar va diniy markazlarda rivoj topgan bo'lsa-da, shaharlar orasida madaniy almashinuv, tarjimalar va she'riyat orqali falsafiy g'oyalar keng tarqaldi.

Shuningdek, Temuriylardan keyingi davr falsafiy tafakkurida inson va jamiyat o'rtasidagi munosabat, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy adolat masalalari asosiy mavzuga aylandi. Shu davrda mashhur olim va mutafakkirlar o'z asarlarida ijtimoiy-siyosiy beqarorlik sharoitida insonning ruhiy va axloqiy barqarorligini ta'minlash yo'llarini izlashgan. Bundan tashqari, tarixiy manbalar va she'riy asarlar orqali jamiyatning o'tgan tajribalari, ma'naviy qadriyatlari va urf-odatlari tahlil qilindi. Bu esa, o'z navbatida, keyingi davr falsafiy tafakkurining shakllanishi va rivojlanishiga asos bo'ldi.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or ijtimoiy-falsafiy qarashlar. XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo xalqlari hayotida ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy jarayonlar keskin tus oldi. Bu davr Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining kuchayishi, iqtisodiy hayotda o'zgarishlar, yangi ishlab chiqarish usullarining kirib kelishi, eski an'anaviy tuzumning inqirozga yuz tutishi bilan xarakterlanadi. Shu jarayonda xalq ongida yangi ijtimoiy-falsafiy qarashlar shakllanib, yangicha tafakkur yo'nalishlari yuzaga keldi. Ayniqsa, jadidchilik harakati va uning vakillari Markaziy Osiyo jamiyatining ijtimoiy-siyosiy hayotida chuqur iz qoldirdilar.

Bu davrda ilg'or mutafakkirlar qadimgi va o'rta asr sharq falsafiy merosini qayta o'rganib, uni zamon talablari bilan uyg'unlashtirishga intildilar. Insonparvarlik, adolat, ilm-ma'rifat, taraqqiyot, milliy o'zlikni anglash kabi g'oyalar ularning

qarashlarida markaziy o‘rin egalladi. Jadid ziyolilari jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida ma’rifat va ta’limni ko‘rdilar. Ularning fikricha, xalq jaholat botqog‘idan faqatgina yangi usuldagi maktablar, dunyoviy fanlar, ilm-fan yutuqlarini o‘zlashtirish orqali chiqishi mumkin edi. Shu maqsadda ular eski maktab va madrasalardagi ta’lim tizimiga islohotlar kiritib, yangi usul maktablarini tashkil etdilar.

Ilg‘or ijtimoiy-falsafiy qarashlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri – milliy uyg‘onish g‘oyasi edi. Bu g‘oya xalqni o‘zligini anglash, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va shu bilan birga, zamonaviy dunyo taraqqiyotiga moslashishga chorlagan. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon kabi ziyolilar o‘z asarlarida xalqni uyg‘otishga, milliy mustaqillik va ozodlik g‘oyalarini singdirishga intildilar. Ularning publitsistik maqolalari, dramatik asarlari va darsliklari ijtimoiy-siyosiy fikr rivojida muhim ahamiyat kasb etdi.

Falsafiy qarashlarda ma’rifatparvarlik va islohotchilik asosiy yo‘nalish bo‘lib, ular diniy-faniy tafakkurni uyg‘unlashtirishga harakat qildilar. Fitratning “Munozara” asarida xalqning orqada qolish sabablari tanqid qilinib, yangicha tafakkur va ma’rifat orqali milliy yuksalishga chaqiriladi. Abdulla Avloniy esa “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida axloqiy-falsafiy g‘oyalarni ilgari surib, millatni tarbiyaviy jihatdan yuksaltirishni maqsad qilib qo‘yadi. Bu davr mutafakkirlari ta’limni milliy uyg‘onishning bosh omili sifatida ko‘rib, o‘z faoliyatini unga yo‘naltirdilar.

Shuningdek, bu davr ijtimoiy-falsafiy fikrida erkinlik va adolat g‘oyalari ham muhim o‘rin egalladi. Mustamlakachilik zulmi, iqtisodiy tengsizlik, xalqning savodsizligi ziyolilarni milliy-ozodlik g‘oyalarini targ‘ib qilishga undadi. Cho‘lpon o‘z she’riyatida millatning erkinligi, xalqning baxt-saodati va insoniy qadriyatlarni ulug‘ladi. Behbudiy esa o‘zining “Padarkush” dramasida xalqning orqada qolishi va jaholatning fojiali oqibatlarini ko‘rsatib, ijtimoiy uyg‘onishga da’vat etdi.

Xullas, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda shakllangan ilg‘or ijtimoiy-falsafiy qarashlar jadidchilik harakati

bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik, erkinlik va adolat g'oyalariga asoslangan edi. Bu qarashlar nafaqat o'z davrida, balki keyingi davrlarda ham xalq ongini uyg'otishda, milliy o'zlikni shakllantirishda va mustaqillikka intilishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qildi.

Sharq falsafasining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va bugungi davrdagi ahamiyati. Sharq falsafasi qadimdan insoniyat tafakkuri rivojida muhim o'rin egallab keladi. U o'z ildizlarini qadimgi Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va Arab-Musulmon madaniyatlaridan olgan bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ilm-fan, madaniyat, siyosat va axloqiy tafakkur shakllanishiga beqiyos hissa qo'shgan. Sharq mutafakkirlari tabiat, jamiyat, inson va ma'naviyat haqidagi o'z qarashlarini chuqur falsafiy tahlil qilib, ularni amaliy hayot bilan uyg'unlashtira olganlar. Ayniqsa, Sharq falsafasi insonni olamning markazi sifatida ko'rib, uni komillikka, ma'naviy yuksalishga yetaklovchi g'oyalarni ilgari surgan.

Jamiyat taraqqiyotida Sharq falsafasi, avvalo, ma'rifat va ilm-fan rivoji orqali katta ta'sir ko'rsatgan. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Rumiy kabi mutafakkirlar o'z asarlarida inson kamoloti, adolat, ijtimoiy tartib, axloqiy qadriyatlarni asoslab berdilar. Forobiy jamiyatni "fazilatli shahar" tushunchasi bilan talqin qilib, unda adolat, ma'rifat va ilm hukmron bo'lishini orzu qildi. Ibn Sino esa ilm-fan va tibbiyotning yutuqlarini falsafiy tafakkur bilan uyg'unlashtirdi. Bu qarashlar jamiyatni faqat moddiy emas, balki ma'naviy rivojlanishga chorlab, ijtimoiy taraqqiyotning barqarorligini ta'minladi.

Jamiyat taraqqiyotidagi eng muhim omillardan biri sifatida Sharq falsafasi ta'lim va ma'naviyatni uyg'otuvchi kuch bo'lgan. Markaziy Osiyo jadidchilari – Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va boshqalar Sharq falsafiy merosini yangicha talqin qilib, uni zamonaviy islohotlar bilan uyg'unlashtirdilar. Ular ilm va ma'rifatni xalqni jaholatdan qutqaruvchi kuch deb bilib, yangi maktablar ochish, milliy uyg'onish g'oyalarini targ'ib qilish orqali jamiyatda o'zgarishlarga zamin yaratdilar.

Bugungi davrda ham Sharq falsafasi o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, axborot oqimlari kuchaygan hozirgi sharoitda insoniyat moddiy farovonlik bilan bir qatorda ma'naviy va axloqiy muammolarga ham duch kelmoqda. Bunday sharoitda Sharq falsafasining mehr-oqibat, adolat, bag'rikenglik, komil inson g'oyalari jamiyat barqarorligini ta'minlashda, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirishda, yoshlarni sog'lom ruhda tarbiyalashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, Sharq falsafasi bugungi kunda barqaror taraqqiyot, tinchlik va hamkorlik masalalarida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zardushtiylikdagi ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal g'oyasi, tasavvufdagi muhabbat va mehr-oqibat tamoyillari, Konfutsiy axloqida jamiyatni uyg'unlashtiruvchi tartib qoidalari – bularning barchasi zamonaviy ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal qilishda, insonparvar jamiyat barpo etishda zaruriy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Xullas, Sharq falsafasi jamiyat taraqqiyotida asrlar davomida ilm-fan, axloq, adolat, ma'naviyat va komil inson g'oyalari orqali hal qiluvchi rol o'ynagan. Bugungi davrda esa u global muammolarni yengishda, insoniyatni hamjihatlik, tinchlik, ma'rifat va adolat sari yo'naltirishda o'z ahamiyatini yanada oshirib bormoqda. Shu bois Sharq falsafasi nafaqat tarixiy meros, balki hozirgi va kelajak taraqqiyotining ham falsafiy-ma'naviy tayanchi sifatida qadrlanmoqda.

Tayanch so'zlar: Sharq falsafasi, Qadimgi Misr va Bobil falsafasi, Qadimgi Hindiston falsafasi, Qadimgi Xitoy falsafasi, Konfutsiychilik ta'limoti, Daosizm ta'limoti, Zardushtiylik ta'limoti, Islom falsafasi, Forobiy falsafasi, Abu Rayhon Beruniy falsafasi, Ibn Sino falsafasi, Abu Hamid al-G'azzoliy falsafasi, Tasavvuf falsafasi, Temuriylar davri falsafasi, Amir Temurning davlat boshqaruviga oid falsafiy qarashlari, Alisher Navoiy falsafiy qarashlarida insonparvarlik g'oyalari, Mirzo Ulug'bekning ilmiy-falsafiy merosi, Temuriylar davridan keyingi ijtimoiy-madaniy hayot va falsafiy tafakkur, XIX asr oxiri, XX asr boshlarida

Markaziy Osiyoda ilg'or ijtimoiy-falsafiy qarashlar. Sharq falsafasining jamiyat taraqqiyotidagi.

Nazorat savollari:

1. Sharq falsafasining asosiy mohiyati nimadan iborat?
2. Sharq falsafasi va ijtimoiy taraqqiyot o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.
3. Tasavvuf va sharq falsafasining axloqiy qadriyatlarni shakllantirishdagi roli qanday edi?
4. Sharq falsafiy tafakkurida inson tabiati va jamiyat munosabati qanday yoritilgan?
5. Al-Forobiy, Ibn Sino va Abu Rayhon Beruniy kabi olimlarning sharq falsafasiga qo'shgan hissalarini nimalardan iborat?
6. Sharq falsafasining madaniyat va ma'naviyat rivojida o'rnini qanday ifodalanadi?
7. Sharq falsafiy tafakkurida ijtimoiy adolat masalasi qanday muhokama qilingan?
8. Ma'naviy yetuklik va axloqiy me'yorlar sharq falsafasida qanday ahamiyatga ega?
9. Sharq falsafasi asosida jamiyatni barqarorlashtirishga qaratilgan tavsiyalar qanday bo'lgan?

3-MAVZU. G‘ARB FALSAFASINING USTUVOR YO‘NALISHLARI VA ULARNING FAN TARAQQIYOTIGA TA’SIRI

Reja:

1. Antik davr falsafasi
2. O‘rta asr va Uyg‘onish davri G‘arb falsafasi
3. Yangi davr falsafasida ilmiy tafakkurning shakllanishi
4. XX asr va hozirgi zamon G‘arb falsafasi

Antik davr falsafasi. Miloddan avvalgi VI asrdan milodiy V asrgacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga qamrab oluvchi antik davr falsafasi qadimgi Yunon va Rim xalqlarining tafakkur merosi mahsuli sifatida maydonga chiqdi. G‘arb falsafiy tafakkur taraqqiyotining keyingi bosqichlarida vujudga kelgan deyarli barcha maktablar, tasavvurlar kategoriya va muammolar uchun ilk g‘oyaviy ildiz vazifasini o‘tagan antik falsafa jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo‘shdi. Qadim zamonlardan hozirgi kunga qadar G‘arb falsafasi, fani va madaniyati o‘z tamaddunining ildizi va tafakkur manbai sifatida doimiy ravishda antik merosga murojaat qilib kelmoqda.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, “falsafa” atamasining o‘zi ham o‘sha davr tafakkuri mahsulidir. “Faylasuf” deganda haqiqatni sevuvchi, uni izlashga intiluvchi inson tushunilgan. Shu nuqtayi nazardan, olamni yaxlit holda anglash, borliqning ibtidosini aniqlash faylasufning bosh vazifasi hisoblangan.

Antik falsafaning eng muhim umumiy xususiyati shundaki, u dunyoni mifologik va diniy tushuntirishdan ajratib, uni aql va mantiq yordamida izohlashga intildi. Qadimgi yunon faylasuflari tabiat hodisalarini ilohiy kuchlarga bog‘lamasdan, balki sababiy bog‘liqlik asosida izohlashga harakat qildilar. Bu esa fanning mustaqil ravishda shakllanishi uchun metodologik asos bo‘ldi. Shu bois antik falsafada dastlabki kosmologik qarashlar (olamning kelib chiqishi, birlamchi unsur masalasi) markaziy o‘rin egalladi.

Yana bir xususiyat shuki, antik falsafa inson va jamiyat masalalariga tobora ko‘proq e’tibor qaratdi. Agar dastlabki faylasuflar tabiat va kosmosni izohlash bilan shug‘ullangan

bo'lsalar, keyinchalik Sokrat davridan boshlab insonning axloqiy mohiyati, bilish jarayoni, jamiyatdagi adolat, erkinlik va qonun ustuvorligi masalalari falsafiy tahlil markaziga aylandi. Bu jarayon falsafani sof kosmologik mulohazalardan ijtimoiy-axloqiy masalalarga yo'naltirdi.

Qadimgi Yunon falsafasining ilk bosqichlari.

Milet maktabi: Fales, Anaksimandr va Anaksimen qarashlari. Qadimgi Yunon falsafasining ilk bosqichida shakllangan Milet maktabi (miloddan avvalgi VI asr) yunon tafakkuri tarixida alohida o'rin tutadi. Bu maktab Milet shahrida vujudga kelib, tabiiy falsafaning eng qadimiy markazi sifatida tanilgan. Milet maktabi vakillari insoniyat tarixida birinchi bo'lib olamning kelib chiqishi, uning asosiy mohiyati va ibtidosini diniy-mifologik tushuntirishlardan xoli, aql va tajriba asosida izohlashga urindilar. Ularning qarashlari G'arb falsafasining ilmiy tafakkur sari yo'l olishini boshlab berdi. Bu maktabning eng yirik vakillari — Fales, Anaksimandr va Anaksimen bo'lib, ular kosmologiya, tabiatshunoslik va falsafaning metodologik tamoyillarini ishlab chiqdilar.

Qadimgi yunon faylasufi Fales (mil. avv. 624–546 yillar) olamning boshlang'ich asosini izlashga kirishib, barcha narsaning ibtidosi suvdir, degan g'oyani ilgari surdi. Falesning fikricha, suv hamma narsaning hayot manbai, tiriklikning asosi va moddiy olamning ildizi hisoblanadi. U shuningdek, astronomiya va matematika bilan ham shug'ullanib, quyosh va oy tutilishlarini tushuntirishga uringan,

Anaksimandr (mil. avv. 610–546 yillar) Falesning shogirdi bo'lib, ustozi qarashlarini kengaytirdi va tubdan yangi g'oya ilgari surdi. Unga ko'ra, olamning ibtidosi aniq moddiy unsur emas, balki apeiron — cheksiz, shaklsiz, abadiy va hamma narsaning manbai bo'lgan substansiyadir. Apeiron dan qarama-qarshi unsurlar (issiq va sovuq, nam va quruq) ajralib chiqib, dunyo hosil bo'ladi. Anaksimandrning bu qarashlari falsafiy tafakkurda abstraktsiya qilishning ilk namunasi sifatida tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. U shuningdek, kosmologik tasavvurlarni ham ishlab chiqqan: Yer olam markazida siljimas holatda turadi, Quyosh va Oy esa aylana

shaklidagi doiralar bo‘ylab harakat qiladi, deb hisoblagan. Anaksimandrni ko‘pincha evolyutsion fikrlashning ilk asoschilaridan biri deb ham atashadi, chunki u inson va hayvonlarning dastlab suv muhitidan paydo bo‘lganini ta’kidlagan.

Anaksimenes (mil. avv. 585–528 yillar) esa Milet maktabining keyingi yirik vakili bo‘lib, ustoz Anaksimandrning abstrakt “apeiron” g‘oyasidan farqli ravishda yana moddiy substansiyaga qaytdi. Uning ta’kidlashicha, barcha narsaning ibtidosi havodir. Havo siqilish (kondensatsiya) va yoyilish (rarefaktsiya) jarayonlari orqali turli ko‘rinishlarga aylanadi: havoning siqilishi sovuq, shamol, bulut, suv, yer va toshni hosil qiladi; yoyilishi esa issiqlik va olovga olib keladi. Shu tariqa, u tabiat hodisalarini moddiy jarayonlar asosida izohlashga urindi.

Umuman olganda, Milet maktabi falsafiy tafakkur tarixida mifologik dunyoqarashdan ilmiy tafakkur sari o‘tishning ilk qadami bo‘ldi. Fales, Anaksimandr va Anaksimenesning g‘oyalari tabiatshunoslik, kosmologiya va metafizikaning shakllanishida poydevor vazifasini o‘tadi. Ularning asosiy xizmati shundaki, ular olamning asosini diniy yoki afsonaviy tushuntirishlar orqali emas, balki tabiiy omillar va mantiqiy izlanish orqali izohladilar. Shu bois Milet maktabi keyinchalik yunon falsafasi, shuningdek, G‘arb ilmi-fani taraqqiyotiga mustahkam zamin yaratdi.

Pifagor maktabi. Qadimgi Yunon falsafasining ilk rivoj bosqichlaridan biri bu Pifagor maktabi hisoblanadi. Milet maktabidan keyin paydo bo‘lgan bu maktab yunon falsafasiga nafaqat kosmologik qarashlar, balki matematik bilimlarni ham olib kirdi. Maktab asoschisi Pifagor (mil. avv. 570–490 yillar) bo‘lib, u Ioniya hududidagi Samos orolida tug‘ilgan, keyinchalik Janubiy Italiyadagi Kroton shahriga ko‘chib, u yerda o‘zining falsafiy jamoasini tashkil qilgan. Pifagorchilik oddiy ilmiy maktab emas, balki falsafiy, axloqiy va siyosiy jamiyat tusini olgan bo‘lib, unda qat’iy intizom, sirlik va o‘ziga xos hayot tarzi mavjud edi.

Pifagor va uning izdoshlarining asosiy g‘oyasi shundan iborat ediki, borliqning asosiy mohiyati — bu sonlardir. Ularning fikricha, dunyodagi barcha tartib, uyg‘unlik, mutanosiblik va qonuniyatlarning ildizi sonlarda mujassamdir. Masalan, geometriya

shakllari, musiqadagi ohanglar, kosmosdagi tartib va inson ruhiyatidagi muvozanat — barchasi sonlar orqali ifodalanadi. Shuning uchun ham pifagorchilar “hamma narsa sonlardan iborat” degan mashhur tamoyilni ilgari surdilar.

Pifagorchilar musiqaga ham falsafiy ma’no yukladilar. Ular turli uzunlikdagi torlarning tebranishidan hosil bo’ladigan tovushlar orasidagi nisbatlarni matematik tarzda hisoblab, musiqiy uyg’unlikning asosini sonlarda ko’rsatdilar. Bu g’oya keyinchalik “sferalar musiqasi” deb atalgan kosmologik qarashni yuzaga keltirdi. Unga ko’ra, osmon jismlari muayyan tartibda harakat qilganida, ular uyg’un tovushlar chiqaradi va butun olam muvozanatga asoslangan ulkan musiqiy uyg’unlikdir.

Siyosiy jihatdan Pifagor maktabi muayyan aristokratik qarashlarga ega bo’lib, jamiyatni tartibli va qat’iy qonun asosida boshqarishni yoqlagan. Pifagorchilik g’oyalari yunon falsafasi, matematika, musiqashunoslik va axloqiy ta’limotlarga ulkan ta’sir ko’rsatdi.

Umuman olganda, Pifagor maktabi falsafiy tafakkurda matematika va abstrakt tushunchalarning asosiy o’rin egallashiga yo’l ochdi. Ularning “son — hamma narsaning mohiyati” degan g’oyasi G’arb tafakkurida uzoq vaqt davomida hukm surdi. Shu sababli Pifagor maktabi qadimgi dunyo falsafasining eng muhim bosqichlaridan biri sifatida tarixda alohida ahamiyat kasb etadi.

Eley maktabi: Ksenofan, Parmenid va Zenon qarashlari. Eley maktabi qadimgi yunon falsafasining eng muhim oqimlaridan biri bo’lib, u Italiyaning janubidagi Eleya shahrida shakllandi (mil. avv. VI–V asrlar). Bu maktabning asosiy o’ziga xosligi shundaki, uning vakillari borliqni izohlashda ratsional tafakkur va sof mantiqqa tayanib, tabiat hodisalarini sezgi emas, balki fikr orqali tushuntirishga urindilar. Eley maktabi vakillari falsafiy tafakkurni metafizik darajaga ko’tarib, borliqning abadiyligi, o’zgarmasligi va yagona mohiyatga egaligi haqida chuqur nazariy qarashlarni ishlab chiqdilar. Bu maktabning eng mashhur vakillari — Ksenofan, Parmenid va Zenon bo’lib, ular G’arb falsafasi tarixida “ontologik tafakkur” asoschilaridan hisoblanadi.

Ksenofan (mil. avv. 570–478 yillar) Eley maktabiga asos solgan donishmand sifatida tanilgan. U diniy-mifologik qarashlarni tanqid qilib, odamlar tomonidan yaratilgan antropomorfik (inson qiyofasidagi) xudolar tasavvurini rad etdi. Ksenofanning ta'kidlashicha, haqiqiy iloh yagona va abadiy bo'lib, u inson shakliga ega emas, balki hamma narsani o'z fikri va ruhiy kuchi bilan boshqaradi. Shu orqali Ksenofan yunon dinidagi ko'p xudolilikka qarshi chiqib, monoteistik qarashlarga yaqin falsafiy g'oyani ilgari surdi. Uning fikricha, tabiatdagi hamma narsa yagona asldan kelib chiqqan, odamzodning bilimi esa cheklangan va haqiqatni faqat mantiqiy tafakkur orqali izlash mumkin.

Parmenid (mil. avv. 540–470 yillar) Eley maktabining eng yirik vakili bo'lib, u borliq haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Parmenidning mashhur asari — “Tabiat haqida” poemasi bo'lib, unda u sezgi orqali olinadigan bilimni ishonchsiz deb, haqiqiy bilim faqat aql orqali olinadi, deb ta'kidlaydi. Uning asosiy g'oyasiga ko'ra, borliq mavjud, u abadiy, o'zgarmas va yagonadir. Parmenidning qarashlari yunon tafakkurida keskin burilish yasab, sezgi va aql o'rtasidagi ziddiyatni falsafiy muammo sifatida qo'ydi.

Zenon (mil. avv. 490–430 yillar) Parmenidning shogirdi bo'lib, ustozi g'oyalarini mantiqiy asoslash va himoya qilishga harakat qildi. Zenon falsafada paradokslar (aporiya) bilan mashhur. U o'z paradokslari orqali harakat va o'zgarishni inkor etishga intildi. Masalan, uning mashhur “Axilles va toshbaqa” paradoksida tez yuguruvchi Axilles hech qachon sekin harakatlanuvchi toshbaqani quvib yeta olmaydi, chunki u avval toshbaqa o'tib ketgan masofani bosib o'tishi, keyin esa yangi masofani yengib o'tishi kerak bo'ladi va bu jarayon cheksiz davom etadi, degan mantiqiy xulosa keltiriladi. “Strela” (o'q) paradoksida esa, uchayotgan o'q har bir lahzada bir joyda tinch holatda bo'lgani uchun u aslida uchmaydi, degan g'oya ilgari suriladi. Zenonning bu kabi paradokslari sezgiga asoslangan harakat tushunchasini mantiqiy ravishda shubha ostiga olib, falsafada sof mantiqiy izlanishlarning ahamiyatini ko'rsatdi.

Umuman olganda, Eley maktabi yunon falsafasida ontologik tafakkur va metafizik izlanishlarning poydevorini yaratdi. Ksenofan diniy-mifologik tasavvurlarni tanqid qilib, yagona iloh g'oyasini

ilgari surgan bo'lsa, Parmenid borliqni abadiy va o'zgarmas mohiyat sifatida talqin qildi, Zenon esa mantiqiy paradokslari orqali bu ta'limotni himoya qildi. Bu maktab keyinchalik Platon va Aristotel kabi buyuk faylasuflarning falsafiy qarashlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli Eley maktabi qadimgi yunon falsafasida nafaqat tabiiy-falsafiy, balki sof nazariy tafakkurga asos solgan eng muhim oqimlardan biri sifatida tarixda alohida o'rin egallaydi.

Geraklit falsafasi. Geraklit (mil. avv. 535–475 yillar) qadimgi yunon falsafasining eng muhim vakillaridan biri bo'lib, u olamning doimiy o'zgarish va harakat tamoyilini ta'kidlagan. Geraklitning asosiy g'oyasi shundan iboratki, olamning asosiy mohiyati — doimiy o'zgarishdir, va har qanday mavjudlik bu o'zgarish jarayoni orqali shakllanadi. U “Hamma narsa oqadi” degan mashhur tamoyil bilan tanilgan bo'lib, bu hayot va tabiatning uzluksiz harakatini, biror narsa hech qachon o'z holatida qolmasligini ifodalaydi. Shu tariqa, Geraklit dunyoni statik, o'zgarmas mavjudotlar yig'indisi sifatida emas, balki uzluksiz dinamik jarayon sifatida talqin qilgan.

Geraklitning falsafasida qarama-qarshiliklar va muvozanat g'oyalari markaziy o'rin egallaydi. U barcha narsalar ziddiyatlar orqali yaratiladi, rivojlanadi va o'z o'lchamini topadi, degan qarashni ilgari surdi. Masalan, kechasi va kunduz, hayot va o'lim, issiq va sovuq kabi qarama-qarshi tushunchalar dunyo tartibining ajralmas qismi sifatida ko'riladi. Geraklit tabiat va inson masalalariga ham chuqur e'tibor qaratgan. Unga ko'ra, inson ruhiy va jismoniy olami ham doimiy o'zgarish va qarama-qarshiliklar orqali shakllanadi. Shu bilan birga, Geraklit kosmosni tartibli tizim sifatida ko'rgan, u yerda harakat va o'zgarish qonuniy tartib asosida amalga oshadi.

Geraklitning falsafiy qarashlari G'arb tafakkuriga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Uning doimiy o'zgarish va qarama-qarshilik tamoyillari keyinchalik Platon, Aristotel, Epikur va hatto zamonaviy fan — fizika, biologiya va ijtimoiy fanlarda aks etgan. Shu tarzda, Geraklit falsafasi doimiy o'zgarish va harakat tamoyilini asosiy ontologik tamoyil sifatida ilgari suruvchi ilk tizimli qarash sifatida tarixda alohida o'rin egallaydi.

Atomistik maktab: Levkipp va Demokrit falsafasi. Atomistik maktab qadimgi yunon falsafasida eng ilgʻor tafakkur maktablaridan biri hisoblanadi. Bu maktabning asosiy vakillari Levkipp va Demokrit boʻlib, ular olamni tushuntirishda sof materialistik qarashlarni ilgari surdilar. Atomistik tafakkur tabiat hodisalarini moddiy asoslar va sabab-natija qonuniyatlari orqali izohlashga intilgan boʻlib, ular mifologik va diniy tushuntirishlarga qarshi chiqdilar.

Levkipp (mil. avv. V asr) atomistik gʻoyaning asoschisi sifatida tanilgan. Uning asosiy tamoyili shundaki, olamning asosiy mohiyati atomlar va boʻshliqdir. Atomlar — boʻlinmas, abadiy, oʻlchami va shakli turli boʻlgan moddiy zarrachalardir. Boʻshliq esa atomlarning harakatlanishi va birlashishi uchun zarur makondir. Levkippga koʻra, tabiatdagi barcha hodisalar atomlarning harakat va birikish jarayonlarining natijasidir. Shu bilan birga, u atomlarning cheksiz soni va shakli mavjudligini taʼkidlagan, bu esa olamdagi murakkab va turli koʻrinishlarning sababi boʻladi.

Demokrit (mil. avv. 460–370 yillar) esa Levkipp gʻoyalarini rivojlantirib, atomistik falsafani mukammal tizimga keltirdi. U olamni cheksiz atomlar va boʻshliqdan tashkil topgan doimiy harakatdagi tizim sifatida tasavvur qilgan. Demokrit fikricha, atomlar abadiy va oʻzgarishsiz boʻlishiga qaramay, ularning turli kombinatsiyalari va harakatlari orqali butun olam shakllanadi. Shu tariqa, u olamdagi barcha hodisalarni tabiiy sabablarga bogʻlab tushuntirdi. Demokrit atomlarni moddiy dunyoning eng kichik boʻlinmas elementlari sifatida koʻrib, ularning soni cheksiz, shakli esa turlicha ekanini taʼkidlagan. Shu bilan birga, u olam va inson tafakkurini ham materialistik nuqtayi nazardan izohlashga uringan.

Atomistik maktab falsafasining eng muhim xususiyati shundaki, u har qanday hodisani tabiiy sabablar orqali izohlashga intilgan, ilohiy va mifologik tushuntirishlarni rad etgan. Atomistik tafakkur yunon falsafasida materializm va deterministik qarashlarning ilk namunalari sifatida tarixda saqlanib qolgan.

Xulosa qilib aytganda, antik falsafa insoniyat tafakkuri tarixida birinchi marta dunyoni mantiqiy tushuntirishga urinish, tabiat, jamiyat va insonni yagona tizimda oʻrganish, bilim va tafakkur

usullarini shakllantirish orqali o'zining umumiy xususiyatlarini namoyon etdi. U keyingi davr falsafasi va fanining poydevorini yaratib, bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Sokrat va uning falsafiy qarashlari. Sokrat (miloddan avvalgi 469–399-yillar) qadimgi yunon falsafasining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, u butun g'arb falsafasi tarixida yangi davrni boshlab bergan mutafakkir sifatida e'tirof etiladi. U Afinada tug'ilgan va umrining ko'p qismini shu yerda o'tkazgan. Sokrat yozma asar qoldirmaganligi sababli uning qarashlari asosan shogirdlari, ayniqsa, Platon va Ksenofont asarlarida, shuningdek, Aristofan kabi zamondoshlarning tanqidiy tasvirlarida bizgacha yetib kelgan.

Sokratning falsafiy metodida asosiy o'rin tutadigan jihat – bu “maievtika” (yunoncha “do'yalik san'ati”) deb ataluvchi usuldir. U o'zini bilim beruvchi emas, balki suhbatdoshining ongida yashiringan bilimni yuzaga chiqaruvchi “do'ya”ga qiyos qilgan. Sokratning uslubi savol-javoblar orqali suhbatdoshni o'z qarashlarini izchil tushuntirishga majbur qilish, shu jarayonda ziddiyatlarni ko'rsatish va haqiqatga yaqin xulosaga olib kelishdan iborat edi. Bu usul falsafiy tafakkurda dialektik metodning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Sokratning fikricha, bazi odamlar o'zlarini hamma narsani bilguvchi deb o'ylashlari mumkin, ammo chuqurroq tahlil qilinsa, ularning bilimlari yuzaki va qarama-qarshilarga to'la ekanligi ochilib qoladi. Shu boisdan ham u mashhur iborasini aytgan: “Men hech narsani bilmasligimni bilaman.”

Sokratning axloqiy qarashlarida bilim va ezgulik birligi markaziy o'rinni egallaydi. Unga ko'ra, haqiqatni bilgan odam hech qachon yomon ish qilmaydi, chunki yomonlik faqat johillik va bilmaslik natijasidir. Shu nuqtayi nazardan Sokrat axloqiy intilishlarni bilim va aql bilan bog'laydi, ya'ni inson fazilatli bo'lishi uchun avvalo to'g'ri bilimga ega bo'lishi lozim. Uning fikricha, insonning eng oliy maqsadi – o'zini tanish va o'z ruhini poklashdir. Ruhning saodatini esa faqat hikmat va ezgu hayot ta'minlay oladi. Bu qarashlar keyinchalik Platon va Aristotelning axloqiy-falsafiy ta'limotlariga asos bo'lib xizmat qildi.

Alohida ta'kidlash lozimki, Sokratning sud qilinishi va o'lim jazosi bilan yakunlangan fojiali taqdiri ham uning qarashlari bilan chambarchas bog'liqdir: u yoshlarga "buzg'unchilik" qilganlikda va qadimgi yunon xudolariga ishonmaganlikda ayblangan. Ammo Sokrat o'z e'tiqodidan voz kechmadi va jamiyat oldida o'z vijdoniga sodiq qolishni ustun qo'ydi. "Apologiya"da Platon qayd etganidek, u o'limdan qo'rqmagan, balki yolg'on yashashni haqiqiy halokat deb bilgan.

Xulosa qilib aytganda, Sokrat falsafasi insonni o'z mohiyatini anglashga, axloqiy poklanishga va mantiqiy tafakkurga undovchi ulkan maktabdir. U insoniyat tafakkurida falsafani tabiatshunoslikdan insoniy hayot va axloq sohasiga burib yubordi. Sokratning ta'limoti keyingi butun g'arb falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatib, Platon va Aristotel maktablarida rivoj topdi. Shu boisdan ham, Sokrat nafaqat qadimgi dunyo, balki butun insoniyat tafakkuri tarixidagi buyuk burilish nuqtasi sifatida tarixda qolgan.

Platon falsafasi. Platon (mil. avv. 427–347-yillar) qadimgi yunon falsafasining eng buyuk vakillaridan biri bo'lib, u Sokratning shogirdi va Aristotelning ustози sifatida butun G'arb tafakkuri tarixida alohida o'rin egallaydi. U Afinada tug'ilgan va o'z davrining siyosiy hamda madaniy hayotida faol ishtirok etgan. Platon asarlari dialog shaklida yozilgan bo'lib, ularda asosan ustoz Sokrat asosiy qahramon sifatida ishtirok etadi. U o'zining *falsafiy maktabi* – *Akademiyani* tashkil etgan bo'lib, bu muassasa insoniyat tarixidagi ilk oliy ta'lim maskanlaridan biri hisoblanadi. Platon falsafasi g'oyat keng qamrovli bo'lib, unda ontologiya, gnoseologiya, axloq, siyosat, estetika, ta'lim va kosmologiya kabi sohalar o'z aksini topgan.

Platonning falsafasida eng asosiy tushuncha bu *g'oyalar olami* haqidagi ta'limotdir. Uning fikricha, borliq ikki darajaga bo'linadi: sezgi organlari orqali idrok qilinadigan o'tkinchi *soyalar olami* va aqlda tasavvur etiladigan abadiy, o'zgarmas *g'oyalar olami*. Bizning dunyomizdagi barcha narsalar faqat g'oyalarning soya yoki nusxasi xolos. Masalan, chiroyli narsalar vaqtinchalik va o'tkinchi bo'lsa-da, "go'zallik g'oyasi" abadiydir. Shu boisdan ham, Platon haqiqiy bilim faqat g'oyalarni anglash orqali hosil bo'lishini

ta'kidlaydi. Bu qarash keyinchalik idealizm falsafasining poydevori bo'lib xizmat qildi. Uning mashhur "G'or afsonasi" ham shuni ifodalaydi: insonlar g'orda soyalarni haqiqat deb o'ylashadi, ammo asl haqiqat g'or tashqarisidagi yorug'likda, ya'ni g'oyalar olamida mujassam.

Platonning gnoseologiyasi – bilish nazariyasi ham shu g'oyaga tayanadi. Unga ko'ra, haqiqiy bilim faqat aql orqali g'oyalarga erishishdan iborat, sezgi orqali olingan tasavvurlar esa o'tkinchi va ishonchsizdir. Bu nuqtayi nazar uni sof ratsionalistik yo'nalishga yaqinlashtiradi.

Platonning axloqiy qarashlari ham g'oyalar nazariyasi bilan uzviy bog'liqdir. Unga ko'ra, eng oliy maqsad – bu ezgulik g'oyasini anglash va unga muvofiq yashashdir. Platonni fikricha, fazilatlar (adolat, donolik, sabr-toqat, jasorat) inson ruhining turli qismlariga bog'liqdir. Platon ruhni uch qismga – aql, g'azab va nafs ga bo'ladi. Aql donolikni, g'azab jasoratni, nafs esa istaklarni ifodalaydi. Adolat esa ruhning barcha qismlari o'z o'rnida va muvozanatda bo'lgandagina vujudga keladi.

Platon siyosiy qarashlarida "Davlat" asarida tasvirlangan ideal jamiyat modelini ilgari suradi. Unga ko'ra, jamiyat uch qatlamdan iborat bo'lishi kerak: donishmand-faylasuflar, jasur va kuchli qo'riqchilar (askarlar) hamda ishlab chiqaruvchilar (dehqon, hunarmand, savdogar). Eng yuqori qatlam – faylasuflar ezgulik g'oyasini bilib, jamiyatni adolat asosida boshqarishlari lozim. Shu boisdan ham, Platon hokimiyatni bilim va fazilatga asoslangan elita boshqarishi lozim deb hisoblagan.

Platonning falsafiy qarashlari nafaqat Aristotel falsafasining shakllanishiga, balki butun g'arb tafakkuriga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Neoplatonizm oqimi orqali u O'rta asr falsafasi va Uyg'onish davri tafakkuriga singib ketdi. Uning g'oyalari hozirgi zamon falsafasi, pedagogika, siyosatshunoslik va san'atda ham hamon muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Shu jihatdan Platon falsafasi insoniyat tafakkuri tarixidagi eng chuqur va ta'sirli meroslardan biridir.

Aristotel falsafasi. Aristotel (miloddan avvalgi 384–322-yillar) qadimgi yunon falsafasining eng buyuk namoyandalaridan biri,

Platonning shogirdi va Iskandar Zulqarnaynning ustozidir. U qadimgi Makedoniya hududida tugʻilgan boʻlib, 17 yoshida Afinaga kelib Platon Akademiyasida taʼlim olgan. Platon vafotidan keyin Aristotel boshqa yunon shaharlarida faoliyat yuritib, soʻngra Afinaga qaytib, oʻz falsafiy maktabi – “Likey” (Lyceum) ni tashkil etadi. U yerda faylasuflar, ilm ahli va shogirdlar birgalikda izlanish olib brogan. Aristotelning merosi nihoyatda keng: metafizika, mantiq, axloq, siyosat, estetika, psixologiya, biologiya, fizika va boshqa tabiiy fanlarni qamrab olgan. Uning asarlari keyingi ikki ming yildan ortiq vaqt davomida Gʻarb falsafasi va ilmiy tafakkurining poydevori boʻlib xizmat qilgan.

Aristotelning ontologiyasida “borliq” va “harakat” markaziy tushunchalardan sanaladi. Unga koʻra, har qanday narsa oʻz imkoniyat holatidan voqelik holatiga oʻtadi. Masalan, urugʻ – daraxt boʻlish imkoniyatiga ega, bu imkoniyat maʼlum sharoitda voqelikka aylanadi

Aristotel gnoseologiyada bilishni tajribaga asoslash zarurligini taʼkidlab, Platonning gʻoyalar nazariyasidan farqli yoʻl tutadi. U sezgi orqali bilim olishni rad etmaydi, balki haqiqiy bilim sezgi maʼlumotlarini aql orqali umumlashtirish natijasida hosil boʻladi, deydi. Shu jihatdan Aristotel empirizm va ratsionalizm oʻrtasida muvozanat yaratdi. U mantiq sohasida ham beqiyos hissa qoʻshib, formal mantiq asoschisi sifatida tanildi. Uning “Organon” nomli asarlar toʻplami mantiq fanining ilk mukammal tizimini yaratdi va oʻrta asrlarda ham ilmiy metodologiyaaning asosi boʻlib xizmat qildi.

Aristotelning axloq falsafasi “Nikomax axloqi” asarida bayon qilingan. Unga koʻra, insonning oliy maqsadi – baxt-saodat (evdemoniyaga) erishishdir. Baxt esa nafaqat lazzatlanish yoki moddiy neʼmatlarga, balki fazilatli hayot kechirishga bogʻliq.

Aristotelning siyosiy qarashlari “Siyosat” asarida ifodalangan. U davlatni insonning tabiiy mavjudoti sifatida koʻradi: inson ijtimoiy mavjudot boʻlib, davlatdan tashqarida yashay olmaydi. U turli boshqaruv shakllarini tahlil qilib, uchta toʻgʻri shakl – monarxiya, aristokratiya va politeyani; uchta buzilgan shakl – tiraniya, oligarxiya va demokratiyani ajratadi. Aristotelning fikricha,

eng maqbul boshqaruv shakli – bu oʻrta tabaqa kuchli boʻlgan aralash tuzumdur.

Xulosa qilib aytganda, Aristotel falsafasi oʻzining universalligi, ilmiy asoslanganligi va tizimliliği bilan ajralib turadi. U borliqni oʻrganishda mantiqiy metodlarni qoʻllab, fanning mustaqil yoʻnalish sifatida shakllanishiga asos soldi. Uning taʼlimoti Platon gʻoyalarini tanqid qilar ekan, shu bilan birga ulardan koʻplab unsurlarni oʻzlashtirib, yanada mukammal tizim yaratdi. Aristotel falsafasi Gʻarb va Sharq tafakkuriga, xususan, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd kabi musulmon faylasuflariga beqiyos taʼsir koʻrsatdi. Bugungi kunda ham uning fikrlari mantiq, etika, siyosatshunoslik va tabiiy fanlarda dolzarbligini yoʻqotmagan.

Ellinizm davri falsafasi: stoitsizm, epikurizm va skeptitsizm.

Ellinizm davri falsafasi (mil. avv. IV–I asrlar) qadimgi yunon falsafasining Sokrat, Platon va Aristotel singari buyuk faylasuflardan keyin shakllangan yangi bosqichidir. Bu davr Aleksandr Makedonskiy imperiyasining kengayishi va yunon madaniyatining Sharq bilan qoʻshilishi fonida kechgan boʻlib, insonning shaxsiy hayoti, ruhiy osoyishtaligi va baxt masalalariga koʻproq eʼtibor qaratilgan. Ellinizm davrida falsafiy maktablar koʻpaygan, ulardan eng mashhurlari – stoitsizm, epikurizm va skeptitsizm boʻlib, ular insonni tashqi olamdagi notinchlikdan himoya qilish, ruhiy osoyishtalikka erishish, baxtga eltuvchi yoʻlni topish masalalarini asosiy mavzu qilib oldilar.

Stoitsizm maktabi Zenon (mil. avv. 334–262) tomonidan asos solingan boʻlib, ularning asosiy gʻoyasi – tabiatga muvofiq yashashdir. Stoiklar olamni yagona aql (logos) boshqaradi, deb hisoblashgan va inson ana shu kosmik tartibga mos yashash orqali haqiqiy baxtga erishishini taʼkidlaganlar. Ularning fikricha, inson tashqi boylik, mansab, shon-shuhrat yoki lazzatlarga bogʻliq boʻlmasligi kerak, chunki bu narsalar oʻtkinchi. Haqiqiy erkinlik – bu ruhning mustaqilligi va ehtirolardan xalos boʻlishdir. Stoitsizm insonni har qanday sharoitda bardoshli, adolatli va dono boʻlishga undagan.

Epikurizm esa Epikur (mil. avv. 341–270) nomi bilan bogʻliq boʻlib, u Afinada “Bogʻ” nomli maktab tashkil etgan.

Epikurizmning asosiy maqsadi – insonni baxtga yetkazuvchi hayot tarzini ko‘rsatishdir. Epikur nazarida, baxt – bu huzur-halovat, lekin u ko‘pincha noto‘g‘ri tushunilgan. Epikur uchun lazzat deganda nafsni qondirish emas, balki ruhiy osoyishtalik va azob-uqubatlardan qutulish tushuniladi.

Skeptitsizm esa Piron (mil. avv. 360–270) nomi bilan bog‘liq bo‘lib, uning asosiy tamoyili – haqiqatni bilishning mumkin emasligi haqidagi qarashdir. Skeptiklar nazarida, odamlar sezgi va aql orqali olgan bilimlari qarama-qarshi bo‘lib, hech birini mutlaq haqiqat deb bo‘lmaydi. Skeptitsizmning maqsadi ham ruhiy osoyishtalikka erishish edi. Agar inson haqiqatni bilishga urinmay, har qanday fikrga shubha bilan yondashsa, u ruhiy xotirjamlikka erishadi. Skeptiklarning mashhur shiorlaridan biri – “Men bilmayman va bilolmayman” bo‘lib, ular hukm chiqarishdan tiyilishni fazilat deb bilishgan. Keyinchalik skeptitsizm ilmiy metodologiyaga ham ta’sir qilib, tanqidiy tafakkur, tajriba va dalillarga asoslanish zarurligini ko‘rsatib berdi.

Umuman olganda, ellinizm davri falsafasi insonning ichki hayoti, ruhiy barqarorligi va baxt masalalarini falsafaning markaziga olib chiqdi. Stoitsizm vakillari odamni kosmos tartibiga mos yashashga chaqirgan bo‘lsa, epikurizm vakillari lazzatni osoyishtalik va qo‘rqusizlik bilan izohlab, sodda hayotga da’vat qildi. Skeptitsizm esa insonni mutlaq haqiqat iddaosidan voz kechib, shubha orqali xotirjamlikka erishishga undadi. Bu uch maktab o‘zaro farqlarga ega bo‘lsa-da, ularni birlashtiruvchi jihat – insonni hayotdagi tashvish, qo‘rquv va notinchlikdan qutqarib, ruhiy osoyishtalikka eltishdir. Shu sababli ham, ellinizm falsafasi o‘z davrida keng yoyilib, Rim davrida ham davom etdi va keyingi davrlarda ham axloqiy tafakkur, diniy-falsafiy ta’limotlar hamda zamonaviy psixologik qarashlarga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

O‘rta asr G‘arb falsafasi. O‘rta asr falsafasi (taxminan V–XV asrlar) G‘arb tafakkuri tarixida alohida bosqich bo‘lib, uning shakllanishi Rim imperiyasi qulaganidan so‘ng xristian dini markaziy mafkuraga aylangan davr bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu davr falsafasining asosiy xususiyati — diniy ilohiyot bilan uzviy aloqadorligidir. Agar qadimgi yunon falsafasi ko‘proq tabiat, borliq

va bilish masalalariga yo'nalsa, o'rta asr falsafasi inson, ruh, Xudo va e'tiqod muammolarini markazga qo'ydi. Shuning uchun ham o'rta asr mutafakkirlari uchun "aql va e'tiqod" masalasi markaziy muammolardan biri bo'lib qoldi: aqldan diniy haqiqatlarni tushuntirishda foydalanish mumkinmi yoki yo'qmi — degan savol atrofida keskin bahslar bo'ldi.

Bu davr falsafasida qadimgi yunon merosi, ayniqsa Platon va Aristotel g'oyalari xristianlik ta'limoti bilan uyg'unlashtirildi. Buning natijasida ikki asosiy oqim yuzaga keldi. Bular: **patristika (II–VIII asrlar)** — dastlabki cherkov otalarining ta'limoti, ular xristian aqidalarini shakllantirish va bid'atlarga qarshi kurashishga e'tibor qaratdilar. **sxolastika (IX–XIV asrlar)** — diniy aqidalarni mantiqiy dalillar va Aristotel mantiqi yordamida asoslashga intilgan yo'nalish. Shu sababli o'rta asr falsafasining yana bir xususiyati — mantiqiy-dialektik metoddan keng foydalanilganidir.

Patristika davri: xristian ilohiyotining falsafaga kirib kelishi. Patristika davri (taxminan II–VIII asrlar) o'rta asr G'arb falsafasining ilk bosqichi bo'lib, u xristian falsafasi va ilohiyotining shakllanish davrini ifodalaydi. "Patristika" atamasi lotincha pater — "ota" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, cherkov otalarining diniy-falsafiy qarashlarini anglatadi. Bu davrning asosiy maqsadi xristian aqidalarini falsafiy jihatdan asoslash, ularni yunon-rim falsafasi bilan uyg'unlashtirish va turli bid'atlarga qarshi kurashish edi. Patristika davri mutafakkirlari ko'proq diniy e'tiqodlarni tushuntirish va himoya qilish bilan shug'ullandilar. Shuning uchun ham bu davrda aql va e'tiqod munosabati, Xudo va inson, ruh va tananing o'zaro aloqasi, najot va ilohiy inoyat masalalari markaziy mavzu bo'lib qoldi.

Patristika davrida yunon va rim falsafasi merosi yangi diniy dunyoqarash bilan uyg'unlashdi. Agar dastlabki davrlarda xristian mutafakkirlari yunon falsafasiga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashgan bo'lsalar, keyinchalik ularning ko'plab g'oyalaridan ilohiy ta'limotni asoslashda foydalanildi. Shu tariqa patristika o'rta asr falsafasining keyingi bosqichi — sxolastikaning shakllanishi uchun falsafiy va ilohiy poydevor yaratdi.

Avreliy Avgustin va uning falsafiy-axloqiy qarashlari.

Avreliy Avgustin (354–430) — oʻrta asr falsafasi va patristikaning eng yirik vakili, Gʻarb falsafiy-ilohiy tafakkurining poydevorini yaratgan mutafakkir hisoblanadi. U Rim imperiyasining soʻnggi davrida yashab ijod qilgan boʻlib, uning hayoti diniy izlanishlar va ruhiy kechinmalar bilan toʻla edi. Avgustin dastlab manixeylik, keyin skeptitsizm va neoplatonizmga qiziqqan, ammo oxir-oqibatda xristianlikni tanlab, unga butun hayotini bagʻishladi.

Avgustinning falsafiy qarashlarida markaziy oʻrin egallagan masala — aql va eʼtiqod munosabatidir. Unga koʻra, inson haqiqatni faqat aql bilan toʻliq anglay olmaydi; chinakam bilim faqat eʼtiqod orqali yuksaladi: “Avval eʼtiqod qil, soʻng tushun” degan mashhur shior ham unga tegishli. Shunday qilib, Avgustin uchun aql eʼtiqodni mustahkamlovchi vosita, eʼtiqod esa bilimning boshlanishi hisoblanadi. U qadimgi falsafadagi “haqiqatni izlash” gʻoyasini xristianlik ruhida qayta talqin qilib, haqiqatning yagona manbai sifatida Xudoni koʻrsatadi.

Axloqiy qarashlarida Avgustin insonning ichki ruhiy dunyosini markazga qoʻydi. Uning fikricha, haqiqiy baxt faqat Xudo bilan birlashishda, yaʼni ruhning ilohiylikka intilishida mavjud. U inson tabiatida “gunoh” tushunchasini muhim oʻrin tutadi, chunki odamlar Odam Ato va Momo Havodan “asl gunoh”ni meros qilib olishadi. Najotga esa faqat Xudoning inoyati orqali erishish mumkin. Shuning uchun inson oʻz kuchi va aqli bilan mukammallikka erisha olmaydi, balki Xudoning marhamatiga muhtojdir. Bu qarash keyinchalik butun xristian axloqiy taʼlimotining asosiy tamoyiliga aylangan.

Sxolastika davri: aql va eʼtiqod munosabatlari. Sxolastika davri (taxminan IX–XIV asrlar) oʻrta asr Gʻarb falsafasining eng yirik va tizimli bosqichi boʻlib, uning markaziy vazifasi xristian eʼtiqodini aql va mantiq yordamida ilmiy asoslash edi. Sxolastika soʻzi lotincha scholasticus — “maktab bilan bogʻliq” soʻzidan kelib chiqqan. Bu davrda mutafakkirlar Aristotel mantiqi va qadimgi yunon falsafasi merosini xristian taʼlimoti bilan uygʻunlashtirib, eʼtiqod va aql oʻrtasidagi munosabatni tizimli ravishda tahlil qilganlar.

Sxolastika davrida axloqiy qarashlar ham rivojlandi. Xususan, Foma Akvinskiy insonni baxtga eltuvchi fazilatli hayot, e'tiqod va aql uyg'unligini o'rgatgan bo'lsa, Uilyam Okkam ko'proq sodda, aniq tushuntirish va metodologik tanqidga urg'u bergan. Shu bilan birga, sxolastika o'rta asr universitetlarining ilmiy hayotiga asos solgan va keyinchalik Yevropa falsafasi va ilmiy tafakkurining shakllanishiga beqiyos ta'sir ko'rsatgan.

Foma Akvinskiy va uning diniy-falsafiy qarashlari. Foma Akvinskiy (1225–1274) — o'rta asr G'arb falsafasining eng yirik vakili, sxolastikaning buyuk mutafakkiri va xristian ilohiyotini Aristotel falsafasi yordamida tizimli asoslashga intilgan olimdir. U Italiya hududida tug'ilgan, keyinchalik Parij universitetida tahsil olib, ilmiy va falsafiy faoliyatini davom ettirgan. Foma Akvinskiy o'zining falsafiy merosida Metafizika, gnoseologiya, axloq, siyosat, tabiiy fanlar va ilohiyot masalalarini birlashtirgan tizimli yondashuvni yaratdi.

Foma Akvinskiy axloqiy qarashlarida insonni baxtga eltuvchi fazilatli hayotga urg'u bergan. Uning fikricha, insonning oliy maqsadi — Xudo bilan birlashish va ruhiy mukammallikka erishishdir. Axloqiy hayot, fazilatlar va e'tiqod uyg'unligi orqali inson haqiqiy baxtga erishadi. Shu bilan birga, u gunoh, erkin iroda masalalarini tizimli tahlil qilib, insonning ruhiy va axloqiy taraqqiyotiga ilmiy yondashuvni ilgari surgan.

Siyosiy va jamiyatshunoslik qarashlarida Foma Akvinskiy davlat va cherkov munosabatlariga alohida e'tibor bergan. Unga ko'ra, ideal davlat adolatga asoslangan bo'lib, fuqarolarning axloqiy va ruhiy taraqqiyoti uchun xizmat qilishi lozim. Shu bilan birga, u cherkovning ruhiy va ma'naviy rolini, davlat esa dunyoviy va ijtimoiy boshqaruvni amalga oshirishi kerakligini ta'kidlagan. Bu qarashlar sxolastikaning siyosiy-falsafiy tafakkurini shakllantirishda markaziy ahamiyat kasb etgan.

Tabiiy fanlar va ilmiy qarashlarida ham Foma Akvinskiy Aristotel nazariyalarini chuqur o'rganib, tabiat qonunlarini Xudo yaratgan tartib sifatida talqin qilgan. Shu orqali u diniy tafakkur va ilmiy metodologiyani uyg'unlashtirishga intilgan.

Xulosa qilib aytganda, Foma Akvinskiy falsafasi — bu aql va e'tiqod uyg'unligi, metafizik va axloqiy tizim, inson va Xudo munosabatlari tahliliga asoslangan mukammal sxolastik yondashuv bo'lib, u butun o'rta asr G'arb falsafasiga va keyingi davrlar tafakkuriga beqiyos ta'sir ko'rsatgan.

Nominalizm va realizm munozaralari. Nominalizm va realizm munozaralari o'rta asr G'arb falsafasining eng muhim masalalaridan biri bo'lib, u universalialar (umumiy tushunchalar) mavjudligi va ularning haqiqatdagi tabiati atrofida shakllangan. Realizm tarafdorlari, xususan Piyer Abelard va Foma Akvinskiy izdoshlari, umumiy tushunchalar haqiqatda mavjud ekanini, ya'ni ular alohida narsalardan mustaqil ravishda mavjud bo'lishini ta'kidlashgan. Ularning fikricha, masalan, "insonlik" tushunchasi faqat biror odamning nomi emas, balki inson tabiatining haqiqiy mohiyatini ifodalaydi va bu umumiy tushuncha orqali biz alohida insonlarni tushunishimiz mumkin.

Nominalizm tarafdorlari esa umumiy tushunchalarni faqat nomlar yoki so'zlar to'plami sifatida talqin qilganlar. Ular nazarida, faqat alohida narsalar haqiqiy mavjudlikni ifodalaydi. Shu sababli nominalizm aql va tafakkurni yanada empirik va tajribaviy yo'nalishga yo'naltirgan, bilimni faqat sezgi va tajribaga tayangan holda shakllantirish zarurati haqida ta'kidlagan.

Nominalizm va realizm munozaralari nafaqat metafizika va ontologiya, balki gnoseologiya, til, mantiq va axloq sohalariga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Realizm tarafdorlari bilimni umumiy tushunchalar orqali tizimlashtirishni, nominalistlar esa alohida tajribaviy ma'lumotlarga asoslanishni afzal ko'rgan. Bu munozaralar o'rta asr sxolastik tafakkurida markaziy mavzulardan biri bo'lib, keyinchalik ilmiy metod va zamonaviy falsafiy tafakkurning shakllanishiga poydevor bo'lgan.

O'rta asr falsafasining Yangi davr falsafasiga ta'siri. O'rta asr falsafasining Yangi davr falsafasiga ta'siri G'arb tafakkuri tarixida chuqur iz qoldirgan. O'rta asr falsafasi, xususan patristika va sxolastika, e'tiqod va aql munosabatini tizimli ravishda izohlashga harakat qilgan. Sxolastika davrida Aristotel mantiqi va qadimgi yunon falsafasi xristian e'tiqodi bilan uyg'unlashtirilgan, bu esa

keyinchalik Renessans va Yangi davr falsafasida ilmiy metod, tanqidiy tafakkur va sistematik yondashuvning shakllanishiga sabab bo'lgan.

Shuningdek, o'rta asr falsafasi siyosiy va axloqiy qarashlarining tizimliliği Yangi davr faylasuflariga, xususan Tomas Gobs, Jon Lok va Rene Dekart kabi mutafakkirlarga ijtimoiy tuzum, inson huquqlari va aql orqali haqiqatni izlash masalalarida asos bo'ldi. Shu tariqa, o'rta asr falsafasi Yangi davr falsafasining ilmiy, axloqiy va metodologik asoslarini yaratgan, aql, tajriba va tizimli tafakkur orqali dunyoni anglashga yo'l ochgan.

Uyg'onish davri G'arb falsafasi. Uyg'onish davri (Renessans) G'arb falsafasi — XVI–XVII asrlarda Yevropada shakllangan va insonni, tabiatni, san'atni hamda ilmiy izlanishlarni markazga qo'ygan falsafiy tafakkurdir. Bu davr falsafasi o'rta asr sxolastik an'analaridan farqli ravishda insonni markaziy subyekt sifatida ko'rish, aql va tajribaga asoslangan ilmiy yondashuvni rivojlantirish va tabiat qonunlarini o'rganish bilan xarakterlanadi. Renessans faylasuflari qadimgi yunon-rim merosini qayta kashf etib, inson tabiatining mohiyatini chuqur anglashga intildilar va shaxsiy tajriba hamda empirik bilimlarni falsafaning markaziy vositasiga aylantirdilar. Uyg'onish davri falsafasida antropotsentrizm — inson markaziy rolga ega bo'lishi g'oyasi keng tarqaldi.

Yangi davr falsafasida ilmiy tafakkurning shakllanishi. Yangi davr falsafasining markazida inson, uning tafakkuri va tabiati turadi. Shuning uchun Yangi davr falsafasida inson faqat e'tiqod subyekti sifatida emas, balki dunyoni tushunadigan, ilmiy tajriba va aqlga tayanuvchi mustaqil subyekt sifatida qaraladi. Shu bois, Yangi davr falsafasi aql va tajribaga, ilmiy metod va empirik kuzatuvlarga katta urg'u beradi, tabiat qonunlarini tizimli o'rganish, eksperiment va mantiqiy tahlil asosida bilim hosil qilish tamoyillarini ilgari suradi.

Yangi davr falsafasida asosiy xususiyatlardan biri — rasionalizm va empirizmning shakllanishidir. Rasionalizm tarafdorlari, xususan Rene Dekart, bilimni aql orqali, tizimli mantiqiy dalillarga tayangan holda mustahkamlashga intilgan. Dekartning "Men fikr qilaman, demak mavjudman" tamoyili inson

tafakkurini ilmiy bilishning asosiy vositasi sifatida ko'rsatadi. Empirik yondashuv esa Fransis Bekon va keyinchalik Galileo Galiley tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u tabiatni kuzatish, tajriba va eksperiment yordamida bilishga urg'u beradi. Shu tarzda Yangi davr falsafasi aql va tajribaning uyg'unligiga asoslangan ilmiy metodning shakllanishiga hissa qo'shgan.

Rene Dekart falsafasi. Rene Dekart (1596–1650) — Yangi davr falsafasining eng yirik vakili va rasionalizmning asoschilaridan biridir. Dekart falsafiy izlanishlarini aniq va shubhasiz bilimlarni topish maqsadida olib borgan va bu yo'nalishda metodik shubha tamoyilini yaratgan. Uning eng mashhur shiori — “Men fikr qilaman, demak mavjudman” (Cogito, ergo sum) — insonning o'z ongini bilish orqali mavjudligini tasdiqlash g'oyasini ifodalaydi. Bu tamoil Dekart falsafasida epistemologik asos bo'lib, barcha bilimlarni tizimli va mantiqiy ravishda qurishga xizmat qilgan.

Rene Dekart falsafasida gnoseologiya — bilish nazariyasi ham markaziy o'ringa ega. U bilimning ishonchli asoslarini aniqlash uchun barcha oldingi qabul qilingan qarashlarni shubha ostiga olgan va faqat aql orqali isbotlanadigan haqiqatni bilimning boshlanishi deb bilgan. Shu yo'l bilan u rasionalizmni ilgari surgan va ilmiy tafakkurga tizimli metodologik yondashuvni joriy qilgan. Dekartning metodik shubha va analitik usuli keyinchalik matematik, tabiatshunoslik va falsafiy tadqiqotlarda yangi paradigmani yaratdi.

Dekartning ilmiy-metodologik yondashuvi esa Yangi davr falsafasida ilmiy tafakkur rivojiga katta hissa qo'shgan. U tajriba va kuzatuvga asoslangan empirik bilimlarni ham tan olgan, lekin ularni ham mantiqiy va matematik asos bilan mustahkamlash zarurligini ta'kidlagan. Shu tariqa, Dekart falsafasi rasionallik, tizimlilik va aniq dalillarga asoslangan ilmiy metodning shakllanishiga xizmat qilgan.

Frensis Bekon falsafasi. Frensis Bekon (1561–1626) — Yangi davr falsafasining eng muhim vakili, empirizmning asoschilaridan biri va ilmiy metodning rivojlanishida beqiyos hissa qo'shgan olimdir. Bekon falsafiy qarashlarini tajriba va kuzatuvga asoslangan bilimni rivojlantirishga qaratgan va u ilmiy tafakkurda yangi paradigmani yaratgan. Uning fikricha, inson tafakkuri ko'pincha

turli “idollarga” (xayoliy va xato tushunchalarga) chalinadi. Ularni bartaraf etish orqali haqiqatni aniq va tizimli bilish mumkin.

Bekon falsafasining markazida empirik metod va induktiv yondashuv turadi. U dunyoni va tabiat qonunlarini kuzatuv va tajriba asosida o‘rganish, alohida faktlardan umumiy qonuniyatlarga yetish lozimligini ta’kidlagan. Shu sababli Bekonning falsafiy tizimi analitik va sistematik bo‘lib, ilmiy izlanishlarda eksperiment va kuzatuv metodini birinchi o‘ringa qo‘yadi. U ilm-fanning maqsadini faqat bilimni oshirish emas, balki inson hayotini yaxshilash va amaliy foyda keltirish deb bilgan. Shu boisdan ham, uning falsafasi praktik axloqiy yondashuv bilan uyg‘unlashgan.

Shuningdek, Bekonning falsafiy qarashlari ilmiy inqilob va zamonaviy fan rivojiga beqiyos ta’sir ko‘rsatgan. U ilmiy izlanishlarni tizimli ravishda tashkil qilish, tajriba natijalarini amaliy hayotga tatbiq etish va tabiat qonunlarini aniq bilish orqali jamiyatni rivojlantirishni ilgari surgan. Shu bilan u ilmiy tafakkur, texnologik taraqqiyot va zamonaviy fan paradigmasining poydevorini yaratgan.

Xulosa qilib aytganda, Frensis Bekon falsafasi — bu empirizm, induktiv metod, tajriba va kuzatuv asosida ilmiy bilim, aql va amaliy foyda uyg‘unligi, xatolardan holi tizimli tafakkurga asoslangan mukammal ilmiy-falsafiy tizim bo‘lib, u Yangi davr falsafasining rivojlanishida va zamonaviy ilmiy tafakkur poydevorini yaratishda markaziy ahamiyat kasb etgan.

XX asr va hozirgi zamon G‘arb falsafasi. XX asr falsafasining umumiy xususiyatlari — bu davr G‘arb va Jahon falsafasida chuqur o‘zgarishlar, turli yo‘nalishlar va metodologik yangiliklar bilan ajralib turadi. XX asr falsafasi avvalgi davrlar — Yangi davr falsafasining merosini davom ettirib, ularni tanqidiy, pluralistik va multidistsiplinar yondashuvlar bilan boyitdi. Bu davrda ilmiy tafakkur, til va mantiq tahlili, inson subyektiv tajribasi va ijtimoiy strukturalar markaziy o‘ringa chiqdi. XX asr falsafasining eng asosiy xususiyati — falsafa yo‘nalishlarining ko‘p qirraliligi: pozitivizm, strukturalizm, ekzistensializm, pragmatizm va postmodernizm kabi yo‘nalishlar bir vaqtning o‘zida rivojlandi.

Pozitivizm — XIX asr oxiri va XX asr boshlarida G‘arb falsafasida yuzaga kelgan ilmiy-tafakkur yo‘nalishi bo‘lib, u faqat

empirik tajriba va kuzatuvga asoslangan bilimni haqiqiy deb biladi. Pozitivistlar metafizik va spekulativ tushunchalarni rad etib, ilmiy metodni falsafaning markaziga qo'yadilar. Ogyust Kont, Gerbert Spenser va Emile Dyurkgeym kabi faylasuflar bu yo'nalishda ijtimoiy, tabiiy va axloqiy jarayonlarni tajriba va statistik usullar yordamida tushuntirishga harakat qilganlar. Kontning ijtimoiy pozitivizmi insoniyat taraqqiyotini uch bosqichga — teologik, metafizik va ilmiy — ajratib ko'rsatadi va ilmiy tafakkur orqali jamiyatni rivojlantirishga urg'u beradi.

Pozitivizm da ilmiy metod va empirik dalillarga urg'u beriladi. Har bir bilim faqat kuzatuv, tajriba va eksperiment orqali isbotlanishi kerak, degan tamoyil bu yo'nalishning asosiy qoidasi hisoblanadi. Shu sababli ham pozitivistlar falsafani amaliy va ilmiy vosita sifatida ko'radilar, metafizika va spekulatsiyani esa rad etadilar.

Shuningdek, pozitivizm ijtimoiy va tabiiy fanlar o'rtasidagi uyg'unlikni ilgari suradi. Masalan, ijtimoiy hodisalarni matematik va statistik usullar orqali tahlil qilish orqali jamiyat qonuniyatlarini aniqlash mumkin, degan g'oya pozitivizmning muhim xususiyatidir. Bu yondashuv XX asr va hozirgi zamon ijtimoiy fanlari, ilmiy metodologiyasi va hatto texnologik tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatgan.

Strukturalizm — XX asrda yuzaga kelgan falsafiy va ilmiy yo'nalish bo'lib, u til, madaniyat, ijtimoiy tuzilma va inson tajribasini tizimli strukturaviy nuqtayi nazardan tahlil qilishga qaratilgan. Strukturalizmga ko'ra, inson tafakkuri va jamiyat hodisalari mustaqil obyektlar sifatida emas, balki ular o'zaro bog'langan tizimlar va strukturalar orqali ma'nolarga ega bo'ladi. Bu yondashuv lingvistika, antropologiya, psixologiya, adabiyotshunoslik va sotsiologiya kabi fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ferdinand de Sossyur lingvistika sohasida tilni belgi va tizimlar orqali tahlil qilgan holda strukturalizmning poydevorini yaratgan,

Strukturalizmning asosiy xususiyati — elementlarni tizim ichida o'rganish, ya'ni obyektning o'zini emas, balki uning tizimdagi o'rnini, munosabatlarini va strukturaviy qonuniyatlarini tahlil

qilishdir. Masalan, tilni o'rganishda so'z yoki gaplarni alohida emas, balki ularning tizimdagi bog'liqligi, sintaktik va semantik qonuniyatlari orqali anglash muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, antropologiyada ijtimoiy hodisalar va madaniy qoidalar inson faoliyatidan mustaqil, tizimli strukturalar sifatida ko'rib chiqiladi.

Strukturalizm, shuningdek, ilmiy va falsafiy metodologiyada tizimli yondashuvni ilgari suradi, bu esa XX asr va hozirgi zamon ilmiy tafakkuriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Strukturalizm g'oyalari keyinchalik post-strukturalizm va postmodernizm rivojiga asos bo'lib xizmat qilgan, madaniyat, til va jamiyat tushunchalarini yangicha tahlil qilish imkonini yaratgan. Shu tariqa, strukturalizm til, madaniyat va jamiyatni tizimli va mantiqiy yondashuv bilan o'rganish, shuningdek, ilmiy tafakkurda metodologik aniq tizimni shakllantirishga xizmat qilgan XX asr falsafasining muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Ekzistensializm — XX asr falsafasining eng markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib, insonning shaxsiy tajribasi, erkinligi, mas'uliyati va hayot ma'nosiga chuqur e'tibor qaratadi. Ekzistensializmga ko'ra, inson tug'ilgan paytdan boshlab o'z tanlovi va qarorlari orqali o'z hayotini shakllantiradi, shuning uchun u har doim erkin, lekin shu bilan birga mas'uliyatli bo'lishi zarur. Bu yo'nalish Martin Haydegger, Jan-Paul Sartr va Albert Kamyu kabi faylasuflar tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, ular insonni o'z mavjudligini anglashga va hayotini ma'no bilan to'ldirishga majbur deb qarashadi.

Ekzistensializmدا insonning erkinligi — bu faqat irodaviy imkoniyat emas, balki tanlov va uning natijalarini qabul qilish bilan bog'liq mas'uliyatdir. Sartrga ko'ra, inson “maqsadsiz mavjud” bo'lib, u o'z hayotining mazmunini o'zi yaratadi, bu esa erkinlikni chuqur va ba'zan og'ir mas'uliyat bilan bog'laydi. Haydegger esa insonni dunyo bilan bog'liq bo'lgan “borliq-yo'qlik” tushunchasi orqali tahlil qilib, borliqning mohiyatini anglashiga urg'u beradi.

Ekzistensializmning falsafiy qarashlari axloq, siyosat va san'at sohalariga ham ta'sir qilgan. Insonning erkinligi va mas'uliyati, shaxsiy tajribaga urg'u, huquqiy va siyosiy erkinlik masalalari hamda inson ma'nosi va maqsadini izlash kabi muammolar bu

yo‘nalish orqali falsafiy tahlil qilinadi. Shu tariqa, ekzistensializm inson tafakkuriga shaxsiy erkinlik, mas’uliyat va hayot ma’nosini chuqur singdirgan va XX asr falsafasining eng sezilarli va ta’sirli yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Pragmatizm — XX asr falsafasida yuzaga kelgan va G‘arb falsafasining amaliy, tajribaga asoslangan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u bilimning qiymati va haqiqatini uning amaliy natijalari bilan o‘lchash tamoyiliga asoslanadi. Pragmatizmga ko‘ra, g‘oya yoki nazariya faqat u hayotiy muammolarni hal qilishda foydali bo‘lsa haqiqiydir. Bu yo‘nalishning asosiy vakillari — Charlz Sanders Pirs, Uilyam Jeyms va Jon Dyui — bilim, haqiqat va ijtimoiy faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’kidlab, falsafani amaliy va hayotiy vosita sifatida ilgari surganlar. Ularning fikricha, ilmiy va falsafiy qarashlar faqat inson hayotini yaxshilash, qaror qabul qilish va amaliy natija berish qobiliyatiga ega bo‘lsa, ma’noga ega.

Pragmatizmda erkin tafakkur va tajriba markaziy o‘rinda turadi. Har bir g‘oya va qarash sinovdan o‘tkaziladi, tajriba orqali uning amaliy samaradorligi baholanadi. Shu nuqtayi nazardan, pragmatizm nafaqat epistemologik yo‘nalish, balki ijtimoiy, axloqiy va siyosiy tafakkurni rivojlantirish vositasi sifatida ham ishlatiladi. Masalan, jamiyatdagi qonun, axloqiy qoidalar yoki pedagogik yondashuvlar pragmatizm nuqtayi nazaridan faqat u samarali va foydali bo‘lsa qabul qilinadi.

Shuningdek, pragmatizm ilm-fan va falsafani uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi, chunki u nazariy bilimni amaliy tajriba bilan bog‘lab, ilmiy metod va falsafiy tafakkur o‘rtasida uzviy aloqani yaratadi. Bu yondashuv XX asr va hozirgi zamon falsafasida amaliy falsafa, ijtimoiy fanlar, pedagogika va siyosatshunoslik rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Postmodernizm — XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida rivojlangan falsafiy yo‘nalish bo‘lib, u universal haqiqat, absolyut bilim va markazlashgan mantiqiy tizimlarga shubha bilan qaraydi. Postmodernizm nazariyasiga ko‘ra, haqiqat ko‘p qirrali, madaniyat va ijtimoiy kontekstga bog‘liq va subyektiv tafakkur orqali shakllanadi. Bu yo‘nalish Michel Fuko, Jan-Fransua Liotar va Jak Derrida kabi faylasuflar tomonidan rivojlantirilgan bo‘lib, ular

ilmiy, madaniy va ijtimoiy diskurslarni tahlil qilishda universal tushunchalarga tanqidiy yondashuvni ilgari surdilar.

Postmodernizm, shuningdek, san'at, madaniyat, ijtimoiy fanlar va texnologiya bilan chambarchas bog'langan. U madaniyat va jamiyatdagi nazariy va amaliy yondashuvlarni tahlil qiladi, shu bilan birga ilmiy tafakkur, til va epistemologiyani ham tanqidiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqadi. Bu yondashuv global va interdisiplinar tafakkur uchun yangi metodologik imkoniyatlar yaratadi, shuningdek, XX asr va hozirgi zamon G'arb falsafasida kritik tafakkur va pluralizmni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tayanch so'zlar: Antik davr falsafasi, milet maktabi, Pifagor maktabi, eley maktabi, Geraklit falsafasi, Sokrat va uning falsafiy qarashlari, Platon falsafasi, Aristotel falsafasi, ellinizm davri falsafasi, o'rta asr G'arb falsafasi, patristika davri, sxolastika davri, nominalizm va realizm munozaralari, uyg'onish davri G'arb falsafasi, yangi davri G'arb falsafasi, Rene Dekart falsafasi, Fransis Bekon falsafasi, XX asr va hozirgi zamon G'arb falsafasi, pozitivizm, strukturalizm, ekzistensializm, pragmatizm va postmodernizm.

Nazorat savollari:

1. Antik davr G'arb falsafasining asosiy yo'nalishlari va vakillarini sanab bering.

2. Sokrat, Platon va Aristotelning falsafiy qarashlari fan tafakkuriga qanday ta'sir ko'rsatgan?

3. Ellinizm davri falsafasi (stoitsizm, epikurizm, skeptitsizm) ilmiy va axloqiy tafakkurga qanday hissa qo'shgan?

4. Patristika va sxolastika davrlarining ilmiy va diniy tafakkurdagi roli nimadan iborat?

5. Foma Akvinskiy falsafasi fan va diniy bilimlar uyg'unligini qanday shakllantirdi?

6. Nominalizm va realizm munozaralari ilmiy tafakkurga qanday ta'sir ko'rsatdi?

7. Uygʻonish davri falsafasi va Renessansning fan rivojiga boʻlgan hisssasi nimadan iborat?

8. Yangi davr falsafasining umumiy xususiyatlari va fan tafakkuriga taʼsiri qanday?

9. Yangi davr falsafasi keyingi davr tafakkuriga (ilmiy va falsafiy) qanday taʼsir koʻrsatdi?

10. XX asr falsafasining umumiy xususiyatlari va fan taraqqiyotidagi oʻrni nimada?

11. XX asr va hozirgi zamon Gʻarb falsafasining global va interdisiplinar taʼsirini misollar bilan tushuntiring.

4-MAVZU. BORLIQ FALSAFASI (ONTOLOGIYA)

Reja:

1. Borliq tushunchasi va uning falsafiy tahlili
2. Borliqning turlari va shakllari
3. Borliq va yo‘qlik dialektikasi
4. Borliqning atributlari: harakat, fazo va vaqt

Falsafa fanining borliq haqidagi masalalarini o‘rganuvchi bo‘limi **“ontologiya”** deb ataladi. “Ontologiya” atamasi yunoncha ontos – “borliq” va logos – “ta’limot” so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, “borliq haqidagi ta’limot” degan ma’noni anglatadi. Ontologiya falsafaning o‘zagi bo‘lib, u insonni o‘rab turgan olamning eng umumiy qonuniyatlarini, borliqning mohiyati, shakllari va xususiyatlarini, shuningdek, narsalar va hodisalarning bir-biriga munosabatini o‘rganadi.

Inson qadimdan “Borliq nima?”, “Borliqning manbai nima?”, “Mavjudlik abadiymi yoki vaqtinchalikmi?”, “Moddiy olam birlamchimi yoki ruhiy olammi?” kabi savollarga javob izlab kelgan. Aynan ushbu savollar falsafaning paydo bo‘lishiga, turli maktab va oqimlarning shakllanishiga sabab bo‘lgan.

Demak, ontologiya atamasi XVII asrda falsafaga kirib kelgan bo‘lsa-da, borliq haqidagi qarashlar ancha ilgari — antik davridayoq shakllangan edi. Qadimgi yunon faylasuflari tabiat va inson hayotidagi hodisalarni mifologik tasavvurlardan farqli ravishda aql va mantiq orqali izohlashga intildilar.

Qadimgi Yunon falsafasida borliq muammosining vujudga kelishi. Qadimgi Yunon falsafasi insoniyat tafakkuri tarixida borliq masalasini birinchi marta ilmiy va falsafiy masala sifatida talqin qila boshladilar. Yunon donishmandlari tabiat va inson mavjudligini tushuntirishda mifologik qarashlardan voz kechib, ularni mantiqiy asoslashga harakat qildilar.

Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda shakllangan Milet maktabi vakillari — Fales, Anaksimandr va Anaksimenes borliqning ibtidosini moddiy asoslarda izlashga kirishdilar. Masalan, Fales suvni barcha narsalarning manbai deb bilgan, chunki suv tiriklikni ta’minlaydigan eng zarur unsur hisoblangan. Anaksimandr esa borliqning ibtidosi

cheksiz, nomoddiy va abadiy mohiyat — “apeyron” deb atalmish ibtidoda ekanini ta’kidladi. Anaksimen esa asosiy ibtido sifatida havoni ko’rsatib, havo turli ko’rinishlarga siyraklashish va zichlashish orqali o’tishini ilmiy asoslashga intildi.

Borliq muammosiga yangicha yondashuvni Geraklit taqdim etdi. Unga ko’ra, butun borliq doimiy harakat va o’zgarish jarayonida bo’ladi. Mashhur “Bir daryoga ikki marta tushib bo’lmaydi” degan ibora uning qarashlarini ifodalaydi. Geraklit dunyoni qarama-qarshiliklar birligi va kurashi orqali tushuntirib, harakatni borliqning abadiy qonuni sifatida ko’rsatdi. Shuningdek, Eley maktabi vakillari — Ksenofan, Parmenid va Zenon borliqni o’zgarmas, bo’linmas va yagona mohiyat sifatida talqin qildilar. Ayniqsa, Parmenidning fikricha, o’zgarish va harakat faqat illyuziya, haqiqiy borliq esa abadiy va bir xil mohiyatdir. Zenon esa bu g’oyani paradokslar orqali mantiqan himoya qilishga uringan.

Keyingi davrda Platon borliqni ikki dunyoga ajratdi: g’oyalar dunyosi va soyalar dunyosi. Platon uchun haqiqiy borliq — bu g’oyalar dunyosidir, chunki ular abadiy, o’zgarmas va mukammaldir. Soyalar dunyosi esa bu g’oyalarning vaqtinchalik ko’rinishi, shuning uchun u haqiqiy borliq emas. Aristotel esa Platon ta’limotini tanqid qilib, borliqning asosi “substansiya” ekanini ilgari surdi. Aristotel fikricha, substansiya materiya va shaklning birligidan iborat bo’lib, har bir mavjudotning mohiyati ana shunda namoyon bo’ladi.

Shuningdek, atomistlar — Levkipp va Demokrit borliqni eng kichik bo’linmas zarrachalar — atomlardan iborat deb hisobladilar. Ularning fikricha, butun tabiat va mavjudotlar atomlarning turlicha birikishi natijasida vujudga keladi, ularning harakati esa bo’shliq (vakum) orqali sodir bo’ladi. Bu qarashlar keyinchalik tabiatshunoslik va fizika rivojiga katta ta’sir ko’rsatdi.

Demak, Qadimgi Yunon falsafasida borliq muammosi turli yo’nalishlarda — materialistik, idealistik, dinamik va statik talqinlarda o’rganilgan. Bu qarashlar keyingi asrlar falsafiy tafakkuri, xususan, o’rta asr, yangi davr va zamonaviy falsafada ontologik izlanishlarning shakllanishiga mustahkam poydevor

yaratdi. Shu sababli, qadimgi yunon mutafakkirlarini insoniyat tafakkurida ontologik tafakkurning asoschilari deb atash mumkin.

O'rta asrlar G'arb va Sharq falsafasida borliq muammosi.

O'rta asrlar falsafasi (taxminan V–XV asrlar) dunyoqarash taraqqiyotida alohida bosqich bo'lib, unda borliq muammosi asosan diniy ta'limotlar bilan chambarchas bog'liq holda o'rganilgan. Bu davrda Sharq va G'arbda falsafaning markaziy masalasi sifatida borliqning mohiyati, uning ibtidosi va insonning undagi o'rni Xudo, ilohiy iroda va diniy qadriyatlar bilan izohlangan. Shu bois o'rta asr falsafasini ko'pincha teosentrizm – ya'ni Xudoni markazga qo'yish g'oyasi belgilab berdi.

G'arb falsafasida, ayniqsa xristianlik ta'sirida, borliq masalasi Xudo va yaratilish g'oyasi bilan izohlandi. Avreliy Avgustin (354–430) fikricha, borliqning asosi — Xudo, u abadiy, mukammal va mutlaq mavjudlikdir, dunyo esa Xudo tomonidan “yo'qlikdan yaratilgan”. Shuningdek, Avgustin insonning borliqdagi o'rnini axloqiy va ruhiy taraqqiyot orqali belgilab, insonni Xudoga yaqinlashtiruvchi mavjudot sifatida talqin qildi. Keyingi asrlarda Foma Akvinskiy (1225–1274) borliq muammosini chuqurroq tahlil qildi. Uning fikricha, borliqning birinchi sababi — Xudo bo'lib, barcha mavjudotlar ikkilamchi sabablar orqali yuzaga keladi.

Sharq falsafasida esa borliq masalasi islom, hind va boshqa dini-falsafiy an'analar asosida rivojlandi. Islom falsafasi vakillari — Al-Kindiy, Al-Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd borliqning mohiyatini Aristotel va Platon qarashlari asosida, lekin Islomiy ta'limotlar bilan uyg'un holda tahlil qildilar. Masalan, Al-Forobiy borliqni “birlamchi sabab” sifatida Xudoga bog'ladi, biroq dunyodagi hodisalarni tabiiy qonuniyatlar orqali ham izohlashga harakat qildi. Ibn Sino (980–1037) borliqni “vujudi vojib” va “vujudi mumkin” tushunchalari bilan sharhladi: mutlaq mavjudlik — bu Xudo (vujudi vojib), qolgan barcha narsalar esa mumkin bo'lgan mavjudlik bo'lib, ular sababiy bog'lanish orqali yuzaga keladi. Bu qarashlar Sharqda borliq masalasini chuqur metafizik asosda yoritishga imkon berdi.

Tasavvuf ta'limotida borliq masalasi nafaqat metafizik, balki ruhiy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan chuqur yoritilgan bo'lib, u

insonning Alloh bilan munosabati, koinotning mohiyati va mavjudlikning maqsadi bilan chambarchas bog‘liq. Tasavvuf falsafasida borliq ikki asosiy darajada tushuniladi: mutlaq borliq va zohiriy borliq. Mutlaq borliq — bu Alloh, ya’ni abadiy, o‘zgarmas va mukammal mavjudlik; zohiriy borliq esa Allohning tajallisi, ya’ni yaratgan narsalar orqali namoyon bo‘ladigan vaqtinchalik va o‘zgaruvchan mavjudlikdir. Shu nuqtai nazardan, butun tabiat, inson va koinot — Allohning zohiriy tajallisi bo‘lib, ular mutlaq mavjudlikning mukammal nishonlari sifatida qaraladi.

Tasavvuf falsafasida borliqning ijtimoiy va axloqiy qirralari ham muhim ahamiyatga ega. Inson o‘zini faqat tabiiy va moddiy mavjudot sifatida emas, balki ruhiy mavjudot sifatida ham anglab, hayotini Alloh irodasi bilan uyg‘unlashtirishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, borliq masalasi insonning axloqiy, ma’naviy va ruhiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Tasavvufda insonning ichki dunyosi — qalb va ruhiy olami — tashqi borliqni anglashning markazi sifatida qaraladi.

Yangi davrda borliq muammosi. Yangi davr falsafasi (XVII–XIX asrlar) borliq masalasini ilg‘or ilmiy va metafizik yondashuvlar orqali tahlil qilish bilan ajralib turadi. Bu davrda inson tafakkuri antik va o‘rta asr falsafasidan farqli ravishda, tabiatni ilmiy asosda o‘rganish va insonning borliqdagi o‘rnini aniqlashga intildi. Shu boisdan ham, borliq muammosi falsafa tarixida yangicha ko‘rinishlar kasb etdi va materializm, idealizm, ratsionalizm va empirizm kabi yo‘nalishlar rivojlandi.

Ratsionalizmning asoschisi Rene Dekart (1596–1650) borliqni fikr va materiya asosida tahlil qilgan. U fikricha, borliqning eng asosiy elementi — bu fikrlash faoliyati (Cogito, ergo sum), ya’ni “Men fikrlayapman, demak mavjudman.” Shu bilan birga, Dekart materiyani ham borliqning mustaqil shakli sifatida ko‘rdi, lekin u fikr faoliyati bilan bir xil darajada metafizik ahamiyatga ega emas edi. Aynan ushbu qarash ratsionalizmda borliqning ikki asosiy darajasi — ruhiy va moddiy — sifatida tasniflanishiga sabab bo‘ldi.

Empirizmning vakillari — Frensis Bekon, Jon Lok, Devid Yum — borliqni tajriba va kuzatuv orqali tushuntirishga urindilar. Ularning fikricha, inson ongida mavjud bo‘lgan bilimlar butunlay

tajriba orqali hosil bo‘ladi, shuning uchun borliqni anglashda nazariy tafakkur bilan bir qatorda empirizm, ya’ni amaliy kuzatuv va tajriba ham muhim ahamiyatga ega. Shu yo‘l bilan yangi davr falsafasi borliq masalasini ilmiy asosda izohlashga intildi, tabiat hodisalari, inson faoliyati va ijtimoiy jarayonlarni aniq qonuniyatlar bilan bog‘lashga harakat qildi.

Materializmning rivojlanishi ham yangi davrda borliq muammosini chuqur tahlil qilishga yordam berdi. Tomas Gobbs va keyinchalik Spinoza borliqni yagona moddiy asos bilan tushuntirdilar. Spinoza uchun barcha mavjudot — bu bir universal substansiya, ya’ni tabiat va Xudoning birligi bo‘lib, har bir narsaning mohiyati uning tarkibiy qismlarida namoyon bo‘ladi. Shu tariqa, borliqning o‘zgaruvchan va doimiy qonuniyatlari materialistik yondashuv orqali tushuntiriladi.

Yangi davr idealizmi, ayniqsa Hegel falsafasida borliq muammosi yana bir pog‘onaga ko‘tarildi. Hegel fikricha, borliq — bu ruhiy jarayonning rivojlanishi, ya’ni tabiat va inson faoliyati orqali Absolyut Ruh o‘zini namoyon qiladi. Hegelning dialektikasi borliqni statik emas, balki doimiy harakat va rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rsatdi. Shu bilan birga, borliq va ong o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik falsafada yangi nuqtayi nazar sifatida shakllandi.

Shuningdek, Kant borliqni inson bilish qobiliyati bilan uzviy bog‘ladi. U “fenomenlar” va “noumenlar” tushunchalarini kiritib, inson uchun mavjudotning faqat fenomenal ko‘rinishi anglash mumkinligini, haqiqiy borliq (noumen) esa mutlaq ravishda inson ongidan tashqarida qolishini ta’kidladi. Shu yo‘l bilan borliq muammosi epistemologik kontekst bilan birlashtirildi, ya’ni inson borliqni anglashda chegaralanganligini falsafiy asosda tushuntirish imkoniyati yaraldi.

Shu tariqa, yangi davr falsafasi borliq masalasini nafaqat metafizik, balki ilmiy, epistemologik va ruhiy jihatdan kengaytirib, zamonaviy falsafiy tafakkurning asosiy yo‘nalishlarini belgilab berdi.

XX asrda borliqqa munosabat. XX asr falsafasida borliq muammosi ilg‘or va turlicha yondashuvlar orqali o‘rganildi, chunki bu davrda falsafa nafaqat metafizik va epistemologik, balki ijtimoiy,

ilmiy, psixologik va tilshunoslik kontekstida ham rivojlandi. XX asrda borliq masalasi ko'p jihatdan pozitivizm, ekzisistensializm, pragmatizm va kvant fizikasi falsafasi orqali yangi shakl va mazmun kasb etdi.

Pozitivizm — XIX asrda Ogist Kont (1798–1857) tomonidan shakllantirilgan falsafiy yo'nalish bo'lib, u borliqni faqat tajriba, kuzatuv va ilmiy asosda tushuntirishni maqsad qilgan. Pozitivizmning asosiy g'oyasi shuki, inson tafakkuri faqat empirizm va ilmiy metod orqali haqiqiy bilimga erisha oladi, metafizik yoki diniy tushunchalar esa borliqni anglashda ishonchli manba hisoblanmaydi. Shu sababli, pozitivizm borliq muammosini metafizik izohdan chiqarib, ilmiy tahlil doirasida o'rganadi.

Ogyust Kont nazariyasi bo'yicha, insoniyat tafakkuri tarixan uch bosqichda rivojlanadi:

Teologik bosqich — borliqni ilohiy kuchlar orqali tushuntirish, tabiat va hodisalarni Xudo yoki ruhiy mavjudotlarga bog'lash;

Metafizik bosqich — abstrakt tushunchalar va sabab-oqibat aloqalari orqali borliqni izohlash;

Pozitiv bosqich — borliq va tabiat hodisalarini tajriba, kuzatuv va ilmiy qonuniyatlar orqali tushuntirish.

Demak, pozitivizm borliqni faktlar va kuzatuvlar tizimi sifatida anglaydi. Unga ko'ra, mavjudotlar va hodisalar haqida faqat ilmiy metod yordamida to'g'ri xulosaga kelish mumkin. Shu yo'l bilan borliqni anglash metafizik spekulyatsiyalardan tozalangan va obyektiv, tekshiriladigan bilimlar tizimi sifatida talqin qilinadi.

Pozitivizmning yana bir xususiyati shuki, u borliqni ixtiyoriy tafakkur va subyektiv talqinlardan ajratadi. Ogyust Kontga ko'ra, ilmiy bilimlar faqat observatsiya, eksperiment va statistik tahlil orqali shakllanishi kerak. Shu nuqtayi nazardan, borliq masalasi subyektiv spekulyatsiyalardan ko'ra, tabiat qonunlari va ijtimoiy hodisalarni kuzatish orqali aniqlanadi.

Shunday qilib, pozitivizm borliq masalasini ilmiy va empirik bilim doirasida anglashga asoslangan eng qat'iy va tizimli yondashuv sifatida ajratib turadi.

Ekzisistensializm — XX asr falsafasining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, borliq masalasini insonning shaxsiy

tajribasi, erkinligi va mas'uliyati kontekstida tahlil qiladi. Ekzisistensialistlar uchun borliq nafaqat metafizik tushuncha, balki har bir insonning hayoti va mavjudligi orqali namoyon bo'ladigan hodisadir.

Martin Hadegger (1889–1976) fikricha, borliq insonning mavjudligi bilan uzviy bog'liqdir. Inson o'z hayotida faoliyat qiladi, tanlovlar qiladi va o'z mavjudligini anglaydi; shu tariqa borliq haqiqiy tajriba sifatida yuzaga chiqadi.

Jan-Paul Sartr (1905–1980) ekzisistensializmni radikal ravishda inson erkinligi bilan bog'laydi. Sartr fikricha, inson “avval mavjud bo'ladi, keyin esa o'z mohiyatini yaratadi.” Shu nuqtayi nazardan, borliq insonning o'z harakatlari, tanlovlari va ijtimoiy faoliyati orqali aniqlanadi. Inson erkinligi bilan birga mas'uliyatni ham olib boradi, shuning uchun borliq faqat mavjudlikni anglash emas, balki hayotning ma'nosini yaratish jarayoni sifatida qaraladi.

Albert Kamyu va boshqa ekzisistensialistlar borliqni inson uchun absurd hodisa sifatida ham talqin qilganlar. Ular fikricha, inson mavjudlikni anglashda koinotning ma'nosizligi bilan yuzlashadi, lekin shu yuzlashish orqali inson o'z hayotiga shaxsiy ma'no yaratishi mumkin. Shu bilan birga, ekzisistensializm borliqni shaxsiy, subyektiv va tajribaga asoslangan hodisa sifatida ko'radi, u yerda har bir insonning ichki dunyosi va ruhiy tajribasi markaziy o'rinda turadi.

Demak, ekzisistensializm borliqni subyektiv, shaxsiy va tajribaga asoslangan hodisa sifatida yoritib, XX asr falsafasida inson markaziy o'rinni egallashini ta'kidlaydi.

Pragmatizm — XIX asr oxiri va XX asr boshlarida AQShda rivojlangan falsafiy yo'nalish bo'lib, borliqni amaliy foyda va natija orqali tushuntirishga intiladi. Pragmatistlar uchun borliqni anglashning markazida insonning tajribasi, harakati va amaliy natijalar turadi, u yerda mavjudotning mohiyati yoki metafizik tabiati ikkinchi darajali ahamiyatga ega.

Charlz Sanders Pirs (1839–1914) pragmatizmning dastlabki nazariyotchisi sifatida borliqni faktlar va ularni tekshirish imkoniyati orqali tushuntirdi. U fikricha, mavjudotning borligi haqidagi tushunchalar faqat amaliy tajriba va eksperiment orqali

isbotlanishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, borliq tushunchasi subyektiv spekulyatsiyalardan ajratilib, obyektiv ilmiy va amaliy metodlar bilan izohlanadi.

Uilyam Jeyms (1842–1910) esa borliqni inson tajribasi va uning shaxsiy hayotiga ta'siri kontekstida yoritadi. Uning fikricha, borliqni tushuntirish uchun uni faqat nazariy jihatdan o'rganish yetarli emas, balki u inson hayotida qanday namoyon bo'layotganini va qanday amaliy ahamiyatga ega ekanini tahlil qilish zarur.

Jon Dyui (1859–1952) pragmatizmni yanada rivojlantirib, borliqni inson faoliyati va jamiyat bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida ko'radi. Unga ko'ra, borliqni anglashda ilmiy metod, amaliy ishlar va ijtimoiy tajriba birlashtiriladi. Shu bilan birga, borliq inson va tabiat o'rtasidagi uzviy munosabatlar orqali tushuntiriladi, ya'ni borliq amaliy kontekst va ijtimoiy faoliyat orqali anglanadi.

Shu tariqa, pragmatizm borliq muammosini amaliy, tajribaga asoslangan va inson markazida talqin qiladi, mavjudotning mohiyati emas, balki uning inson hayotidagi ahamiyati va natijasi asosiy mezon sifatida qabul qilinadi.

Kvant fizikasi. Kvant fizikasi XX asrning ilmiy inqilobi natijasida paydo bo'lgan bo'lib, borliq muammosini tabiatning mikrodunyo qonuniyatlari va kuzatuvchi subyekt bilan o'zaro bog'liqlik orqali talqin qiladi. Klassik fizikaga qaraganda, kvant fizikasi borliqni statik va mustaqil tizim sifatida emas, balki nisbiy, ehtimoliy va dinamik hodisa sifatida tushuntiradi.

Nils Bor va kvant mexanikasi asoschilari fikricha, zarracha va energiya holatini aniq bilish mumkin emas — ular faqat ehtimollik bilan tavsiflanadi. Shu nuqtayi nazardan, borliqning mohiyati aniqlik va qat'iylikdan emas, balki ehtimollik va kuzatuv bilan bog'liq o'zgaruvchanlikdan iborat. Bu yondashuv falsafiy jihatdan borliqning tabiati haqidagi an'anaviy qarashlarni rad qiladi va borliqni dinamik, o'zgaruvchan va kuzatuvchiga bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi.

Verner Geyzenbergning noaniqlik tamoyili esa borliqni anglashda subyektiv tajribani va kuzatuvchi rolini markaziy o'ringa qo'yadi. Geyzenberg fikricha, zarrachaning pozitsiyasi va tezligini bir vaqtning o'zida aniq bilib bo'lmaydi, ya'ni borliqning tabiatini

to'liq mustaqil ravishda anglash mumkin emas. Shu bilan birga, kvant fizikasi borliqni obyektiv haqiqat va inson bilish qobiliyati o'rtasidagi murakkab munosabat orqali tushuntiradi.

Demak, kvant fizikasi borliq muammosini klassik statik va absolyut tushunchadan chiqarib, uni dinamik, ehtimoliy va kuzatuvchiga bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi.

Borliqning turlari va shakllari. Borliq - Inson ongiga bog'lik bo'lmagan holda mavjud bo'lgan obyektiv olamni, inson va uning ruhiy holatini, ijtimoiy – iqtisodiy turmushida namoyon bo'ladigan voqeylikni ifodalaydigan falsafiy kategoriyadir.

Borliqning turlari falsafada mavjudlikning yanada chuqurroq qirralarini ochib beradi va uning turli ko'rinishlarini tushuntirishga xizmat qiladi. Shu o'rinda borliqning obyektiv va subyektiv borliq, aktual va potensial borliq kabi turlarini bo'lib ko'rsatishimiz mumkin.

Obyektiv borliq inson ongidan tashqarida, undan mustaqil holda mavjud bo'lgan moddiy olamni ifodalasa, **subyektiv borliq** inson ongida, tafakkurida va ruhiy dunyosida shakllanadigan g'oyalar, tasavvurlar, his-tuyg'ular va ma'naviy qadriyatlarni anglatadi. **Aktual borliq** hozirgi paytda mavjud bo'lgan, ya'ni voqelikda aniq ko'rinish olgan narsalarni bildiradi, **potensial borliq** esa hali voqelikka chiqmagan, ammo sharoit tug'ilganda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarni ifodalaydi. Demak, borliqning bu turlari uning murakkabligini, ko'p qatlamli va dinamik tabiatini ko'rsatadi hamda inson tafakkurida dunyoni har tomonlama anglash uchun nazariy asos yaratadi.

Borliqning shakllari falsafada mavjudlikning turli qirralarini anglatadi va ularning har biri inson tafakkuri hamda amaliy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiat borlig'i moddiy olamni, ya'ni insondan mustaqil holda mavjud bo'lgan tabiat hodisalari va jarayonlarini ifodalaydi. Ma'naviy borliq esa inson ongida vujudga keladigan g'oya, qarash, bilim, qadriyat va ma'naviy meroslarni o'z ichiga oladi. Inson borlig'i individual mavjudlik sifatida shaxsning hayoti, ichki dunyosi va ruhiy kechinmalarini aks ettiradi. Ijtimoiy borliq odamlarning o'zaro munosabatlari, jamiyatning shakllanishi, ijtimoiy institutlar va

ijtimoiy ong bilan chambarchas bog'liqdir. Virtual borliq esa zamonaviy texnologiyalar va axborot makonida yaratilgan, inson faoliyatining yangi qirrasini namoyon etuvchi shakldir. Demak, borliqning bu shakllari bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lib, ularning har biri inson va jamiyat hayotida turlicha mazmun va ahamiyat kasb etadi.

Tabiat borlig'i. Tabiat borlig'i deganda, inson ongidan tashqarida mavjud bo'lgan moddiy olam, ya'ni sayyoramiz, osmon jismlari, tabiat hodisalari, o'simlik va hayvonot dunyosi tushuniladi. Inson qadimdan tabiat bilan chambarchas bog'liq holda yashab kelgan. Xususan, u tabiatdan oziq-ovqat, suv, havoni oladi, moddiy ne'matlar yaratishda tabiiy resurslardan foydalanadi. Shu boisdan ham, tabiat borlig'i nafaqat inson hayotining manbai, balki uning ma'naviy va estetik ehtiyojlarini qondiruvchi cheksiz xazina hamdir. Falsafada tabiat borlig'i ikki qismga bo'linib o'rganiladi: birinchisi, insoniyatdan mutlaqo mustaqil holda mavjud bo'lgan kosmik va tabiiy jarayonlar (masalan, Yerning aylanishi, quyosh nuri, yomg'ir, shamol, tog'lar va daryolar mavjudligi), ikkinchisi esa inson faoliyati bilan o'zgartirilgan tabiatdir (masalan, dehqonchilik yerlari, bog'lar, sug'orish tizimlari, texnologik inshootlar bilan uyg'unlashgan tabiiy muhit). Shuningdek, tabiat borlig'i o'z qonuniyatlari asosida harakat qiladi va rivojlanadi, u inson istagiga bo'ysunmaydi, balki o'ziga xos obyektiv qonunlar asosida mavjud bo'ladi. Shu sababli tabiatni o'rganish, uning qonuniyatlarini anglash ilm-fanning eng asosiy vazifalaridan biridir. Insonning ekologik madaniyati, tabiatga munosabati va uni asrash masalasi bugungi kunda global muammo sifatida qaralmoqda. Demak, tabiat borlig'i inson hayotining asosiy manbai, borliq shakllari ichida eng muhim poydevor bo'lib, uni asrab-avaylash va tabiiy muvozanatni saqlash kelajak taraqqiyotining garovidir.

Ma'naviy borliq falsafada borliqning alohida shakli sifatida inson tafakkuri, ruhiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mavjudlikni anglatadi. Agar tabiat borlig'i moddiy olamni ifodalaydigan bo'lsa, ma'naviy borliq insonning ichki dunyosi va ong mahsuli sifatida yuzaga keladi. U fikrlar, g'oyalar, qarashlar, qadriyatlar, e'tiqodlar, diniy tushunchalar, axloqiy me'yorlar, ilmiy bilimlar, san'at asarlari,

madaniy meros va falsafiy qarashlar kabi boyliklarni o'z ichiga oladi. Ma'naviy borliqning asosiy xususiyati shundaki, u moddiy shaklga ega bo'lmasada, jamiyat va inson hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, insoniyat tarixida diniy aqidalar, milliy qadriyatlar yoki ilmiy kashfiyotlar moddiy dunyodan tashqarida yuzaga kelgan bo'lsa ham, ular ijtimoiy hayotni tubdan o'zgartirib, taraqqiyotga yo'naltirgan. Ma'naviy borliq o'z navbatida ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi: individual ma'naviy borliq va ijtimoiy ma'naviy borliq. Birinchisi insonning shaxsiy dunyoqarashi, bilimlari, ichki kechinmalari va ijodiy qobiliyatlarini ifodalasa, ikkinchisi jamiyat tomonidan yaratilgan umumiy g'oyalar, mafkuralar, diniy e'tiqodlar va ilmiy-ijodiy meroslarni anglatadi. Ma'naviy borliqning rivojlanishida til va aloqa vositalarining ahamiyati beqiyosdir, chunki ongda shakllangan g'oyalar va tushunchalar til orqali ifoda topadi va avloddan-avlodga o'tadi. Bundan tashqari, ma'naviy borliq inson faoliyatini maqsadli va ongli qilishga xizmat qiladi, unga yo'nalish va ma'no beradi. Shu boisdan ham, ma'naviy borliq moddiy boyliklardan ham ustun qo'yiladi, chunki insoniyatning haqiqiy rivoji va taraqqiyoti nafaqat moddiy ne'matlar, balki ma'naviy yuksalish orqali ham amalga oshadi. Demak, ma'naviy borliq insonning ijtimoiy hayotidagi eng muhim qadriyat manbai bo'lib, jamiyat taraqqiyotining ma'naviy poydevorini tashkil etadi.

Inson borlig'i falsafada borliq shakllari ichida alohida o'rin tutadi, chunki u nafaqat tabiiy mavjudot sifatida, balki ongli, ijtimoiy va ma'naviy mavjudot sifatida ham namoyon bo'ladi. Insonning borligi ikki asosiy qatlamda ko'rib chiqiladi: birinchisi, biologik borliq, ya'ni uning jismoniy tanasi, biologik tuzilishi, hayotiy ehtiyojlari (ovqatlanish, nafas olish, yashash muhiti bilan uyg'unlik) bo'lsa, ikkinchisi, ijtimoiy-ma'naviy borliq, ya'ni ong, tafakkur, til, axloq, qadriyatlar va madaniy faoliyat orqali namoyon bo'ladigan jihatlaridir. Shu boisdan ham, inson tabiat bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, hayvonlardan farqli o'laroq, ongli faoliyati orqali o'zini va atrof-muhitni o'zgartira oladi. Inson borlig'i doimo o'z-o'zini anglash, hayot mazmunini izlash va maqsad sari intilish bilan bog'liq. Falsafada bu masalaga

ekzistensializm, gumanizm va boshqa oqimlar turlicha yondashgan. Xususan, ekzistensialistlar inson borlig'ini erkin tanlov, mas'uliyat va o'z taqdirini yaratish orqali tushuntirsalar, gumanistlar insonni ijtimoiy qadriyatlarning markaziga qo'yadilar. Inson borlig'i, shuningdek, vaqt bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning hayoti tug'ilish, voyaga yetish, faoliyat yuritish va oxir-oqibat o'lim jarayonlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, inson o'zining shaxsiy borlig'ini ijtimoiy borliqdan ajratib yashay olmaydi. Shu jumladan, til, madaniyat, diniy e'tiqod, ilm-fan va san'at orqali uning dunyoqarashi shakllanadi va boyiydi. Zamonaviy davrda inson borlig'i texnologik taraqqiyot, globalizatsiya va virtual olamning kengayishi tufayli yangi qirralarni kasb etmoqda. Inson faqat real hayotda emas, balki raqamli makonda ham o'z borligini ifodalay boshladi. Demak, inson borlig'i – bu biologik, ijtimoiy va ma'naviy qatlamlarning uyg'unligi bo'lib, u o'z mohiyatini anglash, maqsadli faoliyat yuritish va o'zini jamiyat hamda tabiat bilan uzviy bog'liq holda namoyon etish orqali to'liq ro'yobga chiqadi.

Ijtimoiy borliq falsafada insonlarning o'zaro munosabatlari, ularning jamiyatda tutgan o'rnini va faoliyati natijasida vujudga keladigan mavjudlik shaklidir. U moddiy borliqdan ham, ma'naviy borliqdan ham farqli jihatlariga ega bo'lib, aslida ularning o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanadi. Ijtimoiy borliq jamiyat hayotini tashkil etuvchi barcha jarayonlarni qamrab oladi: ishlab chiqarish faoliyati, mehnat taqsimoti, siyosiy tuzilmalar, iqtisodiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar, ta'lim tizimi, huquqiy me'yorlar, diniy qarashlar va axloqiy tamoyillar uning ajralmas tarkibiy qismlaridir. Inson jamiyatdan tashqarida yashay olmaydi, chunki uning ehtiyojlari, qadriyatlari va dunyoqarashi ijtimoiy muhitda shakllanadi. Ijtimoiy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, u tarixiy jarayonlar orqali doimiy rivojlanishda bo'ladi. Qadimgi jamoa tuzumidan boshlab, feodalizm, kapitalizm va zamonaviy demokratik jamiyatlarga qadar ijtimoiy borliq shakllari o'zgarib, yangilanib kelmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy borliq o'zida moddiy va ma'naviy unsurlarni uyg'unlashtiradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayoni moddiy ehtiyojlarni qondirsa, ta'lim va madaniyat ma'naviy rivojlanishga xizmat qiladi. Falsafada ijtimoiy

borliqning asosiy tarkibiy qismlari sifatida “ijtimoiy ong” va “ijtimoiy mavjudlik” tushunchalari alohida ta’kidlanadi. Ijtimoiy mavjudlik jamiyatning moddiy hayotini, ishlab chiqarish vositalarini va iqtisodiy munosabatlarni anglatadi, ijtimoiy ong esa jamiyatning g’oya, qadriyat, mafkura va axloqiy me’yorlarini o’zida mujassamlashtiradi. Ularning o’zaro aloqasi jamiyatning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi. Zamonaviy davrda ijtimoiy borliq globallashtiruv, axborot texnologiyalari va raqamli transformatsiya ta’sirida yangi ko’rinishlar kasb etmoqda, bu esa inson faoliyatini yanada murakkab va keng qamrovli qiladi. Demak, ijtimoiy borliq inson va jamiyat hayotining asosi bo’lib, u doimiy harakat, taraqqiyot va yangilanish jarayonida mavjuddir.

Virtual borliq zamonaviy falsafada borliqning yangi shakllaridan biri sifatida ko’rib chiqiladi va u texnologik taraqqiyot, raqamli kommunikatsiyalar hamda axborot makonining kengayishi bilan chambarchas bog’liqdir. Virtual borliq inson ongida yoki sun’iy ravishda yaratilgan, moddiy jihatdan mavjud bo’lmagan, biroq ma’naviy, ijtimoiy va amaliy jihatdan real hayotga sezilarli ta’sir ko’rsatadigan borliq shaklidir. Uning asosiy ko’rinishlari sifatida internet tarmoqlari, ijtimoiy media platformalari, onlayn ta’lim tizimlari, virtual reallik texnologiyalari (VR), kompyuter o’yinlari asosidagi virtual muhitlar ko’rsatiladi. Virtual borliqning xususiyati shundaki, u insonni moddiy olamdan tashqariga olib chiqadi, biroq bu “noreallik” emas, balki shaxsning faoliyatida, tafakkurida va jamiyat hayotida muhim o’rin tutadigan yangi virtual makondir. Masalan, bugungi kunda iqtisodiy bitimlarning katta qismi virtual muhitda amalga oshirilmoqda, siyosiy jarayonlar internet orqali keng ommaga taqdim etilmoqda, ta’lim va fan esa onlayn resurslarga asoslanmoqda. Virtual borliq inson uchun qulaylik, tezkorlik va imkoniyatlarni yaratishi bilan birga, ba’zi xavf-xatarlarni ham yuzaga keltiradi. Xususan, shaxsning real hayotdan uzoqlashuvi, axborotga qaramlik, yolg’on ma’lumotlarning tarqalishi va insonning ijtimoiy munosabatlaridagi sun’iylik shular jumlasidandir. Falsafiy jihatdan qaralganda, virtual borliq moddiy va ma’naviy borliqning o’ziga xos sintezi hisoblanadi, chunki u texnologik vositalar (moddiy baza) yordamida

inson tafakkuri va tasavvurining mahsuliga aylanadi. Shu boisdan ham, virtual borliq insoniyat hayotida yangi dunyoqarash, yangi ijtimoiy munosabatlar va yangi ma'naviy qadriyatlarni shakllantiruvchi kuchga ega. Demak, virtual borliq – bu XXI asr insonining hayoti, tafakkuri va faoliyatida tobora kengayib borayotgan, real voqelik bilan uzviy bog'liq holda mavjud bo'lgan yangi borliq shaklidir.

Substansiya va substrat tushunchalari falsafada borliqning mohiyatini anglashda markaziy o'rin tutadi va ular orqali mavjudlikning tub asoslari izohlanadi. **Substansiya** (lotincha substantia — asos, negiz) deganda narsalar, hodisalar va jarayonlarning o'zgarishlari ortida ularning mohiyatini, birligini va barqarorligini ta'minlab turuvchi asosiy negiz tushuniladi. Substansiya — bu borliqning eng umumiy va fundamental asosidir; u barcha narsa va hodisalarda namoyon bo'ladi, biroq ularning o'zgaruvchan shakllaridan mustaqil tarzda mavjuddir. Masalan, qadimgi yunon faylasuflari uchun substansiya suv (Fales), havo (Anaksimenes), olov (Geraklit) yoki atomlar (Demokrit) sifatida tushuntirilgan, keyinchalik esa Spinoza uni yagona, cheksiz va o'zgarmas mohiyat sifatida talqin qilgan. Demak, substansiya — borliqning “asl ildizi” bo'lib, barcha voqelikning birlashuv nuqtasini tashkil etadi. **Substrat** (lotincha substratum — poydevor, asos) esa substansiyadan farqli ravishda narsalarning bevosita moddiy asosini bildiradi, ya'ni ma'lum bir predmet yoki hodisaning “tayanadigan poydevori”dir. Masalan, inson organizmining substrati — hujayralar, jamiyatning substrati — odamlar majmuasi, moddiy dunyoning substrati — atom va elementar zarralar hisoblanadi. Substrat ko'proq aniq va empirik darajadagi borliqni izohlaydi, substansiya esa umumiy falsafiy mohiyat sifatida tushuniladi. Shunday qilib, substansiya — borliqning eng chuqur, umumiy asosiy mohiyati bo'lsa, substrat — shu borliqning alohida shakllarda ifodalanadigan moddiy tayanchi sanaladi. Ularning o'zaro farqi shundaki, substansiya umumiy falsafiy kategoriya sifatida mavjudlikning yagona ildizini anglatadi, substrat esa shu ildizning turli ko'rinishlarda real hayotda namoyon bo'ladigan moddiy asosini ko'rsatadi. Demak, substansiya va substrat tushunchalari

birgalikda borliqni anglashda “umumiy mohiyat” va “aniq asos” o‘rtasidagi dialektik aloqani ochib beradi.

Materiya tushunchasi falsafada borliqning eng asosiy va murakkab kategoriyalaridan biri bo‘lib, u moddiy olamning mohiyati, mavjudlikning asosiy tarkibiy elementi sifatida talqin qilinadi.

Materiya — inson ongidan mustaqil ravishda mavjud bo‘lgan, sezgi a’zolari orqali bilvosita yoki bevosita idrok etiladigan, doimiy harakat va o‘zgarishda bo‘ladigan obyektiv reallikdir.

Falsafiy nuqtayi nazardan materiya ikki asosiy xususiyatga ega: birinchisi, u obyektiv mavjudlik sifatida ongdan mustaqil, ya’ni inson idrokidan qat’i nazar mavjud bo‘ladi; ikkinchisi, u harakat va o‘zgarish qobiliyatiga ega, ya’ni materiya doimiy rivojlanish va transformatsiya jarayonida bo‘ladi. Qadimgi yunon faylasuflari materiyani tabiatning asosiy elementi sifatida ko‘rganlar. Fales suvni, Anaksimn havoni, Geraklit olovni materiyaning asosiy shakli sifatida belgilagan. Atomistik maktab esa materiyani atomlardan iborat deb tushuntirgan, ularning harakati barcha tabiiy jarayonlarning asosini tashkil etadi. Zamonaviy fizika esa materiyani yanada chuqurroq o‘rganib, uni energiya bilan uzviy bog‘liq, kvant va nisbiylik qonunlari bilan tavsiflanadigan hodisa sifatida talqin qiladi. Shu boisdan ham, materiya tushunchasi nafaqat falsafiy, balki ilmiy tafakkurda ham markaziy ahamiyatga ega bo‘lib, u insoniyatning borliq haqidagi eng umumiy va fundamental tushunchalarini shakllantiradi. Materiya ong, ijtimoiy va ma’naviy borliq bilan o‘zaro uzviy aloqada bo‘lib, borliqning barcha shakllarini tushunishda poydevor vazifasini bajaradi.

Olamning chekliligi va cheksizligi falsafada eng qadimiy va murakkab muammolardan biri bo‘lib, u insoniyatning borliq haqidagi tasavvurlari, ilmiy bilimlari va falsafiy qarashlarining rivojlanish jarayonida turlicha talqin etilgan. Qadimgi yunon faylasuflari bu masalaga ilk bor e’tibor qaratganlar: masalan, Pifagorchilar olamni cheklangan deb bilib, uni tartibli kosmos sifatida tasvirlashgan, Demokrit esa cheksiz atomlar va cheksiz bo‘shliq mavjudligini ta’kidlab, olamni cheksiz deb hisoblagan. Olamning chekliligi tushunchasi, avvalo, makon va zamon jihatidan

olamning chegaraga ega ekanligini bildiradi: ya'ni u muayyan boshlanish va tugash nuqtalariga ega bo'lishi mumkin degan qarashni anglatadi. Olamning cheksizligi esa borliqning makon va zamonda chegarasiz, uzluksiz ravishda davom etishini bildiradi. Bu fikr yangi davr tabiatshunoslari tomonidan ham qo'llab-quvvatlangan: masalan, J.Bruno cheksiz olam va cheksiz yulduz tizimlari mavjudligini ta'kidlagan. Zamonaviy kosmologiya esa bu masalani ilmiy asosda o'rganib, koinotning kengayishi, galaktikalarning ko'pligi va ularning uzluksiz harakati haqidagi nazariyalarni ilgari surmoqda. Shunga qaramay, olam cheklanganmi yoki cheksizmi, degan savol hanuz to'liq javob topmagan falsafiy-gnoseologik muammo sifatida qolmoqda. Ba'zi olimlar olam moddiy jihatdan cheksiz bo'lsa-da, inson bilimi va idroki uni to'liq anglashda cheklanganligini ta'kidlaydilar. Demak, olamning chekliligi va cheksizligi haqidagi qarashlar insoniyat tafakkurining rivojlanishiga turtki bergan bo'lib, bugungi kunda ham falsafiy va ilmiy izlanishlarning markaziy mavzularidan biri hisoblanadi.

Borliq va yo'qlik dialektikasi falsafada mavjudlikning eng asosiy va murakkab muammolaridan biri bo'lib, u borliqning mohiyati, uning rivojlanish qonuniyatlari va voqelikning o'zgaruvchan tabiati bilan chambarchas bog'liqdir. Dialektik yondashuvga ko'ra, borliq va yo'qlik qarama-qarshi, lekin bir-birini inkor etmaydigan, aksincha, o'zaro uyg'unlashgan tushunchalardir. Borliq — mavjudlikning real, sezilarli va mustaqil qirralarini ifodalasa, yo'qlik esa uning mavjud emasligi yoki potentsial holatini bildiradi. Shu bilan birga, yo'qlik faqat inkor sifatida emas, balki borliqning o'sishi, rivojlanishi va yangilanishi sifatida ham qaraladi. Klassik dialektika nuqtayi nazarida har qanday mavjud narsa o'z ichida yo'qlik potentsialini, har qanday yo'qlik esa borliqqa aylanish imkoniyatini saqlaydi. Masalan, tabiatda urug' yer ostida "yo'qlik" holatida bo'lsa-da, muayyan sharoitda o'sib chiqqach, "borliq" holatiga o'tadi. Shu tarzda inson ongida g'oya yoki ilmiy kashfiyotlar dastlab potentsial bo'lib, keyinchalik real voqelikka aylanadi. Borliq va yo'qlik dialektikasi shuningdek, ijtimoiy va tarixiy jarayonlarda ham namoyon bo'ladi. Junladan, yangi ijtimoiy tuzilmalar eski tizimlar yo'qligidan yuzaga keladi, madaniyat va

ilm-fanning rivoji esa eski g'oyalar o'rmini yangilariga bo'shatish orqali amalga oshadi. Falsafiy tafakkurda bu dialektika hayot va o'lim, mavjudlik va bo'shliq kabi barcha tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni izohlashda markaziy vosita sifatida ishlatiladi. Shu boisdan ham, borliq va yo'qlik dialektikasi nafaqat mavjudlikning dinamik xususiyatini ochib beradi, balki rivojlanish, transformatsiya va yangilanishning umumiy qonuniyatlarini tushunishda asosiy nazariy vosita hisoblanadi. Demak, borliq va yo'qlikning o'zaro harakatlanishi va uyg'unligi borliqning doimiy rivojlanishi va inson tafakkurida voqelikni chuqur anglash imkonini yaratadi.

Borliqning atributlari: harakat, fazo va vaqt. Atribut — bu biror narsaning, hodisaning yoki mavjudlikning mohiyatini tashkil qiluvchi, uning o'ziga xosligini belgilovchi xususiyat yoki belgi. Falsafiy nuqtayi nazardan, atribut mavjudlikning asosiy, doimiy va ajralmas jihatlarini ifodalaydi, u narsaning nima ekanligini tushunishga yordam beradi. Masalan, borliqning atributlari sifatida harakat, fazo, vaqt, makon va zamon ko'riladi. Oddiy so'z bilan aytganda, atribut — bu narsaning “xususiyati” yoki “belgisi” bo'lib, uni boshqa narsalardan farqlashga xizmat qiladi.

Harakat – borliqning asosiy mavjudlik usuli. Harakat falsafada borliqning eng muhim atributi sifatida talqin qilinadi, chunki harakatsiz mavjudlik haqiqiy borliq sifatida mavjud bo'la olmaydi. Harakat nafaqat jismoniy narsalarning makonda harakatlanishini, balki borliqning o'zgarishi, rivojlanishi va transformatsiya jarayonlarini ham o'z ichiga oladi. Falsafiy nuqtayi nazardan harakat borliqning dinamik tabiatini ifodalaydi. Barcha moddiy va ma'naviy hodisalar doimiy harakat va o'zgarish jarayonida bo'ladi. Klassik yunon faylasuflari, xususan Geraklit, “hamma narsalar harakatda va o'zgarishda” degan g'oyani ilgari surgan, bu esa borliqning doimiy rivojlanishini ta'kidlaydi. Materiya doimiy harakat va o'zgarish orqali o'zini namoyon qiladi, tabiat hodisalari esa harakat orqali rivojlanadi, yangi shakllar va strukturalarni hosil qiladi. Inson borlig'i ham harakat bilan bog'liq. Jumladan, tafakkur, faoliyat, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar va ma'naviy rivojlanish harakat jarayonida yuzaga keladi. Shu boisdan ham harakat faqat moddiy olamga xos emas, balki ijtimoiy, ma'naviy va hatto virtual

borliqning rivojlanishi uchun ham zarurdir. Harakat borliqni vaqt va makon bilan bog'laydi, hodisalarni uzluksiz rivojlanish jarayonida tasavvur qilish imkonini beradi. Agar borliq harakatsiz bo'lsa, u statik va o'lik tizimga aylanadi; shuning uchun harakat borliqning yashash sharti sifatida uning o'zini namoyon etish va rivojlanishida markaziy ahamiyatga ega. Demak, harakat borliqning ichki hayoti, rivoji va mavjudlikning uzluksizligini ta'minlaydigan asosiy atribut sifatida qaraladi.

Harakat shakllarining tasnifi. Harakat shakllarini tasniflashda qaysi tamoyillarga rioya qilinishiga qarab bunday shakllarning har xil miqdori farqlanadi. XIX asrning saksoninchi yillarida materiya tashkil topishining turli darajalariga asoslanib, materiya harakatining besh asosiy shakli: *mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy* harakatni qayd etgan.

- ***mexanik harakat*** – turli jismlarning makonda bir joydan boshqa joyga ko'chishi: mayda zarralar harakati, katta jismlar, shu jumladan kosmik obyektlar harakati, materiya harakatining mexanik shakli boshqa har qanday shaklga kiruvchi eng sodda shakl sifatida namoyon bo'ladi;

- ***fizik harakat*** – elektromagnetizm, gravitatsiya, issiqlik, yorug'lik, ovoz, moddalar agregat holatining o'zgarishini, fizika o'rganuvchi issiqlik, yorug'lik, elektr kuchini qamrab oladi;

- ***kimyoviy harakat*** – noorganik va organik tabiatdagi turli kimyoviy reaksiyalarni, kimyoviy sintez jarayonlarini o'z ichiga oladi;

- ***biologik harakat*** – jonli organizmlarda yuz beruvchi rang-barang biologik jarayonlar, organik hayotni qamrab oladi. Ular tabiat sohasidagi asosiy shakllar hisoblanadi. Ulardan yuqorida yanada oliyroq soha – ijtimoiy-tarixiy jarayon mavjud;

- ***ijtimoiy harakat*** – ijtimoiy o'zgarishlarni, shuningdek fikrlash jarayonlarini qamrab oladi.

Harakatning har bir shakli nisbatan mustaqil bo'lsada, ularning barchasi bir-biri bilan bog'liq. Harakatning murakkabroq shakli o'zidan oldingi soddaroq shakllar negizida vujudga keladi, ularning sintezi hisoblanadi, lekin ularning oddiy yig'indisidan iborat bo'lmaydi. Masalan, harakatning biologik shakli harakatning

soddaroq fizik-kimyoviy shakllari negizida vujudga keladi, ularni o‘zining sharti sifatida o‘z ichiga oladi va harakatning oldingi shakllari bilan taqqoslaganda uning butunlay yangi shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek harakatning ijtimoiy shakli – kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi ham harakatning biologik va o‘zidan oldingi boshqa barcha shakllarini o‘zining sharti sifatida o‘z ichiga oladi, lekin ularning yig‘indisi emas, balki harakatning butunlay yangi shakli hisoblanadi

Fazo va vaqt. Fazo (yoki makon) borliqning tashqi o‘lchami sifatida narsalar va hodisalarni joylashuvi, ularning o‘zaro masofasi va nisbatini ifodalaydi. Fazo orqali har bir narsa va hodisa aniq joy oladi, ularning tartibi va o‘zaro aloqalari shakllanadi. Shu bilan birga, fazo borliqning harakatini, rivojlanishini va turli obyektlarning o‘zaro ta’sirini ko‘rsatuvchi makoniy kontekstni yaratadi. Vaqt esa borliqning davomiyligi va harakatining ketma-ketligini belgilaydi. U hodisalar va jarayonlarning uzluksizligini, tarixiy va tabiiy rivojlanishini anglash imkonini beradi. Vaqt faqat o‘lchov vositasi emas, balki borliqning o‘zgarish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi atribut sifatida qaraladi. Falsafiy nuqtayi nazardan, fazo va vaqt bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, borliqning tuzilishini tashkil etadi. Harakat va o‘zgarish faqat makon va vaqt doirasida to‘liq namoyon bo‘ladi. Klassik va zamonaviy falsafa, shuningdek, fizik tadqiqotlar fazo va vaqtni borliqning strukturaviy elementlari sifatida o‘rganadi. Masalan, Nyuton fazo va vaqtni absolyut tushunchalar sifatida ko‘rgan bo‘lsa, Einshteyn nisbiylik nazariyasi orqali ularning o‘zaro bog‘liqligi va dinamik xususiyatini ilgari surgan. Shu boisdan ham, fazo va vaqt borliqning ichki va tashqi strukturasi tushinishda, hodisalarni joylashuvi, harakati va rivojlanishining asosiy kontekstini belgilashda markaziy rol o‘ynaydi.

Tayanch so‘zlar: Ontologiya, borliqning turlari va shakllari, obyektiv borliq, subyektiv borliq, aktual borliq, potensial borliq, tabiat borlig‘i, ma’naviy borliq, inson borlig‘i, ijtimoiy borliq, virtual borliq, substansiya va substrat tushunchalari, materiya tushunchasi, olamning chekliligi va cheksizligi, borliq va yo‘qlik

dialektikasi, borliqning atributlari: harakat, fazo va vaqt, harakat shakllarining tasnifi, mexanik harakat, fizik harakat, kimyoviy harakat, biologik harakat, ijtimoiy harakat.

Nazorat savollari:

1. Borliq falsafasi (ontologiya) tushunchasining mohiyati nima?
2. Borliqning asosiy shakllarini sanab bering va ularning har biri qanday xususiyatlarga ega?
3. Obyektiv va subyektiv borliq tushunchalari qanday farqlanadi? Misollar bilan izohlang.
4. Aktual va potensial borliq tushunchalarini tushuntiring.
5. Substansiya va substrat tushunchalarining farqi nimada?
6. Materiya tushunchasini falsafiy nuqtayi nazardan yoritib bering.
7. Borliq va yoʻqlik dialektikasi qanday tushuniladi va uning mohiyati nimada?
8. Borliqning atributlarini sanab bering va ularning har birini qisqacha tushuntiring.
9. Harakatning tiplari qanday va ular borliqni tushunishda qanday ahamiyatga ega?
10. Fazo va vaqt borliqning tuzilishi sifatida qanday rol oʻynaydi?
11. Virtual borliq va uning zamonaviy hayotdagi oʻrnini tushuntiring.
12. Maʼnaviy borliq va uning inson hayotidagi ahamiyatini izohlang.

5-MAVZU. RIVOJLANISH FALSAFASI

Reja:

1. Dialektikaning falsafiy taraqqiyot bosqichlari
2. Dialektika – rivojlanish va umumiy aloqodarlik haqida talimot
3. Dialektikaning asosiy qonunlari
4. Dialektikaning kategoriyalari

Dialektika [yun. dialektike (techne) — suhbat olib borish, suhbatlashish san’ati, bahslashuv, bahslashish san’ati] dastlab qadimgi Yunonistonda muloqot va fikr almashishning usuli sifatida qo‘llanilgan. Shu sababli dastlab dialektika sof metod sifatida — haqiqatni bahs, savol-javob va mulohazalar orqali aniqlash usuli sifatida qo‘llanilgan. Qadimgi yunon faylasuflari, ayniqsa Geraklit, Sokrat, Platon va Aristotel bu metodni rivojlantirib, uni ilmiy tafakkurning asosiy vositalaridan biriga aylantirdilar. Sokrat dialektikani suhbat davomida savol-javob orqali insonni to‘g‘ri xulosaga olib kelish san’ati sifatida ko‘rgan bo‘lsa, Platon uni g‘oyalar dunyosini idrok etishning eng yuksak yo‘li deb baholagan. Aristotel esa dialektikani mantiqiy fikrlashning alohida shakli sifatida tizimlashtirib, ilmiy metodologiya darajasiga ko‘tardi. Demak, Yunonistonda dialektika dastlab muloqot va bahs san’ati bo‘lib boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik borliqni anglashning universal falsafiy usuli sifatida shakllanib, keyingi davr falsafasining rivojiga zamin yaratdi.

Geraklit qarashlari. Geraklit (mil. avv. VI–V asrlar) qadimgi yunon faylasuflari orasida dialektik tafakkurning eng yorqin vakillaridan biridir. Uning qarashlari dialektikaning falsafiy shakllanishida o‘ziga xos burilish yasadi. Geraklit falsafasining asosiy g‘oyasi “hamma narsa oqimda” (panta rei) degan mashhur ibora bilan ifodalanadi. Unga ko‘ra, tabiatdagi hamma narsalar doimiy harakat, o‘zgarish va rivojlanish jarayonida bo‘ladi, hech bir narsa mutlaq barqaror emas. Masalan, u “bir daryoga ikki marta tushib bo‘lmaydi” deya alohida ta’kidlab o‘tgan.

Geraklit dialektikani tabiatdagi qarama-qarshiliklar orqali tushuntiradi. Uning fikricha, qarama-qarshiliklarning birligi va

kurashi — rivojlanishning ichki manbaidir. U issiq va sovuq, yorug‘lik va zulmat, hayot va o‘lim, yaxshilik va yomonlik kabi qarama-qarshi tushunchalarning bir-birisiz mavjud bo‘la olmasligini uqtiradi. Shu ma’noda u: “Urush — hamma narsaning otasi, hamma narsaning podshosi” degan fikrni ilgari suradi, ya’ni kurash — o‘zgarish va yangilanish manbai sifatida qaraladi.

Geraklitning falsafasida olov alohida o‘rin tutadi. U olovni hamma narsaning ibtidosi va mohiyati deb hisoblagan, chunki olov harakat, o‘zgarish va beqarorlikni ifodalaydi. Uning nazarida, dunyo abadiy olovning yonishi va so‘nishi kabi cheksiz aylanish jarayonidir. Shu tariqa, Geraklit tabiatni statik emas, balki dinamik holatda tushunishga asos solgan.

Geraklit qarashlarining falsafiy ahamiyati shundaki, u birinchilardan bo‘lib tabiat va jamiyatdagi rivojlanishning ichki manbai sifatida qarama-qarshiliklarni ko‘rsatdi. U falsafada dialektikaning ilk nazariy asoslarini yaratib, keyingi davr faylasuflari, xususan Platon, Aristotel va klassik nemis falsafasi vakillari uchun muhim manba bo‘ldi.

Sokrat qarashlari. Sokrat (mil. avv. 469–399) qadimgi yunon falsafasining buyuk vakillaridan biri bo‘lib, dialektik metodni yangi bosqichga ko‘targan mutafakkirdir. U o‘z asarlarini yozmagan, ammo shogirdi Platon qoldirgan suhbatlarda Sokrat qarashlari keng yoritilgan. Sokrat uchun dialektika oddiygina bahs yoki fikr almashish emas, balki insonni haqiqatga yetaklovchi suhbat va savol-javob san’ati edi. U odamlar bilan muloqot qilarkan, doimo ularga savollar berib, javoblarini tahlil qilar, noto‘g‘ri fikrlarni rad etar va asta-sekin to‘g‘ri xulosaga olib kelardi. Bu usul keyinchalik “Sokrat usuli” yoki “maevtika” (yunoncha “do‘yalik san’ati”) deb nom olgan, chunki Sokrat suhbatdoshining ongida yangi fikr va bilimlarning “tug‘ilishiga” yordam bergan.

Sokrat dialektikasining ahamiyati shundaki, u bahs va muloqot san’atini sof nazariy mashqdan inson ma’naviy kamolotini ta’minlovchi metod darajasiga ko‘tardi. Keyinchalik Platon va Aristotel, undan so‘ng klassik nemis falsafasi vakillari Sokrat asos solgan dialektik metodni yanada rivojlantirdilar.

Platon qarashlari. Platon (mil. avv. 427–347) qadimgi yunon falsafasida dialektikani rivojlantirgan eng muhim mutafakkirlardan biridir. U Sokratning suhbat va savol-javob metodini davom ettirib, uni falsafiy tafakkur va ilmiy izlanish darajasiga ko'tardi. Platon uchun dialektika — bu insonni haqiqiy bilim va g'oyalar dunyosiga yetaklovchi metod bo'lib, u orqali shaxs hissiy dunyodan sof va abadiy g'oyalarga ko'tarilishi mumkin.

Platon dialektikani bir necha bosqichga ajratgan. Dastlab, inson ta'sirlangan dunyoni idrok qiladi, ya'ni sezgi orqali oladigan narsalarni tushunadi. Keyinchalik dialektik tafakkur orqali u g'oyalar dunyosini o'rganadi — bu dunyo abadiy, o'zgarmas va mukammal tushunchalardan iborat. Shu jarayonda Platon qarama-qarshi tushunchalarni solishtirish, ularni mantiqiy tahlil qilish va umumiy qonuniyatlarni aniqlash orqali haqiqatni ochib beradi.

Platon dialektikani shuningdek ma'naviy va axloqiy rivojlanish vositasi sifatida ham ko'rgan. U inson tafakkurini faqat bilimga yo'naltirmasdan, uni ezgulik va adolat g'oyalarini idrok etishga ham undaydi. Shu boisdan ham, Platonning dialektikasi nafaqat ilmiy, balki axloqiy metod sifatida ham ahamiyatga ega.

Aristotel qarashlari. Aristotel (mil. avv. 384–322) antik yunon falsafasida dialektikani tizimli va ilmiy mantiqiy metod sifatida rivojlantirgan eng muhim faylasuflardan biridir. U Platonning g'oyalar dunyosi va Sokratning savol-javob metodini davom ettirib, dialektikani amaliy va nazariy mantiq bilan birlashtirdi. Aristotel uchun dialektika — bu fikrlarni mantiqiy tahlil qilish va qarama-qarshi fikrlarni solishtirish orqali haqiqatni aniqlash san'ati edi. U uni sof mantiqiy metoddan farqlantirib, bilimni tekshirish, umumiy tushunchalarni aniqlash va sezgi asosida to'planmagan, balki mulohaza va tahlil orqali olingan bilimlarni tizimlash vositasi sifatida ko'rdi.

Aristotel dialektikani ikki asosiy vosita orqali amalga oshirishni taklif qilgan. Bular: induksiya va deduksiya. Induksiya orqali u individual holatlardan umumiy qonuniyatlarni chiqarishni, deduksiya orqali esa umumiy qonuniyatlardan konkret xulosalarni olishni nazarda tutgan. Shu tariqa dialektika nafaqat bahs va savol-

javob usuli sifatida, balki ilmiy fikrlashning tizimli metodologiyasi sifatida ham mustahkam o‘rin egalladi.

Aristotelning qarashlariga ko‘ra, dialektika inson tafakkurini rivojlantirish, qarama-qarshi tushunchalarni tahlil qilish va mantiqiy xulosalarga erishish orqali bilimni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, u dialektikani ilmiy bilishning asosiy vositasi sifatida, tafakkur rivojlanishini ta‘minlovchi metod sifatida qaragan. Aristotel nazariyasida dialektika ilmiy metod va falsafiy tafakkur vositasi sifatida yakuniy shaklini topgan.

Ellinizm va Rim davri. Ellinizm davrida (mil. avv. IV – mill III asrlar) dialektika falsafasi antik yunon klassik maktablarining merosini davom ettirib, yangi yo‘nalishlar va tafakkur shakllarini oldi. Aynan ushbu davrda Stoiklar, Epikurchilar va Skeptiklar dialektikani turlicha talqin qildilar. Stoiklar dialektikani mantiqiy tahlil va tushunchalarni aniqlash vositasi sifatida rivojlantirib, tabiat va axloqiy qonunlarni izohlashga urg‘u berdilar. Ularning qarashiga ko‘ra, dunyo muayyan tartib va qonuniyatlarga bo‘ysunadi, shuning uchun dialektika inson tafakkurini bu qonuniyatlarni anglashga yo‘naltiruvchi vosita bo‘lishi lozim edi. Epikurchilik maktabi esa dialektikani ko‘proq dunyoqarashni tizimlash va hissiy hayotni tartibga soluvchi metod sifatida qo‘lladi. Skeptiklar esa dialektikani inson ongidagi shubhalar va qarama-qarshiliklarni ochish, haqiqatni izlash vositasi sifatida ko‘rdilar.

Rim davrida dialektika Yunon falsafasining asarlari orqali Rim olimlari va faylasuflari orasida tarqaldi. Masalan, Siseron dialektikani muloqot va mantiqiy bahs vositasi sifatida yoritib, uni siyosiy va huquqiy amaliyotda qo‘llashga e‘tibor qaratdi. Seneka va boshqa stoiklar esa dialektikani axloqiy tarbiya va ruhiy yetuklikka erishish yo‘li sifatida ishlatdilar. Shu tariqa, Ellinizm va Rim davrida dialektika nafaqat mantiqiy metod sifatida rivojlandi, balki axloqiy va ma‘naviy hayotga, shuningdek, siyosiy va ijtimoiy faoliyatga ham tadbiq topdi.

O‘rta asr. O‘rta asrda esa dialektika mustaqil falsafiy metod sifatida rivojlanmagan. Uning asosiy funksiyasi diniy qarashlarni mantiqiy asoslash va himoya qilish bo‘lgan. Sxolastika maktabi vakillari, masalan, Foma Akvinskiy, Aristotel mantiqiy

metodlaridan foydalangan holda ilohiy haqiqatni tushuntirishga va diniy doktrinani tizimlashtirishga e'tibor qaratdilar. Shu tarzda, O'rta asrda dialektika ilmiy izlanish vositasi emas, balki diniy va mantiqiy tafakkur vositasi sifatida mavjud bo'lgan.

Uyg'onish davri. Uyg'onish davri falsafasida dialektika o'zining yangi bosqichiga ko'tarildi. Bu davrda Renessans g'oyalari va Yevropadagi ilmiy-intellektual intilishlar inson tafakkurini markaziy o'ringa qo'ydi. Insonning tabiiy bilimga bo'lgan qiziqishi va dunyoni anglash istagi natijasida dialektika nafaqat muloqot va bahs san'ati sifatida, balki ilmiy tadqiqotning muhim metodologiyasiga aylandi. Shu bilan birga, tabiat hodisalari va jamiyat jarayonlarini tizimli tushuntirish vositasi sifatida ham rivojlandi. Faylasuflar tajriba va kuzatish orqali fikrlarini dalillashni boshladilar, sababi ular dunyoni faqat rasmiy mantiqiy qoidalar asosida emas, balki real tajriba va faktlar orqali anglash mumkinligini anglashdi. Natijada dialektika o'zining an'anaviy, sof mantiqiy shaklidan chiqib, ilmiy tafakkur vositasi sifatida yangi mazmun va funksiyalarni egalladi, inson tafakkurining rivojlanishida, ilm-fan va jamiyatni tahlil qilishda asosiy vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Yangi davr falsafasida dialektika. Yangi davr falsafasida dialektika masalasi nemis klassik idealizmi doirasida chuqur rivojlandi va Kant, Fixte, Shelling hamda Gegelning qarashlarida turlicha, ammo tizimli tarzda namoyon bo'ldi.

Immanuel Kant falsafasida dialektika asosan tafakkurning transsendental chegaralarini aniqlash va mantiqiy illuziyalarni fosh qilish vositasi sifatida ko'riladi. U transsendental dialektika orqali inson tafakkurining ideal g'oyalarga – Xudolik, Dunyo va Erkinlik kabi konseptlarga – bo'lgan xatoliklarga moyilligini ko'rsatadi va tafakkurning nazariy chegaralarini aniqlashni maqsad qiladi. Kantdan keyin Iogann Gotlib Fixte dialektikani yanada faolroq subyektiv jarayon sifatida qayta talqin qiladi. Xususan, u inson ongini harakatga keltiruvchi va o'zini anglash orqali haqiqatni shakllantiruvchi kuch sifatida ko'radi. Fixte uchun dialektika shaxsiy ongning o'zini rivojlantirish va tabiiy hamda ijtimoiy haqiqatni o'zlashtirish jarayonida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shelling esa dialektikani tabiiy va ruhiy jarayonlarning uyg'unlashuvi vositasi sifatida ko'radi. Uning fikricha, tabiat va ong o'zaro qarama-qarshiliklarda rivojlanadi va bu qarama-qarshiliklarni tushunish orqali haqiqatning butun tizimi ochiladi. Gegel esa dialektikani eng tizimli va rivojlangan shaklda keltiradi. Gegel uni "tezis – antitezis – sintez" jarayoni orqali haqiqatning dinamik va rivojlanuvchi tabiati sifatida tushuntiradi. Gegelga ko'ra, tarix, jamiyat va tafakkur ham dialektik qonuniyatlar asosida rivojlanadi, har bir yangi bosqich avvalgisining ziddiyatlarini o'zida birlashtiradi va yanada mukammal tizimga olib keladi. Shu tarzda, yangi davr falsafasida dialektika nafaqat muloqot va fikr almashish san'ati sifatida qolmay, balki inson tafakkurining chegaralarini aniqlash, ong va tabiiy hamda ijtimoiy jarayonlarni tushuntirish, shuningdek, tarixiy va ilmiy rivojlanish qonuniyatlarini izohlash vositasi sifatida markaziy o'rin egallaydi. Bu qarashlar keyinchalik klassik nemis idealizmining eng muhim poydevorini tashkil qilib, falsafa va ilm-fan metodologiyasida dialektik yondashuvning mustahkam asosini yaratdi. Shu o'rinda Gegelning birinchilardan bo'lib dialektikaning qonun va kategoriyalarini tizimli tasniflab berganligini ham alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Qonun tushunchasi. Qonun tushunchasi falsafiy, huquqiy va ijtimoiy jihatdan keng qamrovli kategoriya bo'lib, u jamiyat hayotini tartibga soluvchi, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi va ularning xatti-harakatlari uchun umumiy me'yor hamda yo'nalish belgilab beruvchi hodisani anglatadi.

Falsafada Qonun deb olamdagi narsa va hodisalarning *muhim, zaruriy, barqaror va takrorlanuvchi* munosabatlarining namoyon bo'lishiga aytiladi. Bu to'rtta me'yor qonunning mohiyatini to'liq ochib beradi va uni oddiy hodisaviy bog'lanishlardan farqlash imkonini beradi.

Muhimlik qonunning asosiy belgilaridan biri bo'lib, u hodisalarning ichki mazmunini, ularning mavjudligi va rivojlanishini ta'minlaydigan aloqalarni ifodalaydi. Ya'ni, qonun hodisalar orasidagi yuzaki yoki tasodifiy emas, balki mazmuniy, tub va asosiy bog'lanishni ko'rsatadi. Masalan, tabiatdagi tortishish qonuni jismlarning o'zaro aloqasidagi muhim hodisani aks ettiradi,

u holda bu qonun bo'lmasa, moddiy dunyo tartibsiz, boshqarilmas jarayonlarga aylanib qolardi.

Zaruriylik esa qonunning tasodifiy emasligini bildiradi. Qonun hodisalar rivojida muqarrar ravishda namoyon bo'ladi, u shart-sharoitlardan qat'i nazar o'z kuchini ko'rsatadi. Zaruriy aloqalar mavjud bo'lmasa, hodisa yoki narsa o'z mohiyatini yo'qotadi. Masalan, suvning ma'lum sharoitda qaynashi yoki muzlashi — bu zaruriy qonuniyatdir, tasodifiy hodisa emas.

Barqarorlik qonunlarning doimiylik xususiyatini anglatadi. Qonunlar vaqt va makonda o'z kuchini yo'qotmaydi, balki muayyan sharoitlar o'zgarganda ham o'z mazmunini saqlab qoladi. Shu sababli ular tabiat, jamiyat va tafakkurdagi jarayonlarni boshqarishda asosiy rol o'ynaydi. Masalan, energiyaning saqlanish qonuni tarixiy davrlardan beri turli ilmiy izlanishlarda barqaror kuch sifatida isbotlanib kelmoqda.

Takrorlanuvchanlik qonunlarning yana bir muhim belgisi bo'lib, hodisalar va jarayonlar shunga o'xshash sharoitlarda doimiy ravishda qayta yuz berishini bildiradi. Bu xususiyat tufayli qonunlar tajribada tekshiriladi, ilmiy asosda isbotlanadi va amaliyotda qo'llanadi. Masalan, urug'ning o'sib chiqishi, o'simlikning gullashi va mevaga kirishi tabiiy sharoitlarda qayta-qayta kuzatiladigan qonuniy jarayondir.

Dialektikaning asosiy qonunlari. Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'z-aro o'tishi qonuni. Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro o'tishi qonuni dialektikaning eng muhim qonunlaridan biri bo'lib, u barcha mavjudot va jarayonlarning rivojlanishini tushuntiruvchi asosiy tamoyillardan hisoblanadi. Bu qonunga ko'ra, har qanday narsa va hodisa doimiy ravishda o'zgarishda bo'ladi, bu o'zgarishlar dastlab miqdoriy xarakterga ega bo'lib, asta-sekin sifat o'zgarishlariga olib keladi. Miqdor o'zgarishlari — narsaning hajmi, soni, massasi, miqdori, tezligi kabi tashqi o'lchamlaridagi o'zgarishlar bo'lsa, sifat o'zgarishlari — narsaning ichki mohiyati, tuzilishi, funksiyasi va xususiyatidagi tub o'zgarishlardir. Miqdoriy o'zgarishlar ma'lum bir chegara (dialektikada bu "me'yor" tushunchasi bilan izohlanadi) darajasiga yetganda, ular keskin sakrash orqali sifat o'zgarishiga aylanadi.

Masalan, suvning 0°C da muzga aylanishi yoki 100°C da bug'ga aylanishi — miqdoriy o'zgarishning sifat o'zgarishiga o'tishining yorqin dalilidir. Jamiyatda ham miqdoriy o'zgarishlar — aholining ko'payishi, ishlab chiqarishning ortishi, bilimlarning jamg'arilishi — ma'lum bosqichda yangi sifat darajasiga, ya'ni jamiyatning yangi shaklga o'tishiga olib keladi. Bu qonun rivojlanishning inqilobiy va evolyutsion shakllarini tushuntirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Asta-sekin to'plangan miqdoriy o'zgarishlar inqilobiy sifat o'zgarishiga sabab bo'ladi. Falsafiy nuqtayi nazardan bu qonun taraqqiyotning uzluksizligi bilan birga sakrashli, bosqichma-bosqich xarakterga ega ekanini ham ko'rsatadi. Shuningdek, biologiyada organizmlarning miqdoriy o'sishi (hujayralarning ko'payishi) yangi sifat darajalarini — to'qima, organ va butun organizmning shakllanishini yuzaga keltiradi. Demak, miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro o'tishi qonuni tabiat, jamiyat va tafakkurdagi rivojlanishning umumiy mexanizmini ochib beradi, voqelikni anglash va uni boshqarishda nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro o'tishi qonuni o'z mohiyatini to'liq anglash uchun uning asosiy tarkibiy qismlari — ***miqdor, sifat, me'yor va sakrash*** tushunchalari alohida izoh talab qiladi.

Miqdor — bu narsa va hodisalarning tashqi o'lchovi, soni, hajmi, darajasi yoki intensivligini ifodalovchi belgi. U ko'proq o'lchanadigan, hisoblanadigan jihatlarni qamrab oladi. Masalan, odamning yoshi, vazni, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori — barchasi miqdoriy belgilardir. Miqdor o'zgarishi asta-sekin bo'lishi, jamg'arilishi mumkin va u narsaning muayyan chegarasigacha sifatiga ta'sir qilmaydi.

Sifat — bu narsaning ichki mohiyati, uning barqarorligini ta'minlaydigan xususiyatlar majmuasi. Sifat narsani boshqa narsalardan farqlashga yordam beradi. Masalan, suvning suyuq holati, temirning qattiqligi, odamning tafakkur qobiliyati — bular sifat belgilaridir. Sifat o'zgarishi — bu narsaning tubdan yangi holatga o'tishi, ya'ni uning mohiyati va mavjudlik shakli yangilanishidir.

Me'yor — bu miqdor va sifatning dialektik birligi, ya'ni narsaning sifatini saqlab qolishi mumkin bo'lgan miqdoriy chegaradir. Narsa miqdoriy jihatdan o'zgarib borsa ham, u ma'lum chegaragacha o'z sifatini saqlaydi. Masalan, suv 1°C dan 99°C gacha qizdirilganda ham suyuqligicha qoladi, lekin me'yor chegarasidan (100°C) oshganda sifat o'zgarishi sodir bo'ladi. Demak, me'yor — sifatni saqlash imkonini beruvchi miqdoriy ko'rsatkichlar yig'indisidir.

Sakrash — bu miqdoriy o'zgarishlarning ma'lum bir bosqichda to'planib, tub sifat o'zgarishiga olib kelish jarayonidir. Sakrash asta-sekinlik bilan emas, balki keskin burilish, sifatning yangilanishi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, inqilob ijtimoiy taraqqiyotdagi sakrash bo'lib, miqdoriy o'zgarishlar (aholi ongining o'sishi, iqtisodiy sharoitlarning yiriklashuvi, siyosiy kuchlarning to'planishi) muayyan bosqichda jamiyatning sifat jihatdan yangi tuzumga o'tishiga olib keladi.

Demak, *miqdor — o'lchov; sifat — mohiyat; me'yor — miqdor va sifat chegarasi; sakrash — ularning tubdan yangilanish jarayoni* bo'lib, ular bir-biridan ajralmas holda mavjuddir.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni dialektikaning eng markaziy va umumiy qonunlaridan biri bo'lib, u tabiat, jamiyat va tafakkurdagi barcha rivojlanish jarayonlarining ichki manbaini ifodalaydi. Bu qonunga ko'ra, har qanday narsa va hodisa o'z ichida qarama-qarshi tomonlarni — bir-biriga zid, ammo bir-birini to'ldiruvchi kuch va tendensiyalarni mujassam etadi. Ushbu qarama-qarshiliklar narsaning yaxlitligini tashkil etadi, chunki ular o'zaro bir-biriga bog'liq, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Masalan, hayot va o'lim, issiq va sovuq, yorug'lik va zulmat, ezgulik va yovuzlik kabi qarama-qarshiliklar bir-birini istisno etadi, ammo ayni paytda ular mavjudlikning ajralmas tomonlaridir. Qarama-qarshiliklarning mavjudligi narsaning ichki dinamikasini belgilaydi, ularni birligi narsa yoki hodisani barqaror tutadi, kurashi esa uning rivojlanishiga turtki beradi. Dialektikada "kurash" deganda oddiy ziddiyatli qarama-qarshilik emas, balki ularning o'zaro ta'siri, harakatdagi

qarama-qarshilik tushuniladi. Masalan, biologiyada organizm va muhit o'rtasidagi qarama-qarshilik hayotiy jarayonlarning rivojlanishiga sabab bo'ladi; jamiyatda sinflar o'rtasidagi qarama-qarshilik tarixiy taraqqiyotning manbai sifatida ko'riladi; tafakkurda esa eski g'oya va yangi g'oyalar to'qnashuvi ilm-fanning rivojlanishiga olib keladi. Gegel falsafasida bu qonun dialektikaning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida talqin qilinib, "tezis–antitezis–sintez" shaklida ifodalangan. Shu boisdan ham, bu qonun taraqqiyotning faqat tashqi omillarga emas, balki ichki sabab va omillarga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Demak, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni voqelikdagi har qanday jarayonning ildizida yotuvchi asosiy mexanizm bo'lib, u narsa va hodisalarning tug'ilishi, yashashi va yo'qolishini tushuntirishda eng muhim dialektik qonun hisoblanadi.

Inkorni inkor qonuni. Inkorni inkor qonuni dialektikaning uchinchi asosiy qonuni bo'lib, u taraqqiyot jarayonining umumiy yo'nalishi va shaklini ifodalaydi. Bu qonunga ko'ra, har qanday narsa, hodisa yoki tizim o'z taraqqiyotida muqarrar ravishda inkor bosqichidan o'tadi, ya'ni eski sifat va shakllar yangi sifatlar bilan almashtiriladi. Dialektikada **"inkor"** oddiy yo'q qilish emas, balki eskini yengib o'tish, uning ijobiy tomonlarini saqlagan holda yangiga o'tish jarayonini anglatadi. Shu boisdan ham, inkor ijodiy xususiyatga ega bo'lib, rivojlanishning uzluksizligi va izchilligini ta'minlaydi. Inkor jarayonida eski holat yangi holat tomonidan yengiladi, biroq u butunlay yo'q bo'lib ketmaydi, balki o'zining muhim jihatlarini keyingi bosqichda davom ettiradi. Buni dialektikada **"vorisiylik"** tamoyili deb atashadi. Inkorning inkori esa taraqqiyotning spiral shaklini ifodalaydi: narsa yoki hodisa bir bosqichda o'z sifatini yo'qotib, yangi sifatga o'tadi, bu yangi sifat esa o'z navbatida inkor qilinadi va undan ham yuksak sifat paydo bo'ladi. Shunday qilib, rivojlanish chiziqli emas, balki murakkab, ziddiyatli va spiral ko'rinishida sodir bo'ladi. Masalan, tabiatda urug'ning niholga aylanishi, niholning o'sib daraxt bo'lishi va daraxtning yana urug' berishi — inkorni inkor qonunining yorqin ifodasidir. Jamiyatda feodalizm kapitalizmni inkor etib, yangi tizimga o'tgani, keyinchalik kapitalizm ham inkor qilinib, boshqa

ijtimoiy shakllarga yo‘l bergani bunga misoldir. Tafakkurda ham eski g‘oya va nazariyalar yangi qarashlar bilan inkor qilinadi, biroq ularning foydali jihatlari yangi bilimlarda davom etadi. Hegel falsafasida inkorni inkor “tezis–antitezis–sintez” jarayonida o‘z ifodasini topgan. Demak, inkorni inkor qonuni taraqqiyotning uzluksizligi, bosqichma-bosqichligi va spiral shaklda yuqoriga ko‘tarilib borishini ifodalovchi dialektikaning eng muhim qonunlaridan biridir.

Kategoriya tushunchasi. Kategoriyalar (yun. kategoria — mulohaza, fikr; belgi) — voqelikdagi hodisalar va bilishning muhim, umumiy xususiyat hamda munosabatlarini aks ettiruvchi eng umumiy va asosiy tushunchalardir. Kategoriyalar bilish va ijtimoiy amaliyot tarixiy taraqqiyotining umumlashgan natijasi bo‘lib vujudga kelgan. Kategoriya tushunchasi falsafaning asosiy tayanch tushunchalaridan biri hisoblanadi. Kategoriyalar — inson tafakkurining eng yuqori darajadagi umumlashtirish shakllari bo‘lib, ular orqali biz voqelikni bilamiz, tushuntiramiz va tartibga solamiz. Oddiy tushunchalardan farqli ravishda, kategoriya tor bir sohaga emas, balki barcha sohalarga taalluqli bo‘lgan umumiylikni bildiradi. Kategoriyalar tafakkurning tarixiy rivojlanishida shakllanib, turli falsafiy maktablarda turlicha izohlangan: Aristotel kategoriyalarni borliqning asosiy toifalari sifatida ko‘rgan bo‘lsa, Kant ularni inson aqlining aprior shakllari sifatida talqin qilgan. Hegel esa kategoriyalarni dialektik tizimga solib, ularni taraqqiyot jarayonida bir-biriga o‘tuvchi bosqichlar sifatida tushuntirgan. Demak, kategoriya — bu inson tafakkuri va ilmiy bilishning tayanch poydevori bo‘lib, ular yordamida biz voqelikning murakkabligini soddalashtirib, uni nazariy va amaliy jihatdan tushunishga erishamiz. Xususan, Hegel tomonidan dialektik tizimga solingan ***alohidalik, umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, mazmun va shakl, sabab va oqibat, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik*** kabi kategoriyalar tabiat, jamiyat va tafakkur jarayonlarining eng umumiy tomonlarini yoritadi.

Alohidalik, umumiylik va xususiylik. Alohidalik, umumiylik va xususiylik kategoriyalari falsafadagi eng muhim bilish vositalaridan bo‘lib, ular narsa va hodisalarning o‘zaro aloqadorligi,

farqi hamda umumiy xususiyatlarini anglashga xizmat qiladi. Bu kategoriyalar tafakkurning uch asosiy darajasini ifodalaydi va voqelikni to'liqroq tushunish imkonini beradi.

Alohidalik – bu narsaning boshqa narsalardan ajralib turuvchi, o'ziga xos, yagona xususiyatlari majmuasidir. Har bir narsa yoki hodisa o'zining betakror xususiyatlari bilan mavjud bo'ladi. Masalan, bir dona daraxt boshqa daraxtlarga o'xshash bo'lsa-da, u faqat o'ziga xos shakl, yosh, barg, ildiz tizimiga ega bo'ladi. Shu bois alohidalik narsaning individualligini, yagona bo'lishini ifodalaydi.

Umumiylik – bu ko'p narsalar va hodisalarda uchraydigan, ularni birlashtiruvchi umumiy belgilar majmuasidir. Masalan, barcha daraxtlarda ildiz, poya, shox va bargning mavjudligi — ularning umumiy belgilaridir. Umumiylik alohidalikdan ajralib qolmaydi, balki uning asosida mavjud bo'ladi. Shu orqali inson tafakkuri dunyodagi tartib va qonuniyatlarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xususiylik – bu alohidalik va umumiylikning birligidir. U narsalarning bir guruhiga xos bo'lgan, lekin barcha narsalarga tegishli bo'lmagan belgilarni bildiradi. Masalan, mevali daraxtlar — bu o'ziga xos guruh: ular umumiy jihatdan “daraxt” bo'lsa-da, boshqa daraxtlardan meva berishi bilan farqlanadi. Shunday qilib, xususiylik umumiylik bilan alohidalik o'rtasidagi oraliq bosqichni tashkil etadi.

Demak, ular bir-birisiz mavjud bo'la olmaydi: har bir alohida narsa umumiylikdan ajralmagan, har bir umumiylik esa faqat alohidalik va xususiylikda namoyon bo'ladi. Shu bois bu kategoriyalar voqelikni tushunishda, ilmiy bilishda va amaliy faoliyatda asosiy metodologik ahamiyatga ega.

Mohiyat va hodisa. Mohiyat va hodisa kategoriyalari falsafaning eng muhim konseptual tushunchalaridan bo'lib, ular narsa va hodisalarning ichki va tashqi tomonlarini ajratib tushuntirishga xizmat qiladi.

Mohiyat — bu narsaning ichki, asosiy, barqaror va o'ziga xos xususiyatlar majmuasi bo'lib, uning tashqi ko'rinishidan qat'iy nazar narsaning nima ekanligini belgilaydi. Mohiyat narsa va

hodisaning tub mohiyatini, ularning ichki tuzilishi va harakatini ifodalaydi. Masalan, temirning magnitlik xususiyati yoki insonning tafakkur qobiliyati — ularning mohiyati hisoblanadi. Mohiyat o'zgaras bo'ladi va narsaning asosiy identifikatori sifatida xizmat qiladi.

Hodisa esa narsaning tashqi, ko'zga ko'rinadigan, o'zgaruvchan va vaqtinchalik xususiyatlarini bildiradi. Hodisa narsaning mohiyatini yashirishi yoki namoyon qilishi mumkin, lekin uning asosiy tabiatini o'zgartirmaydi. Masalan, temir qizdirilganda qizil rangga kirishi yoki odamning kayfiyati — hodisadir. Hodisa vaqt, makon va sharoitga bog'liq bo'lib, o'zgaruvchan tabiati bilan mohiyatdan farq qiladi.

Dialektik falsafada mohiyat va hodisa bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Hodisalar mohiyatni namoyon etish vositasi sifatida qaraladi va hodisalar orqali mohiyatni tushunish imkoniyati paydo bo'ladi. Shu sababli, mohiyat va hodisani ajratib tushunish ilmiy tafakkur, tahlil va voqelikni to'liq anglashda asosiy vosita hisoblanadi.

Mazmun va shakl. Mazmun va shakl kategoriyalari falsafaning eng muhim dialektik tushunchalaridan bo'lib, narsa va hodisalarning ichki va tashqi tomonlarini tahlil qilishda ishlatiladi. Ular narsaning rivojlanishi va o'zgarishini tushunishda asosiy vosita hisoblanadi.

Mazmun — bu narsaning ichki, asosiy, mohiyatini ifodalovchi qismidir. Mazmun narsa yoki hodisaning asosiy xususiyatlari, ichki mohiyati va tabiati bilan bog'liq bo'lib, u tashqi ko'rinishidan qat'iy nazar narsaning nima ekanligini belgilaydi. Masalan, kitobdagi ma'lumot va g'oya mazmunni tashkil etadi, shuningdek, daraxtning o'sishi va rivojlanishidagi biologik jarayonlar ham mazmunni ifodalaydi. Mazmun o'zgarishi bilan narsa yoki hodisaning asosiy tabiati ham o'zgaradi.

Shakl esa mazmunning tashqi ifodasi, ko'rinishi va namoyon bo'lish usulini bildiradi. Shakl narsa va hodisaning tashqi ko'rinishi, tartibi, strukturasi orqali namoyon bo'ladi. Masalan, kitobdagi matnning beti, qog'oz va harflar shaklni tashkil etadi. Daraxtning bo'y va shoxlari shaklni ifodalaydi. Shakl vaqt va makonga bog'liq bo'lib, u mazmunni ifodalaydi, lekin mazmunni o'zgartirmaydi.

Dialektik falsafada mazmun va shakl bir-biriga uzviy bog‘liqdir. Mazmun shaklni belgilaydi, shakl esa mazmunni namoyon etadi. Shu bilan birga, ular o‘zaro mos kelishi, uyg‘unlashishi muhimdir, chunki mazmun shakl bilan uyg‘un bo‘lmasa, narsa yoki hodisaning to‘g‘ri ifodalanishi va amaliyotda ishlatilishi imkonsiz bo‘ladi. Masalan, ilmiy g‘oyani ifodalash uchun ma’lumotlarning mazmuni to‘g‘ri shaklga ega bo‘lishi kerak — agar shakl yaroqsiz bo‘lsa, mazmun tushunilmay qoladi.

Demak, mazmun narsa yoki hodisaning ichki mohiyati, shakl esa uning tashqi ko‘rinishi va namoyon bo‘lishidir, va ularning uyg‘unligi voqelikni to‘liq tushunishning asosiy sharti hisoblanadi.

Sabab va oqibat. Sabab va oqibat kategoriyalari falsafaning eng muhim tushunchalaridan biri bo‘lib, ular voqelikdagi hodisalar va jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini, rivojlanish qonuniyatini tushuntirishga xizmat qiladi. Bu kategoriyalar voqelikni faqat tashqi ko‘rinishi bilan emas, balki ichki sabab-natija aloqalari orqali tahlil qilish imkonini beradi.

Sabab — bu hodisa yoki jarayonning yuzaga kelishiga olib keluvchi ichki yoki tashqi omil, harakatlantiruvchi kuchdir. Sabab hodisani paydo qiluvchi, unga turtki beruvchi element sifatida qaraladi. Masalan, o‘simlik urug‘ining ekilishi, issiqlikning oshishi yoki insonning mehnat qilishi sabab sifatida ko‘riladi. Sabab hodisaning yuzaga kelishidagi zaruriy shart va omil bo‘lib, u hodisaning tabiatini belgilaydi.

Oqibat esa sababning natijasi, hodisaning paydo bo‘lishi yoki rivojlanishining tashqi namoyonidir. Oqibat sababning amalga oshishi bilan bog‘liq bo‘lib, hodisaning natijaviy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, urug‘ning o‘sishi — ekishning oqibati, temirning qizishi — olov sababli hosil bo‘lgan.

Dialektik falsafada sabab va oqibat o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ular bir-biridan ajralmaydi. Sabab bo‘lmasdan oqibat yuzaga kelmaydi, oqibat esa sababning amaliy tasdig‘idir. Shu bilan birga, sabab va oqibat bir vaqtning o‘zida ko‘p darajali va murakkab tizimlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, ijtimoiy jarayonlarda iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar birgalikda sabab bo‘lib, o‘zaro ta’sir natijasida turli ijtimoiy oqibatlar yuzaga keladi.

Tabiatda esa ekologik o'zgarishlar, ob-havo hodisalari va inson faoliyati sabab bo'lib, turli oqibatlarga olib keladi.

Demak, sabab hodisani yuzaga keltiruvchi omil, oqibat esa uning natijasidir. Ularning uzviy bog'liqligi voqelikni chuqur anglash hamda ilmiy tahlil qilish imkonini beradi.

Zaruriyat va tasodif. Zaruriyat va tasodif kategoriyalari falsafada voqelikning ichki qonuniyatlari va hodisalarning yuzaki, tasodifiy ko'rinishlarini tushuntirishda ishlatiladi. Ular voqelikni chuqurroq anglash, hodisalarning sabablari va natijalarini tahlil qilish imkonini beradi.

Zaruriyat — bu hodisaning ichki, muqarrar bog'lanishi va yuzaga kelishining tabiiy, oldindan belgilangan qonuniyatidir. Zaruriyat hodisaning tabiati va rivojlanish qonunlariga muvofiq sodir bo'lishini anglatadi. Masalan, suv 0°C da muzga aylanadi, o'simlik urug'i nam tuproqqa ekilganda o'sadi — bu hodisalar zaruriyat asosida yuz beradi. Zaruriyat voqelikning oldindan bashorat qilinadigan, tartiblangan tomonini ifodalaydi.

Tasodif esa hodisaning yuzaki, oldindan belgilab bo'lmaydigan, kutilmagan ko'rinishini bildiradi. Tasodif hodisani yuzaga keltiruvchi ichki qonuniyatni o'zgartirmaydi, lekin uning namoyon bo'lish shaklini va vaqtini oldindan aniqlab bo'lmaydi. Masalan, yomg'irning qachon yog'ishi, odam yo'lida uchrashgan kutilmagan hodisa yoki tabiiy ofatlar — tasodifiy hodisalardir. Tasodif voqelikdagi noaniqlik, o'zgaruvchanlik va kutilmagan natijalarni aks ettiradi.

Dialektik falsafada zaruriyat va tasodif bir-birini inkor qiluvchi tushunchalar emas, balki voqelikning murakkabligini tushuntirish uchun birlashtiriladi. Tasodifiy hodisalar ham ichki zaruriyat qonuniyatlariga bo'ysunadi. Shuningdek, zaruriyat faqat qonuniyatlarni bildirsa, tasodif esa bu qonuniyatlarning yuzaga kelish shaklini murakkablashtiradi. Shu bilan birga, ular orqali tabiat va jamiyatdagi hodisalarni chuqurroq tahlil qilish, ilmiy va amaliy bashoratlar qilish imkoniyati paydo bo'ladi.

Demak, zaruriyat voqelikning muqarrar qonuniy tomonini, tasodif esa hodisaning oldindan bashorat qilib bo'lmaydigan,

kutilmagan ko‘rinishini ifodalaydi, va ularning o‘zaro uyg‘unligi voqelikni to‘liq anglashda muhimdir.

Imkoniyat va voqelik. Imkoniyat va voqelik kategoriyalari falsafada hodisalar va jarayonlarning nazariy va amaliy tahlilida muhim rol o‘ynaydi. Ular narsa va hodisalar rivojlanishining ichki va tashqi tomonlarini tushuntirishga xizmat qiladi.

Imkoniyat — bu hodisaning yoki narsa rivojlanishi, yuzaga kelishi uchun mavjud sharoitlar va ichki potensialdir. Imkoniyat narsa yoki hodisaning hali amalga oshmagan, lekin mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan xususiyatlarini bildiradi. Masalan, urug‘da daraxt o‘sinh imkoniyati mavjud, bola bilim olish imkoniyatiga ega, temir esa qizdirilganda magnit xususiyatini ko‘rsatishi mumkin. Imkoniyat hodisaning potensial, oldindan rejalashtirilmagan, ammo tabiatan mumkin bo‘lgan tomonini ifodalaydi.

Vaqelik esa imkoniyatning amalga oshgan, namoyon bo‘lgan holati, ya‘ni hodisaning real, mavjud bo‘lgan ko‘rinishidir. Urug‘ o‘sib daraxt bo‘lishi, bola bilimni o‘zlashtirishi, temirning magnit xususiyatini ko‘rsatishi — bular voqelikka misol bo‘ladi. Voqelik imkoniyatni haqiqatga aylantiradi va u narsa yoki hodisaning real, amalda yuzaga kelgan natijasini ifodalaydi.

Dialektik falsafada imkoniyat va voqelik bir-birini inkor qiluvchi tushunchalar emas, balki rivojlanish jarayonining ikki bosqichi sifatida qaraladi. Imkoniyat voqelikning kelajakdagi shakli sifatida mavjud bo‘lsa, voqelik esa bu imkoniyatning amalga oshgan natijasidir. Shu bilan birga, imkoniyat doimo voqelikka o‘tishni talab qiladi. Faqat amalga oshgan imkoniyat voqelikka aylanadi.

Demak, imkoniyat hodisaning potensial, mumkin bo‘lgan tomonini, voqelik esa bu imkoniyatning amalga oshgan, real ko‘rinishini ifodalaydi va ularning o‘zaro bog‘liqligi rivojlanish va hodisalarning dinamikasini tushuntirishda muhimdir.

Tayanch so‘zlar: Dialektika, Qonun tushunchasi, dialektikaning asosiy qonunlari, miqdor va sifat o‘zgarishlarining o‘z-aro o‘tishi qonuni, miqdor, sifat, me‘yor va sakrash, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni, inkorni inkor qonuni, kategoriya tushunchasi, alohidalik, umumiylik va xususiylik,

mohiyat va hodisa, mazmun va shakl, sabab va oqibat, zaruriyat va tasodif, imkoniyat va voqelik.

Nazorat savollari:

1. Antik davrda dialektika qanday tushunilgan va kimlar tomonidan rivojlantirilgan?
2. Dialektik tafakkur rivojlanish jarayonini qanday izohlaydi?
3. Dialektikaning asosiy qonunlarini sanab bering.
4. Rivojlanish jarayonida qarama-qarshiliklarning roli qanday izohlanadi?
5. Alohidalik, umumiylik va xususiylik kabi kategoriyalar dialektik nuqtayi nazardan qanday izohlanadi?
6. Imkoniyat va voqelik kategoriyasi dialektik tafakkurda qanday ahamiyatga ega?

6-MAVZU. BILISH FALSAFASI (GNOSEOLOGIYA)

Reja:

1. Bilish va bilimga oid yondashuvlar tasnifi
2. Dunyoni bilish muammosi
3. Bilish jarayonining dialektik xususiyati. Bilish darajalari
4. Haqiqat tushunchasi va uning mezonlari
5. Gnoseologiyada ong va ruhiyat masalasi

Bilish va bilimga oid yondashuvlar tasnifi. Falsafaning bilish masalalari va muammolari bilan shug'ullanuvchi sohasi gnoseologiya deb ataladi. *Gnoseologiya (yunoncha “gnozis” – bilish, “logos” – ta’limot)* — insonning bilish jarayonini, uning imkoniyatlari, shakl va metodlarini, shuningdek, haqiqatning mohiyatini o‘rganadigan falsafiy ta’limotdir. U, avvalo, inson va tashqi olam o‘rtasidagi munosabatlarni, bilishning subyekt va obyekt o‘rtasidagi aloqadorlikni tahlil qiladi. Gnoseologiyada “Inson dunyoni to‘liq bila oladimi?”, “Haqiqatning mezoni nima?”, “Bilishning chegarasi qayergacha?” kabi fundamental savollarga javob izlanadi. Shuningdek, u hissiy va aqliy bilish bosqichlarini, bilishda amaliyotning rolini ham chuqur o‘rganadi. Bilish falsafasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u ilmiy izlanishlarning uslubiy asosini tashkil qiladi va insoniyat taraqqiyotining intellektual poydevorini mustahkamlaydi.

Gnoseologiyaning predmeti insonning bilish faoliyatini har tomonlama o‘rganish hamda inson tafakkurining borliqni aks ettirish jarayonlari, ya’ni subyekt va obyekt o‘rtasidagi munosabatdir. Inson o‘z faoliyatida tabiatni, jamiyatni va o‘zini bilishga intiladi, shu jarayonda sezgi, idrok, tasavvur kabi hissiy komponentlardan, tushuncha, hukm, xulosa kabi mantiqiy fikrlashdan foydalanadi. Gnoseologiya ana shu jarayonlarning falsafiy mohiyatini yoritadi, bilishning manbalari, darajalari, imkoniyatlari va chegaralarini tahlil qiladi. Gnoseologiya insonning borliqni qanchalik to‘liq va haqqoniy bila olishini, bilishning cheksizligi va dinamikasini ko‘rsatib beradi.

Bilishning obyekt va subyekt. Bilishning obyekt va subyekt gnoseologiyaning markaziy tushunchalari bo‘lib, ular o‘zaro

chambarchas bog‘liqdir. Subyekt — bu biluvchi inson, uning ong va tafakkur faoliyati, shuningdek, jamiyatning umumiy bilim ishlab chiqaruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘ladi. Subyekt individual (yakka shaxs) ham, ijtimoiy (xalq, jamiyat, insoniyat) ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. Obyekt esa — bu inson ongidan tashqarida mavjud bo‘lgan, bilishga yo‘naltirilgan borliqning qismi, tabiat, jamiyat hodisalari yoki insonning o‘zi haqidagi jarayonlardir. Subyekt obyektни bilishda faol ishtirok etadi: u kuzatadi, tajriba o‘tkazadi, nazariy xulosalar chiqaradi va shu asosda obyekt haqidagi bilimni shakllantiradi. Shu bilan birga, obyekt ham subyektning faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadi, ya’ni bilish jarayonini cheklab turadi yoki yangi savollarni yuzaga keltiradi. Bilish jarayonida subyekt va obyektning dialektik aloqasi namoyon bo‘ladi. Chunki, ular bir-birisiz mavjud bo‘la olmaydi. Masalan, ilmiy tadqiqotlarda olim (subyekt) tabiat qonunlarini o‘rganadi, tabiat hodisalari (obyekt) esa uni yangi kashfiyotlarga undaydi. Shuningdek, obyekt doimo subyektning ijtimoiy-tarixiy sharoitlari bilan belgilanadi. Inson qanday davrda, qanday madaniy muhitda yashasa, obyektни shunday talqin etadi. Shu boisdan ham, bilish jarayoni nafaqat subyektning individual qobiliyatlariga, balki jamiyatning umumiy intellektual va amaliy rivojlanish darajasiga ham bog‘liqdir. Demak, bilishning subyekt va obyekt o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir gnoseologiyaning eng muhim masalalaridan biri bo‘lib, u insonning olamni tushunishi va o‘z hayot faoliyatini ongli ravishda tashkil etishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Gnoseologiya va emistemologiya. Gnoseologiya va epistemologiya — bilish falsafasi bilan bog‘liq ikki atama bo‘lib, ko‘pincha bir-biriga yaqin ma’noda ishlatiladi, ammo ular o‘rtasida ma’lum farqlar mavjud. **Gnoseologiya (yunoncha gnozis — bilish, logos — ta’limot)** klassik falsafada paydo bo‘lib, asosan bilish jarayonining falsafiy mohiyati, inson tafakkurining imkoniyatlari, subyekt va obyekt o‘rtasidagi munosabatlarni, haqiqatning turlari va mezonlarini o‘rganadi. Gnoseologiya ko‘proq ontologik yondashuv bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, bilishning borliq bilan aloqadorligini, inson aqlining dunyoni bilishdagi qudratini izohlaydi.

Epistemologiya (yunoncha episteme — bilim, logos — ta'limot) esa asosan Yevropa falsafasida, xususan, yangi davr va zamonaviy g'arb falsafasida keng qo'llanadi. U gnoseologiyaga qaraganda torroq ma'noga ega bo'lib, ko'proq ilmiy bilishning nazariy asoslari, bilimning tuzilishi, asoslanishi, ishonchliligi va metodlarini o'rganishga qaratilgan. Epistemologiya bilimning to'g'riligi, ishonchliligi, bilishning metodologiyasi, bilishning ijtimoiy sharoitlari kabi masalalarni chuqur tahlil qiladi. Agar gnoseologiya umumiy falsafiy yondashuvda bilish jarayonining barcha jihatlarini qamrab olsa, epistemologiya asosan ilmiy bilishning mezonlari va asoslari bilan cheklanadi.

Shunday qilib, gnoseologiya va epistemologiya bir-birini to'ldiradi. Gnoseologiya bilishning falsafiy-umumiy qonuniyatlarini o'rgansa, epistemologiya bilimning ilmiy asoslanganligi va ishonchliligini tahlil qiladi. Ba'zi zamonaviy tadqiqotchilar bu ikki atamani sinonim sifatida ishlatsalar-da, ular orasida farqlar mavjuddir.

Bilish va ilmiy bilishning falsafiy tahlili. Bilish va ilmiy bilishning falsafiy tahlili falsafaning eng muhim masalalaridan biridir, chunki insoniyat taraqqiyoti bevosita bilim hosil qilish va uni amaliyotda qo'llash jarayoniga tayanadi. Bilish keng ma'noda insonning tashqi olam, tabiat, jamiyat va o'z-o'zi haqidagi ma'lumotlarni egallash, anglash va ularni ongda aks ettirish jarayonidir. U hissiy bilish (sezgi, idrok, tasavvur) va mantiqiy bilish (tushuncha, hukm, xulosa chiqarish) bosqichlarini o'z ichiga oladi.

Ilmiy bilishning asosiy xususiyati — uning tizimlilik, nazariy asoslanganligi va universal qo'llanish imkoniyatiga egaligidir. Falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ilmiy bilish faqat mavjud hodisalarni tavsiflash bilan cheklanmaydi, balki ularning ichki qonuniyatlarini ochib beradi, kelajakni bashorat qilish imkoniyatini yaratadi. Masalan, tabiiy fanlar tabiatning obyektiv qonunlarini ochib bersa, ijtimoiy fanlar jamiyat rivojlanishidagi tendensiyalarni izohlaydi. Ilmiy bilishning yana bir muhim belgisi — uning tanqidiyligi: har qanday ilmiy nazariya doimiy tekshiruv va qayta ko'rib chiqishga ochiq bo'lib, yangi faktlar bilan boyitilib boradi.

Shu jihatdan, ilmiy bilish mutlaq emas, balki dinamik xarakterga ega.

Demak, bilish va ilmiy bilishning falsafiy tahlili nafaqat inson tafakkurining imkoniyatlari va chegaralarini ochib beradi, balki ilmiy izlanishlarning metodologik asoslarini ham shakllantiradi, ilmni jamiyat taraqqiyotining yetakchi kuchi sifatida talqin qiladi.

Ilmiy bilishning metodlari. “Metod” (yunoncha methodos – yo‘l, usul) ilmiy bilishda haqiqatga eltuvchi tartibli yo‘nalishni anglatadi. Shu o‘rinda ilmiy bilishning kuzatish, eksperiment, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, abstraksiyalash va umumlashtirish, modellashtirish shu kabi bir nechta usullarini sanab o‘tishimiz mumkin.

Ilmiy bilishda metodlarning o‘zaro aloqasi juda muhim. Masalan, kuzatish — faktlarni yig‘ish imkonini bersa, eksperiment — bu faktlarni nazorat ostida tekshirish imkoniyatini beradi. Induksiya — alohida faktlardan umumiy xulosaga olib chiqsa, deduksiya — umumiy qoidalarni alohida holatlarga tadbiq etadi. Abstraksiyalash yordamida obyektning muhim jihatlari ajratib olinadi, modellashtirish esa murakkab hodisalarni sun‘iy sharoitda qayta yaratish imkonini beradi. Falsafiy nuqtayi nazardan qaralganda, ilmiy metodlarning asosiy maqsadi — obyektiv haqiqatga erishish, hodisalar mohiyatini ochib berish va kelajakni bashorat qilishdir. Shunday qilib, ilmiy bilish metodlari insoniyat tafakkurining eng muhim vositasi bo‘lib, ular orqali inson dunyoni nafaqat biladi, balki uni ongli ravishda o‘zgartirish imkoniyatiga ham ega bo‘ladi.

Dunyoni bilish muammosi. Dunyoni bilish muammosi falsafaning eng qadimiy va fundamental masalalaridan biri bo‘lib, u insonning atrof-muhit, tabiat, jamiyat va o‘z-o‘zini qanchalik darajada anglay olishi mumkinligi haqidagi savolga bog‘liqdir. Bu muammo qadimdan faylasuflar diqqatini tortgan: qadimgi yunonlarda Sokrat, Platon, Aristotel, Sharqda Forobiy, Ibn Sino, Beruniy kabi allomalar bilishning manbalari va imkoniyatlari haqida turlicha qarashlarni ilgari surganlar. Asosiy savol shundan iborat: inson dunyoni to‘liq va haqqoniy bila oladimi yoki uning bilish imkoniyatlari chegaralanganmi? Shu nuqtayi nazardan tarixda turli

falsafiy oqimlar vujudga kelgan. Ratsionalizm va empirizm namoyandalari inson tafakkuri yordamida olamni anglash mumkinligini ta'kidlagan bo'lsa, skeptitsizm va agnostitsizm tarafdorlari dunyoni to'liq bilish mumkin emasligini yoki bilimlarning ishonchliligiga shubha bilan qarashgan.

Bilish muammosining murakkabligi shundaki, insonning bilish faoliyati doimo subyektiv omillar bilan cheklangan. Uning sezgilari, aqliy qobiliyatlari, til va tushunchaviy tizimi obyektiv dunyoni qanchalik to'liq aks ettira olishi haqida savollar tug'iladi. Shu bilan birga, obyektning o'zi ham cheksiz va murakkab bo'lib, uni to'liq bilib bo'lish qiyin. Falsafa bu jarayonda bilishning ikki asosiy bosqichini — hissiy va aqliy (mantiqiy) bilishni ajratadi. Hissiy bilishda inson tasavvur, sezgi va idrok orqali voqelikni qabul qiladi, aqliy bilishda esa tushunchalar, hukmlar, xulosalar orqali chuqurroq tahlil qiladi. Biroq har ikkala bosqich bir-birisiz mavjud bo'lolmaydi. Dunyoni bilish muammosining yana bir jihat — haqiqat masalasidir. Inson olgan bilimlari obyektiv voqelikka qanchalik mos keladi? Haqiqatning mutlaq va nisbiy shakllari, xato va illyuziyalar masalasi ham bu muammoni yanada murakkablashtiradi.

Zamonaviy falsafada dunyoni bilish muammosi yangi bosqichda o'rganilmoqda. Fan va texnologiya rivoji insonning bilish imkoniyatlarini kengaytirsada, shu bilan birga, yangi savollarni ham keltirib chiqarmoqda. Masalan, kvant fizikasi, kibernetika, sun'iy intellekt va genetika sohalaridagi yutuqlar inson bilish imkoniyatlarining qudratini ko'rsatsada, bilishning chegaralari va mas'uliyati haqida yangi falsafiy bahslarni yuzaga keltirdi. Shu sababli dunyoni bilish muammosi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Insoniyat tabiatni qanchalik chuqur bilsa, uni shunchalik samarali boshqarishi va o'z taraqqiyotini ongli ravishda yo'naltirishi mumkin. Demak, dunyoni bilish muammosi falsafaning doimiy dolzarb masalasi bo'lib, u inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlari va shu bilan birga, tabiiy-chegaralangan qirralarini ham ochib beradi.

Empirizm. Empirizm falsafiy bilish nazariyalaridan biri bo'lib, u inson bilimining asosi va manbai sifatida tajribani e'tirof etadi.

Yunoncha “empeiria” — “tajriba” soʻzidan olingan bu oqim qadimgi davrlardan shakllana boshlagan boʻlsa-da, u Yangi davr falsafasida alohida yoʻnalish sifatida rivoj topdi. Empirizmga koʻra, inson tugʻma bilimlarga ega emas, balki bilimlar tashqi olamni sezgi organlari orqali idrok qilish natijasida shakllanadi. Demak, tajriba — bilishning yagona manbai, sezgi va idrok esa bilimning poydevoridir.

Empirizmning mashhur vakillari ingliz faylasuflari F.Bekon, J.Lokk va J.Berklidir. Bekon tajribaga asoslangan induktiv metodni ishlab chiqib, tabiatni faqat kuzatish va eksperiment orqali bilish mumkinligini taʼkidladi. J.Lokk inson ongini “boʻsh taxta”ga qiyoslab, barcha bilimlar hayotiy tajribalar orqali toʻplanishini asoslab berdi. Berkli esa sezgi va idrokni mutlaq darajaga koʻtarib, “borliq — bu idrok qilinayotgan narsadir” degan mashhur gʻoyani ilgari surdi.

Ratsionalizm esa, aksincha, bilimning asosiy manbai sifatida inson aqlini, tafakkurini va mantiqiy idrokni eʼtirof etadi. Lotincha “ratio” — “aql” soʻzidan kelib chiqqan ratsionalizm Yangi davr falsafasida alohida rivoj topdi. Rene Dekart “Men oʻylayman, demak mavjudman” degan tamoyil orqali aqlning asosiy rolini taʼkidladi va bilimning ishonchliligi uchun shubhani metodik vosita sifatida qoʻlladi. Spinoza va Leybnits esa aql yordamida tabiat va borliq qonunlarini tizimli va mantiqiy tarzda tushuntirishga intildilar.

Empirizm va ratsionalizm bir-birini toʻldiruvchi qarashlar sifatida ilm-fanning rivojida muhim oʻrin egallaydi. Empirizm insonning bilish faoliyatida tajriba va sezgi orqali olgan maʼlumotlarni asosiy manba sifatida koʻrsatadi, ratsionalizm esa bu maʼlumotlarni tizimli, mantiqiy xulosalar va umumiy qonuniyatlar orqali izohlaydi. Shu tariqa, zamonaviy ilm-fan va falsafiy tafakkurda tajriba va aqlning uygʻunligi — ilmiy bilishning eng ishonchli asosini tashkil qiladi. Empirizm va ratsionalizmni birlashtirish orqali inson nafaqat tashqi olamni idrok qiladi, balki uni tushunish, izohlash va kelajakni bashorat qilish imkoniyatiga ega boʻladi.

Sensualizm – bu bilishning asosiy manbai sifatida sezgi va hissiyotlarni e'tirof etuvchi oqimdir. Lotincha “sensus” — “sezgi”, “his” soʻzidan olingan bu falsafiy yoʻnalishga koʻra, insonning ongidagi barcha bilimlar tashqi olamdan sezgi organlari orqali keladigan maʼlumotlar natijasida shakllanadi. Sensualistlar, tajriba va sezgini bilishning eng asosiy vositasi deb hisoblaganlar. Ularning fikricha, inson tafakkuri va xotirasi sezgi maʼlumotlarini qayta ishlash orqali bilim hosil qiladi, shuning uchun har qanday bilimning haqiqiyligi uning sezgi orqali tasdiqlanishida namoyon boʻladi. Sensualizm ilm-fanning amaliy, kuzatishga tayangan qirralarini rivojlantirdi, biroq aqliy va nazariy bilimning roli cheklangan boʻldi.

Intuitsionizm esa bilishning asosiy manbai sifatida ongning ichki intuitsiyasi va darhol anglash qobiliyatini tan oladi. Bu oqimga koʻra, inson tajriba va mantiqiy xulosalarsiz ham biror haqiqatni toʻgʻridan-toʻgʻri anglay oladi. Intuitsionistlar insonning aql va hissiy idrokdan tashqari, ichki sezgi yoki ruhiy idrok orqali ham bilim hosil qilishi mumkinligini taʼkidladilar. Intuitsionizm nazariy bilimning universal va umumiy tamoyillarini tushunishda, axloqiy qarorlar qabul qilishda, badiiy ijod va falsafiy tafakkurda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, intuitsiya subyektiv xarakterga ega boʻlgani sababli, uning ilmiy ishonchliligi cheklangan boʻlishi mumkin.

Skeptitsizm esa bilishning imkoniyatlariga shubha bilan qaraydi va insonning dunyoni toʻliq va haqqoniy bilishi mumkinligini inkor etadi yoki cheklangan deb hisoblaydi. Yunoncha “skeptikos” — “tekshiruvchi, shubha qiluvchi, koʻrib chiquvchi, tadqiq qiluvchi)” soʻzidan kelib chiqqan skeptitsizm qadimiy yunon falsafasida paydo boʻlgan. Skeptiklar inson bilimining nisbiyligi, xatoligi va cheklanganligini taʼkidlaydi, shuning uchun har qanday bilimni doimiy tekshiruv va bahs ostiga olish kerakligini ilgari suradilar. Skeptitsizm falsafiy tafakkurni tanqidiy ruhda shakllantirish, ilmiy metodlarni qatʼiy tekshirish va subyektiv qarashlarni baholashda muhim ahamiyatga ega.

Agnostitsizm (yunoncha agnostos: a – inkor, gnostos – bilish, bilishni inkor etish) insonning dunyoni va borliqni toʻliq va

haqqoniy bilish imkoniyatini inkor etuvchi yoki cheklangan deb hisoblaydigan falsafiy oqimdir. Agnostiklar fikricha, inson sezgi va aqli orqali ko‘plab bilimlarga ega bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, ba’zi masalalar, masalan, olamning mutlaq mohiyati, yaratuvchi mavjudligi yoki hayotning abadiy ma’nosi, inson tafakkuridan tashqarida qoladi va ularni aniq bilish mumkin emas. Agnostitsizm bilish jarayonidagi cheklovlarni, sezgi va aqlning chegaralarini tan olish, shubhali masalalarda mutlaq xulosaga kelmaslik tamoyilini asos qiladi. Shu sababli agnostitsizm ilmiy va falsafiy tafakkurda tanqidiy yondashuvni rivojlantiradi va insonni ortiqcha dogmatik qarashlardan saqlaydi.

Gnostitsizm esa aksincha, bilish orqali inson haqiqatga erisha oladi, deya hisoblaydigan oqimdir. Yunoncha gnostos — “bilish” so‘zidan olingan gnostitsizm insonning ichki idroki, ruhiy anglash va bilim orqali olamning sirlarini, haqiqatni va ilohiy bilimlarni anglay olish qobiliyatini e’tirof etadi. Gnostitsizm insonning aql va ruhiy tajribasi orqali mavjud olamni anglashga intilishini ta’kidlaydi. Gnostitsizm nazariyasida bilish faqat tashqi sezgi va tajriba bilan cheklanmaydi, balki ichki tafakkur, ruhiy anglash va intuitsiya orqali mukammal bilimga erishish mumkinligi ta’kidlanadi.

Shunday qilib, agnostitsizm va gnostitsizm bir-birining qarama-qarshi gnoseologik pozitsiyalarini ifodalaydi: agnostitsizm bilishning cheklanganligini tan oladi, gnostitsizm esa inson tafakkuri va ruhiy anglash qobiliyati yordamida haqiqatga erishish mumkinligini ilgari suradi. Ularning tadqiqotlari gnoseologiyada bilishning imkoniyatlari va chegaralarini aniqlash, bilimning obyektivligi va subyektivligini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Bilish jarayonining dialektik xususiyati. Bilish jarayonining dialektik xususiyati gnoseologiyaning markaziy masalalaridan biri bo‘lib, inson tafakkurining va bilish faoliyatining harakatlanish, o‘zgarish va rivojlanish qonuniyatlarini yoritadi. Dialektika falsafada borliqning ichki o‘zaro bog‘liqligi, qarama-qarshilik va rivojlanish jarayonini tushuntiruvchi nazariya sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan, bilish jarayoni ham statik emas, balki doimiy

harakat va o'zgarish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Inson dunyoni bilishda avvalo sezgi va idrok orqali tashqi obyektни qabul qiladi, keyin esa tafakkur yordamida bu ma'lumotlarni tahlil qiladi, umumlashtiradi va xulosalar chiqaradi. Dialektik yondashuv bu jarayonda qarama-qarshi tendensiyalarni ko'rsatadi: masalan, bilishning subyektiv va obyektiv jihatları, xato va haqiqat, oddiy va murakkab bilimlar o'rtasidagi ziddiyat. Shu ziddiyatlar orqali bilish rivojlanadi, chuqurlashadi va mukammallashadi.

Bilishning dialektik xususiyati shuni ham ko'rsatadiki, bilim jarayoni doimo ijtimoiy va tarixiy sharoitlar bilan chambarchas bog'liq. Insonning dunyoni bilish qobiliyati uning shaxsiy tajribasi, jamiyatdagi o'rni, texnologik va ilmiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Shuningdek, bilish jarayoni o'z ichida teskari aloqani o'z ichiga oladi. Yangi bilimlar subyektning tafakkurini o'zgartiradi, yangi qarashlar esa o'z navbatida bilish metodlarini va bilimni shakllantirish usullarini rivojlantiradi. Dialektik nuqtayi nazardan, bilim hech qachon to'liq va yakuniy emas, u doimiy ravishda yangilanadi, o'zgaradi va rivojlanadi. Shu bilan birga, dialektika bilish jarayonida qarama-qarshiliklarni inkor etmay, balki ularni rivojlanish manbai sifatida ko'radi. Qarama-qarshi fikrlar, nazariyalar va tajribalar orqali bilimning chuqurligi oshadi, yangi konsepsiyalar va ilmiy kashfiyotlar yuzaga keladi.

Demak, bilish jarayonining dialektik xususiyati — bu bilimning harakatliligi, ziddiyatlar orqali rivojlanishi va inson tafakkurining doimiy izlanish, yangilanish va mukammallashish jarayonidir. Dialektik yondashuv gnoseologiyada bilimni statik emas, balki doimiy dinamik jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi va ilmiy, falsafiy tafakkurning rivojlanishiga metodologik asos yaratadi.

Bilish darajalari: Bilish darajalari gnoseologiyaning asosiy mavzularidan biri bo'lib, inson tafakkurining murakkab va bosqichma-bosqich rivojlanishini yoritadi. Bilish jarayoni bir necha darajaga bo'linadi. Bular: hissiy va aqliy (mantiqiy) darajalardir.

Hissiy bilish — bu insonning tashqi olamni sezgi organlari orqali idrok etishi va tajribadan olingan ma'lumotlarni ongida aks ettirish jarayonidir. Ushbu darajada bilimning poydevori **sezgi** orqali

shakllanadi: ko‘rish, eshitish, ta‘m bilish, hid bilish va teginish kabi sezgi organlari orqali inson atrof-muhit haqidagi birlamchi tasavvurlarni hosil qiladi. Sezgi orqali inson hodisalarni bevosita qabul qiladi, ularni amaliy faoliyatda qo‘llash va keyinchalik mantiqiy tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Idrok hissiy bilishning yuqori darajasi bo‘lib, sezgi ma‘lumotlarini ongda tartibga soladi va ularni yaxlit tushunchalar, xarakteristikalar va hodisalar sifatida anglash imkonini beradi. Idrok insonning tafakkurida obyektlarning shakli, hajmi, harakati, qattiqligi, rang-barangligi va boshqa xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bu jarayonda inson tashqi olamni faqat qabul qilmay, balki uning ichki qonuniyatlarini tushunishga, hodisalar o‘rtasidagi sababiy aloqalarni sezishga qodir bo‘ladi.

Tasavvur hissiy bilishning eng murakkab bosqichi bo‘lib, u idrok qilingan ma‘lumotlarni ongda qayta ishlash, ularni kombinatsiyalash va yangi, ilgari mavjud bo‘lmagan obrazlar yaratish imkoniyatini beradi. Tasavvur insonning ijodiy faoliyatida, muammolarni hal qilishda, ilmiy kashfiyot va badiiy ijod jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Hissiy bilishning bu uch bosqichi — *sezgi, idrok va tasavvur* — bir-birini to‘ldirib, insonga tashqi olamni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu bilan birga, hissiy bilish doimiy ravishda aqliy bilish bilan bog‘liq bo‘lib, tajriba va sezgi orqali olingan ma‘lumotlar mantiqiy tahlil va umumlashtirish jarayoniga kiradi.

Demak, hissiy bilish darajasi inson bilimining eng dastlabki va asosiy poydevorini tashkil qiladi, u orqali inson dunyoni bevosita idrok qiladi, obyektlar va hodisalar haqidagi birlamchi tasavvurlarni hosil qiladi, keyinchalik esa ularni mantiqiy va nazariy bilish bosqichlariga uzluksiz uzatadi.

Aqliy (mantiqiy) bilish: tushuncha, hukm, xulosa chiqarish gnoseologiyada bilish jarayonining yuqori darajasini tashkil qiladi va inson tafakkurining murakkab tizimini ochib beradi. Aqliy (mantiqiy) bilish hissiy bilish orqali olingan ma‘lumotlarni tizimlashtirish, umumlashtirish va chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Tushuncha – bu tajriba ma'lumotlarini umumlashtirish natijasidir. Belgilar tizimiga asoslanib predmetni umumlashtiruvchi va ajratib ko'rsatuvchi tafakkur shakliga aytiladi. Tushuncha orqali inson hodisalarni alohida, lekin ular orasidagi umumiy qonuniyat va belgilarga asoslanib tasniflaydi. Masalan, “daraxt” tushunchasi turli xil daraxt turlarining umumiy xususiyatlarini birlashtiradi va ularni ongda yagona kategoriya sifatida hosil qiladi.

Hukm – predmet va uning belgilari orasidagi munosabatni tasdiqlash yoki inkor etish yo'li bilan voqelikni aks ettirishuvchi tafakkur shakliga aytiladi. Hukmlar orqali inson bilimni faqat idrok qilinishidan tashqari, uning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini tahlil qilishi mumkin. Masalan, “Agar yog'ingarchilik bo'lsa, yer nam bo'ladi” degan hukm hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Hukm mantiqiy tafakkurning nazariy va amaliy qirralarini rivojlantiradi, bilimni tizimli va izchil qiladi.

Xulosa chiqarish — aqliy (mantiqiy) bilishning eng yuqori bosqichi bo'lib, u tushunchalar va hukmlar asosida yangi bilim yoki natija chiqarish jarayonidir. Xulosa chiqarish orqali inson yangi qonuniyatlarni kashf etadi, hodisalar o'rtasidagi ilgari bilinmagan munosabatlarni aniqlaydi va nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Deduktiv va induktiv xulosalar mantiqiy bilishning asosiy usullari hisoblanadi. Deduksiya umumiy qonuniyatdan alohida holatni tushuntirsa, induksiya alohida hodisalardan umumiy qonunni aniqlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, aqliy (mantiqiy bilish) — bu bilim jarayonining yuqori darajasi bo'lib, u hissiy bilish orqali olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish, ularni umumiy tushunchalar shaklida idrok etish, hukmlar orqali tahlil qilish va xulosalar chiqarish orqali mukammal bilim hosil qilishni ta'minlaydi. Tushuncha, hukm va xulosa bir-birini to'ldiruvchi va uzluksiz jarayon sifatida inson tafakkurining dinamik rivojlanishini ko'rsatadi, ilmiy va falsafiy tafakkur uchun mustahkam metodologik poydevor yaratadi.

Intuitiv bilish. Intuitiv bilish gnoseologiyada bilish jarayonining o'ziga xos va murakkab qirralarini ochib beruvchi daraja bo'lib, u insonning to'g'ridan-to'g'ri, darhol anglash qobiliyatini ifodalaydi. Intuitsiya (lotincha intuitio — “darhol

ko‘rish, idrok etish”) orqali inson tajriba yoki mantiqiy xulosalarga tayanmasdan, haqiqatni bevosita anglay oladi. Bu bilish turi, ayniqsa, murakkab, yangi yoki ilgari uchramagan muammolarni tezkor tushunishda, ijodiy faoliyatda, ilmiy kashfiyot va falsafiy tafakkur jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Intuitiv bilish, odatda, sezgi va aqliy (mantiqiy) bilishning kombinatsiyasi bilan yuzaga keladi. Hissiy idrok orqali to‘plangan ma’lumotlar ongda tezkor va muayyan mantiqiy tartibga keltirilib, darhol xulosaga erishishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, intuitiv bilish inson tafakkurining yuqori darajasi bo‘lib, u tezkor anglash, murakkab hodisalarni bevosita idrok etish va yangi g‘oyalarni kashf qilish imkoniyatini beradi. Bu bilish turi hissiy va aqliy (mantiqiy) bilish bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ilmiy, badiiy va falsafiy tafakkurning rivojlanishi uchun muhim strategik vosita hisoblanadi.

Haqiqat tushunchasi. Haqiqat tushunchasi falsafaning eng markaziy va murakkab kategoriyalaridan biri bo‘lib, u bilim va bilish faoliyatining asosiy maqsadi sifatida qaraladi. Haqiqat (yunoncha aletheia — “ochiqlik, rostlik”) inson tomonidan idrok etilgan voqelikning obyektiv, to‘liq va haqqoniy aks etishi sifatida tushuniladi. Falsafiy tahlilda haqiqatning mohiyati va tabiati ko‘plab savollarni o‘z ichiga oladi: haqiqat nisbiymi yoki mutlaqmi? Inson uni to‘liq bilishi mumkinmi? Haqiqat subyektiv idrok va obyektiv voqelik o‘rtasidagi muvofiqlik bilan aniqlanadimi? Shu savollar falsafiy tafakkurning asosi sifatida qadimdan faylasuflarni qiziqtirib kelgan.

Tarixiy nuqtayi nazardan, qadimgi yunon falsafasida Platon haqiqatni ideal va abadiy g‘oyalar olamida, Aristotel esa haqiqatni obyektlarning tabiiy mohiyatida izlagan. Sharq falsafasida esa haqiqat tushunchasi ko‘pincha ruhiy anglash va ichki idrok orqali anglanadi. Yangi davr falsafasida haqiqatning ilmiy va empirik jihatlari rivojlandi: F.Bekon va J.Lokk sezgi va tajribaga tayangan holda bilish orqali haqiqatga erishish mumkinligini ta’kidlashgan. XIX–XX asrlarda haqiqat tushunchasi yanada murakkablashdi: pragmatizmga ko‘ra, haqiqat — bu amalda foydali natija beradigan

bilim, pozitivizm esa haqiqatni faktlar va kuzatuvlar bilan aniqlanishi mumkin deb qaraydi.

Haqiqatni aniqlash jarayoni bilish metodlari bilan chambarchas bog'liq: tajriba, kuzatish, induksiya va deduksiya orqali inson voqelikni to'liqroq va aniqroq anglashga intiladi. Shu bilan birga, haqiqatning chegaralari mavjud: inson bilish qobiliyati, tajriba cheklovlari va tafakkurning subyektivligi uni to'liq anglash imkoniyatini cheklashi mumkin.

Demak, haqiqat tushunchasi falsafaning gnoseologik markazida turadi, u bilishning asosiy maqsadi va normasi sifatida qoraladi. Haqiqatni o'rganish orqali inson nafaqat olamni idrok etadi, balki bilish jarayonining metodologik, mantiqiy va amaliy asoslarini ham shakllantiradi, ilmiy tafakkur va falsafiy izlanishlarning rivojlanishiga yo'l ochadi.

Haqiqatdagi obyektivlik va subyektivlik masalasi. Haqiqatdagi obyektivlik va subyektivlik masalasi gnoseologiyaning eng murakkab va muhim masalalaridan biri bo'lib, u bilish jarayonida inson idroki va voqelik o'rtasidagi munosabatni tahlil qiladi. Obyektiv haqiqat inson tafakkuridan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan, tashqi olamning haqiqiy va o'zgarmas holatini ifodalaydi. Bu jihatdan haqiqat inson qarashlari, xulosalari yoki hissiy idroki bilan belgilanmaydi. U tabiiy qonuniyatlar, hodisalar va voqelikning o'ziga xos strukturalari orqali namoyon bo'ladi. Aristotel va boshqa klassik faylasuflar obyektiv haqiqatni tabiat va voqelikning ichki mohiyatida izlagan, ularni sistematik tahlil va mantiqiy xulosalar yordamida ochish mumkin deb hisoblaganlar.

Biroq subyektiv haqiqat insonning idrok, qarash va tushunchalari orqali shakllanadi. Bu haqiqat turli shaxslar, madaniyatlar, tarixiy davrlar va individual tajribalar kontekstida turlicha namoyon bo'ladi. Masalan, bir voqea bir shaxs uchun xatarli va muhim ko'rinishi mumkin, boshqasi esa uni sezmay yoki kam ahamiyatli deb qabul qilishi mumkin. Subyektiv haqiqat shuningdek, hissiy bilish, tasavvur va intuitiv anglash orqali ham shakllanadi, bu esa haqiqatni obyektiv voqelik bilan bir vaqtning o'zida moslashtirishga yoki unga yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

Haqiqatdagi obyektivlik va subyektivlik masalasi zamonaviy falsafada ham dolzarb bo'lib, u ilmiy bilish va ijtimoiy tafakkur bilan chambarchas bog'liq. Empirizm obyektiv haqiqatni sezgi va tajribadan kelib chiqqan bilim orqali aniqlashga intilar ekan, ratsionalizm va intuitsionizm aql va ichki idrok orqali haqiqatni ochishga harakat qiladi. Shu bilan birga, pragmatizm nisbiy va subyektiv haqiqatni amalda foydali natija beradigan bilim sifatida qabul qiladi, ya'ni haqiqatning obyektiv va subyektiv jihatlarini amaliy kontekstdagi natijalarga bog'liq deb hisoblanadi.

Demak, haqiqatning obyektiv va subyektiv jihatlarini o'rtasidagi munosabat bilishning eng asosiy va murakkab masalasini tashkil qiladi. Inson voqelikni to'liq anglashga harakat qiladi, biroq har doim subyektiv tafakkur va idrok chegaralari bilan cheklanadi. Shu munosabat, gnoseologiyada bilishning ishonchliligi, haqiqatning nisbiy yoki mutlaq tabiati, hamda ilmiy va falsafiy metodlarning tanlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mutlaq va nisbiy haqiqat. Mutlaq va nisbiy haqiqat gnoseologiyada haqiqat tushunchasining ikki asosiy qirrasini tashkil qiladi va bilimning ishonchliligi, chegaralari va amaliy ahamiyatini tushunishda markaziy rol o'ynaydi. Mutlaq haqiqat — bu inson qarashlari, vaqt, shaxsiy tajriba yoki madaniy kontekstdan mustaqil, doimiy va o'zgarimas haqiqatdir. U obyektiv voqelikning eng to'liq va to'g'ri aks etishini ifodalaydi, tabiat va borliqning ichki qonuniyatlarini o'zida mujassam etadi. Mutlaq haqiqatni Platon g'oyalar olami orqali tushuntirgan, uning fikricha, haqiqiy bilimlar sezgi olamidanda emas, balki abadiy va mukammal g'oyalar olamidanda keladi. Aristotel esa mutlaq haqiqatni obyektlarning tabiiy mohiyatida, ularning sabab-oqibat aloqalarida izlagan.

Nisbiy haqiqat esa sharoit, vaqt, individ va kontekstga bog'liq bo'lib, inson idroki orqali shakllanadi. Bu haqiqat turli shaxslar, jamiyatlar yoki davrlar uchun turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, bir ilmiy nazariya bir davrda haqiqiy va to'liq hisoblangan bo'lsa, yangi tajribalar va kashfiyotlar natijasida u o'zgarishi yoki yanada mukammallashishi mumkin. Nisbiy haqiqat, shuningdek, pragmatizm falsafasida muhim o'rin egallaydi: Charlz Sanders Pirs va Wilyam Djeys fikricha, haqiqat — bu amalda foydali natija

beradigan, tajribada sinovdan o'tgan bilimdir. Shu nuqtayi nazardan, nisbiy haqiqat inson faoliyati va tajribasi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Mutlaq va nisbiy haqiqat o'rtasidagi munosabat gnoseologiyada bilishning murakkabligini ko'rsatadi. Mutlaq haqiqatni topish ideal maqsad sifatida ko'riladi, u bilimning umumiy, abadiy va to'liq asosini belgilaydi, nisbiy haqiqat esa amaliy va ilmiy faoliyatda doimiy ravishda yangilanib, rivojlanadi. Shuning uchun ilmiy izlanishlar, falsafiy tafakkur va amaliy faoliyat ham mutlaq, ham nisbiy haqiqatni hisobga olgan holda olib boriladi. Bir tomondan, bilim obyektiv qonuniyatlar va umumiy tamoyillarni aks ettirishi lozim, boshqa tomondan, u zamon, sharoit va tajribaga moslashishi kerak.

Demak, mutlaq va nisbiy haqiqat tushunchalari bir-birini to'ldiruvchi gnoseologik kategoriyalar bo'lib, ular orqali inson bilish jarayonining murakkabligi, bilimning rivojlanishi va haqiqatni anglashning doimiy harakatliligi ifodalanadi. Ularning tahlili ilmfan va falsafiy tafakkurda metodologik asos sifatida xizmat qiladi va bilishning obyektivligi bilan subyektivligini uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Haqiqatning aniqligi. Haqiqatning aniqligi gnoseologiyada bilishning ishonchliligi va obyektivligini o'lchash mezon sifatida qaraladi. Haqiqatning aniqligi — bu bilimning voqelikni qanchalik to'liq, to'g'ri va ishonchli aks ettira olishini ifodalaydi. Bilish jarayonida inson hissiy va aqliy (mantiqiy) bilish darahalaridan foydalangan holda obyekt va hodisalarni o'rganadi. Haqiqatning aniqligi esa ushbu jarayonning sifat va darajasini belgilaydi. Haqiqat aniqligi yuqori bo'lsa, bilim obyektiv voqelik bilan mos keladi, xulosalar va qarorlar to'g'ri bo'ladi. Agar aniqlik past bo'lsa, bilimda xatoliklar, subyektiv xulosalar va noto'g'ri qarorlar yuzaga keladi.

Haqiqat aniqligi masalasi bir qancha falsafiy va ilmiy mezonlar orqali tahlil qilinadi. Empirizm nuqtayi nazarida aniqlik tajriba va sezgi orqali tasdiqlanadi. Ratsionalizm esa aniqlikni mantiqiy izchillik, tushunchalar va xulosalarning umumiy qonuniyatga mosligi orqali belgilaydi. Shu bilan birga, pragmatizm haqiqat aniqligini amaliy foydalilik va natija orqali o'lchaydi. Bilimning

aniqligi uning amalda qo'llanilishi va foyda berishi bilan baholanadi.

Demak, haqiqatning aniqligi — bu bilish jarayonining sifatini ifodalovchi asosiy mezon bo'lib, u orqali bilimning to'g'riligini, ishonchliligini va amaliy qo'llanilishini aniqlash mumkin. Bilimning aniqligi yuqori bo'lganda inson qarorlari va xulosalari haqiqatga yaqin bo'ladi, ilmiy va falsafiy tafakkur esa yanada mukammal va samarali rivojlanadi.

Haqiqatning mezonlari. Haqiqatning mezonlari gnoseologiyada bilimning to'g'riligini, ishonchliligini va voqelikni qanchalik aks ettira olishini aniqlash uchun belgilangan asosiy mezonlar tizimini ifodalaydi. Haqiqatning mezonlari inson bilish jarayonida obyektivlik va aniqlikni ta'minlashga xizmat qiladi, ularning mavjudligi ilmiy, falsafiy va amaliy faoliyatning asosiy poydevorini tashkil etadi. Eng asosiy va keng qabul qilingan mezonlardan biri — moslik (uyg'unlik) mezoni bo'lib, u bilimning voqelik bilan qanchalik mos kelishini aniqlaydi. Bu mezonga ko'ra, agar bilim obyekt va hodisalarning tabiiy holati, xususiyatlari va qonuniyatlarini to'liq aks ettirsa, u haqiqat hisoblanadi. Aristotel bu mezonni bilishning asosiy indikatorlaridan biri sifatida ko'rsatgan va uning fikricha, bilim voqelikni yoritishi kerak.

Ikkinchi muhim mezon — amaliy foydalilik mezoni, pragmatizm falsafasida alohida rivojlangan. Charlz Sanders Pirs va Wilyam Djeys fikricha, bilimning haqiqatligi uning amalda natija berishi, muammoni hal qilishi va inson faoliyatida foyda berishi bilan o'lchanadi. Shu nuqtayi nazardan, haqiqat subyektiv ehtiyojlar va sharoitlar bilan ham uzviy bog'liq bo'ladi.

Uchinchi mezon — mantiqiy izchillik, ya'ni bilimning ichki birligi va qarama-qarshi xulosalardan holi bo'lishi bilan bog'liq. Ratsionalizm nuqtayi nazarida bilim mantiqiy qonuniyatlarga mos bo'lishi, tushunchalar, hukm va xulosalar o'rtasida to'g'ri bog'lanish mavjud bo'lishi haqiqatni aniqlashda asosiy mezon hisoblanadi.

Shuningdek, tajriba va eksperiment mezoni ham muhim ahamiyatga ega. Bu mezon bilimning haqiqiyligini tashqi dunyo bilan solishtirish, kuzatish va sinov orqali aniqlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, haqiqat mezonlari tarixiy va ijtimoiy kontekstga ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bilish jarayoni va sharoitlar o‘zgarganda, haqiqatning aniqlik va ishonchlilik mezonlari ham yangilanadi.

Demak, haqiqatning mezonlari — bu bilimning to‘g‘riligi, aniqligi va obyektivligini baholashga xizmat qiluvchi kompleks tizim bo‘lib, u moslik, amaliy foydalilik, mantiqiy izchillik va tajriba orqali ifodalanadi. Ularning uyg‘un ishlashi ilmiy va falsafiy tafakkurning mukammal va ishonchli rivojlanishini ta‘minlaydi hamda inson bilish jarayonida haqiqatni aniqlash imkoniyatini oshiradi.

Amaliyotning bilishdagi o‘rni. Amaliyotning bilishdagi o‘rni gnoseologiyada bilish va haqiqiylikni aniqlash jarayonining markaziy elementlaridan biri hisoblanadi. Amaliyot inson faoliyatini, uning tajribasi va harakatlarini o‘z ichiga oladi va bilimning faqat nazariy emas, balki real hayotda tasdiqlanishini ta‘minlaydi. Falsafiy tahlilda amaliyot nafaqat bilimni sinash vositasi, balki bilishning manbai ham hisoblanadi. Inson atrof-muhit bilan faol muloqot qilgani sari sezgi, idrok va tasavvur orqali to‘plangan ma‘lumotlar real voqelikni yaxshiroq anglashga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, amaliyot bilish jarayonining dinamik va dialektik xususiyatini ochib beradi, chunki u tajriba va nazariy bilimlarni uzviy bog‘laydi.

Empirizmda amaliyot bilimning asosiy manbai sifatida ko‘riladi. F.Bekon va J.Lokk fikricha, inson sezgi va tajriba orqali haqiqatni biladi, shuning uchun tajriba va eksperimentlar ilmiy bilishning poydevorini tashkil etadi. Ratsionalizm va intuitionsionizm esa amaliyotni bilish jarayonini mustahkamlash vositasi sifatida qabul qiladi. Bilim nazariy jihatdan tushunilganidan keyin amaliyot orqali sinovdan o‘tkaziladi, bu esa uni ishonchli va obyektiv qiladi.

Amaliyotning bilishdagi roli shuningdek, bilimni ijtimoiy va tarixiy kontekst bilan uyg‘unlashtirishda ham namoyon bo‘ladi. Insonning real faoliyati — ish, texnologik faoliyat, ilmiy kashfiyot va san‘at kabi sohalarda — bilish jarayonining sinov maydoni hisoblanadi. Bu orqali nazariy tushunchalar haqiqiy voqelik bilan solishtiriladi, xatolar aniqlanadi va bilim yangilanadi. Pragmatizm

falsafasida bu alohida ahamiyatga ega. Charlz Sanders Pirs va Wilyam Djeysms bilimning haqiqiyligi uning amalda foyda berishi va muammoni hal qilishi bilan baholanadi.

Shunday qilib, amaliyot bilish jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u orqali bilimning obyektivligi va haqiqatga yaqinligi aniqlanadi, tajriba orqali yangi bilimlar kashf qilinadi va nazariy tushunchalar mustahkamlanadi. Amaliyot bilishning nazariy va amaliy tafakkur bilan uzviy bog'liqligini ta'minlaydi, ilmiy va falsafiy izlanishlarda bilishning rivojlanish strategiyasini shakllantiradi va insonning dunyoni anglash imkoniyatini kengaytiradi.

Gnoseologiyada ong va ruhiyat masalasi. Ong muammosi — bu insonning ichki ruhiy jarayonlari, fikrlash faoliyati, sezgi va idrok orqali olamni qanday anglashi, haqiqatni qanday idrok etishi va bilish jarayonida qanday rol o'ynashi bilan bog'liq falsafiy savollar majmuasidir. Falsafa tarixida ong masalasi turli yo'nalishlar nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Idealizmda ong — birlamchi haqiqat manbai va voqelikni shakllantiruvchi kuch sifatida ko'riladi, materializmda esa ong — moddiy olamning natijasi, biologik va ijtimoiy jarayonlarning mahsuli sifatida talqin qilinadi.

Empirizmda ong tajriba va sezgi orqali faoliyat ko'rsatadi, ratsionalizmda esa ongning ichki aql va mantiqiy idroki bilishning asosiy vositasi sifatida qaraladi. XX asr falsafasida fenomenologiya va ekzistensializmda ong insonning subyektiv tajribasi, idroki va shaxsiy mavjudligi bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, ong muammosi nafaqat bilish vositasi, balki inson xulqi, qarorlari va ijodiy faoliyatini shakllantiruvchi asosiy faktor sifatida ham ko'riladi.

Shunday qilib, falsafada ong muammosi — bu inson tafakkurining mohiyati, bilish jarayonidagi roli va voqelikni anglashdagi chegaralarini tahlil qiluvchi markaziy masala bo'lib, idealizm va materializm, empirizm va ratsionalizm orqali turlicha talqin qilinadi. Ong muammosini tushunish bilishning dialektik xususiyatini ochib beradi, inson tafakkurining rivojlanish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi va ilmiy hamda falsafiy tafakkurning mustahkam poydevorini tashkil etadi.

Ong in'ikosning oliy shakli sifatida gnoseologiyada bilish jarayonining eng rivojlangan va murakkab qirrasini ifodalaydi. In'ikos, ya'ni voqelikni idrok etish va ongda aks ettirish jarayoni, inson bilish faoliyatining asosiy mexanizmi sifatida qaraladi. Ong esa bu jarayonning oliy shakli bo'lib, u nafaqat tashqi olamni sezgi va idrok orqali qabul qilish, balki ularni mantiqiy tizimlashtirish, umumlashtirish, tahlil qilish va yangi bilim hosil qilish qobiliyatini o'zida mujassam etadi.

Falsafiy nuqtayi nazardan, ongning oliy shakli orqali inson voqelikni nafaqat tashqi ko'rinishi bilan, balki uning ichki mohiyati, sabab-oqibat aloqalari va qonuniyatlari bilan anglay oladi.

Gnoseologiyada ong va ruhiyat masalasi bilishning eng murakkab va chuqur falsafiy masalalaridan biri bo'lib, inson tafakkuri, idroki va ichki ruhiy jarayonlari o'rtasidagi munosabatni tahlil qiladi. Ong insonning bilish faoliyatining markazi sifatida qaraladi. U sezgi orqali olingan ma'lumotlarni idrok qiladi, tafakkur yordamida tahlil qiladi, umumlashtiradi va xulosalar chiqaradi. Shu nuqtayi nazardan, ong — bilish jarayonining tashqi olam bilan bevosita aloqa qiluvchi vositasi bo'lib, u insonning haqiqiyatni anglash qobiliyatini belgilaydi.

Ruhiyat masalasi esa bilish jarayonining ichki, subyektiv jihatlarini yoritadi. Ruhiyat insonning hissiy holati, intuitsiyasi, tasavvuri va ichki anglash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ruhiyat insonning hissiy va intuitsiv bilish darajalarida, ijodiy va ilmiy faoliyatda markaziy rol o'ynaydi. U ong bilan uzviy bog'langan bo'lib, tafakkur va sezgi orqali to'plangan ma'lumotlarni chuqur anglash va yangi bilim hosil qilish imkonini beradi.

Gnoseologiyada ong va ruhiyat o'rtasidagi munosabat bilishning murakkabligi va ko'p qirraliligini ochib beradi. Gnoseologiyada ong va ruhiyat masalasi bilishning ikki asosiy qirrasini ifodalaydi. Ong obyektiv voqelikni anglash vositasi sifatida, ruhiyat esa subyektiv anglash va ichki idrok orqali bilish jarayonini boyituvchi omil sifatida ishlaydi. Ularning uzviy uyg'unligi bilishning mukammalligi, haqiqatga yaqinligi va ilmiy

hamda falsafiy tafakkurning rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Tayanch so'zlar: Gnoseologiya, bilishning obykti va subyekti, bilish va ilmiy bilish, ilmiy bilishning metodlari, dunyoni bilish muammosi, empirizm, ratsionalizm, sensualizm, intuitionsizm, skeptitsizm, agnostitsizm, gnostitsizm, bilish darajalari, hissiy bilish, aqliy (mantiqiy) bilish, intuitiv bilish, haqiqat tushunchasi, obyektiv haqiqat, subyektiv haqiqat, mutlaq haqiqat, nisbiy haqiqat, haqiqatning aniqligi, haqiqatning mezonlari, amaliyotning bilishdagi o'rni, gnoseologiyada ong va ruhiyat masalasi.

Nazorat savollari:

1. Bilishning obykti va subyekti o'rtasidagi munosabat qanday tushuntiriladi?
2. Bilish va ilmiy bilish tushunchalari orasidagi farq nimada namoyon bo'ladi?
3. Ilmiy bilishning metodlari qaysilar va ularning afzallik jihatlari nimada?
4. Dunyoni bilish muammosi falsafada qanday izohlanadi?
5. Bilish darajalari qanday bosqichlardan iborat va ular bir-biri bilan qanday bog'liq?
6. Haqiqat tushunchasi va uning asosiy turlari (obyektiv, subyektiv, mutlaq, nisbiy) o'rtasidagi farqni tushuntiring.

7-MAVZU. MANTIQ

Reja:

1. Mantiqning fan sifatida shakllanishi tarixi
2. Mantiq fanining obyekti va predmeti
3. Tafakkur shakllari va qonunlari
4. Mantiq fanining nazariy va amaliy ahamiyati

Mantiqning fan sifatida shakllanishi tarixi. Mantiq va logika atamalarining kelib chiqishi o'ziga xos tarixiy jarayonga ega bo'lib, ular tafakkur madaniyati va ilmiy an'analar turli hududlarda shakllanganidan dalolat beradi. "Logika" atamasi qadimgi yunoncha "logos" so'zidan olingan bo'lib, u "so'z", "nutq", "aql", "fikir" va "qonun" kabi ko'p ma'nolarni anglatgan. Aristotel o'zining mashhur "Organon" asarlar majmuasida tafakkur qonuniyatlarini tahlil qilib, ushbu fan sohasini "logika" deb atagan. "Mantiq" atamasi esa arabcha "nutq" ildizidan kelib chiqqan bo'lib, aslida "so'zlash", "gapirish", "fikir bildirish" ma'nosini anglatadi. Islom dunyosida Aristotel mantiqi tarjimalar orqali arab tiliga o'tganida, yunoncha "logika" so'ziga muqobil tarzda "mantiq" atamasi qo'llanila boshlandi. Shu tarzda "mantiq" nafaqat nutq va fikr yuritish qobiliyatini, balki tafakkurning qonun-qoidalarini o'rgatuvchi ilm sifatida shakllandi. Bugungi kunda esa ikki termin bir xil fan — tafakkur qonuniyatlari, isbot va dalillash nazariyasini ifodalash uchun ishlatiladi.

Demak, mantiqning fan sifatida shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bo'lib, insoniyat tafakkurining taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Uning ildizlari qadimgi Sharq va Yunon falsafasiga borib taqaladi.

Qadimgi Hindistonda mantiq ilmining shakllanishi. Qadimgi Hindistonda mantiq ilmining shakllanishi falsafiy tafakkurning juda erta bosqichlarida yuzaga kelgan bo'lib, u asosan diniy-mistik dunyoqarash bilan uyg'un holda rivojlandi. Hind falsafasida Nyaya maktabi (miloddan avvalgi II asr) mantiqiy tafakkur asoslarini izchil ishlab chiqdi. "Nyaya" so'zi "qonun, me'yor, usul" degan ma'noni bildiradi va bu maktab vakillari bilishning to'g'ri yo'llarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilgan. Nyaya falsafasida mantiq

bilish nazariyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular bilimni to‘rt manba orqali hosil qilish mumkinligini ta’kidladilar: pratyaksha (bevosita sezgi orqali idrok), anumana (xulosa chiqarish, deduksiya), upamana (qiyoslash, analogiya) va shabda (so‘z yoki ishonchli guvohlik).

Qadimgi Hind mantiqi faqat Nyaya maktabi bilan cheklanmagan. Buddaviylik ta’limotida ham mantiq yuqori darajada rivojlangan bo‘lib, ular bilishning ishonchliligi va dalillarning to‘g‘riligi masalalariga katta e’tibor berdilar. Ayniqsa, buddaviylar dalillash jarayonida uch shartli belgi (trairupya) nazariyasini ishlab chiqdilar, ya’ni har qanday dalil tezisga tatbiq etilishi uchun u uchta shartga mos kelishi zarurligi ta’kidlangan. Natijada, qadimgi Hindistonda mantiq o‘ziga xos falsafiy yo‘nalish sifatida shakllanib, keyinchalik Sharq mantiqiy tafakkuriga ham ta’sir ko‘rsatgan muhim maktablardan biri sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirdi.

Qadimgi Xitoyda mantiq ilmining shakllanishi. Qadimgi Xitoyda mantiq ilmining shakllanishi Xitoy falsafasining o‘ziga xos rivojlanish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lib, Yunon va Hind mantiqlaridan farqli ravishda ko‘proq amaliy nutq madaniyati, munozara san’ati va ijtimoiy tartibga qaratilgan edi. Mantiqshunoslik bilan shug‘ullangan maktablardan eng mashhuri “Mingjia” — Ismlar maktabi bo‘lib, u Gongsun Lun, Hui Shi, Deng Xi kabi mutafakkirlar faoliyati bilan bog‘liqdir. Ular asosan tushunchalarning aniqligi, nom va narsa o‘rtasidagi munosabat, xususan, ism va mohiyat muammosini o‘rganishga e’tibor qaratdilar. Masalan, Hui Shi mashhur “Buyuk bir va cheksiz ko‘p” haqidagi dialektik paradokslari bilan tanilgan, Gongsun Lun esa “Oq ot ot emas” (“Bai ma fei ma”) kabi mashhur mantiqiy bahslarni ilgari surib, tushunchalardagi ziddiyatlarni tahlil qilgan. Ularning qarashlari til falsafasi va semantikaga yaqin bo‘lib, fikrning mantiqiy aniqligi nutqdagi to‘g‘rilik bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatgan. Shu bilan birga, Konfutsiylik va Moizm ham Xitoy mantiqiy tafakkuriga katta ta’sir ko‘rsatdi. Mo Di (Mozi) va uning shogirdlari mantiqiy qoidalarini amaliy ehtiyojlar, ayniqsa, ijtimoiy adolat, bahs-munozara madaniyati va qaror qabul qilish jarayonlariga tatbiq etdilar. Moizm maktabida “dalillash san’ati”

(bian) keng rivojlanib, ular isbot va inkor qilish usullarini tizimlashtirishga harakat qildilar. Shuningdek, Xitoy mantiqiy tafakkuri Sharqona dunyoqarash ta'sirida ko'proq dialektik xususiyat kasb etgan: qarama-qarshiliklar, o'zgarish va uyg'unlik tushunchalari "Dao" (yo'l, qonuniyat) falsafasi bilan uyg'un holda talqin qilindi. Shu sababli, qadimgi Xitoyda mantiq sof formal qonuniyatlar emas, balki ijtimoiy-madaniy hayot, til, siyosiy bahslar va axloqiy tartiblar bilan bevosita bog'liq holda shakllandi. Keyinchalik bu an'analar Xitoy tafakkurida mustaqil mantiqshunoslik sifatida davom etmagan bo'lsa-da, ular Xitoy falsafasining umumiy ruhiga, bahs madaniyatiga va tilshunoslikka chuqur ta'sir ko'rsatdi. Shu tarzda, qadimgi Xitoy mantiqi Sharq tafakkurining o'ziga xos yo'nalishi sifatida tarixda o'chmas iz qoldirdi.

Qadimgi Yunonistonda mantiq ilmining shakllanishi. Qadimgi Yunonistonda mantiq ilmining shakllanishi inson tafakkurining tarixiy taraqqiyotida tub burilish yasagan voqealardan biridir. Yunon tafakkuri miloddan avvalgi VI–IV asrlarda falsafiy maktablar shakllanishi jarayonida mantiqiy fikrlashning dastlabki unsurlarini yuzaga keltirdi. Miloddan avvalgi VI asrda yashagan Eley falsafiy maktabi vakilari — Parmenid, Zenon singari faylasuflar mantiqiy tafakkurga turtki bergan "paradokslar"ni ishlab chiqib, tafakkur va reallik o'rtasidagi munosabatni chuqur tahlil qildilar. Zenonning mashhur "Axilles va toshbaqa", "Dixo-tomiya" kabi paradokslari mantiqiy isbotlash va qarama-qarshiliklarni aniqlash usullarini shakllantirdi. Keyinchalik, sofistlar (Protagor, Gorgiy, Prodik) nutq va dalillash san'atini o'rgatib, dialektika va ritorikaning rivojlanishiga zamin yaratdilar. Ularning qarashlari ko'proq nutqdagi ishonchlilik va dalilning kuchiga qaratilgan bo'lsa-da, bu mantiqning shakllanishida muhim o'rin tutdi. Sokrat (mil. avv. 469–399) esa sofistlardan farqli ravishda haqiqatni topish uchun muloqot va savol-javob metodini ishlab chiqdi, uning "maevtika" usuli (savol orqali fikrni "tug'dirish") mantiqiy tushuncha va ta'riflarni aniqlashtirishga qaratildi. Platon (mil. avv. 427–347) mantiqni g'oyalar dunyosi bilan bog'lab, dialektikani bilishning oliy shakli deb talqin qildi, tushunchalarning umumiy

mohiyatini aniqlashga harakat qildi. Biroq mantiqni mustaqil ilm sifatida asoslab bergan shaxs — Aristotel (mil. avv. 384–322) bo‘ldi. U “Organon” nomi bilan mashhur bo‘lgan asarlar majmuasida (“Kategoriyalar”, “Talqin haqida”, “Birinchi analitika”, “Ikkinchi analitika”, “Sofistik raddiyalar haqida”, “Topika”) tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, ayniqsa, sillogizm nazariyasini yaratdi. Aristotel birinchi bo‘lib tafakkurning umumiy qonunlarini (qarama-qarshilik qonuni, ayniyat qonuni, uchinchi istisno qonuni) shakllantirib, mantiqni barcha fanlar uchun umumiy metodologik asos sifatida ko‘rsatdi. Shuningdek, keyingi yunon faylasuflari Aristotel mantiqini sharhlab, uni Yevropa va Sharq falsafasiga yoyilishiga katta hissa qo‘shdilar. Natijada, qadimgi Yunonistonda mantiq sof falsafiy bahs va ritorikadan ajralib, mustaqil ilmiy fan darajasiga ko‘tarildi va butun dunyo tafakkuri tarixida “mantiqning tug‘ilishi” davri sifatida muhrlandi.

O‘rta asr va uyg‘onish davrida mantiq ilmining falsafiy bilimlar tizimidagi o‘rni. O‘rta asr va Uyg‘onish davrida Sharq mamlakatlarida mantiq ilmi falsafiy bilimlar tizimida alohida yuksak o‘rin egalladi va u butun intellektual hayotning metodologik asosi sifatida qaraldi. Bu davrda yunon mantiqi, ayniqsa Aristotelning “Organon” asarlari arab tiliga tarjima qilinib, musulmon Sharqida keng tarqaldi. Abu Nasr Forobiy (873–950) Sharq mantiqining buyuk asoschisi sifatida Aristotel mantiqini mukammal sharhladi va uni “nutq va tafakkur san’ati” deb ta’rifladi. Forobiy mantiqni grammatika bilan qiyoslab, grammatika so‘zlarning shaklini to‘g‘rilasa, mantiq fikrning shaklini to‘g‘rilashini ta’kidladi. Ibn Sino (980–1037) esa mantiqni “falsafaning muqaddimasi” deb atab, uni barcha ilmiy bilimlarning poydevori sifatida ko‘rsatdi. U tushuncha, hukm va xulosa nazariyasini chuqur ishlab chiqdi, mantiqiy ta’rif va taqsimot masalalariga alohida e’tibor berdi. Ibn Rushd (1126–1198) esa Aristotel mantiqining eng yirik sharhlovchilaridan bo‘lib, uning asarlarini arab dunyosidan Yevropaga kirib kelishiga sababchi bo‘ldi.

Sharqda mantiq ko‘proq dalillash va isbotlash san’ati sifatida qaralgan. Mantiq shu davrda sof nazariy bilimdan tashqari, amaliy

jihatdan ham ijtimoiy-siyosiy va diniy hayotda keng qo'llanilgan. Uyg'onish davrida esa Sharq mantiqiy tafakkuri yanada boyidi, Xorazmiy, Taftazoniy, Nosiriddin Tusiy kabi olimlar mantiqni mukammal tizimga keltirib, uni boshqa fanlarga tatbiq etishning turli usullarini ishlab chiqdilar. Sharq mutafakkirlari mantiqni nafaqat bilish nazariyasi, balki haqiqatni topish, ilmiy bahs-munozara madaniyatini shakllantirish va jamiyatda to'g'ri fikrlash mezonini o'rnatishda ham asosiy vosita sifatida ko'rganlar. Shu boisdan ham, o'rta asr va Uyg'onish davrida Sharq mantiqi falsafiy bilimlar tizimida metodologik fan sifatida mustahkam o'rnashdi va mantiq ilmining jahon miqyosida rivojlanishiga yo'l ochdi.

O'rta asr va Uyg'onish davrida G'arb mamlakatlarida mantiq ilmi falsafiy bilimlar tizimida markaziy metodologik fan sifatida qaralib, u butun ilmiy va diniy tafakkurning tayanchi bo'lib xizmat qildi. Bu davrda Aristotelning "Organon" asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, G'arbda mantiqshunoslikning asosiy manbasi sifatida o'qitila boshlandi. Ayniqsa, XI–XIII asrlarda Yevropada "sxolastika" nomi bilan mashhur bo'lgan harakat shakllandi, unda mantiq ilmi diniy-falsafiy masalalarni isbotlashda eng asosiy vosita sifatida qo'llanildi. Boetsiy (480–524) ilk marta Aristotel mantiqini lotin tilida sharhlab, uni G'arb ilmiy an'alariga olib kirdi va "universaliylar" bahsini yuzaga keltirdi. Keyinchalik Anselm Kenterberiyskiy (1033–1109) mantiqiy usullardan foydalangan holda Xudoning mavjudligini "ontologik dalil" bilan asoslashga urindi. XII–XIII asrlarda Pyer Abelard, Albert Buyuk, Foma Akvinskiy kabi faylasuflar mantiqni falsafaning markaziy bo'limi sifatida rivojlantirdilar. Ular Aristotel mantiqini xristian ilohiyoti bilan uyg'unlashtirib, diniy aqidalarni mantiqiy isbotlash va muhokama qilish metodlarini ishlab chiqdilar.

Uyg'onish davri – Yevropada ilm-fan, san'at va falsafaning yangilanish davri bo'lib, bu davrda mantiq ilmi ham o'ziga xos taraqqiyot bosqichiga kirdi. Bu davrda o'rta asr sxolastikasining ortiqcha formalizmi va Aristotel mantiqiga haddan tashqari bog'lanib qolganlik tanqid qilina boshladi. O'rniga yangi tafakkur usullari – tajribaga, kuzatishga, ilmiy izlanishga asoslangan mantiqiy qarashlar oldinga chiqdi. Jumladan, Lorenzo Valla (1407–

1457) Aristotel an'alarini qayta ko'rib chiqib, mantiqni til, ritorika va bilimning amaliy qo'llanishi bilan bog'lashga harakat qildi. Shu bilan birga, Uyg'onish davri olimlari qadimgi yunon va rim manbalariga qaytib, klassik asarlarni yangi talqin qilish orqali mantiqiy tafakkurni boyitdilar.

Bu davrda mantiqning asosiy vazifasi faqatgina silogizmlarni tahlil qilish emas, balki ilmiy bilishda metod sifatida qo'llashga yo'naltirildi. Nikolo Kuzanskiy (1401–1464) “bilimning taxminiyligi” haqidagi qarashlari bilan bilish jarayonining nisbiy va dinamik tabiatini mantiqiy jihatdan asoslashga urindi. Piter Ramus (1515–1572) esa o'zining islohotlari bilan Aristotel mantiqini tanqid qilib, uni soddalashtirishga intildi.

Eng muhimi, Uyg'onish davrida mantiq ilmiy inqilobning poydevorini tayyorladi. Aynan shu davrda tajribaviy fanlarning (astronomiya, mexanika, tabiiyotshunoslik) rivojlanishi mantiqiy metodlarning yangilanishini talab qildi. Bu jarayon keyinchalik Frensis Bekonning induktiv metodini, Rene Dekartning ratsional metodini va Leybnitsning matematik mantiq g'oyalarini yuzaga keltirdi. Demak, Uyg'onish davri mantiqi o'rta asr sxolastikasidan yangi davr ilmiy metodologiyasiga o'tishdagi muhim ko'prik bo'lib xizmat qildi.

Yangi va eng yangi davrda mantiq ilmining rivojlanishi. Yangi davrda ilm-fan inqilobi va ratsional tafakkurning kuchayishi mantiq ilmining yangi bosqichini boshlab berdi. Bu davrda tabiatshunoslik, matematika va tajribaviy ilmiy metodning yuksalishi mantiqning faqat sof formal qoidalar emas, balki bilishning metodologik asosi sifatida qaralishini ta'minladi.

Frensis Bekon o'zining “Yangi Organon” asarida induktiv metodni ilgari surib, tabiatni o'rganishda kuzatish va tajribani umumlashtirish orqali bilim olishning mantiqiy asosini yaratdi. Rene Dekart esa “Metod haqida mulohazalar” kitobida mantiqni aniq va ravshan bilimlarga erishish vositasi sifatida talqin qilib, to'rtta asosiy metodik qoida ishlab chiqdi. Gottfrid Leybnits mantiqni matematik shaklga solishga urindi va “umumiy hisoblash tili” g'oyasini taklif qilib, har qanday fikrni matematik formulalarda ifodalash mumkinligini ta'kidladi. Shu davrda mantiq falsafiy

bilishning ajralmas qismi bo'lib, ilmiy metodologiyaning nazariy poydevoriga aylandi.

XIX asr mantiq tarixida tub burilish davri bo'ldi. An'anaviy Aristotel mantiqidan tashqari, matematik mantiq shakllandi va tafakkurni matematik asosida ifodalash imkoniyati tug'ildi. Jorj Bul (1815–1864) mantiqiy algebrani yaratib, hukm va mulohazalarni 0 va 1 orqali matematik tarzda tasvirlashni yo'lga qo'ydi. Ogyusten De Morgan (1806–1871) mantiqiy amallarni formal shaklda o'rganib, mantiqiy ifodalar transformatsiyasining asosiy qoidalarini ishlab chiqdi. XIX asrning oxirida esa Gottlob Frege (1848–1925) mantiqni mutlaqo yangi bosqichga ko'tardi. U hukmlar va mulohazalarni tahlil qilish uchun “tushuncha yozuvi” (Begriffsschrift)ni ishlab chiqib, predikat mantiqi asoslarini yaratdi. Bu esa mantiqning sof formalizmdan matematik mantiqqa aylanishiga olib keldi.

XX asrda mantiq ilmi fan va texnologiyaning asosiy yo'nalishlariga chuqur singib ketdi. Bertran Rassel (1872–1970) va Alfred Vaytxed (1861–1947) “Matematik asoslar” (Principia Mathematica) asarida matematikani mantiqiy asosda qurishga urindilar. Kurt Gyodel (1906–1978) esa o'zining mashhur “to'liqsizlik teoremlari” orqali mantiqiy tizimlarning chegaralarini ko'rsatib, matematik asoslash nazariyasiga tub o'zgarish kiritdi. Ludvig Vitgenshteynning (1889–1951) “Tractatus logico-philosophicus” asari mantiqni til tahliliga bog'lab, analitik falsafa va mantiqiy pozitivizm rivojiga yo'l ochdi. Shu bilan birga, modal mantiq, intuitsionistik mantiq, tizim mantiqlari, formal semantika kabi yangi yo'nalishlar shakllandi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mantiq informatika, kibernetika, sun'iy intellekt, dasturlash tillari, kompyuter texnologiyalari bilan uzviy bog'lanib, mantiqiy dasturlash va algoritmik mantiq kabi sohalarni yuzaga keltirdi. XXI asrda esa mantiqning ahamiyati yanada kengaydi. U sun'iy intellektning bilimlarni ifodalash, avtomatik isbotlash, axborot texnologiyalari xavfsizligi, kompyuter lingvistikasi kabi sohalarda markaziy metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Natijada mantiq oddiy tafakkur qonuniyatlarini o'rgatuvchi fan darajasidan

chiqib, universal ilmiy, matematik va texnologik poydevorga aylangan.

Mantiqning turlari. Formal mantiq inson tafakkurining shakllarini – tushuncha, hukm va xulosalarni – ularning mazmunidan qat’i nazar, faqat tuzilishi va shakliy qonunlari nuqtayi nazaridan o’rganadigan mantiq turidir. Bu mantiq tafakkurning shakl jihatidan to’g’ri bo’lishini ta’minlaydi va qonunlar (ayniyat qonuni, nozidlik qonuni, uchinchi istisno qonuni, yetarli asos qonuni) hamda xulosalash usullariga (deduksiya, induksiya, analogiya) tayanadi. Formal mantiq tafakkurning izchilligi, mantiqiy to’g’riligi va asoslanganligini nazorat qiluvchi ilm sifatida fan, huquq, tilshunoslik va falsafada keng qo’llanilgan. U, asosan, “to’g’ri fikrlash qonunlari”ni belgilab beradigan universal metodologik vosita hisoblanadi. Shu boisdan ham, formal mantiq hanuzgacha ilmiy va kundalik tafakkurda asosiy nazorat va tartib vositasi bo’lib qolmoqda.

Dialektik mantiq tafakkur va borliqni o’zaro aloqadorlik, o’zgarish, rivojlanish va qarama-qarshiliklar orqali o’rganadi. U formal doiradan chiqib, fikrning mazmuni, uning harakatdagi jarayonini, ichki qarama-qarshiliklar va ularning yechimi orqali rivojlanishini tahlil qiladi. Dialektik mantiqning ildizlari qadimgi Sharq va Yunon falsafasida (Geraklitning “hamma narsa oqimda” tamoyili) ko’ringan bo’lsa-da, uning ilmiy shakllanishi Hegel falsafasida amalga oshdi. Hegel dialektik mantiqni tafakkur qonuniyatlari sifatida emas, balki fikrning rivojlanish jarayoni sifatida talqin qildi: “tezis – antitezis – sintez” uch bosqichli sxemasi bilan tafakkur dinamikasini ko’rsatdi. Dialektik mantiq tafakkurni statik shakllar emas, balki harakatdagi jarayon sifatida ko’rib, ilmiy nazariyalar, falsafiy konsepsiyalar va ijtimoiy amaliyotda chuqur tahlil metodini taqdim etdi. Shu sababli ham, dialektik mantiq faqat tafakkur qonunlarini emas, balki voqelikning ichki dinamik qonuniyatlarini ham ochib beradigan mantiq turi hisoblanadi.

Matematik mantiq XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllanib, mantiqiy operatsiyalarni matematik formalizm yordamida ifodalashni maqsad qilgan. Uning rivojlanishi, bir

tomondan, Aristotel mantiqining chegaralari bilan, ikkinchi tomondan esa matematikani qat'iy asoslash zarurati bilan bog'liq edi. Jorj Bul va Ogyusten De Morgan mantiqiy algebrani yaratdilar. Gottlob Frege predikat mantiqini ishlab chiqib, hukmlar va munosabatlarni formal belgilar orqali ifodalashga erishdi. Keyinchalik Bertran Rassel va Alfred Vaytxed "Matematik asoslar" (Principia Mathematica) asarida butun matematikani mantiq asosida qurishga urindilar. XX asrda Kurt Gyodelning "to'liqsizlik teoremlari" matematik mantiqning imkoniyatlari va chegaralarini aniqlab berdi. Matematik mantiq informatika, kibernetika, sun'iy intellekt, algoritmlar nazariyasi, dasturlash tillari va kompyuter texnologiyalarida fundamental ahamiyat kasb etdi. XXI asrda u nafaqat sof nazariy mantiqni, balki amaliy texnologiyalarni ham boshqaruvchi eng zamonaviy ilmiy asoslardan biri sifatida qaralmoqda.

Mantiq fanining yo'nalishlari: Ko'p qiymatli (ma'noli) mantiq. An'anaviy Aristotel mantiqi ikki qiymatli tizimga asoslangan bo'lib, bunda hukmlar faqat ikki xil qiymatga ega: "haqiqat" yoki "yolg'on". Lekin real tafakkur va ilmiy izlanishlarda ko'pincha oraliq holatlar – noaniq, taxminiy, qisman haqiqat bo'lgan vaziyatlar uchraydi. Shu zaruratdan kelib chiqib XX asrda ko'p qiymatli mantiq vujudga keldi. Uning asoschisi polyak olimi Yan Lukasyevich (1878–1956) bo'lib, u uch qiymatli mantiqni yaratdi: "haqiqat", "yolg'on" va "noaniq". Keyinchalik bu yo'nalishda boshqa olimlar ham ishladilar. Xususan, Post, Lotfi Zadeh va boshqalar shular jumlasidandir.

Uch qiymatli mantiq (Lukasyevich mantiqi):

Bu tizimda uchta qiymat mavjud:

0 – yolg'on,

1 – rost,

$\frac{1}{2}$ – noma'lum (aniqlanmagan, shubhali).

Masalan, "Ertaga yomg'ir yog'adi" hukmi hozircha na rost, na yolg'on – u "noma'lum" qiymatga ega bo'lishi mumkin.

Post mantiqi (ko‘p qiymatli mantiqning umumlashtirilgan shakli):

Emil Post 1920-yillarda n qiymatli mantiq tizimlarini yaratdi. Unda hukmlar faqat “rost” yoki “yolg‘on” emas, balki bir nechta oraliq qiymatlarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, ob-havoni tasvirlashda: “issiq”, “iliq”, “sovuqqina”, “sovuq” kabi bosqichlar mantiqiy qiymatlar sifatida qaraladi.

Tumanli mantiq (Lotfi Zadeh):

Klassik mantiqda hukm faqat 0 yoki 1 qiymatga ega bo‘lsa, tumanli mantiqda u 0 va 1 orasidagi har qanday haqiqiy son bo‘lishi mumkin. Masalan:

“Havo issiq” hukmi 0.8 qiymat bilan rost,

“Havo sovuq” hukmi 0.2 qiymat bilan rost bo‘lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ko‘p qiymatli mantiq hayotdagi murakkabliklarni (noaniqlik, shubha, oraliq holatlar) tushuntirish uchun yaratilgan bo‘lib, u nafaqat falsafada, balki informatika, matematika, lingvistika va texnika fanlarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Induktiv mantiq bilish jarayonida xususiy faktlardan umumiy xulosalarga kelish qonuniyatlarini o‘rganadi. Deduktiv mantiqdan farqli ravishda, induktiv metodda xulosa har doim ehtimoliy, taxminiy va nisbiy bo‘ladi. Induktiv tafakkurning nazariy asoslarini XVII asrda Frensis Bekon yaratib, uni “Yangi Organon” asarida bayon qilgan. U ilmiy bilishda tajriba va kuzatishlarni umumlashtirish orqali tabiat qonunlarini ochish mumkinligini ta’kidladi. Induktiv mantiq keyinchalik ilmiy metodologiyaaning asosiy vositasiga aylandi, chunki ilm-fan ko‘plab tajribalar va kuzatuvlardan umumiy qonuniyatlarni kashf etishga tayanadi. Masalan, ko‘plab metallarning issiqlikda kengayishini kuzatib, “barcha metallar qizdirilganda kengayadi” degan umumiy hukm chiqariladi. Induktiv mantiq zamonaviy ehtimollik nazariyasi, statistik tahlil, empirik tadqiqotlar va tajriba asosidagi ilmiy bilimlarning asosini tashkil etadi.

Konstruktiv mantiq (yoki konstruktivizm) matematik va mantiqiy isbotlarda faqat aniq qurish mumkin bo‘lgan obyektlar va isbot usullarini tan oladi. Konstruktiv mantiqda “mavjudlik” faqat

real isbot yoki konstruktsiya orqali isbotlangandagina tan olinadi. Masalan, oddiy matematik mantiqda “biror x mavjud” degan hukm dalilsiz ham qabul qilinishi mumkin, konstruktiv mantiqda esa u faqat x ni aniq qurib ko‘rsatgandagina qabul qilinadi. Bu yondashuv klassik mantiqdan keskin farq qiladi va matematika hamda dasturlashda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki konstruktiv mantiq hisoblash amallarini, algoritmlarni va dasturlarni bevosita qurish imkonini beradi.

Logitsizm XIX–XX asrlarda paydo bo‘lgan falsafiy-gnoseologik oqim bo‘lib, u matematikani sof mantiqiy asoslarda qurish mumkin deb hisoblaydi. Uning asoschilari Gottlob Frege, Bertran Rassel va Alfred Vaytxed bo‘lib, ular mantiqiy tizim yordamida matematik tushunchalarni (son, yig‘indi, ko‘paytma, to‘plam) mantiqiy kategoriyalar orqali ifodalashga urindilar. Rassel va Vaytxedning “Matematik asoslar” (Principia Mathematica) asari logitsizmning cho‘qqisi bo‘lib, unda matematik teoremlarning katta qismi sof mantiqiy belgilashlar orqali isbotlab berilgan. Logitsizmning asosiy g‘oyasi – matematika aslida kengaytirilgan mantiqdan boshqa narsa emas, degan fikrdir. Garchi Kurt Gyodelning to‘liqsizlik teoremlari bu dasturga jiddiy zarba bergan bo‘lsa-da, logitsizm zamonaviy mantiq, matematik asoslash nazariyasi va informatikaning rivojlanishida beqiyos o‘rin tutadi.

Intuitionistik mantiq XX asrda Brouwer tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u klassik mantiqning ba’zi qonunlarini rad etadi. Intuitionizmga ko‘ra, hukm faqat u intuitsiya orqali aniq isbotlanib bo‘lsagina haqiqat hisoblanadi. Masalan, klassik mantiqda “ P yoki $\neg P$ ” (P haqiqat yoki P yolg‘on) qoidasini mutlaq qabul qilinadi, intuitionistik mantiqda esa bu faqat amalda isbotlangan hollarda qabul qilinadi. Bu yondashuv bilish jarayonida insonning faol ishtirokini, intuitsiya va qurilish metodlarini muhim o‘rinlarga qo‘yadi.

Demak, mantiq fanining bu yo‘nalishlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi: biri haqiqat qiymatlarining ko‘pligini, ikkinchisi tajriba asosida umumlashtirishni, uchinchisi konstruktsiyani, to‘rtinchisi matematikani sof mantiqqa asoslashni, beshinchisi esa intuitsiyaga asoslangan isbotlarni markazga qo‘yadi.

Mantiq fanining obyekti va predmeti. Tafakkur – mantiq ilmining o‘rganish obyekti sifatida inson ongining eng yuqori shakli, bilish jarayonining markaziy bo‘g‘ini va mantiqiy faoliyatning poydevori hisoblanadi. Tafakkur orqali inson tashqi olamdagi hodisalar va narsalarning mohiyatini anglaydi, ular o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini, umumiylik va alohidalikni, zaruriyat va tasodifni ajratib oladi. Mantiq ilmi aynan tafakkurning qonunlari va shakllarini, fikrlashning to‘g‘ri va noto‘g‘ri usullarini o‘rganadi. Shu sababli tafakkur – mantiq fanining bosh obyekti, ya’ni mantiqiy tahlilning markazi bo‘lib xizmat qiladi. Tafakkur uch asosiy shaklda namoyon bo‘ladi: tushuncha, hukm va xulosa chiqarish. Tushuncha narsaning mohiyatini umumlashtirib ifodalaydi, hukm narsalar va hodisalar o‘rtasidagi aloqalarni tasdiqlaydi yoki inkor etadi, xulosa chiqarish esa mavjud bilimlardan yangi bilim olish imkonini beradi. Mantiq tafakkurni formal tuzilishi nuqtayi nazaridan ham, mazmuniy taraqqiyoti nuqtayi nazaridan ham o‘rganadi. Bir tomondan, fikrlarning tuzilishi, shakli va ifoda usullarini tahlil qilsa (formal mantiq), ikkinchi tomondan, tafakkurning rivojlanishi, harakatdagi qarama-qarshiliklarni hal etishi, yangi bilimga yo‘naltiruvchi xususiyatlarini ochib beradi (dialektik mantiq). Shu bilan birga, tafakkur mantiqning obyekti sifatida nafaqat nazariy jarayon sifatida, balki amaliy faoliyat bilan ham chambarchas bog‘langan holda ko‘riladi, chunki inson tafakkuri real hayotdagi muammolarni hal qilish, ilmiy kashfiyotlar qilish va texnologik rivojlanishni ta’minlash vositasi sifatida amal qiladi. Shunday qilib, tafakkur – mantiqning o‘rganish obyekti bo‘lib, u fikrlash jarayonining shakllari, qonunlari va usullarini tadqiq etish orqali inson bilish faoliyatining eng muhim jihatlarini ochib beradi.

Tafakkur – inson ongining eng murakkab va yuqori bosqichi bo‘lib, u bir qator asosiy xususiyatlarga ega. Birinchi navbatda, tafakkur **umumlashtiruvchi** xususiyatga ega. Inson alohida narsalar va hodisalarda ortiqcha detallarni chetga surib, ularning eng muhim, umumiy belgilarini ajratib oladi va umumiy tushunchalar hosil qiladi. Masalan, turli rang, shakl va kattalikdagi stollarni ko‘rganimizda, biz ularni “stol” degan umumiy tushuncha ostida

birlashtiramiz. Ikkinchi xususiyat – tafakkurning **vositali** bo‘lishidir. Inson bilimga bevosita sezgi orqali emas, balki boshqa bilimlarga tayangan holda, mulohaza va xulosalar orqali erishadi. Masalan, Yerning Quyosh atrofida aylanishini biz bevosita ko‘ra olmaymiz, lekin ilmiy dalillar orqali bilamiz. Uchinchi xususiyat – **tafakkurning abstraktlash va konkretlash** imkoniyatidir. Tafakkur murakkab hodisalarni umumlashtirib, ularning mohiyatini ajratadi (abstraksiya), keyin esa bu umumiylikni aniq voqelikda qayta tiklaydi (konkretlash). To‘rtinchi xususiyat – tafakkurning **bilvosita reallikka bog‘liqligi**. Inson o‘z fikrlashida tashqi olamni in’ikos qiladi, ya’ni fikr obyektiv voqelikdan uzilmagan holda shakllanadi. Beshinchi xususiyat – tafakkurning **til bilan chambarchas aloqadorligi**. Har qanday fikr so‘zlarda ifodalanadi, til tafakkurning moddiy shakli va asosiy vositasi hisoblanadi. Shuningdek, tafakkur **ijodiy** xususiyatga ega bo‘lib, u mavjud bilimlarni qayta ishlash, yangi g‘oyalar yaratish, kashfiyot va ixtirolarga yo‘l ochadi. Shu bilan birga, tafakkur **maqsadga yo‘naltirilgan va ongli** bo‘ladi, ya’ni inson o‘z fikrlash faoliyatini muayyan vazifalarni hal qilishga, haqiqatni topishga yoki amaliy muammolarni yechishga yo‘naltiradi. Nihoyat, tafakkur **ijtimoiy xususiyatga** ega, chunki insonning fikrlash qobiliyati jamiyatda shakllanadi va rivojlanadi, til, madaniyat, ta’lim va ijtimoiy muhit orqali boyiydi. Shu xususiyatlar majmui tafakkurni hayvonlarning instinktiv xatti-harakatidan tubdan ajratib turadi hamda uni insoniyatning ijtimoiy-madaniy taraqqiyoti va ilmiy bilish jarayonining poydevori sifatida belgilaydi.

Tafakkur shakllari: tushuncha, hukm (mulohaza), xulosa chiqarish.

Tushuncha – bu tajriba ma’lumotlarini umumlashtirish natijasidir. Tushuncha deb belgilar tizimiga asoslanib predmetni umumlashtiruvchi va ajratib ko‘rsatuvchi tafakkur shakliga aytiladi.

Belgilar deb predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning birbiriga o‘xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi. Belgilar muhim yoki nomuhim bo‘ladi. Predmet belgisining muhim yoki nomuhim bo‘lishi bilish vazifasiga va u bilan bog‘liq ravishda bizning predmetga qaysi jihatidan

yondashishimizga qarab ham belgilanadi. Xususan, bir munosabatda muhim bo'lmagan belgilar boshqa munosabatda muhim bo'lishi mumkin. Masalan, kishining individual layoqati uning qanday kasbni tanlashi uchun muhim bo'lsa, inson sifatida mavjud bo'lishi uchun u darajada muhim emas.

Tushuncha, hissiy bilish shakllaridan farqli o'laroq, inson miyasida to'g'ridan-to'g'ri aks etmaydi. U ma'lum bir mantiqiy usullardan foydalanilgan holda hosil qilinadi. Bu usullar taqqoslash, analiz, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirishlardan iborat.

Taqqoslash – narsalarni solishtirib, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash. Masalan, “daraxt” va “butani” solishtirish orqali ularning umumiyliigi va farqini ajratamiz.

Analiz – murakkab narsani uning tarkibiy qismlariga ajratish. Masalan, “inson” tushunchasini tahlil qilar ekanmiz, unda biologik, ijtimoiy va ruhiy belgilarni ko'ramiz.

Sintez – analiz natijasida ajratilgan belgilarni qayta birlashtirib, yaxlit bilimga keltirish. Masalan, “inson” tushunchasidagi biologik, ijtimoiy va ruhiy belgilarni birlashtirib, “inson – ongli, ijtimoiy mavjudot” degan umumiy ta'rifni hosil qilamiz.

Abstraksiyalash – ikkinchi darajali belgilarni chetga surib, asosiy belgini ajratish. Masalan, “uchburchak” tushunchasini shakllantirishda uning rangi yoki materiali emas, balki “uch tomonga ega bo'lishi” asosiy belgisi sifatida ajratiladi.

Umumlashtirish – bir nechta narsalardagi umumiy belgilarni yig'ib, umumiy tushuncha hosil qilish. Masalan, ot, sigir, qo'y kabi hayvonlarni birlashtirib “sut emizuvchilar” tushunchasiga kelamiz.

Demak, tushuncha inson tafakkurining hosilasi bo'lib, u hissiy bilishdan farqli ravishda mantiqiy operatsiyalar orqali shakllanadi. Shu sababli tushuncha – bilimning yuqori bosqichi hisoblanadi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi. **Tushunchaning mazmuni** – bu u ifodalayotgan narsa yoki hodisaning muhim va ajralmas belgilarining majmui hisoblanadi. Masalan, “inson” tushunchasining mazmuniga ong, nutq, mehnat qilish qobiliyati, ijtimoiy faoliyatga egalik kiradi. Demak, mazmun narsaning mohiyati va uning boshqa narsalardan farqlovchi sifatlarini ifodalaydi.

Tushunchaning hajmi esa, mazmunida ifodalangan belgilarni o‘zida mujassamlashtiruvchi barcha predmetlar yig‘indisini bildiradi. Masalan, “inson” tushunchasining hajmiga barcha odamlar – o‘tmishda yashagan, hozirgi zamonda yashayotgan va kelajakda yashaydigan kishilar kiradi.

Demak, mazmun narsaning sifat jihatidan qandayligini, hajm esa miqdor jihatidan qamrovini ifodalaydi. Mantiqda “mazmun va hajm o‘zaro bog‘liqdir” degan qoida mavjud: tushuncha mazmuni kengaysa, uning hajmi torayadi; aksincha, hajmi kengaysa, mazmuni qisqaradi. Masalan, “jonli mavjudot” tushunchasi hajm jihatidan keng bo‘lsa-da (unga barcha hayvonlar, qushlar, odamlar, baliqlar va h.k. kiradi), mazmuni torroq, chunki u faqat “nafas oladi, oziqlanadi, ko‘payadi” kabi umumiy belgilarni qamrab oladi. “Inson” tushunchasi esa hajm jihatidan kichikroq (faqat odamlar kiradi), biroq mazmuni kengroq, chunki u ong, nutq, ijtimoiy faoliyat kabi ko‘proq belgilarni o‘z ichiga oladi. Shu boisdan ham, tushunchaning mazmuni va hajmi tafakkurda mantiqiy umumlashtirish va abstraksiyalashning asosiy qonuniyatlarini belgilaydi hamda ilmiy bilishda obyektlarni to‘g‘ri tasniflash, tahlil qilish va tushuntirish imkonini beradi.

Tushunchaning turlari. Mantiqda tushunchalar mazmuni va hajmi bo‘yicha bir qancha turlarga bo‘linadilar. Xususan, hajmiga ko‘ra **yakka** va **umumiy** tushunchalar, mazmuni bo‘yicha **abstrakt** va **konkret** tushunchalarga bo‘linadi.

Yakka tushunchaning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. Masalan, “Mars planetasi yakka tushunchadir. Umumiy tushuncha predmetlar guruhini aks ettiradi. “Planeta” tushunchasi umumiy tushuncha hisoblanadi. Umumiy tushunchalarda aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan bo‘lishi mumkin. Masalan, “kimyoviy element” tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. “Yulduz» tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz.

Fikr yuritish jarayonida umumiy tushunchalar ayiruvchi va to‘plovchi tushunchalar tarzida bo‘lishi mumkin. Ayiruvchi tushuncha shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfning har bir predmetiga xosdir. To‘plovchi tushuncha

ham umumiy tushuncha bo'lib, u aks ettirgan belgilar shu umumiylikni tashkil etuvchi har bir predmetga taaluqli bo'lmaydi. Masalan, "konferensiya" – to'plovchi, "konferensiya ishtirokchisi" – ayiruvchi.

Mazmuni bo'yicha tushunchalar abstrakt va konkret tushunchalarga bo'linadi. Konkret tushunchalarda predmet o'zining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi. Abstrakt tushunchalarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. Masalan, "Inson" tushunchasi – konkret tushuncha, "Qahramonlik" (insonga xos xususiyatni aks ettiradi) tushunchasi abstrakt tushunchadir.

Mazmuni bo'yicha yana nisbatsiz va nisbatdosh tushunchalarni ham ajratish mumkin. Nisbatsiz tushunchalar nisbatan mustaqil, alohida mavjud bo'lgan predmetlarni aks ettiradi. "Davlat", "Badiiy asar" ana shunday tushunchalardir. Nisbatdosh tushunchalar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud bo'lishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. Masalan, "O'qituvchi" va "O'quvchi", "Ijobiy qahramon" va "Salbiy qahramon", "Sabab" va "Oqibat" tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Bazi hollarda ijobiy va salbiy tushunchalar ham farq qilinadi. Ijobiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinsa, salbiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos bo'lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. Masalan, "bilimli kishi", "vijdonli kishi" – ijobiy tushunchalar, "bilimsiz kishi", "vijdonsiz kishi" esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysilariga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir. Masalan, "talaba" – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, aniq, nisbatsiz, ijobiy tushuncha; "A. Navoiy nomli O'zbekiston davlat kutubxonasi" – yakka, to'plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Mulohaza (hukm) – bu tafakkur shakllaridan biri bo'lib, u orqali inson predmet va hodisalarning muhim belgilarini, ular o'rtasidagi munosabatlarni tasdiqlash yoki inkor etish yo'li bilan voqelikni aks ettiradi. Hukmning asosiy xususiyati shundaki, u

nafaqat predmetni idrok etadi, balki uning haqiqiy yoki xato ekanligini ham tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, “Agar yog‘ingarchilik bo‘lsa, yer nam bo‘ladi” degan mulohaza hodisalar o‘rtasidagi sababiy bog‘liqlikni ifodalaydi va insonning bilimini izchil shaklda mustahkamlaydi. Shu bois hukm bilish jarayonida alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u orqali inson faktlarni o‘zaro solishtiradi, ularni umumlashtiradi va ularning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini aniqlashga harakat qiladi. Mantiq fanida hukm tushunchasi tafakkurning nazariy va amaliy qirralarini rivojlantiruvchi muhim vosita sifatida qoraladi, chunki hukmlar bilimni tizimlashtirish, izchillik kiritish va voqelikni chuqurroq anglashga yordam beradi. Demak, mulohaza inson tafakkurining asosiy shakllaridan biri sifatida bilishning nazariy negizini tashkil etadi va haqiqatni aniqlash jarayonida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Mulohazalar tuzilishiga ko‘ra **oddiy** va **murakkab** bo‘ladi. **Oddiy mulohaza** tarkibidan yana bir mulohazani ajratib bo‘lmaydigan mulohazadir yoki bir subyekt va bir predikatdan tashkil topgan mulohazadir. Masalan:

“Yer dumaloqdir.”

“O‘zbekiston mustaqil davlatdir.”

“Suv 100°C da qaynaydi.”

Bu yerda har bir mulohaza bitta fikrni bildiradi va uni yana boshqa mustaqil mulohazalarga bo‘lish mumkin emas.

Tarkibidan ikki yoki undan ortiq mulohazani ajratish mumkin bo‘lgan mulohaza **murakkab mulohaza** deyiladi. Masalan:

“Quyosh chiqdi va havo isidi.” (ikki oddiy mulohaza: “Quyosh chiqdi”; “Havo isidi”).

“Agar yomg‘ir yog‘sa, yer nam bo‘ladi.” (ikki oddiy mulohaza sabab-oqibat bog‘langan: “Yomg‘ir yog‘di”; “Yer nam bo‘ladi”).

“Talaba darsga keldi yoki u kutubxonaga bordi.” (ikki ehtimoliy mulohaza: “Talaba darsga keldi”; “Talaba kutubxonaga bordi”).

Demak, oddiy mulohaza – bitta fikrni, murakkab mulohaza esa bir nechta fikrning mantiqiy bog‘liqligini ifodalaydi.

Oddiy mulohazalar ikki tamoyilga, yani miqdori va sifatiga ko‘ra tasniflanadi. Miqdoriga ko‘ra oddiy mulohazalar **yakka, umumiy va juziy** bo‘ladi.

Yakka mulohaza – faqat bitta predmet yoki hodisaga oid fikrni ifodalaydi. Bunday mulohazalarda subyekt bitta bo‘ladi va hukm faqat shu individual obyekt haqida beriladi. Masalan, “Alisher Navoiy buyuk shoir edi”, “O‘zbekiston Respublikasi mustaqil davlatdir”, “Yer Quyosh atrofida aylanadi” kabi mulohazalar yakka hukm hisoblanadi.

Umumiy mulohaza esa butun bir sinf yoki turkumga kiruvchi barcha predmetlarga taalluqli bo‘ladi. Bunda subyekt keng qamrovli bo‘lib, hukm “hamma”, “barcha” kabi umumlashtiruvchi so‘zlar orqali ifodalanadi. Masalan, “Barcha uchburchaklarning ichki burchaklari yig‘indisi 180° ga teng”, “Barcha metallar elektr tokini o‘tkazadi” kabi hukmlar umumiy mulohazaga misol bo‘ladi.

Juziy mulohaza esa predmetlarning hammasiga emas, balki faqat bir qismini qamrab oladi. Bunday hukmlar “ba‘zi”, “ayrim”, “ko‘pchilik” kabi so‘zlar yordamida ifodalanadi. Masalan, “Ba‘zi odamlar kitob o‘qishni yaxshi ko‘radi”, “Ayrim qushlar uchmaydi” (masalan, tuyaqush, pingvin), “Ko‘pchilik talabalar sport bilan shug‘ullanadi” kabi hukmlar juziy mulohazalarga kiradi.

Demak, yakka mulohaza individual predmetga, umumiy mulohaza butun sinfga, juziy mulohaza esa uning bir qismiga nisbatan fikr bildiradi.

Oddiy mulohazalar sifatiga ko‘ra, **tasdiq yoki inkor** mazmunga ega bo‘lishidir.

Tasdiq mulohaza – bu subyektga xos bo‘lgan belgini tasdiqlash, ya’ni predmet va predikat orasidagi aloqani mavjud deb ko‘rsatishdir. Masalan, “Suv suyuq modda hisoblanadi”, “Quyosh sharqdan chiqadi”, “Talabalar bilim oladi” kabi hukmlar predmetga xos belgini bor deb tasdiqlaydi. ***Inkor mulohaza*** esa, aksincha, subyektga taalluqli bo‘lgan belgini rad etadi, ya’ni predmet va predikat orasida aloqa yo‘qligini bildiradi. Masalan, “Osmonda ikki oy yo‘q”, “Barcha qushlar ucha olmaydi” (tuyaqush, pingvin misolida), “Metallar issiqlikni o‘tkazmaydi degan fikr noto‘g‘ri” kabi hukmlar inkoriy xarakterga ega.

Demak, oddiy mulohazalarning sifat jihatidan farqi shundaki, tasdiqiy hukmda mavjud aloqalar borligi e’tirof etilsa, inkoriy hukmda ular rad etiladi. Shu orqali tafakkur jarayonida inson

predmetlar haqidagi bilimlarini aniqroq, to'g'riroq shakllantiradi va mavjud bilimni tekshiradi.

Murakkab mulohazalar. Mulohaza tarkibidagi mantiqiy ega va/yoki mantiqiy kesimni ifodalovchi terminlar soni birdan ortiq bo'lsa, murakkab mulohaza deb ataladi. Murakkab mulohazalar «va», «yoki», «agar... unda» kabi mantiqiy bog'lamalar, inkor qilish va modal terminlarni qo'llash orqali ikki va undan ortiq oddiy mulohazalarning o'zaro birikishidan hosil bo'ladi. Mantiqiy bog'lovchisining mazmuniga ko'ra murakkab mulohazalar quyidagi asosiy turlarga bo'linadi: ***birlashtiruvchi (konyunktiv), ayiruvchi (dizyunktiv), shartli (implikativ), ekvivalent.***

Birlashtiruvchi (konyunktiv) mulohaza – bu ikki yoki undan ortiq oddiy hukmlarning birgalikda mavjudligini, ya'ni ularning hammasi bir vaqtda rost bo'lishini ifodalovchi mulohazadir. Bunday hukmlar odatda “va”, “ham”, “bir vaqtda”, “shu bilan birga” kabi bog'lovchilar yordamida tuziladi. Masalan, “Quyosh chiqdi va havo isidi”, “Talaba darsga keldi ham daftarini olib keldi”, “Kitob ham qimmat, ham foydali” kabi hukmlar konyunktiv mulohazalardir. Ularning mantiqiy mazmuni shundaki, agar tarkibidagi hukmlardan bittasi yolg'on bo'lsa, butun birlashtiruvchi mulohaza ham yolg'on bo'ladi; faqat barcha tarkibiy qismlar rost bo'lgandagina butun mulohaza ham rost bo'ladi. Masalan, “Havo issiq va yomg'ir yog'moqda” degan mulohazada agar havo issiq bo'lsa-yu, lekin yomg'ir yog'masa, u holda butun hukm yolg'on hisoblanadi. Demak, konyunktiv mulohaza voqelikdagi hodisalar birgalikda yuz berishini yoki predmetlarga xos belgilar bir vaqtda mavjud bo'lishini ifodalaydi hamda tafakkurda narsalar va hodisalar o'rtasidagi parallel, qo'shma munosabatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Ayiruvchi (dizyunktiv) mulohaza – bu ikki yoki undan ortiq hukmlardan kamida bittasining rost bo'lishini bildiruvchi murakkab mulohaza turidir. U odatda “yoki”, “yo”, “yoxud” kabi bog'lovchilar yordamida tuziladi. Dizyunktiv mulohazalar ikki xil bo'ladi: inklyuziv dizyunksiya (kamida bittasi rost bo'lsa, butun hukm rost) va eksklyuziv dizyunksiya (faqat bittasi rost bo'lsa, hukm rost, ikkalasi birgalikda rost bo'lishi mumkin emas). Masalan,

inklyuziv dizyunksiyaga: “Bugun yomg‘ir yog‘adi yoki quyosh charaqlaydi” degan hukmni olaylik. Agar yomg‘ir yog‘sa ham, quyosh chiqqan bo‘lsa ham, butun mulohaza rost hisoblanadi. Eksklyuziv dizyunksiyaga esa: “Talaba darsga keladi yoki kutubxonaga boradi” degan mulohazani misol keltirish mumkin. Bunda ikkala hukmning bir vaqtda rost bo‘lishi mumkin emas: u yoki darsga keladi, yoki kutubxonaga boradi. Demak, dizyunktiv mulohazalar tafakkurda bir necha imkoniyatdan bittasini yoki kamida bittasini rost deb tanlash imkonini beradi. Bu esa voqelikdagi turli vaziyatlarni ehtimoliylik, tanlov va muqobillik asosida aks ettirishga xizmat qiladi.

Shartli (implikativ) mulohaza – bu ikki hukm o‘rtasidagi shartlilik munosabatini ifodalovchi murakkab mulohaza turidir. U odatda “agar ... unda”, “shunda”, “bo‘lsa ... demak” kabi bog‘lovchilar yordamida tuziladi. Shartli mulohazada birinchi qism shart (antecedent), ikkinchi qism esa natija (konsekvent) deb ataladi. Masalan, “Agar yomg‘ir yog‘sa, yer nam bo‘ladi” mulohazasida “yomg‘ir yog‘sa” – shart, “yer nam bo‘ladi” – natijadir. Implikativ mulohazalarda asosiy qonun shuki: agar shart qismi rost bo‘lib, natija qismi yolg‘on bo‘lsa, butun mulohaza noto‘g‘ri bo‘ladi; qolgan barcha hollarda esa u rost deb hisoblanadi. Masalan, “Agar o‘quvchi yaxshi tayyorlansa, u imtihondan o‘tadi” degan hukmni olaylik. Agar o‘quvchi haqiqatan ham tayyorlangan bo‘lsa-yu, biroq imtihondan o‘tolmagan bo‘lsa, hukm yolg‘on bo‘ladi. Biroq agar o‘quvchi tayyorlanmagan bo‘lsa, natija qanday bo‘lishidan qat‘i nazar, hukm formalardan to‘g‘ri hisoblanadi, chunki shart bajarilmadi. Shunday qilib, shartli mulohaza tafakkurda sabab-oqibat, imkoniyat, shartlilik va mantiqiy izchillik munosabatlarini ifodalashga xizmat qiladi.

Ekvivalent mulohaza – bu ikki mulohazaning bir-biriga mantiqan tengligini, ya’ni ular faqat bir vaqtda rost yoki bir vaqtda yolg‘on bo‘lishini ifodalovchi murakkab hukmdir. Bunday mulohazalar odatda “agar va faqat agar”, “shunda va faqat shunda”, “faqat ... bo‘lgandagina ...” kabi bog‘lovchilar yordamida tuziladi. Masalan, “Son juft bo‘lsa va faqat bo‘lgandagina u 2 ga bo‘linadi” yoki “O‘quvchi darsga qatnashsa va faqat qatnashganidagina bilim

oladi” kabi hukmlar ekvivalent mulohazalardir. Ularning mohiyati shundaki, birinchi mulohaza rost bo‘lsa, ikkinchisi ham rost bo‘lishi shart, birinchi yolg‘on bo‘lsa, ikkinchisi ham yolg‘on bo‘ladi. Demak, ekvivalent mulohaza ikki tomonlama bog‘lanishni ifodalaydi va ular o‘zaro mantiqiy tenglik asosida bilimlarni yanada aniq va mukammal shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa chiqarish – bir va undan ortiq chin mulohazalardan malum qoidalar yordamida yangi bilimlarni keltirib chiqaruvchi tafakkur shaklidir.

Xulosa chiqarish asoslar, xulosa va asoslardan xulosaga o‘tish jarayonidan tashkil topadi. Bunda xulosa asoslari va xulosa ham o‘zaro mantiqan bog‘langan bo‘lishi shart. Bunday aloqadorlikning zarurligi xulosa chiqarish qoidalarida qayd qilingan bo‘ladi. Bu qoidalar buzilsa, to‘g‘ri xulosa kelib chiqmaydi.

Demak, xulosa chiqarishning tuzilishi uch elementdan iborat: xulosa asoslari, xulosa va mantiqiy ergashish (xulosa asoslarining o‘zaro mantiqiy aloqadorligi va xulosa asoslari bilan xulosaning mantiqiy aloqadorligi).

Xulosa chiqarish xulosaning chinlik darajasiga ko‘ra **zaruriy va ehtimoliy**; xulosa asoslarining soniga ko‘ra **bir asosli (bevosita) va ko‘p asosli (bavosita)**; fikrning harakat yo‘nalishiga ko‘ra **deduktiv, induktiv, analogiya** kabi turlarga bo‘linadi.

Zaruriy xulosa – asos mulohazalardan kelib chiqadigan, hech qanday shubha qoldirmaydigan qat’iy va chin bilimdir. Bunday xulosada mulohazalar orasidagi mantiqiy bog‘lanish aniq va isbotli bo‘ladi. Masalan, “Barcha odamlar o‘ladi. Sokrat odam. Demak, Sokrat ham o‘ladi.” Bu yerda xulosa zaruriydir, chunki u asos mulohazalardan mantiqan qat’iy kelib chiqadi.

Ehtimoliy xulosa esa, ma’lum mulohazalardan keltirib chiqarilgan bo‘lsa-da, uning to‘liq chin yoki yolg‘onligi kafolatlanmaydi, balki voqelik ehtimol darajasida ifodalanadi. Bunday xulosada umumiylik yoki ehtimollik unsuri kuchli bo‘ladi. Masalan, “Ko‘pchilik talabalar internetdan foydalanadi. Ali ham talaba. Demak, Ali internetdan foydalanishi mumkin.” Bu yerda xulosa to‘liq zaruriy emas, balki ehtimoliydir, chunki u ham rost, ham yolg‘on bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, zaruriy xulosa tafakkurda qat'iy va ishonchli bilim berar ekan, ehtimoliy xulosa esa bilimga taxminiy xarakter bag'ishlab, insonga keyingi izlanishlar uchun yo'l ochadi.

Bir asosli (bevosita) xulosa – faqat bitta mulohazadan kelib chiqadigan xulosadir. Bunda qo'shimcha asos talab qilinmaydi, balki mavjud mulohazadan to'g'ridan-to'g'ri yangi mulohaza chiqariladi. Masalan: “Badiiy kitoblarni o‘qish foydali. Demak, bu badiiy kitobni o‘qish ham foydalidir.” Bu yerda xulosa bevosita bitta asos mulohazadan chiqmoqda. Yoki: “Hech bir qush sut bermaydi. Demak, qarg‘a ham sut bermaydi.” Bu ham bevosita xulosadir.

Ko‘p asosli (bilvosita) xulosa esa bir nechta mulohazaga tayanib chiqariladi. Bunda xulosa olish uchun kamida ikki yoki undan ortiq asos zarur bo‘ladi. Masalan:

“Barcha metallar elektr tokini o‘tkazadi.”

“Mis – metall.”

Xulosa: “Mis elektr tokini o‘tkazadi.”

Shunday qilib, bevosita xulosa tez va sodda tarzda bilim beradi, bilvosita xulosa esa chuqurroq mantiqiy asoslashni talab qiladi va tafakkurning yanada kengroq imkoniyatlarini ochib beradi.

Deduktiv xulosa chiqarish – umumiy mulohazalardan yakka yoki xususiy xulosaga kelish usulidir. Deduksiya orqali inson umumiy qoidalarni alohida vaziyatlarga tatbiq etadi. Masalan:

“Barcha sayyoralar Quyosh atrofida aylanadi.”

“Yer – sayyora.”

Xulosa: “Yer Quyosh atrofida aylanadi.”

Bu usulda umumiy bilim asosida alohida hodisalar haqida aniq va zaruriy bilim olinadi. Deduksiya ko‘proq nazariy fanlarda, qonuniyatlarni alohida holatlarga qo‘llashda qo‘llaniladi.

Induktiv xulosa chiqarish – yakka yoki xususiy mulohazalardan umumiy xulosaga kelish usulidir. Induksiya orqali inson ko‘plab alohida hodisalarni kuzatadi va ularning umumiy qonuniyatlarini aniqlaydi. Masalan: “O‘qituvchi aytdi – mis elektr tokini o‘tkazadi; temir elektr tokini o‘tkazadi; alyuminiy ham elektr tokini o‘tkazadi. Demak, barcha metallar elektr tokini o‘tkazadi.” Bu xulosa induktivdir, chunki ayrim hollardan umumiy hukm

chiqarildi. Induksiya ko‘proq tajriba va kuzatishga asoslangan bilimlarni shakllantiradi.

Analogiya – o‘xshashlik asosida xulosa chiqarish usuli. Bunda biror narsa yoki hodisaga xos belgilarni boshqa narsa yoki hodisaga ko‘chirib, ular o‘rtasida o‘xshashlik asosida xulosa qilinadi. Masalan: “Yer – sayyora, uning yo‘ldoshi bor. Yupiter ham sayyora. Demak, Yupiterning ham yo‘ldoshlari bo‘lishi mumkin.” Yana bir misol: “Kitob bilim manbaidir, shuningdek, kompyuter ham bilim manbaidir.” Analogiya ko‘proq ilmiy taxminlar, gipotezalar yaratishda qo‘llanadi, biroq u doimiy zaruriy emas, balki ehtimoliy bilim beradi.

Formal mantiqning asosiy qonunlari. Ayniyat qonuni. Ayniyat qonuni aqliy mushohada yuritish jarayonida fikrning aniqligini ifodalaydi. Uning mazmuni quyidagicha: malum bir predmet haqida aytilgan aniq bir fikr ayni bir muhokama doirasida ayni bir vaqtda o‘z-o‘ziga tengdir. Uni “A-A dir” formulasi ifodalaydi. Muhokamaning aniqligi tamoyili fikr yuritish jarayonida qo‘llaniliyotgan terminlar, tushunchalar, mulohazalarning aniq manoga ega bo‘lishini, uning bir muhokama doirasida asossiz ravishda o‘zgartirilmasligini anglatadi.

Nozidlik qonuni. Nozidlik qonuni qarama-qarshi va zid mulohazalarga nisbatan qo‘llaniladi. Bunda qarama-qarshi mulohazalarning har ikkalasi ham bir vaqtda xato bo‘lishi mumkin. Ya’ni nozidlik qonuniga ko‘ra, biror narsa-hodisa haqidagi ikki qarama – qarshi ayni bir vaqtda va ayni bir nisbatda birdaniga chin bo‘la olmaydi (formulasi – “A ham B, ham B emas bo‘la olmaydi”)

Masalan:

Hamma faylasuflar notiqdir.

Hech bir faylasuf notiq emas.

Bu mulohazalardan birining xatoligidan ikkinchisining chinligi haqida xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Bunday holatda “Ba’zi faylasuflar notiqdir” degan uchinchi bir mulohaza chin hisoblanadi.

Uchinchisi istisno qonuni. Uchinchisi istisno qonuniga ko‘ra, narsa – odisaning mazmunini to‘la qamrab oluvchi ikki zid mulohazadan biri albatta, chin bo‘lib, ikkinchisi xatodir. Uchinchi

fikrning bo'lishi mumkin emas (formulasi – “A yoki V, yoki V emas”)

Agar, “Talaba imtihonda “a'lo” baho oldi” va “Talaba imtihonda “a'lo” baho olmadi” mulohazalarini tahlil qilsak, unda bu mulohazalardan biri chin, boshqasi xato, uchinchisiga o'rin yo'q ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki “yaxshi”, “o'rta” va “ikki” baholar – “a'lo” baho emas.

Toshkent – O'zbekistonning poytaxti.

Toshkent – O'zbekistonning poytaxti emas.

Aristotel mantiq fanining asoschisi

Aristotel mantiq fanining asoschisi emas.

Bu mulohazalar birgalikda chin ham, xato ham bo'la olmaydi. Ulardan biri chin, ikkinchisi xato, uchinchi mulohazaga o'rin yo'q.

Yetarli asos qonuni. Bu qonunga ko'ra, har qanday hukmni chin deb qabul qilish uchun u yetarli darajada asoslangan bo'lishi kerak. Ya'ni, inson biror fikrni ilgari surar ekan, uni dalil, isbot, tajriba yoki mantiqiy xulosalar bilan tasdiqlashi zarur. Shunchaki o'ylash yoki taxmin qilish hukmning chinligini kafolatlamaydi. Yetarli asos qonunining bu talabi quyidagi formula orqali ifodalanadi: “Agar V mavjud bo'lsa, uning asosi sifatida A ham mavjud”. Asoslarning yetarli darajada keltirilishini talab qiladi. Mantiqiy shaklda bu qonun “Har bir chin hukmning chinligini asoslaydigan sabab mavjud” tamoyiliga tayanadi. Masalan, “Yer Quyosh atrofida aylanadi” degan hukmni olaylik. Bu hukmning chinligi astronomik kuzatuvlar, ilmiy hisob-kitoblar va tajribalar bilan asoslanadi. Yoki “Havo issiq” degan hukmni olaylik: u faqat subyektiv his-tuyg'uga asoslanib emas, balki termometr ko'rsatkichiga tayanib chin deb qabul qilinishi mumkin. Demak, yetarli asos qonuni tafakkurdagi har bir xulosaning ishonchliligi va dalilliligi uchun xizmat qiladi, insonni asossiz fikrlash va noto'g'ri qarorlardan himoya qiladi.

Mantiq fanining nazariy va amaliy ahamiyati. Mantiq fani inson tafakkurini tartibga solish, bilimlarni chuqur anglash va to'g'ri xulosa chiqarishda beqiyos o'rin tutadi. Nazariy jihatdan mantiq tafakkur qonunlari, shakllari va usullarini o'rganib, ilmiy bilishning metodologik asosini yaratadi. U tushuncha, hukm, xulosa chiqarish

kabi tafakkur shakllarini tahlil qilib, bilim olish jarayonining ishonchliligini ta'minlaydi. Shu boisdan ham, mantiq barcha fanlar uchun umumiy metod bo'lib xizmat qiladi. Matematikada qat'iy dalillashni, falsafada nazariyani izchil ifodalashni, huquqshunoslikda adolatli qaror qabul qilishni, tabiiy fanlarda esa empirik kuzatishlarni umumiy qonuniyatlarga bog'lashni osonlashtiradi. Amaliy jihatdan esa mantiq insonni to'g'ri fikrlashga, mustaqil qaror qabul qilishga, o'z fikrini aniq, izchil va mantiqan asoslangan tarzda ifodalashga o'rgatadi. U turli munozaralarda dalil keltirish va xatoni aniqlash, noto'g'ri xulosalarni fosh etish, manipulyativ fikr yuritishdan himoyalaniish imkonini beradi. Shuningdek, mantiq texnika, informatika, tibbiyot, siyosat, pedagogika kabi amaliy sohalarda ham keng qo'llanadi. Masalan, zamonaviy matematik mantiq va algoritmlar axborot texnologiyalarining poydevorini tashkil etadi, huquqiy mantiq sud jarayonlarida haqiqatni aniqlash uchun zarur bo'ladi, pedagogik mantiq esa o'quv jarayonini samarali tashkil etishda qo'llanadi. Shu tarzda, mantiq fani nazariy bilimlar tizimini mustahkamlash bilan birga, amaliy hayotda ham insonning intellektual faoliyatini takomillashtiradigan, uni ongli, asosli va samarali fikrlashga yo'naltiradigan muhim fan sifatida o'z o'rnini egallaydi.

Tayanch so'zlar: Mantiq, logika, Nyaya maktabi, Ismlar maktabi, Eley falsafiy maktabi, mantiqiy paradokslar, formal mantiq, dialektik mantiq, matematik mantiq, ko'p qiymatli (ma'noli) mantiq, induktiv mantiq, konstruktiv mantiq, logitsizm, intuitsionistik mantiq, tafakkur shakllari, tushuncha, hukm (mulohaza), xulosa chiqarish, tushunchaning mazmuni va hajmi, tushunchaning turlari, yakka tushuncha, umumiy tushuncha, abstrakt tushuncha, konkret tushuncha, oddiy mulohaza, yakka mulohaza, umumiy mulohaza, juziy mulohaza, murakkab mulohaza, birlashtiruvchi (konyunktiv) mulohaza, ayiruvchi (dizyunktiv) mulohaza, shartli (implikativ) mulohaza, ekvivalent mulohaza, zaruriy xulosa, ehtimoliy xulosa, bir asosli (bevosita) xulosa, ko'p asosli (bavosita) xulosa, deduktiv xulosa chiqarish, induktiv xulosa

chiqarish, analogiya, ayniyat qonuni, nozidlik qonuni, uchinchi istisno qonuni, yetarli asos qonuni.

Nazorat savollari:

1. Mantiq fanining predmeti va uning boshqa fanlardan farqi nimada?
2. Mantiqning shakllanish tarixida qadimgi yunon mutafakkirlarining hissasi nimadan iborat?
3. Formal mantiq va dialektik mantiq o'rtasidagi farqlarni tushuntiring.
4. Ayniyat qonunining mazmuni va uning tafakkurdagi ahamiyatini izohlang.
5. Nozidlik qonuni nimani anglatadi va u qanday qo'llaniladi?
6. Uchinchi istisno qonunining mohiyatini tushuntiring.
7. Yetarli asos qonunining mazmuni va mantiqiy tafakkurdagi o'rni qanday?
8. Tushuncha va uning belgilari haqida ma'lumot bering.
9. Hukm va uning turlari haqida misollar bilan tushuntiring.
10. Xulosa chiqarish (deduksiya, induksiya va analogiya) usullarini izohlang.

8-MAVZU. JAMIYAT FALSAFASI

Reja:

1. Jamiyat tushunchasi va uning falsafiy talqini
2. Jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar dinamikasi
3. Jamiyatning asosiy sohalari va ularning o'zaro aloqadorligi
4. Jamiyat va shaxsning o'zaro munosabati (dialektik birligi)

Jamiyat tushunchasi. Jamiyat (lotincha: socium — “umumiy”, arabcha: jama'a — “jamo'a, birlashuv”) — kishilarning tarixan qaror topgan hamkorlik faoliyatlari majmui hisoblanadi. U insonlarning birgalikda yashash jarayonida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar, institutlar va qadriyatlar tizimidan iboratdir. Jamiyat shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uchun zarur muhit bo'lib, moddiy ishlab chiqarish, ma'naviy, siyosiy va ijtimoiy sohalarni o'z ichiga oladi. Shu boisdan ham u doimiy rivojlanishda bo'lgan murakkab ijtimoiy tizim sifatida qoraladi.

Jamiyat tushunchasini falsafiy nuqtayi nazardan turlicha izohlaydilar. Masalan, ijtimoiy-falsafiy ta'limotlarda jamiyatning kelib chiqishi haqida diniy, mifologik, idealistik va materialistik qarashlar mavjud. **Diniy-mifologik qarashlarda** jamiyat ilohiy iroda yoki kosmik tartibning mahsuli sifatida talqin qilinadi, ya'ni insonlarning birlashuvi Xudo tomonidan belgilangan tartib sifatida tushuntiriladi. **Materialistik yondashuvda** esa jamiyat insonlarning amaliy faoliyati, eng avvalo mehnat jarayoni natijasida yuzaga kelgani e'tirof etiladi. Shuningdek, mehnat ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi asosiy omil sifatida qoraladi. **Idealistik qarashlarda** esa jamiyatning asosiy manbai moddiy faoliyat emas, balki inson ongidagi g'oya, ruhiy birlik va axloqiy qadriyatlardir. Bunday yondashuvga ko'ra, jamiyatni vujudga keltiruvchi kuch — bu insoniyat ongida mavjud bo'lgan umumiy maqsad va g'oyalar bo'lib, ular moddiy hayotdan ustun turadi.

Antik falsafada jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar. Antik falsafada jamiyatning paydo bo'lishi masalasi inson tabiatini, ehtiyojlarini va ijtimoiy munosabatlarning mohiyatini tushuntirish orqali izohlangan. Ushbu davrda Sokrat, Platon va Aristotel kabi buyuk faylasuflar jamiyatni insonning tabiiy ehtiyojlaridan kelib

chiqadigan zarurat sifatida ko‘rib chiqqanlar. Ularning qarashlarida jamiyat adolat, axloqiylik, davlat va ijtimoiy birlik tushunchalari bilan bog‘liq holda talqin etilib, keyingi davr falsafiy tafakkuriga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Sokratning jamiyat haqidagi qarashlari asosan axloqiy tamoyillar va insonning ma’naviy kamolotiga tayanadi. U jamiyatning asosiy maqsadi odamlarning adolatli, ma’rifatli va ezgu fazilatlarga ega bo‘lib yashashini ta’minlash deb hisoblagan. Sokrat nazarida jamiyat faqat moddiy ehtiyojlarni qondirish uchun emas, balki insonlarning ma’naviy-axloqiy mukammallikka erishishi uchun zarur ijtimoiy muhitdir. U “bilim – ezgulikning asosi” degan g‘oyani ilgari surib, jamiyatning barqarorligi fuqarolarning axloqiy tarbiyasi va ongli faoliyatiga bog‘liq, deb ta’kidlagan. Sokrat fikricha, davlat va jamiyat tartibi insonlarning o‘zini-o‘zi bilishi, ichki dunyosini anglashidan boshlanadi. Shu bois u jamiyatning rivojlanishini ma’rifat va adolatga tayanadigan jarayon sifatida talqin etgan.

Platon (mil. avv. 427–347) antik falsafada jamiyat va davlat haqidagi eng mukammal ta’limotlardan birini yaratgan faylasufdir. U jamiyatni adolat va g‘oya tamoyillariga asoslangan holda tushuntiradi. Platonning fikricha, jamiyat odamlarning o‘z ehtiyojlarini yolg‘iz holda qondira olmasligidan kelib chiqadi, shuning uchun ular birlashib, o‘zaro hamkorlikda yashashga majbur bo‘ladilar. Uning mashhur “Davlat” asarida jamiyatning mukammal modeli bayon qilingan bo‘lib, unda jamiyat uch asosiy tabaqaga bo‘linadi: donishmand-faylasuflar (boshqaruvchilar), harbiylar (himoyachilar) va mehnatkashlar (dehqon, hunarmand, savdogarlar). Platon adolatni jamiyatning eng muhim asosi deb biladi; adolat shundaki, har bir tabaqa o‘ziga xos vazifani bajarishi va boshqa tabaqaning ishiga aralashmasligi kerak. Platonning nazariyasida jamiyatning mohiyati g‘oyaviy birlik va ma’naviy uyg‘unlikda ko‘riladi, ya’ni jamiyat moddiy manfaatlar emas, balki g‘oyalar va adolat tamoyili asosida yashashi lozim. Shu boisdan ham u haqiqiy davlatni *“faylasuf-podshoh”* boshqarishi kerak degan mashhur g‘oyani ilgari surgan.

Aristotelning jamiyat haqidagi qarashlari uning siyosiy va axloqiy ta'limotida muhim o'rin tutadi. U jamiyatni inson tabiatiga xos zarurat sifatida talqin qilib, "inson tabiatan ijtimoiy mavjudot (zoon politikon)" degan mashhur g'oyani ilgari suradi. Aristotel (miloddan avvalgi 384–322-yillar) nazarida inson yolg'iz holda mukammal hayot kechira olmaydi, u o'z ehtiyojlarini qondirish va ma'naviy kamolotga erishish uchun boshqalar bilan aloqada yashashi shart. Jamiyatning tabiiy rivojlanish bosqichlari sifatida u avval oilani, keyin qishloq jamoasini va nihoyat eng oliy shakl – polis (shahar-davlat)ni ko'rsatadi. Aristotel fikricha, polis inson hayotining eng yuksak shakli bo'lib, u nafaqat moddiy manfaatlarni, balki fuqarolarning adolat, axloq va siyosiy erkinlikka asoslangan hayot tarzini ta'minlaydi. Demak, Aristotel uchun jamiyat va davlat insonning tabiiy hayot shakli hamda uning ma'naviy-maqсадli faoliyatining eng yuqori ko'rinishidir.

O'rta asrda jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar. O'rta asr falsafasida jamiyatning paydo bo'lishi masalasi asosan diniy qarashlar ta'sirida izohlangan. Bu davr mutafakkirlari jamiyatni ilohiy irodaning mahsuli, insonlar o'rtasida tartib va uyg'unlikni ta'minlash uchun yaratilgan ijtimoiy tuzilma sifatida talqin qilganlar. Ayniqsa, xristianlikda Avreliy Avgustin, islom falsafasida Forobiy va Ibn Xaldun kabi mutafakkirlar jamiyatning kelib chiqishini diniy, axloqiy va siyosiy omillar bilan izohlab, uni ilohiy tartib va adolatga bog'lab sharhlaganlar.

O'rta asr falsafasida jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar diniy tafakkur va ilohiy dunyoqarashning kuchli ta'siri ostida shakllandi. Bu davr mutafakkirlari jamiyatni insonning tabiiy zarurati sifatida emas, balki Xudo tomonidan belgilangan tartib va ijtimoiy uyg'unlikning mahsuli sifatida talqin qildilar. G'arb falsafasida Avreliy Avgustin (354–430) jamiyatni ikki qutbda ko'rib chiqdi: "Xudoning shahri" ilohiy adolat va ruhiy komillikka asoslangan jamiyat bo'lsa, "dunyoviy shahar" insonlarning gunohkor tabiati tufayli yuzaga kelgan ijtimoiy tuzilmadir. Bu ta'limot jamiyatni diniy va ma'naviy qadriyatlar asosida talqin etishga zamin yaratdi. Sharq Uyg'onish davri falsafasida esa Forobiy (873–950) jamiyatni insonning baxt-saodatga erishishi

uchun zarur bo'lgan ijtimoiy tuzilma sifatida izohladi. Uning "Fozil shahar" haqidagi ta'limotida jamiyat mukammallikka donishmand va adolatli rahbar boshqaradigan davlat orqali erishadi, degan g'oya ilgari surildi. Ibn Sino ham jamiyatni insonning tabiiy ehtiyojlarini qondirish va bilimlarni rivojlantirish vositasi sifatida talqin qilib, uni ijtimoiy taraqqiyotning muhim shakli deb baholadi. Ibn Xaldun (1332–1406) esa jamiyat kelib chiqishini yanada real ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog'ladi: u jamiyatni inson ehtiyojlari, mehnat taqsimoti va xo'jalik faoliyatining natijasi sifatida talqin etdi. Ibn Xaldunning "asabiyya" nazariyasi jamiyatning shakllanishi va rivojlanishini birlashtiruvchi kuch — qabila, urug' va xalqlarning ijtimoiy birdamlik tuyg'usi orqali tushuntiradi. Shu bilan birga, o'rta asr mutafakkirlari jamiyatni nafaqat ilohiy irodaning mahsuli, balki insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondiruvchi tizim sifatida ham talqin etib, ijtimoiy hayotni diniy, axloqiy va siyosiy qadriyatlar bilan uzviy bog'lab izohlashga harakat qildilar.

Uyg'onish davrida jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar. Uyg'onish davri jamiyat haqidagi qarashlarda tub burilish yasadi. Bu davrda diniy-mafkuraviy cheklovlar asta-sekin susayib, inson va uning erkin faoliyati falsafaning markaziy masalasiga aylandi. Jamiyatning kelib chiqishi va rivojlanishi endi faqat ilohiy iroda bilan emas, balki insonning aqli, ijodiy kuchi, mehnati va tabiiy ehtiyojlari bilan izohlanadigan bo'ldi. Ayniqsa, Uyg'onish gumanistlari insonni ijtimoiy hayotning markaziga qo'yib, jamiyatni inson shaxsini rivojlantirish, uning qobiliyat va iste'dodlarini namoyon qilish maydoni sifatida ko'rsatdilar.

Bu borada Italiya Uyg'onish davri mutafakkirlari — Dante, Petrarka, Bokkachcho insonning erkinligi va axloqiy qadriyatini ulug'ladilar. Keyinchalik Nikola Makiavelli (1469–1527) jamiyat va davlat munosabatlariga siyosiy realizm nuqtayi nazaridan yondashib, insonning manfaatparast tabiati va hokimiyat uchun kurash jamiyatning shakllanishi va rivojida asosiy omillardan biri ekanini ta'kidladi. U davlat va jamiyatni diniy asosdan ajratib, ularni dunyoviy va amaliy siyosat tamoyillari asosida izohladi.

Uyg'onish davrida jamiyat haqidagi qarashlarda ilm-fan taraqqiyoti ham katta rol o'ynadi. Xususan, Kopernik, Galiley,

Brunoning koinot haqidagi kashfiyotlari jamiyatni ham tabiiy qonuniyatlar asosida tushunishga turtki berdi. Jamiyat endi o'zgaruvchan, dinamik tizim sifatida talqin qilina boshladi. Shu davr mutafakkirlari insonning tabiiy huquqlari, erkinligi va ijtimoiy tengligi haqidagi g'oyalarni ilgari surib, keyingi Yangi davr falsafasiga asos yaratdilar.

Shunday qilib, Uyg'onish davrida jamiyatning paydo bo'lishi diniy asosdan ko'ra insonning tabiiy ehtiyojlari, aqliy salohiyati va erkin faoliyatiga bog'lab tushuntirildi. Bu yondashuv jamiyatni ilohiy buyruq emas, balki inson faoliyatining mahsuli sifatida talqin qilishga olib keldi.

Yangi davr falsafasida jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar. Tomas Gobbs (1588–1679) Yangi davr falsafasida jamiyatning kelib chiqishi va uning mohiyatini tushuntirishda “ijtimoiy shartnoma” nazariyasini asoslab bergan mutafakkir hisoblanadi. Uning fikricha, insonning tabiiy holati “hammaning hamma bilan urushi”ga o'xshab, tartibsizlik, qo'rquv va zo'ravonlik muhitiga to'la bo'ladi. Bu sharoitda inson hayoti xavf ostida bo'lib, “inson inson uchun bo'ri” degan mashhur ibora bilan ifodalanadi. Shu sababli odamlar o'zaro kelishuv asosida tabiiy holatdan chiqib, jamiyatni tashkil etishga majbur bo'ladi. Gobbs nazarida, jamiyat ixtiyoriy ravishda tuzilgan “ijtimoiy shartnoma” asosida yuzaga keladi, bunda har bir inson o'z erkinligining bir qismini umumiy xavfsizlik va tartibni ta'minlash uchun markaziy hokimiyatga topshiradi. Bu hokimiyat “Leviafan” ramzi orqali ifodalanib, jamiyatda tinchlik va barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi. Demak, Gobbs uchun jamiyat tabiiy ehtiyojlardan emas, balki insonlarning o'z manfaatlarini himoya qilish, zo'ravonlik va betartiblikdan qochish istagidan kelib chiqadi. U jamiyatni insonning ongli ravishda qabul qilgan kelishuvi natijasida shakllangan ijtimoiy tuzilma sifatida talqin qilib, siyosiy hokimiyatning zarurligini nazariy asoslab berdi.

Jon Lokk (1632–1704) ijtimoiy shartnoma nazariyasining eng muhim namoyandalaridan biri bo'lib, uning jamiyat haqidagi qarashlari Tomas Gobbs ta'limotidan ancha farq qiladi. Lokk nazarida insonning tabiiy holati tartibsizlik va zo'ravonlikka to'la

emas, balki muayyan darajada tinch va erkinlikka asoslangan hayotdir. Inson tabiiy huquqlarga — hayot, erkinlik va mulk huquqlariga ega bo‘lib tug‘iladi. Biroq bu huquqlarni yakka tartibda himoya qilish qiyin bo‘lgani uchun odamlar o‘zaro kelishuv asosida jamiyatni tashkil etadilar. Demak, Lokk nazarida jamiyat ijtimoiy shartnoma orqali vujudga keladi, biroq bu shartnomada insonlar barcha huquqlarini emas, balki faqat ayrim vakolatlarini hokimiyatga topshiradi. Hokimiyatning asosiy vazifasi esa insonning tabiiy huquqlarini kafolatlash va ularni himoya qilishdir. Agar hukumat ushbu vazifani bajarmasa, xalq uni o‘zgartirish yoki hatto ag‘darish huquqiga ega. Shu jihatdan Lokk jamiyatni inson huquqlarini ta‘minlash vositasi sifatida ko‘rib, uni erkinlik va qonun ustuvorligiga asoslangan ijtimoiy tizim sifatida talqin etadi. Uning g‘oyalari keyinchalik liberalizm nazariyasining shakllanishi va demokratik jamiyat tushunchasining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi.

Jan-Jak Russo (1712–1778) ijtimoiy shartnoma nazariyasini yangi bosqichga ko‘targan faylasuflardan biridir. U Tomas Gobbs va Jon Lokkdan farqli ravishda insonning tabiiy holatini eng avvalo erkinlik va tenglikka asoslangan, oddiy va sokin hayot deb talqin qiladi. Russoning fikricha, inson tabiatan yaxshi, ammo xususiy mulkchilik va ijtimoiy tengsizlikning paydo bo‘lishi natijasida adolat buzilib, jamiyatda zulm, zo‘ravonlik va notenglik kuchaygan. Shu sababli, insonlar tabiiy holatdan chiqib, yangi ijtimoiy tartibni o‘rnatish uchun o‘zaro “ijtimoiy shartnoma” tuzishga majbur bo‘ladi. Biroq Russo nazarida bu shartnoma nafaqat hokimiyatni tashkil etish, balki umumiy irodani shakllantirishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Uningcha, haqiqiy jamiyat har bir a‘zo manfaatini umumiy manfaat bilan uyg‘unlashtira olgan holda yashaydi, davlat esa fuqarolarning umumiy irodasini ifodalashi shart. Agar hukumat umumiy irodaga zid ish tutsa, xalq uni rad etish huquqiga ega. Shu bois Russo jamiyatni erkinlik, tenglik va umumiy irodaga asoslangan adolatli tuzilma sifatida talqin qilib, keyinchalik inqilobiy g‘oyalarning shakllanishiga va demokratiya nazariyasining rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Ijtimoiy shartnoma nazariyasining asosiy namoyandalari bo'lgan Tomas Gobbs, Jon Lokk va Jan-Jak Russo jamiyatning kelib chiqishini turlicha izohlashgan bo'lsada, ularning qarashlari umumiy jihatdan insonning tabiiy holatdan chiqib, kelishuv asosida jamiyat va davlatni barpo etishi g'oyasiga asoslanadi.

Umuman olganda, Gobbs jamiyatni xavfsizlikni ta'minlash vositasi, Lokk uni tabiiy huquqlarni himoya qilish mexanizmi, Russo esa umumiy iroda va tenglikni qaror toptirish tizimi sifatida talqin etadi. Shu bois, ularning qarashlari ijtimoiy shartnoma nazariyasining turli qirralarini yoritib, keyinchalik siyosiy falsafa, huquq nazariyasi va demokratiya g'oyalarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Eng yangi davr falsafasida jamiyatning paydo bo'lishiga oid qarashlar. Ogyust Kont (1798–1857) – fransuz faylasufi, sotsiologiya fanining asoschisi va pozitivizm yo'nalishining yaratuvchisi sifatida tarixga kirgan. Uning asosiy g'oyasi shundan iboratki, jamiyatni tushunishda falsafiy taxminlar va diniy izohlar emas, balki aniq ilmiy metodlarga tayanish zarur. Shu boisdan u insoniyat tafakkuri va jamiyat rivojlanishini *“uch bosqich”*ga bo'lib tushuntirdi. Bular quyidagicha:

Teologik bosqich – odamlar jamiyatdagi hodisalarni xudo, ilohiy kuchlar va mo'jizalar bilan izohlashadi. Bu davrda diniy tasavvurlar hukmron bo'lib, ijtimoiy hayot ham ilohiy qonunlarga bo'ysundiriladi.

Metafizik bosqich – jamiyat hodisalari mavhum tushunchalar orqali talqin qilinadi. Masalan, tabiat, huquq, erkinlik kabi tushunchalar asosida ijtimoiy hayotni tushuntirish kuchayadi. Bu bosqichda falsafiy umumlashtirishlar ustuvor bo'ladi.

Pozitiv bosqich – jamiyatni tushuntirishda aniq ilmiy tadqiqotlar va kuzatuvlardan foydalaniladi. Bu bosqichda ilm-fan, tajriba va tahlil asosiy metod sifatida shakllanadi.

Kontning nazarida, jamiyat biologik organizmga o'xshaydi: qanday qilib tirik organizmning har bir a'zosi umumiy hayotiy faoliyatni ta'minlasa, jamiyatning har bir qismi – siyosiy institutlar, iqtisodiy tizim, oilaviy munosabatlar, diniy qadriyatlar ham jamiyatning barqarorligini ta'minlaydi. Shu boisdan ham Kont

jamiyatni yaxlit murakkab tizim sifatida ko'rdi. U bu tizimni ilmiy asosda o'rganish uchun yangi fan – sotsiologiyani yaratdi va uni “jamiyat haqidagi fanlarning fani” deb atadi.

Shu tarzda, Ogyust Kontning qarashlari jamiyatni ilmiy asosda tadqiq qilishning metodologik poydevorini yaratdi va sotsiologiyaning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Gerbert Spenser (1820–1903) – ingliz faylasufi va sotsiolog, evolyutsion sotsiologiyaning asoschilaridan biri bo'lib, jamiyatni tabiatdagi rivojlanish qonuniyatlari asosida tushuntirishga uringan. Uning asosiy g'oyasi – jamiyat ham biologik organizm kabi uzluksiz rivojlanib boruvchi murakkab tizimdir. Spenser Darvin evolyutsiya nazariyasidan ilhomlanib, ijtimoiy hodisalarni “kuchlilar yashab qoladi” tamoyili orqali izohlagan. Unga ko'ra, jamiyatning rivojlanishi oddiy ijtimoiy uyushmalardan murakkab davlat va ijtimoiy institutlarga bo'lgan jarayondir.

Spenser jamiyatni ikki asosiy turga ajratdi:

Harbiy (yopiq) jamiyat – bu turdagi jamiyatda markazlashgan boshqaruv, intizom va davlatning mutlaq nazorati kuchli bo'ladi.

Sanoat (ochiq) jamiyat – bunda erkinlik, shaxsiy tashabbus, bozor munosabatlari va demokratik tamoyillar ustuvor bo'ladi.

Uning fikricha, jamiyat rivojlanishi harbiy tuzumdan sanoat tuzumiga o'tish orqali amalga oshadi. Spenser, shuningdek, jamiyatdagi turli institutlarni (davlat, din, iqtisodiyot, oilaviy munosabatlar) tirik organizmning a'zolariga o'xshatib, ularning har biri o'z funksiyasi orqali butun tizimning barqarorligini ta'minlashini ta'kidladi.

Spenserning qarashlari ijtimoiy hayotga biologik analogiyalarni olib kirgani va evolyutsion tamoyillarni ijtimoiy fanlarga tatbiq etgani bilan ahamiyatlidir. Bu yondashuv keyingi davrda nafaqat sotsiologiyada, balki siyosatshunoslik va iqtisodiy nazariyalarda ham muhim ta'sir ko'rsatdi.

Emil Dyurkgeym (1858–1917) – fransuz faylasufi va sotsiolog, zamonaviy sotsiologiya fanining asoschilaridan biri. U jamiyatni tushuntirishda “ijtimoiy faktlar” tushunchasini ilgari surdi. Dyurkgeymning ta'kidlashicha, jamiyatni tashkil etuvchi hodisalar (qonunlar, urf-odatlar, an'analar, axloqiy me'yorlar) alohida shaxs

ongidan tashqarida mavjud bo'lib, ular mustaqil kuch sifatida inson xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatadi. Demak, jamiyatni tushunish uchun uni shaxslar yig'indisiga kamaytirib bo'lmaydi; aksincha, jamiyatning o'ziga xos obyektiv qonuniyatlarini o'rganish zarur.

Dyurkgeym, shuningdek, ijtimoiy birdamlik tushunchasini ishlab chiqqan. U ikki xil birdamlikni ajratdi:

Mexanik birdamlik – ibtidoiy jamiyatlarga xos bo'lib, unda odamlar o'xshash faoliyat bilan shug'ullanishlari tufayli jamiyat yaxlit ko'rinishga ega bo'ladi.

Organik birdamlik – rivojlangan, murakkab jamiyatlarga xos bo'lib, unda shaxslar o'zaro farqlangan mehnat faoliyatlari orqali bir-biriga bog'lanadilar.

Shu tariqa, Dyurkgeym jamiyatni ilmiy asosda tahlil qilishda obyektiv metodologiyani ishlab chiqqan va sotsiologiyani mustaqil fan sifatida shakllantirishda ulkan hissa qo'shgan.

Karl Popper (1902–1994) – avstriyalik-britaniyalik faylasuf, ilmiy bilish nazariyasi va ijtimoiy falsafaga katta hissa qo'shgan mutafakkir. U jamiyatni tushunishda ochiq jamiyat va yopiq jamiyat tushunchalarini ishlab chiqdi. Poppening fikricha, yopiq jamiyatlarda an'ana, mif, dogma va qat'iy mafkuralar hukmron bo'ladi, shaxs erkinligi cheklanadi va ijtimoiy rivojlanish sustlashadi. Ochiq jamiyat esa erkin fikr, tanqidiy tafakkur, ilm-fan, demokratiya va inson huquqlariga asoslanadi. Bunda jamiyat o'z xatolarini tan olib, ulardan saboq chiqara oladi.

Poppening nazarida, jamiyatni ilmiy asosda tushuntirishda mutlaq tarixiy qonuniyatlarni qidirish xato hisoblanadi. U tarixiy determinizm va “tarixiy bashorat” g'oyalarini tanqid qildi. Uningcha, jamiyat doimo ochiq jarayonda, tanqid va tajribalar orqali rivojlanadi. Shu boisdan ham u ijtimoiy nazariyalarni hamisha sinovdan o'tkazish va tanqidiy tahlil qilish zarurligini ta'kidladi.

Popper jamiyatni yaxshilashning eng muhim yo'li sifatida “bosqichma-bosqich ijtimoiy islohotlar”ni ilgari surdi. U inqilobiy, keskin o'zgarishlardan ko'ra, asta-sekinlik bilan, tajriba va tanqid orqali ijtimoiy tizimlarni rivojlantirish tarafdori edi.

Shunday qilib, Karl Popper jamiyatni dinamik, ochiq va tanqidiy tafakkur asosida rivojlanadigan tizim sifatida talqin etdi.

Uning qarashlari XX asr falsafasida demokratiya, erkinlik va ochiq jamiyat tushunchalarini shakllantirishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etdi.

Alvin Toffler (1928–2016) – amerikalik faylasuf, futurist va ijtimoiy nazariyachi bo'lib, jamiyat rivojini texnologik va ijtimoiy o'zgarishlar asosida tahlil qilgan. U zamonaviy jamiyatni postindustrial davrga o'tish jarayoni bilan izohlashga urindi va **“to'liqlar” nazariyasi** bilan mashhur.

Tofflarning fikricha, insoniyat tarixi **uch asosiy ijtimoiy to'liq**ga bo'linadi:

Birinchi to'liq – agrar jamiyat – asosan qishloq xo'jaligiga asoslangan, yer va tabiat resurslariga bog'liq jamiyat turi. Ushbu davrda inson faoliyati ko'proq tirikchilik va mahalliy jamoalar bilan bog'liq bo'lgan.

Ikkinchi to'liq – industrial jamiyat – sanoat inqilobi natijasida paydo bo'lgan jamiyat. Fabrikalar, massaviy ishlab chiqarish, texnologik rivojlanish va markazlashgan davlat institutlari ustuvor bo'ladi. Shu davrda jamiyat tezkor rivojlanish va urbanizatsiyaga yuz tutadi.

Uchinchi to'liq – postindustrial yoki axborot jamiyati – bu davrda iqtisodiyot va jamiyatning asosiy resurslari ma'lumot, bilim va texnologiyaga aylangan. Shaxslar, tashkilotlar va butun jamiyat axborot va bilimga tayanib qarorlar qabul qiladi, global kommunikatsiya tizimlari rivojlanadi.

Tofflarning nazarida, har bir to'liq jamiyatning tuzilishi, ijtimoiy institutlar, mehnat taqsimoti va inson hayot tarzi jihatidan tub burilishlar keltirib chiqaradi. U zamonaviy jamiyatni tezkor o'zgaruvchan, murakkab va global integratsiyalashgan tizim sifatida talqin qiladi. Shu bilan birga, Toffler texnologik va ijtimoiy o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan iqlim o'zgarishlari, mehnat bozori, siyosiy tizimlar va madaniyatdagi muammolarni ham tahlil qiladi.

Shu jihatdan Tofflarning qarashlari eng yangi davr falsafasida jamiyatni dinamik, texnologik rivojlanishga bog'liq va bilimga asoslangan tizim sifatida tushunishga xizmat qiladi. Uning

“to‘lqinlar” nazariyasi postindustrial jamiyat va axborot jamiyatini tahlil qilishda asosiy konseptual vosita hisoblanadi.

Alohida qayd etish lozim, ijtimoiy falsafa va sotsiologiya jamiyatni o‘rganishda yetakchi fanlar hisoblanadi. Ijtimoiy falsafa jamiyatning eng umumiy mohiyati, ijtimoiy borliq va ijtimoiy ongning o‘zaro aloqasi, jamiyat va shaxs dialektikasi, ijtimoiy taraqqiyotning umumiy qonuniyatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, jamiyat tushunchasi insoniyat borlig‘ining eng murakkab shakli sifatida talqin qilinadi. Chunki jamiyat faqatgina odamlarning jismoniy birlashuvi emas, balki ularning ongli faoliyati, maqsadlari, qadriyatlari va g‘oyalari orqali shakllanadigan ijtimoiy tizimdir. Shu bilan birga, ijtimoiy falsafada jamiyatning ahamiyati, avvalo, uning umumiy qonuniyatlarini anglashda namoyon bo‘ladi. Masalan, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi dialektik aloqalar, ijtimoiy borliq va ijtimoiy ongning o‘zaro ta’siri, ijtimoiy taraqqiyotning ichki sabablarini tushuntirish ijtimoiy falsafaning asosiy vazifalaridandir.

Demak, ijtimoiy falsafada jamiyatni tushuntirishda uni shunchaki odamlarning yig‘indisi sifatida emas, balki ular orasidagi ko‘p qirrali munosabatlar, ijtimoiy aloqalar va institutlar majmui sifatida qarash muhimdir. Jamiyat insoniyatning mavjud bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan barcha shart-sharoitlarni yaratadi. Moddiy ishlab chiqarish, mehnat taqsimoti, siyosiy boshqaruv, axloqiy va huquqiy me’yorlar, ilm-fan, din, san’at va madaniyat unsurlari shular jumlasidandir. Demak, jamiyat moddiy va ma’naviy hayotning uyg‘unlashuvi hamda siyosiy va ijtimoiy aloqalar asosida faoliyat ko‘rsatadi.

Sotsiologik nuqtayi nazardan esa jamiyat tushunchasi yanada aniqroq ko‘rinishda ishlatiladi. Sotsiologiyada jamiyat deganda, ma’lum bir xalq, millat yoki davlat doirasida shakllangan ijtimoiy tuzilma, ijtimoiy institutlar va ularning faoliyati tushuniladi. Sotsiologiyaning vazifasi jamiyatdagi ijtimoiy guruhlar, tabaqalar, institutlar, jarayonlar va ularning o‘zaro aloqadorligini tadqiq etishdir. Masalan, oilaning jamiyatdagi o‘rni, siyosiy institutlarning faoliyati, ijtimoiy tabaqlanish, migratsiya jarayonlari yoki axborot texnologiyalarining jamiyat hayotiga ta’siri kabi masalalar sotsiologiyaning asosiy tadqiqot obyektidir.

Demak, sotsiologiya jamiyatni konkret ijtimoiy tizim sifatida o'rganib, undagi ijtimoiy institutlar, guruhlar, tabaqalar, jarayonlar va munosabatlarni tadqiq etadi. Shu boisdan ham, ijtimoiy falsafa jamiyatni nazariy-abstrakt darajada anglash imkonini bersa, sotsiologiya uni amaliy va empirik tadqiqotlar orqali yoritadi. Natijada bu ikki fan jamiyatni to'laqonli anglashda bir-birini to'ldiradi.

Shunday qilib, ijtimoiy falsafa jamiyatni umumiy va universal tushuncha sifatida talqin etishda namoyon bo'lsa, sotsiologiya jamiyatning konkret ijtimoiy jarayonlarini tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Bu ikki yondashuv bir-birini to'ldirib, jamiyatni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Jamiyatning asosiy belgilari ham bor. Birinchidan, jamiyat o'z-o'zini qayta ishlab chiqaradigan, ya'ni yangi avlodni tarbiyalaydigan va o'z hayotiy faoliyatini davom ettiradigan yaxlit tizimdir. Ikkinchidan, jamiyat murakkab ijtimoiy tuzilishga ega bo'lib, unda turli tabaqalar, ijtimoiy guruhlar, millatlar, davlat institutlari, jamoa va oilalar mavjud. Uchinchidan, jamiyat o'zini tartibga soluvchi mexanizmlarga ega. Xususan, huquq, axloq, urf-odat, an'ana, diniy me'yorlar kabi qadriyatlar insonlarning xatti-harakatlarini boshqarib turadi.

Demak, jamiyat — bu insoniyatning tarixiy zaruriy birlashuvi, ijtimoiy munosabatlar va aloqalar tizimi, shaxsning rivojlanishi va faoliyatini ta'minlovchi muhitdir. U doimo harakatda, rivojlanishda bo'lib, turli bosqichlarni bosib o'tadi va o'zgarib boradi. Shunday ekan, jamiyatni falsafiy tahlil qilish insonning mohiyatini, uning shaxs sifatida shakllanish jarayonini, hamda insoniyatning kelajagi yo'nalishlarini anglashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyatning asosiy sohalari va ularning o'zaro aloqadorligi.
Jamiyatning iqtisodiy sohasi jamiyatning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ishlab chiqarish, taqsimlash, almashish va iste'mol jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu soha insonlarning moddiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi va jamiyatning barqarorligi hamda rivojlanishining asosiy omili hisoblanadi. Iqtisodiy soha bir nechta asosiy elementlardan iborat: ishlab chiqarish vositalari va resurslar, mehnat kuchi, ishlab chiqarish jarayoni, mahsulot va

xizmatlar. Shu bilan birga, u iqtisodiy institutlar orqali tashkil etiladi – korxonalar, banklar, moliya tizimi, bozor mexanizmlari, soliq tizimi va boshqa iqtisodiy mexanizmlar.

Iqtisodiy sohaning faoliyati jamiyatning boshqa sohalari bilan uzviy bog‘liq. Masalan, siyosiy soha iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi qonun va normativ hujjatlarni ishlab chiqadi; ijtimoiy soha mehnat bozoridagi talab va taklifga, bandlik darajasiga va ijtimoiy barqarorlikka ta’sir ko‘rsatadi; ma’naviy soha esa iqtisodiy faoliyatning samaradorligi va etik me’yorlarini shakllantiradi.

Shuningdek, iqtisodiy soha jamiyatning rivojlanish bosqichlarini belgilaydi: agrar, sanoat va postindustrial jamiyatlarda ishlab chiqarish vositalari, texnologiya va mehnat taqsimoti turlicha bo‘lib, bu jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va siyosiy institutlariga bevosita ta’sir qiladi. Iqtisodiy faoliyatning samarali tashkil etilishi jamiyatda farovonlik, ish o‘rinlari, resurslarning teng taqsimlanishi va aholining hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu bois, iqtisodiy soha jamiyatni barqaror rivojlantirishda, turli sohalar o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Jamiyatning ma’naviy sohasi – insonlarning ongini, dunyoqarashini, qadriyat va e’tiqod tizimini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy soha hisoblanadi. Bu soha ilm-fan, ta’lim, madaniyat, san’at, diniy e’tiqodlar, axloqiy me’yorlar va ideologiyalarni o‘z ichiga oladi. Ma’naviy soha jamiyatda insonlarning ijtimoiy ongini rivojlantiradi, ularning axloqiy va madaniy qadriyatlarini belgilaydi hamda shaxsning jamiyatdagi faoliyatini yo‘naltiradi. Shu bois, ma’naviy soha jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, birligi va rivojlanishi uchun asosiy omillardan biridir.

Ma’naviy sohaning tarkibiy elementlari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bir-birini to‘ldiradi: ta’lim inson bilim va ko‘nikmalarini shakllantirsa, ilm-fan jamiyatni rivojlantiruvchi innovatsiyalarni ilgari suradi; madaniyat va san’at esa insonlarning estetik va hissiy dunyosini boyitadi, diniy e’tiqodlar va axloqiy me’yorlar esa jamiyatdagi odob-axloq, ijtimoiy normativlarni mustahkamlaydi.

Ma’naviy soha boshqa ijtimoiy sohalar bilan ham uzviy bog‘liq. Masalan, siyosiy soha ma’naviy qadriyatlar va ideologiyalar orqali fuqarolarning ijtimoiy ongini shakllantiradi; iqtisodiy soha esa

odamlarning moddiy faoliyati bilan bir qatorda ularning axloqiy va madaniy qadriyatlariga ta'sir qiladi; ijtimoiy soha esa oilaviy, etnik va guruhliy qadriyatlarni mustahkamlash orqali jamiyatning birligini ta'minlaydi.

Shunday qilib, ma'naviy soha jamiyatning rivojlanishida, shaxsning madaniy va axloqiy shakllanishida, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi va boshqa sohalar bilan uzviy bog'liq holda jamiyatning umumiy funksiyasini amalga oshiradi.

Jamiyatning siyosiy sohasi jamiyatning hokimiyat va boshqaruv tizimini tashkil etuvchi asosiy sohalardan biri hisoblanadi. Bu soha davlat institutlari, siyosiy partiyalar, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari, sud tizimi hamda siyosiy jarayonlar orqali jamiyatni boshqarish va tartibga solish funksiyasini bajaradi. Siyosiy soha jamiyatning ijtimoiy tartibotini saqlash, nizolarni hal qilish, adolatni ta'minlash va umumiy resurslarni boshqarish orqali uning barqarorligini ta'minlaydi.

Siyosiy sohaning faoliyati boshqa ijtimoiy sohalar bilan uzviy bog'liq. Masalan, iqtisodiy soha siyosiy qarorlar orqali tartibga solinadi – soliq, moliya va ishlab chiqarish tizimlari davlat siyosati bilan belgilanadi; ma'naviy soha siyosiy institutlar orqali ideologik va axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda ishtirok etadi; ijtimoiy soha esa jamiyatdagi turli guruhlar va qatlamlarning siyosiy ishtirokini ta'minlaydi va hokimiyat bilan munosabatini belgilaydi.

Shuningdek, siyosiy soha jamiyatning rivojlanish bosqichlarini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Demokratik, avtoritar yoki totalitar tuzumlar jamiyatning iqtisodiy, ma'naviy va ijtimoiy jarayonlariga bevosita ta'sir qiladi. Shu bois, siyosiy soha jamiyatni boshqarish va rivojlantirish, barqarorlikni saqlash va boshqa sohalar bilan muvozanatni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Jamiyatning ijtimoiy sohasi – bu jamiyatdagi insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar va guruhlar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy sohalardan biridir. U oilaviy, jinsiy, etnik, yosh va boshqa ijtimoiy guruhlararo aloqalarni o'rganadi va ularni muvofiqlashtiradi. Ijtimoiy soha shuningdek, mehnat taqsimoti, bandlik, ijtimoiy barqarorlik va aholi turmush darajasi kabi masalalarni ham o'z ichiga oladi. Shu bois, u jamiyatning barqaror

ishlashi va shaxslarning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Ijtimoiy soha boshqa asosiy sohalar bilan uzviy bog'liq. Masalan, iqtisodiy soha ish o'rirlari va resurslarni taqsimlash orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlasa, siyosiy soha ijtimoiy tizimlarni tartibga soluvchi qonun va normativlarni ishlab chiqadi; ma'naviy soha esa ijtimoiy ong, axloqiy qadriyatlar va madaniy an'analarga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy sohaning rivojlanishi jamiyatning umumiy farovonligi va barqarorligi uchun zarur bo'lgan ijtimoiy muvozanatni yaratadi.

Jamiyat va shaxsning o'zaro munosabati (dialektik birligi). Shaxs jamiyatning faol a'zosi sifatida nafaqat o'z individual xatti-harakatlari va qarorlari bilan, balki turli ijtimoiy institutlar, guruhlar va madaniy tizimlar bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Jamiyat shaxsni o'zining ijtimoiy, axloqiy va madaniy me'yorlari orqali shakllantiradi, o'rgatadi va ijtimoiylashtiradi. Shu bilan birga, shaxs jamiyatning barqarorligi, rivojlanishi va yangilanishi uchun faol hissa qo'shadi.

Shaxsning jamiyatdagi roli ko'p qirrali va murakkabdir. U iqtisodiy faoliyatda resurslarni ishlab chiqarish va taqsimlash, mehnat jarayonida samarali ishlash orqali jamiyatning moddiy bazasini mustahkamlaydi. Siyosiy sohada shaxs davlatning qonuniy va institutsional tizimlarida ishtirok etib, jamiyat boshqaruvi, demokratik qarorlar qabul qilinishida va ijtimoiy adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ma'naviy va madaniy sohalarda shaxs ilm-fan, san'at, ta'lim va diniy qadriyatlar orqali jamiyatning ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shadi, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantiradi. Ijtimoiy sohada esa shaxs oilaviy, etnik, yosh va boshqa guruhlar bilan munosabatlarda ijtimoiy barqarorlikni saqlash va jamiyat ichidagi ijtimoiy muvozanatni ta'minlashda faol ishtirok etadi.

Shaxs jamiyatga shunchaki ta'sir ko'rsatuvchi emas, balki uni shakllantiruvchi va yangilovchi omil sifatida qaraladi. Shu bois, shaxsning bilim, kreativlik, ijtimoiy faollik va axloqiy mas'uliyati jamiyatning rivojlanishida, ijtimoiy institutlar va me'yorlarning takomillashtirilishida bevosita ahamiyatga ega. Shaxs va jamiyat

o'rtasidagi munosabat dinamik, uzviy va dialektik bo'lib, jamiyat shaxsni shakllantiradi, shaxs esa jamiyatni yangilaydi va rivojlantiradi.

Jamiyat shaxsni ijtimoiy me'yorlar, qonunlar, axloqiy qadriyatlar, madaniy an'analar va ta'lim-tarbiyaviy jarayonlar orqali shakllantiradi, uni ijtimoiylashtiradi va jamiyat hayotida faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Shu bilan birga, shaxs ham jamiyatning rivojlanishi, barqarorligi va yangilanishi uchun faol hissa qo'shadi, yangi g'oya, texnologiya yoki madaniy tendentsiyalarni yaratadi, ijtimoiy institutlar va normativ tizimlarni takomillashtiradi.

Jamiyat va shaxs o'rtasidagi ta'sir ikki tomonlama jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bir tomondan, jamiyat shaxsning xulq-atvori, qarorlari va dunyoqarashini shakllantiradi, unga ijtimoiy identifikatsiya va qabul qilish tizimini taqdim etadi. Boshqa tomondan, shaxs jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy jarayonlarga ta'sir qilishi, ularni yangilashi va takomillashtirishi orqali jamiyatni rivojlantiradi. Masalan, shaxsning ilmiy kashfiyotlari, ijodiy ishlari yoki ijtimoiy faolligi jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy sohalarini o'zgartirishi mumkin.

Shuningdek, shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir ijtimoiy normalar va individual erkinlikning muvozanati orqali amalga oshadi. Shaxs o'z qarorlarida erkin bo'lsa-da, u jamiyatning axloqiy va ijtimoiy me'yorlariga bo'ysunadi. Shu bilan birga, jamiyat shaxsning ijodiy va tanqidiy faoliyati orqali yangilanadi. Shu sababli, jamiyat va shaxs o'zaro ta'siri dinamik, uzviy va dialektik jarayon sifatida qaraladi, ularning har biri ikkinchisiz rivojlana olmaydi va bir-birini shakllantiruvchi tizim bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiylashuv jarayoni – shaxsning jamiyatga integratsiyalanishi, uning ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar, qoidalar va institutlar bilan moslashishi jarayoni bo'lib, ijtimoiy falsafa va sotsiologiyada markaziy ahamiyatga ega. Bu jarayon orqali shaxs jamiyatning faol a'zosi sifatida shakllanadi, uning xatti-harakatlari, dunyoqarashi, axloqiy va madaniy qadriyatlari ijtimoiy muhit bilan uyg'unlashadi. Ijtimoiylashuv jarayoni bolalikdan boshlanadi. Jumladan, bola oilaviy, ta'lim, maktab va madaniy muhit orqali

ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtiradi, shaxsiy xatti-harakatlarini jamiyat qabul qiladigan normativlarga moslashtiradi.

Shaxsning ijtimoiylashuvi ikki asosiy yo'nalishda rivojlanadi. Birinchisi, ijtimoiy nazorat va me'yorlarga moslashuv, ya'ni shaxs o'z xatti-harakatlarini jamiyatning qabul qilgan qoidalari va me'yorlariga muvofiqlashtiradi. Ikkinchisi, ijtimoiy faoliyat va ijtimoiy hissa, ya'ni shaxs jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va madaniy jarayonlarida faol ishtirok etib, uni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Shu bilan birga, ijtimoiylashuv jarayoni shaxsning individual xususiyatlari, bilim va kreativligi bilan boyitiladi, bu esa jamiyatning yangilanishi va ijtimoiy institutlarning takomillashishiga imkon yaratadi.

Alohida qayd etish lozim, bugungi axborotlashgan jamiyatda shaxs masalasi eng dolzarb masalalardan biridir. Raqamli jamiyat sharoitida shaxsning o'rni bir nechta asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Birinchidan, axborot resurslarini boshqarish va yaratish, ya'ni shaxs bilim, ma'lumot va texnologiyalarni ishlab chiqarishda va ulardan foydalangan holda jamiyatni rivojlantirishda faol rol o'ynaydi. Ikkinchidan, ijtimoiy muloqot, ya'ni shaxs onlayn va raqamli platformalarda boshqa shaxslar, guruhlar va institutlar bilan o'zaro aloqada bo'lib, jamiyatdagi qarorlar, trendlar va madaniy jarayonlarga ta'sir qiladi. Uchinchidan, shaxsiy va ijtimoiy mas'uliyat, ya'ni shaxsning axborot vositalaridan foydalanishda etik me'yorlar va qonuniy qoidalarini hurmat qilishi, noto'g'ri yoki zararli ma'lumotlarning tarqalishini kamaytirishda ishtirok etishi.

Demak, shaxs va jamiyat o'rtasidagi uzviy dialektik munosabat raqamli davrda yanada dinamik va murakkab tus oladi. Chunki, shaxs jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy jarayonlariga bevosita ta'sir qiluvchi, yangi ijtimoiy institutlar, madaniy trendlar va axborot maydonlarini shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu boisdan ham, axborotlashuv va raqamli jamiyat sharoitida shaxsning roli jamiyatning barqarorligi, rivojlanishi va global integratsiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb qiladi.

Tayanch soʻzlar: Jamiyat tushunchasi, diniy-mifologik qarashlar, materialistik yondashuv, idealistik yondashuv, “ijtimoiy shartnoma” nazariyasi, ochiq jamiyat, yopiq jamiyat, “toʻlqinlar” nazariyasi, jamiyatning iqtisodiy sohasi, jamiyatning maʼnaviy sohasi, jamiyatning siyosiy sohasi, jamiyatning ijtimoiy sohasi, jamiyat va shaxsning oʻzaro munosabati, ijtimoiylashuv jarayoni.

Nazorat savollari:

1. Jamiyat tushunchasini falsafiy nuqtayi nazardan izohlang.
2. Jamiyatni diniy, mifologik, idealistik va materialistik yondashuvlar nuqtai nazaridan taʼriflang.
3. Antik davr faylasuflari (Sokrat, Platon, Aristotel) jamiyatning kelib chiqishi haqidagi qarashlarini taqqoslang.
4. Tomas Gobbs va Jon Lokkning ijtimoiy shartnoma nazariyalarini tahlil qiling.
5. Eng yangi davr faylasuflarining (O.Kont, G.Spenser, E.Dyurkgeym, K.Popper, A.Toffler) jamiyat haqidagi qarashlarini qisqacha taqqoslang.
6. Sotsiologiya va ijtimoiy falsafa jamiyatni oʻrganishda qanday farqlar va oʻxshashliklarga ega?
7. Jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, maʼnaviy va ijtimoiy sohalarini tavsiflang va ularning oʻzaro bogʻliqligini tushuntiring.
8. Jamiyat va shaxs oʻzaro taʼsiri qanday dialektik jarayon orqali amalga oshadi?
9. Ijtimoiylashuv jarayonini izohlang va uning shaxs shakllanishidagi ahamiyatini yoritib bering.
10. Axborotlashuv va raqamli jamiyat sharoitida shaxsning jamiyatdagi oʻrni qanday oʻzgaradi?

9-MAVZU. TARIX FALSAFASI, SIVILIZATSIYA VA MADANIYAT

Reja:

1. Tarix falsafasi tushunchasi, uning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari
2. Sivilizatsiya tushunchasi va uning mohiyati
3. Madaniyat tushunchasi va uning falsafiy talqini

Tarix falsafasi tushunchasi. Tarix falsafasi falsafaning alohida sohasi bo'lib, u tarixiy jarayonlarning umumiy qonuniyatlarini, insoniyatning taraqqiyot yo'nalishini, tarixiy voqealar va hodisalar ortida yashiringan chuqur mohiyatni anglash bilan shug'ullanadi. Oddiy tarixshunoslik ma'lum davr voqealarini bayon qilish, sanalarni qayd etish, shaxslar faoliyatini tasvirlash bilan cheklansa, tarix falsafasi mazkur voqealar ortida qanday sabablar, umumiy tamoyillar, obyektiv qonuniyatlar yotganini ochib beradi. U insoniyatning tarixiy yo'li bevosita qanday kechganini emas, balki nega shunday kechganini tushuntirishga urinadi.

Tarix falsafasi qadimdan mavjud bo'lgan tarixni anglashga intilishning yuqori, falsafiy darajasidir. Qadimgi Sharq mamlakatlarida tarix hodisalari ko'pincha diniy-mifologik tarzda talqin qilingan, insoniyatning taqdiri oliy kuchlar irodasi bilan izohlangan. Qadimgi Yunon mutafakkirlari esa tarixga sababiy bog'lanishlar nuqtayi nazaridan qarashga harakat qildilar. O'rta asrlar davrida tarix asosan teologik ruhda, xususan Avreliy Avgustin tomonidan "Xudo bilan insoniyatning muloqoti" sifatida izohlandi. Yangi davrga kelib tarix falsafasi alohida ilmiy sohaga aylandi. Gegel, Volter, Marks kabi mutafakkirlar insoniyat tarixini izohlashda falsafiy yondashuvni tizimli asoslab berdilar. Masalan, Gegel tarixni "Erkinlik g'oyasining taraqqiyoti" sifatida ko'rgan bo'lsa, Marks uni "iqtisodiy munosabatlar va sinfiy kurashlar" natijasida yuzaga kelgan jarayon sifatida tushuntirgan.

Tarix falsafasining predmeti nihoyatda keng bo'lib, u bir necha asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi. Birinchidan, tarixiy jarayonlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlash – ya'ni jamiyat taraqqiyoti qanday asosiy sabablar ta'sirida rivojlanishini ko'rsatib

berishdir. Ikkinchidan, tarixning maqsadini tushuntirish, insoniyat taraqqiyotining qanday umumiy yo‘nalishga ega ekanini izohlashdir. Uchinchidan, tarixda zaruriyat va tasodif masalasi ham tarix falsafasining doimiy muammosidir. To‘rtinchidan, turli sivilizatsiyalar, xalqlar va madaniyatlarning o‘ziga xos yo‘nalishlarini qiyosiy tahlil qilish ham tarix falsafasining predmeti sanaladi. Shu bilan birga, tarix falsafasi turli mafkuralar va g‘oyalar tarixni qanday shakllantirishini ham o‘rganadi.

Tarix falsafasi o‘z predmeti doirasida turli tushunchalardan foydalanadi. Xususan, tarixiy zaruriyat va tasodif, progress va regress, qonuniyat, madaniyat va sivilizatsiya kabi kategoriyalar ana shular jumlasidandir. Ularni tahlil etish orqali tarix falsafasi tarixiy jarayonning mazmunini yanada chuqurroq tushuntiradi. Masalan, tarixda ayrim hodisalar zaruriy bo‘lib, ular jamiyat taraqqiyotining obyektiv oqimi sifatida yuzaga chiqadi, ayrimlari esa tasodifiy ko‘rinishlarga ega. Shu bilan birga, tarix falsafasi progress – ya’ni jamiyatning oldinga intilishi va regress – ya’ni orqaga ketish jarayonlarini ham izohlaydi.

Tarix falsafasida qo‘llaniladigan metodlar ham xilma-xildir. Dialektik metod tarixiy voqealarni ziddiyatli, o‘zaro bog‘liq, doimiy rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rsa, materialistik yondashuv iqtisodiy omillarni birlamchi sabab sifatida baholaydi. Sivilizatsion yondashuv esa turli sivilizatsiyalarning o‘ziga xos rivojlanish yo‘llarini qiyosiy tahlil qiladi. Shuningdek, kulturologik metod tarixiy jarayonlarda madaniyatni asosiy mezon sifatida ko‘rsatadi.

Tarix falsafasi nazariy jihatdan insoniyat tarixining mohiyatini anglash, uning rivojlanish qonuniyatlarini tushunish va kelajakni bashorat qilish imkonini beradi. Amaliy jihatdan esa siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy qarorlar qabul qilishda tarixiy tajribadan foydalanishga yordam beradi. Bundan tashqari, ma’naviy-ma’rifiy jihatdan u xalq va millat ongida tarixiy xotira, milliy g‘urur, o‘zligini anglash va kelajakka ishonch tuyg‘ularini shakllantiradi.

Demak, tarix falsafasi insoniyatning o‘tmish, hozirgi va kelajak yo‘lini yaxlit jarayon sifatida ko‘rib chiqadi. U oddiy tarixiy faktlarni emas, balki ularning ortidagi mohiyat va mazmunni o‘rganadi. Shuning uchun ham tarix falsafasi jamiyatni to‘g‘ri

anglash, insoniyat taraqqiyotini tushunish va kelajakka ilmiy asoslangan qarash bilan yondashish uchun zarur bo'lgan fan sohasidir.

Tarix falsafasining rivojlanish bosqichlari.

Qadimgi davr. Tarix falsafasining dastlabki shakllanish bosqichlari qadimgi sivilizatsiyalarda vujudga kelgan bo'lib, bu davrda insoniyat o'z o'tmishini anglashga, voqealar sababini tushuntirishga va ular ortida yashiringan umumiy qonuniyatlarni topishga uringan. Qadimgi davr tarixiy tafakkuri bugungi zamonaviy ilmiy falsafaga qaraganda ko'proq mifologik va diniy shaklda bo'lgan. Biroq aynan shu davr tarixiy tafakkur keyinchalik falsafiy yondashuvning shakllanishiga zamin yaratdi.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyalari – Misr, Mesopotamiya, Hindiston va Xitoyda tarixiy hodisalar ko'proq diniy-mifologik ruhda talqin qilindi. Masalan, qadimgi Misrda fir'avnlarning faoliyati, davlat qurilishi, urushlar va ijtimoiy voqealar ilohiy kuchlar irodasi bilan bog'lab tushuntirilgan. Mesopotamiyada esa tarixiy hodisalar xudolar o'rtasidagi kurashlar va insoniyatga berilgan jazolar shaklida ko'rsatilgan. Qadimgi Hindistonda vaqt tsiklik tarzda – tug'ilish, yashash, halokat va qayta tug'ilish jarayoni sifatida talqin etildi. Qadimgi Xitoyda esa tarixiy jarayonlar osmon irodasiga bo'ysunuvchi “dao” qonuni bilan izohlandi. Bu yondashuvlar ilmiy darajada bo'lmagan bo'lsa-da, tarixiy voqealarni umumiy qonuniyatlarga bog'lashga bo'lgan dastlabki urinishlar edi.

Qadimgi Yunon falsafasi tarix falsafasining haqiqiy shakllanish bosqichini boshlab berdi. Yunon mutafakkirlari tarixiy voqealarni mifologiyadan ajratib, ularni sabab-oqibat bog'lanishlari orqali tushuntirishga harakat qildilar. Gerodot (mil. avv. V asr) “tarix otasi” sifatida tarixiy voqealarni qayd etish bilan cheklanmay, ularning sabablarini ham izohlashga urindi. Fukidid (mil. avv. V asr) esa tarixiy voqealarni insoniy qarorlar, siyosiy manfaatlar, davlatlararo munosabatlar orqali tushuntirdi. Polibiy esa tarixda “tsiklik rivojlanish nazariyasi”ni ishlab chiqib, davlatlarning paydo bo'lishi, gullab-yashnashi va inqirozini muayyan qonuniyatga bo'ysundirgan.

Qadimgi Yunon mutafakkirlaridan farqli o'laroq, qadimgi Rim davri tarixiy tafakkurda amaliy yondashuv kuchaydi. Rim tarixchilari – Sallustiy, Tatsit – tarixni ko'proq davlatni boshqarish tajribasini o'rganish, siyosiy va huquqiy saboqlar chiqarish vositasi sifatida ko'rdilar. Ularning asarlarida tarix davlatni barqarorlashtirish va kelajak avlodlarga ibrat berish maqsadida yozilgan. Bu yondashuv tarix falsafasida “amaliy tarix” an'anasini boshlab berdi.

Qadimgi davrda tarix falsafasining shakllanishi jarayonida ikki asosiy tendensiyaning ko'rish mumkin. Birinchisi – mifologik-diniy yondashuv, bunda tarix voqealari ilohiy iroda yoki osmon qonunlariga bog'lab tushuntirilgan. Ikkinchisi – falsafiy-oqilona yondashuv, bunda tarix hodisalari inson faoliyati, siyosiy voqelik, jamiyat taraqqiyoti bilan izohlangan. Aynan ikkinchi yo'nalish keyinchalik tarix falsafasining mustaqil sohaga aylanishiga asos bo'ldi.

Shu tarzda, qadimgi davr tarix falsafasining shakllanish bosqichi insoniyat tafakkurida tarixiy voqealarni tasodifiy hodisalar sifatida emas, balki umumiy qonuniyatlarga bo'ysunuvchi jarayon sifatida ko'rishga imkon berdi. Bu davrda vujudga kelgan tarixiy tafakkur unsurlari keyinchalik o'rta asr va yangi davr falsafiy maktablari tomonidan yanada rivojlantirildi.

O'rta asr. O'rta asrlarda tarix falsafasi asosan diniy–teologik dunyoqarash asosida rivojlandi. Bu davrda tarixni tushuntirishda asosiy mezon sifatida Xudoning irodasi, ilohiy kuchlar va diniy qoidalar markaziy o'ringa qo'yildi. Antik davrdagi oqilona, falsafiy izohlar asta-sekin diniy talqinlar bilan almashtirildi. Shu sababli insoniyatning o'tmishi va kelajagi “ilohiy reja” doirasida tushuntirildi. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Xristian dunyoqarashi. O'rta asr G'arbiy Yevropasida tarix falsafasi xristianlik asosida rivojlandi. Avliyo Avreliy Avgustin (354–430) bu borada eng mashhur mutafakkir bo'ldi. Uning “Xudoning shahri haqida” asarida tarix “insoniyat bilan Xudo o'rtasidagi muloqot jarayoni” sifatida talqin qilindi. Avgustin tarixni ikki shaharga bo'ldi: “Xudoning shahri” (ilohiylikka intilgan adolatli hayot) va “Yer shahri” (nafs va zulm hukmron bo'lgan

dunyo). Uning fikricha, tarix – bu Xudoning insoniyatni gunohdan poklab, qutqarish sari olib borish jarayoni. Shunday qilib, tarixning maqsadi va mazmuni diniy teleologiyaga – ya’ni “Xudoning rejasi”ga bog‘lab tushuntirildi.

2. Islom olamida tarixiy-falsafiy qarashlar. O‘rta asrlarda musulmon sharqida ham tarix falsafasiga oid qimmatli g‘oyalar shakllandi. Qur‘on va hadislar tarixiy voqealarni ilohiy saboqlar sifatida talqin qilib, ularni ma’naviy va axloqiy xulosa chiqarish manbai deb ko‘rsatdi. Ayniqsa, buyuk mutafakkir Ibn Xaldun (1332–1406) tarix falsafasining poydevorini mustahkamlagan olim sifatida mashhur. Uning “Muqaddima” asarida tarixiy voqealar sababiy bog‘lanish asosida tahlil qilinib, jamiyat rivojida iqtisodiy hayot, ijtimoiy tuzilmalar va siyosiy omillarning o‘rni ko‘rsatildi. Ibn Xaldun tarixni faqat voqealar yig‘indisi emas, balki jamiyat taraqqiyotining qonuniyatlari mavjud jarayon sifatida izohlagan. U davlatlarning tug‘ilishi, gullab-yashnashi va inqirozini “asabiyya” (qabila birdamligi) tushunchasi orqali tushuntirib bergan. Bu g‘oya keyingi Yevropa tarix falsafasiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

3. Sharqdagi boshqa tarixiy qarashlar. Islom olamidan tashqari, Xitoy va Hindiston falsafiy an‘analari ham tarixni o‘ziga xos talqin qilgan. Xitoyda Konfutsiy (mil. avv. VI–V asr) va uning izdoshlari tarixni axloqiy saboq sifatida ko‘rgan bo‘lsalar, o‘rta asrlarda bu an‘ana davom etdi. Tarix hukmdorlarning axloqiy faoliyatiga baho berish vositasi bo‘ldi. Hindistonda esa vaqt va tarixni “tsiklik” tarzda tushunish davom etdi: tug‘ilish, yashash, halokat va qayta tug‘ilish jarayoni uzluksiz takrorlanib boradi, degan qarash hukmron bo‘ldi.

O‘rta asrlarda tarix falsafasi asosan diniy dunyoqarash doirasida shakllandi. Bu davrda tarix voqealari diniy teleologiya va ilohiy iroda bilan bog‘liq tarzda tushuntirilgan bo‘lsa-da, ayni paytda jamiyat taraqqiyoti, davlatlarning o‘sishi va inqirozi, inson faoliyati bilan bog‘liq nazariyalar ham paydo bo‘ldi. Shu jihatdan, o‘rta asr tarixiy-falsafiy tafakkuri keyingi davrlarda – Uyg‘onish va Yangi davr falsafasi uchun muhim zamin hozirlagan.

Uyg‘onish davri. Uyg‘onish davri. tarix falsafasi taraqqiyotida burilish davri bo‘ldi. Bu davrda insoniyat qadimgi yunon va rim

madaniy merosiga qaytdi, diniy-teologik dunyoqarash o'rnini insonparvarlik, erkin tafakkur va ilmiy izlanish egallay boshladi. Diniy izohlar chekinib, inson va uning faoliyati, jamiyat hayoti va madaniyat taraqqiyoti markazga chiqdi. Endilikda tarix voqealari ilohiy iroda bilan emas, balki inson faoliyati, siyosiy qarorlar, iqtisodiy omillar va madaniy qadriyatlar bilan izohlandi.

Uyg'onish davrida gumanizm falsafasi tarixga bo'lgan munosabatni o'zgartirdi. Gumanist olimlar insonning erkinligi, uning yaratuvchan kuchi va jamiyatdagi faol roli tarixiy jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi ekanini ta'kidladilar.

Uyg'onish davrida tarixiy qarashlarda realizm va tanqidiy tafakkur ham kuchaydi. Tarixchilar voqealarni afsonaviy emas, balki dalillarga tayangan holda yozishga intildilar. Masalan, italiyalik mutafakkir Nikkolo Makiavelli (1469–1527) tarixni siyosiy jarayonlar bilan bog'lab tushuntirdi. Uning "Hukmdor" asarida tarixiy voqealar davlat manfaatlari, siyosiy hokimiyat va inson xatti-harakatlari asosida izohlandi. Makiavelli diniy omillarni emas, balki siyosiy real voqelikni tarixning harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko'rsatdi. Bu yondashuv keyinchalik tarix falsafasining siyosiy nazariyalar bilan chambarchas bog'lanishiga sabab bo'ldi.

Shu bilan birga, Uyg'onish davrida san'at va madaniyat tarixga qarashlarni boyitdi. Buyuk rassomlar va olimlar (Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Rafael, Kopernik) o'z asarlarida insonning yaratuvchan kuchini ulug'ladilar. Bu esa tarixni jamiyatning ilm-fan va madaniyat orqali oldinga intilishi sifatida tushunishga olib keldi. Tarix falsafasi ilk bor insoniyat taraqqiyotini progressiv jarayon deb izohlashga qadam qo'ydi.

Demak, Uyg'onish davri tarix falsafasida inson markaziy o'ringa chiqdi. Diniy talqinlar asta-sekinlik bilan chekinib, insonparvarlik, siyosiy realizm va ilmiy qarashlar kuchaydi. Bu davrda shakllangan g'oyalar keyinchalik Yangi davr tarix falsafasining rivojlanishi uchun muhim zamin yaratdi.

Yangi davr. Yangi davr tarix falsafasining taraqqiyotida keskin burilish bosqichi bo'ldi. Bu davrda tabiiy fanlarning rivojlanishi, ilmiy tafakkurning kuchayishi va ma'rifatparvarlik harakatining kengayishi tarixga bo'lgan munosabatni tubdan o'zgartirdi.

Endilikda tarix diniy va mifologik asoslarda emas, balki ilmiy va ratsional nuqtayi nazardan izohlanishga harakat qilindi. Insoniyatning o‘tmishi va kelajagini tushuntirishda falsafiy tafakkur markazga chiqdi, tarix jarayonlari umumiy qonuniyatlarga bo‘ysunuvchi obyektiv hodisa sifatida talqin qilindi.

Yangi davr tarix falsafasining shakllanishida birinchi navbatda ma’rifatparvarlik g‘oyalari muhim rol o‘ynadi. Ma’rifatparvarlar insonni ongli mavjudot sifatida tarixiy taraqqiyotning bosh subyekti deb bildilar. Masalan, ingliz faylasufi F.Bekon va fransuz mutafakkiri R.Dekart ilmiy tafakkurni tarixni tushuntirishning asosi deb ko‘rsatdilar. Ular tabiatdagi kabi tarixda ham sabab–oqibat bog‘lanishlari mavjudligini ta’kidladilar. Shu bilan tarix falsafasida ilmiylik va oqilona tahlil kuchaydi.

XVII asrda fransuz mutafakkiri Boduen de Kurtene va italyan faylasufi Jambattista Viko tarixni falsafiy tahlil qilishda yangi qarashlarni ilgari surdilar. Ayniqsa, Viko “Yangi fan” asarida insoniyat tarixining tsiklik rivojlanish nazariyasini ishlab chiqdi. Unga ko‘ra, jamiyat tarixida uch bosqich – ilohiy davr, qahramonlik davri va insoniy davr mavjud bo‘lib, ular takrorlanib turadi. Bu qarash tarix falsafasiga yangi ilmiy asos olib kirdi.

XVIII asrda ma’rifatparvar mutafakkirlar tarixni progress g‘oyasi asosida talqin qila boshladilar. Masalan, fransuz faylasufi Sharl Lui Monteskye “Qonunlar ruhi haqida” asarida tarixiy taraqqiyotni iqlim, geografiya va ijtimoiy sharoit bilan izohladi. U davlatlarning siyosiy tizimi va qonunlari tarixiy rivojlanish bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. Yana bir buyuk mutafakkir Volter esa tarixni insoniyat madaniyati va ma’rifatining yuksalishi sifatida tushuntirdi. U tarixiy voqealarni diniy asosda emas, balki inson tafakkuri va madaniy taraqqiyot asosida izohlashga intildi.

Nemis faylasufi Immanuil Kant tarix falsafasini yanada chuqurroq nazariy asosda ishlab chiqdi. U tarixni insoniyatning aql-idrok asosida erkinlik sari borishi sifatida tushuntirdi. Kantga ko‘ra, tarix – bu insoniyatning oqilona tartib va axloqiy jamiyat sari qadam tashlashi jarayonidir. Uning fikricha, tarixda ilohiy iroda emas, balki insoniy aql hal qiluvchi o‘rinni egallaydi.

Demak, Yangi davr tarix falsafasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ldi. Birinchidan, tarix diniy izohlardan ajratildi va ilmiy-ratsional asosda tushuntirila boshlandi. Ikkinchidan, tarixda progress, erkinlik va ma'rifat g'oyalari markaziy o'ringa chiqdi. Uchinchidan, inson va uning faoliyati tarixiy jarayonning bosh subyekti sifatida ko'rildi.

Eng yangi davr. Eng yangi davrda tarix falsafasining rivojlanishi — bu tarixshunoslik va tarixiy tafakkurning metodologik, nazariy va amaliy jihatdan keskin diversifikatsiyalashuvi bo'ldi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tarixshunoslik professionalizatsiyadan o'tib, universitetlar, arxivlar va ilmiy jurnallar atrofida mustahkamlandi. Shu bilan birga pozitivistik, empirik metodlarga urg'u berildi — ma'lumotni tekshirish, manbalarni kritik o'rganish, faktlarni qayta tiklash asosiy vazifa sifatida qaraldi.

XX asr oxiri va XXI asr boshida “lingvistik” va “madaniy” burilish yuz berdi. Strukturalizm va poststrukturalizm vakillari tarixiy tahlilda til va belgilar tizimini o'rganishning ahamiyatini ko'rsatdi. Tarixga nisbatan “obyektiv faktga” bo'lgan ishonch so'roq ostiga olindi va tarixiy ma'nolar kontekst va til bilan qanday qurilishini tushunish muhimligi ta'kidlandi.

Shu bilan birga, eng yangi davrda global va transmilliy tarix, shuningdek Immanuel Wallersteinning “jahon-tizimi” nazariyasi kabi yondashuvlar milliy chegaralardan chiqib, iqtisodiy, madaniy va siyosiy tarmoqlar orqali insoniyatni bir butun sifatida o'rganishga intildi. Ekologik va atrof-muhit tarixi, iqlim tarixi va Antropotsen davrini o'rganish ham tarix falsafasining yangi markaziy eshiklaridan biri bo'lib, insoniyatning tabiat bilan o'zaro ta'siri tarixiy tahlilning ajralmas qismiga aylandi.

Zamonaviy tarix falsafasida konsepsiyalar va yondashuvlar. Zamonaviy tarix falsafasida konsepsiyalar va yondashuvlar — bu pluralistik va dinamik maydon bo'lib, tarixni faqat voqealar to'plami sifatida emas, balki ijtimoiy strukturalar, madaniy diskurslar, xotira mexanizmlari, ekologik jarayonlar, transmilliy aloqalar va raqamli ma'lumotlar tahlili orqali ko'rishga intiladi.

Til, diskurs va qoidalar tahlili zamonaviy tarix falsafasida markaziy o‘rin oldi. Bu borada Michel Foucaultning “arxeologiya” va keyinchalik “genealogiya” usullari tarixiy ma’nolar qanday paydo bo‘lishi, bilim va hokimiyat qanday o‘zaro bog‘liq ekanini tushunishda asosiy vositaga aylandi. Foucault tarixni subyektiv qarashlar majmuasi emas, balki ma’lum davrda mavjud bo‘lgan diskurslar, institutlar va bilim rejimlari shakllantiradi, deb ko‘rsatdi. Buning natijasida tarixchi nafaqat “nima bo‘lganini”, balki “qanday qilib bu haqiqatlar imkoniyati paydo bo‘lganini” tahlil qiladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy tarix falsafasida konsepsiyalar va yondashuvlar ko‘p qirrali, o‘zaro ziddiyatli va boy bo‘lib, ular tarixni bir qatlamli faktologiyadan ko‘ra, ko‘p qatlamli, nazariy jihatdan uyg‘un va amaliy jihatdan mas’uliyat talab qiluvchi disiplinaga aylantirdi. Bu esa tarixshunoslarga voqealarni faqat qayd etish emas, balki ularni kontekstlash, talqin etish, demokratik va inkluziv kontekstda jamiyat bilan bog‘lash vazifasini yuklaydi.

Tarixiy determinizm va indeterminizm. Determinizm va indeterminizm — tarix falsafasida voqealarning qanday shakllanishini izohlovchi ikki asosiy yondashuvdir.

Tarixiy determinizm — bu tarixiy jarayonlar tasodifiy emas, balki muayyan qonuniyatlar, sabab-oqibat munosabatlari va zaruriyat asosida yuz beradi, degan qarashdir. Deterministik yondashuv tarafdorlari fikricha, jamiyat taraqqiyoti iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy yoki madaniy omillar tomonidan belgilanadi. Demak, tarixiy determinizm tarixni qonuniyatli jarayon sifatida ko‘radi, unda inson faoliyati ham umumiy ijtimoiy kuchlarning ta’siri ostida shakllanadi.

Indeterminizm esa buning aksi bo‘lib, tarixiy jarayonlarda tasodif, shaxsiy iroda, kutilmagan holatlar va erkin tanlovning ahamiyatini ta’kidlaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, tarix oldindan belgilangan qonuniy yo‘l bilan emas, balki ko‘pincha insonlarning individual qarorlari, siyosiy yetakchilar faoliyati, tabiiy ofatlar yoki tasodifiy voqealar orqali shakllanadi. Demak, indeterminizm tarixni ochiq va oldindan belgilab bo‘lmaydigan jarayon sifatida ko‘radi.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy determinizm zaruriyat va qonuniyatlarni, indeterminizm esa erkinlik va tasodifni tarixiy

taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi sifatida tushuntiradi. Haqiqatda esa ko‘plab olimlar bu ikki yondashuvni uyg‘unlashtirishga harakat qilib, tarixda ham umumiy qonuniyatlar, ham tasodifiy omillar birgalikda ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydilar.

“Sivilizatsiya” tushunchasi. “Sivilizatsiya” tushunchasi insoniyat tarixiy taraqqiyotining eng muhim nazariy kategoriyalaridan biri bo‘lib, u jamiyatning ma’lum bir rivojlanish bosqichini, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy hayotning yuksak darajasini anglatadi. Ushbu atama lotincha “civilis” – “fuqaroviy”, “shaharlik” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, dastlab odamlarning yovvoyilik va barbarlik holatidan farqli tarzda shahar hayotiga, tartibli va huquqiy munosabatlarga o‘tishini ifodalagan. XVIII asrga qadar bu tushuncha G‘arb tafakkurida keng qo‘llanilmagan, biroq ma’rifatparvarlik davrida, xususan fransuz mutafakkirlari asarlarida “sivilizatsiya” termini jamiyatning taraqqiy etgan bosqichini anglatuvchi markaziy g‘oyaga aylandi. Shu tariqa u bir tomondan jamiyatning moddiy va texnik taraqqiyotini, ikkinchi tomondan madaniyat, axloq va ma’naviyatdagi yuksalishni ifodalash uchun ishlatila boshladi.

Sivilizatsiya atamasining mazmuni keng qamrovli bo‘lib, u faqat moddiy ishlab chiqarish va texnika taraqqiyotini emas, balki huquqiy tartibot, davlat boshqaruvi, ijtimoiy institutlarning shakllanishi, fan va san’atning rivoji, shuningdek, axloqiy qadriyatlar tizimining shakllanishini ham o‘z ichiga oladi. Masalan, Yevropa tarixida Antik davr sivilizatsiyasi (Gretsiya va Rim), O‘rta asr islom sivilizatsiyasi, Sharqdagi Xitoy va Hindiston sivilizatsiyalari insoniyat madaniy merosining poydevorini tashkil qilgan. Har bir sivilizatsiya o‘zining o‘ziga xos yozuv tizimi, diniy qarashlari, san’ati, ilmiy yutuqlari va ijtimoiy tuzilmalari bilan ajralib turgan.

Zamonaviy fanlarda “sivilizatsiya” tushunchasi turli yo‘nalishlarda izohlanadi. Masalan, sotsiologiyada u jamiyatning yuksak rivojlangan shakli, antropologiyada – insoniyatning tarixiy-madaniy taraqqiyot bosqichi, falsafada esa – ma’lum bir tarixiy-madaniy olamni, ya’ni o‘ziga xos qadriyatlar tizimiga ega bo‘lgan butun ijtimoiy tuzilmani anglatadi.

Demak, “sivilizatsiya” atamasi dastlab shahar hayoti va tartibot bilan bog‘liq bo‘lsa-da, tarixiy taraqqiyot davomida uning mazmuni kengayib, jamiyat rivojining barcha tomonlarini – iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni o‘z ichiga oluvchi umumiy nazariy tushunchaga aylandi. Bugungi kunda “sivilizatsiya” tushunchasi nafaqat o‘tmishni anglashda, balki globallashuv, madaniyatlararo muloqot, sivilizatsiyalar to‘qnashuvi va hamkorligi kabi zamonaviy jarayonlarni tushuntirishda ham muhim ilmiy va falsafiy kategoriya sifatida qo‘llanilmoqda.

Sivilizatsiyaning asosiy belgilar va xususiyatlari. Sivilizatsiya tushunchasi insoniyat jamiyatining eng yuksak rivojlanish bosqichini anglatib, u ibtidoiy jamiyatdan farqli ravishda aniq ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy tizimlarga ega bo‘lishi bilan ajralib turadi. Sivilizatsiyaning asosiy belgilarini aniqlash masalasi qadimdan faylasuflar, tarixchilar, sotsiologlar va madaniyatshunoslarning diqqat markazida bo‘lgan. Chunki ularni belgilash orqali bir jamiyatning qaysi darajada taraqqiy etganini aniqlash, tarixiy jarayonlarni izohlash va turli madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni anglash imkonini beradi. Ularni quyidagicha keltirish mumkin:

1. Shaharlarning paydo bo‘lishi va urbanizatsiya. Sivilizatsiyaning eng muhim belgilaridan biri shahar hayotining shakllanishidir. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy sivilizatsiyalarida yirik shaharlarda siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlar tashkil topgan. Shaharlar davlat boshqaruvi, savdo, hunarmandchilik, ilm-fan va san’atning rivojlanishida asosiy rol o‘ynagan. Urbanizatsiya jarayoni ibtidoiy qabilaviy hayotdan sivilizatsiyaga o‘tishda asosiy ko‘rsatkich hisoblangan.

2. Davlat va huquqiy tizimning shakllanishi. Sivilizatsiyaning yana bir muhim belgisi – davlat institutlari va huquqiy tizimning paydo bo‘lishidir. Davlat jamiyatni tartibga soluvchi markaziy boshqaruv organi sifatida ijtimoiy barqarorlikni ta’minlagan. Qonunlar majmuasi (masalan, Xammurapi qonunlari, Rim huquqi, islom shariat tizimi) fuqarolik hayotini tartibga solib, jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilgan. Davlat va huquqiy tizim sivilizatsiyaning siyosiy asosini tashkil etadi.

3. Yozuv va bilimlarning rivojlanishi. Yozuvning kashf etilishi sivilizatsiya taraqqiyotining eng muhim belgisidir. Yozuv yordamida insoniyat o'z bilim va tajribasini avloddan-avlodga yetkazdi, tarixni hujjatlashtirdi. Qadimgi Shumer mixxati, Misr iyeroglifi, Xitoy iyeroglifik yozuvi yoki Hindiston sanskriti sivilizatsiyalarning intellektual yuksakligidan dalolat beradi. Yozuv va savodxonlik fan, ta'lim, falsafa, tarixshunoslikning rivojlanishiga imkon yaratgan.

4. Mehnat taqsimoti va iqtisodiy tizim. Sivilizatsiyaning asosiy xususiyatlaridan biri – iqtisodiy hayotning murakkablashuvi va mehnat taqsimotining shakllanishidir. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo alohida sohalar sifatida rivojlandi. Mehnat taqsimoti ishlab chiqarish samaradorligini oshirdi, ortiqcha mahsulot jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish va ijtimoiy guruhlarining vujudga kelishiga olib keldi. Shu bilan birga, iqtisodiy tizimning murakkablashuvi davlat va shaharlarning rivojiga zamin yaratdi.

5. Madaniyat va ma'naviyat tizimi. Sivilizatsiya o'ziga xos madaniy qadriyatlari, diniy e'tiqodlari, axloqiy me'yorlari, san'ati va adabiyoti bilan ajralib turadi. Masalan, qadimgi Misr piramidalari, Yunoniston san'ati va falsafasi, Islom davridagi ilm-fan yutuqlari o'z davrida yuksak madaniy taraqqiyotning ifodasi bo'lgan. San'at, adabiyot va falsafa jamiyatni ma'naviy yuksaltirish bilan birga, inson tafakkurini ham boyitgan.

6. Ilm-fan va texnologiya taraqqiyoti. Sivilizatsiyaning belgilaridan biri – ilm-fan va texnologiyaning uzluksiz rivojlanishidir. Qadimda sug'orish inshootlari, astronomik kuzatishlar, tibbiyotdagi kashfiyotlar jamiyatning taraqqiyot darajasini ko'rsatgan. Zamonaviy davrda esa fan-texnika inqiloblari (sanoat, informatika, kosmik texnologiyalar) sivilizatsiyani yangi bosqichlarga olib chiqmoqda.

7. Global muloqot va madaniyatlararo aloqalar. Har bir sivilizatsiya boshqa sivilizatsiyalar bilan o'zaro ta'sirda bo'lib rivojlangan. Masalan, Buyuk ipak yo'li orqali Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo, ilmiy va madaniy almashinuv tarixiy jarayonlarni tezlashtirgan. Bugungi globallashtirish davrida bu belgi yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Demak, sivilizatsiyaning asosiy belgilariga shaharlar va urbanizatsiya, davlat va huquqiy tizim, yozuv va bilim, iqtisodiy tizim va mehnat taqsimoti, madaniyat va ma'naviyat, ilm-fan va texnologiya, global muloqot kiradi. Ushbu xususiyatlar jamiyatning ibtidoiy holatdan yuksak taraqqiyot darajasiga o'tganini ko'rsatadi. Har bir sivilizatsiya o'zining tarixiy, geografik va madaniy sharoitlariga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularni umumlashtiruvchi belgilar insoniyatning umumiy taraqqiyot yo'lini aks ettiradi.

Sivilizatsiyalarning tarixiy bosqichlari va rivojlanish jarayoni. Sivilizatsiya tushunchasi insoniyat jamiyatining eng muhim tarixiy rivojlanish shakllarini izohlashda ishlatiladi. U jamiyatning qaysi darajada taraqqiy etganini, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va ma'naviy tizimlarining shakllanishini ifodalaydi. Sivilizatsiyalarning tarixiy bosqichlari turli olimlar tomonidan turlicha tasnif qilingan bo'lsa-da, umumiy nuqtayi nazardan insoniyat rivojlanishi ibtidoiy jamoadan to hozirgi global axborot sivilizatsiyasigacha bo'lgan jarayonni qamrab oladi.

1. Ibtidoiy jamiyat va dastlabki madaniy shakllar. Insoniyat tarixining eng qadimgi davri yovvoyilik va barbarlik bosqichlari bilan izohlanadi. Bu davrda odamlar tabiat qo'ynida yashab, ovchilik, terimchilik va keyinchalik chorvachilik hamda dehqonchilik faoliyatlari bilan shug'ullanishgan. Antropolog olim L.G.Morgan va F.Engels konsepsiyalariga ko'ra, ibtidoiy jamiyatdan sivilizatsiya sari o'tish jarayoni xususiy mulkning, oilaning, davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Yozuv, mehnat taqsimoti, din, san'at, axloqiy me'yorlar ilk sivilizatsiya uchun zamin yaratdi.

2. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalari. Miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda ilk sivilizatsiyalar Mesopotamiya (Shumer, Bobil), Misr, Hindiston (Xarappa, Mohenjo-Daro), Xitoy (Xuangxe vodiysi) hududlarida shakllandi. Ularning umumiy xususiyatlari — yirik daryolar bo'yida joylashishi, sug'oriladigan dehqonchilikning rivojlanishi, markazlashgan davlat boshqaruvining paydo bo'lishi, yozuv va qonun tizimlarining yaratilishi bilan izohlanadi. Masalan, Shumerda mixxat, Misrda iyeroglif yozuvi, Hindistonda sanskrit

madaniyati, Xitoyda iyeroglifik yozuv rivojlandi. Bu davr sivilizatsiyalarida diniy e'tiqodlar, monumental me'morchilik, fan va texnika yutuqlari kelajakdagi sivilizatsiyalar poydevorini yaratdi.

3. Antik davr sivilizatsiyalari. Miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmi va milodiy birinchi asrlarda O'rta yer dengizi bo'yida Yunon va Rim sivilizatsiyalari shakllandi. Yunoniston sivilizatsiyasi demokratiya, falsafa, teatr, san'at, matematika va ilm-fan sohalaridagi yutuqlari bilan mashhur bo'ldi. Rim imperiyasi esa huquqiy tizim, davlat boshqaruvi, muhandislik va harbiy tashkilotlarda ulkan meros qoldirdi. Antik davrda inson shaxsiyatiga, erkinlik va ijodiy fikrga katta e'tibor berilgan bo'lib, bu davr Yevropa madaniyatining kelajak taraqqiyotiga asos soldi.

4. O'rta asr sivilizatsiyalari. Milodiy V asrdan XV asrgacha bo'lgan davrda Sharq va G'arbda turli sivilizatsiyalar shakllandi. Islom sivilizatsiyasi ilm-fan, adabiyot, falsafa, tibbiyot, matematika va astronomiya sohalarida yuksak darajaga erishdi. Bag'dod, Samarqand, Buxoro, Qohira singari markazlarda ilmiy maktablar faoliyat yuritdi. Shu bilan birga, Yevropada feodal tizim, xristianlik madaniyati va o'rta asr universitetlari rivojlandi. Xitoy va Hindistonda ham falsafa, san'at, texnologiyalar (porox, kompas, qog'oz) keng yoyildi. Bu davr sivilizatsiyalari keyingi Renessans davriga zamin yaratdi.

5. Renessans sivilizatsiyasi. XV–XVII asrlarda Yevropada Renessans davri boshlandi. Bu davrda insonparvarlik, erkin fikr, san'at va ilm-fan yuksaldi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Kopernik, Galiley singari buyuk allomalar insoniyat tafakkurida yangi davrni boshlab berdi. Yangi davrda Buyuk geografik kashfiyotlar, kapitalistik munosabatlarning shakllanishi, fan-texnika taraqqiyoti sivilizatsiyaning rivojini tezlashtirdi.

6. Industrial sivilizatsiya. XVIII–XIX asrlarda Yevropa va Shimoliy Amerikada sanoat inqilobi yuz berib, mashinalashgan ishlab chiqarish, fabrikalar, temir yo'llar, shaharlarning kengayishi ro'y berdi. Bu davrda milliy davlatlar shakllandi, parlament demokratiyasi mustahkamlandi, ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi. Industrial jamiyat fanga, texnologiyaga va iqtisodiy o'sishga tayanib, yangi ijtimoiy-siyosiy tizimlarni vujudga keltirdi. Shu bilan

birga, imperializm, mustamlakachilik, urushlar ham industrial sivilizatsiyaning salbiy oqibatlari bo'ldi.

7. Postindustrial va axborot sivilizatsiyasi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab industrial jamiyatdan postindustrial jamiyatga o'tish jarayoni boshlandi. Bu davrda iqtisodiyotning asosiy tayanchi – bilim, axborot va yuqori texnologiyalar bo'lib qoldi. Kompyuter, internet, biotexnologiya, kosmik tadqiqotlar sivilizatsiyaning yangi bosqichini belgiladi. Postindustrial jamiyatda xizmat ko'rsatish sohasi yetakchilik qiladi, madaniy globalizatsiya kuchayadi, ekologik muammolar dolzarblashadi. XXI asrda insoniyat “axborot sivilizatsiyasi” davriga qadam qo'ydi, bunda ma'lumotlar oqimi, tarmoqlashgan iqtisodiyot va madaniyatlararo muloqot asosiy o'rin tutadi.

Umuman olganda, sivilizatsiyalarning rivojlanish jarayoni insoniyat tarixining murakkab, ko'p qirrali bosqichlarini qamrab oladi. Har bir bosqich o'zidan oldingini davom ettirgan holda, yangi sifat o'zgarishlari orqali keyingisiga yo'l ochadi. Qadimgi Sharqdagi daryolar sivilizatsiyalaridan tortib, bugungi axborot jamiyatigacha bo'lgan taraqqiyot insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Zamonaviy davrda sivilizatsiyalararo muloqot, global hamkorlik va barqaror rivojlanish insoniyat kelajagi uchun muhim vazifa sifatida qaralmoqda.

Sivilizatsiya nazariyalari: Shpengler, Toynbi va Xantington qarashlari. Sivilizatsiya nazariyalari insoniyat taraqqiyotini tushuntirishda muhim falsafiy va tarixiy konsepsiyalar sifatida maydonga chiqqan. Ular jamiyatlarning rivojlanish qonuniyatlari, yuksalishi va inqirozi, turli madaniyatlarning o'zaro aloqalari haqida turlicha talqinlar beradi. Bu borada XX asrda Osvald Shpengler, Arnold Toynbi va Samuel Xantingtonning qarashlari sivilizatsiyalarni izohlashda eng muhim nazariy yo'nalishlar sifatida alohida o'rin tutadi.

Osvald Shpengler nazariyasi. Nemis faylasufi va tarixchisi Osvald Shpengler (1880–1936) o'zining mashhur “G'arbning tanazzuli” asarida sivilizatsiyaga biologik organizm sifatida yondashdi. Uning fikricha, har bir sivilizatsiya tirik organizmga

o'xshab tug'iladi, rivojlanadi, qarilikka yetadi va oxir-oqibat yemiriladi. Shpengler sivilizatsiyalarni uch bosqichda tasniflaydi: tug'ilish (madaniyat davri), yuksalish va gullab-yashnash (sivilizatsiya davri), tanazzul va yemirilish. Unga ko'ra, madaniyat – bu ijodiy va ruhiy yuksalish davri bo'lsa, sivilizatsiya – madaniyatning so'nggi bosqichi, uning muzlab qolgan, mexanik va ruhsiz holatidir. Shpengler Yevropa-G'arb sivilizatsiyasini tahlil qilib, u ham biologik qonuniyat asosida inqiroz sari ketayotganini ta'kidlagan. Uning qarashlari tarixni deterministik va pessimist ruhda tushuntirgan bo'lsa-da, sivilizatsiyaning davriy tsikllar orqali rivojlanishi g'oyasi keyingi nazariyotchilarga katta ta'sir ko'rsatdi.

Arnold Toynbi nazariyasi. Ingliz tarixchisi Arnold Toynbi (1889–1975) o'zining “Tarixni o'rganish” nomli monumental asarida sivilizatsiyalar taraqqiyotini keng qamrovli tahlil qildi. Toynbi fikricha, sivilizatsiyalar paydo bo'lishi va rivojlanishi “chaqiriq va javob” qonuniyatiga asoslanadi. Ya'ni, tashqi yoki ichki muammolar, tabiiy ofatlar, ijtimoiy inqirozlar jamiyat oldiga sinov qo'yadi va jamiyatning bunga bergan javobi uning taqdirini belgilaydi. Agar jamiyat sinovlarga mos ravishda ijodkorlik va yangilik bilan javob bera olsa, sivilizatsiya rivojlanadi, aks holda esa tanazzulga yuz tutadi. Toynbi tarixda 21 ta yirik sivilizatsiyani ajratgan va ularning ko'pchiligi inqirozga uchrab, yo'q bo'lib ketganini ko'rsatgan. Shu bilan birga, u sivilizatsiyalarni yuksaltiruvchi asosiy kuch sifatida “ijodkor ozchilik” rolini alohida ta'kidlaydi. Uning nazariyasi Shpenglerga nisbatan optimistikroq bo'lib, sivilizatsiyalarning tanazzuli ularning abadiy yo'qolishi emas, balki yangi madaniyat va shakllarga o'tishi sifatida izohlanadi.

Samuel Xantington nazariyasi. Amerikalik siyosatshunos Samuel Xantington (1927–2008) XX asr oxirida mashhur bo'lgan “Sivilizatsiyalar to'qnashuvi” nazariyasini ilgari surdi. Unga ko'ra, sovuq urush tugagach, dunyodagi asosiy ziddiyatlar ideologik yoki iqtisodiy emas, balki sivilizatsiyalararo madaniy va diniy qarama-qarshiliklar shaklida yuzaga keladi. Xantington sakkizta yirik sivilizatsiyani ajratadi: G'arb, Islom, Xitoy (Konfutsiycha), Hind, Pravoslav, Yapon, Lotin Amerikasi va Afrika sivilizatsiyalari.

Ularning o'zaro to'qnashuvi XXI asr global siyosatining asosiy manbai bo'lishini ta'kidlaydi. Masalan, G'arb va Islom dunyosi o'rtasidagi ziddiyatlar yoki AQSh va Xitoy o'rtasidagi geosiyosiy raqobatni u sivilizatsiyalar to'qnashuvi sifatida izohlaydi. Xantingtonning qarashlari ko'plab bahs-munozaralarga sabab bo'ldi. Ayrim olimlar uni realistik deb baholagan bo'lsa, boshqalar bu nazariya madaniyatlararo hamkorlik va global integratsiya imkoniyatlarini kamsitadi, degan tanqidlarni ilgari surdilar.

Yuqoridagilardan xulosa shuki, Shpengler, Toynbi va Xantingtonning sivilizatsiya nazariyalari bir-biridan farq qilsa-da, ularni umumlashtiruvchi jihat – sivilizatsiyani insoniyat tarixining asosiy tahlil birligi sifatida ko'rishdir. Shpengler sivilizatsiyani biologik tsikllarga o'xshatib, uning inqirozini ta'kidlasa, Toynbi ijtimoiy chaqiriqlarga javob berish orqali rivojlanishni izohladi, Xantington esa zamonaviy davrda sivilizatsiyalararo ziddiyatlar global siyosatning markaziy masalasiga aylanadi, deb hisoblagan. Bu nazariyalar bugungi kunda ham tarixiy jarayonlarni tushuntirish, sivilizatsiyalararo muloqot, hamkorlik va mojarolarni izohlashda muhim nazariy asos bo'lib qolmoqda.

Madaniyat tushunchasi. Madaniyat tushunchasi insoniyat tafakkurida qadimdan mavjud bo'lib, u jamiyatning ma'naviy-ijtimoiy hayoti, qadriyatlari va turmush tarzini ifodalovchi murakkab fenomen hisoblanadi. “Madaniyat” so'zining o'zi lotincha “cultura” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab “yerga ishlov berish”, “ekin ekish” ma'nolarida ishlatilgan. Keyinchalik bu tushuncha asta-sekin keng ma'noga ega bo'lib, “insonning o'zini, bilimini, jamiyatni, tafakkurni va ma'naviyatni shakllantirish jarayoni”ni ifodalashga o'tgan. Islom sivilizatsiyasi ta'sirida arab tilida shakllangan “madina” (“shahar”) so'zidan kelib chiqqan “madaniyat” atamasi esa “shaharlik hayoti”, “ma'naviyat”, “odob-axloq”, “ilm-ma'rifat” kabi tushunchalar bilan uyg'unlashgan. Sharq mutafakkirlari, jumladan, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Navoiy, Ibn Xaldun va boshqa allomalar madaniyatni ilm, adab, odob, axloq, san'at, fan va jamiyat taraqqiyoti bilan bog'lab talqin qilganlar. G'arb falsafasida esa XVII–XVIII asrlarda madaniyat ko'proq sivilizatsiya tushunchasiga yaqin ma'noda ishlatilgan bo'lib,

tabiatdan farqli ravishda inson yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarning majmuini anglatgan.

Madaniyat mazmuni nihoyatda keng va ko'p qirrali bo'lib, uni birgina soha bilan cheklash mumkin emas. Bir tomondan, u inson faoliyatining barcha shakllarini – mehnat, ilm-fan, san'at, din, siyosat, iqtisod, axloq, huquq kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ikkinchi tomondan, madaniyat insoniyat tarixida yaratilgan moddiy boyliklar – me'moriy yodgorliklar, texnika yutuqlari, ishlab chiqarish vositalari bilan bir qatorda ma'naviy qadriyatlar – urf-odat, an'ana, til, diniy qarashlar, ilmiy bilimlar, san'at asarlarini ham qamrab oladi. Shuningdek, madaniyat jamiyatning ijtimoiy munosabatlarini tartibga soluvchi me'yoriy tizim bo'lib, axloqiy qoidalar, huquqiy normalar, ijtimoiy institutlar orqali insonlarning o'zaro munosabatini belgilaydi. Shu sababli madaniyat faqatgina meros emas, balki doimiy yaratilish, yangilanish va rivojlanish jarayonidir.

Mazmun jihatidan madaniyatni uch asosiy yo'nalishda talqin qilish mumkin: birinchisi, moddiy madaniyat, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan texnika, mehnat vositalari, bino-inshootlar, kiyim-kechak va boshqa moddiy ne'matlar; ikkinchisi, ma'naviy madaniyat, ya'ni ilm-fan, falsafa, din, san'at, axloqiy-etik qadriyatlar, an'ana va urf-odatlar; uchinchisi, huquqiy va siyosiy madaniyat, ya'ni jamiyatni boshqarish uslublari, qonun-qoidalar, siyosiy tizim va demokratik tamoyillar. Bularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, jamiyat taraqqiyotining darajasini belgilab beradi.

Shuningdek, madaniyat insonning o'zini namoyon etish shakli, ya'ni uning tafakkuri, ma'naviy olami, ijodi va ijtimoiy faoliyati orqali ko'zga tashlanadi. Uning asosiy vazifalariga qadriyatlarni saqlash va avloddan avlodga yetkazish, ijtimoiy birdamlikni ta'minlash, insonning shaxsiy kamolotini shakllantirish, jamiyat taraqqiyotini jadallashtirish kiradi. Hozirgi globallashuv sharoitida madaniyat nafaqat milliy o'zlikni belgilovchi omil, balki turli xalqlar va sivilizatsiyalar o'rtasida muloqot va hamkorlikni ta'minlovchi vosita hamdir.

Xullas, madaniyat tushunchasining kelib chiqishi tarixiy jihatdan turli bosqichlarni bosib o'tgan bo'lsa-da, uning mazmuni doimo inson va jamiyat faoliyatining barcha qirralarini qamrab oluvchi universal tushuncha bo'lib qolmoqda.

Madaniyat falsafasi. Madaniyat falsafasi — falsafaning nisbatan yangi, ammo nihoyatda muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u madaniyatning mohiyati, manbalari, shakllari va inson hayoti hamda jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqida umumiy nazariy qarashlarni ishlab chiqadi. Oddiy qilib aytganda, madaniyat falsafasi insoniyat yaratgan barcha moddiy va ma'naviy qadriyatlarni falsafiy tahlil qilish, ularning ma'nosi, vazifasi va taraqqiyot qonuniyatlarini tushuntirishga qaratilgan. U "madaniyat nima?", "madaniyatning inson va jamiyat hayotidagi o'rni qanday?", "madaniyat qanday rivojlanadi va qanday tanazzulga yuz tutadi?" kabi fundamental savollarga javob beradi.

Madaniyat falsafasida asosiy e'tibor madaniyatning mazmuni va mohiyatiga qaratiladi. Ana shu nuqtayi nazardan, madaniyat insoniyatning tabiatdan ajralib chiqib, o'z hayotini ongli ravishda qurishi jarayonida vujudga kelgan tarixiy hodisadir. U moddiy (mehnat qurollari, texnologiya, turar joy, kiyim-kechak va h.k.) va ma'naviy (til, din, san'at, fan, axloq, falsafa) shakllarda namoyon bo'ladi. Madaniyat falsafasi esa ularning o'zaro bog'liqligini, jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini tahlil qiladi.

Madaniyat falsafasi, shuningdek, madaniyat va sivilizatsiya munosabatini ham falsafiy nuqtayi nazardan o'rganadi. Ba'zi qarashlarda madaniyat ma'naviy hayot bilan, sivilizatsiya esa moddiy-texnik taraqqiyot bilan bog'liq deb qaraladi. Demak, falsafiy tahlilda bu ikki tushuncha jamiyat taraqqiyotining o'zaro to'ldiruvchi ikki tomoni sifatida izohlanadi.

Madaniyat falsafasining zamonaviy vazifasi — globallashtirish, texnologik inqiloblar, axborot jamiyati va madaniy xilma-xillik sharoitida insoniyat madaniyatining qiyofasi qanday o'zgarayotganini tahlil qilishdir. Masalan, madaniyatning ommaviylashuvi, milliy an'analar va global qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatlar, ekologik muammolarning madaniy hayotga ta'siri kabi

masalalar bugungi kunda madaniyat falsafasining asosiy muammolari qatoriga kiradi.

Demak, madaniyat falsafasi inson va jamiyat hayotidagi madaniyatning mohiyati, qadriyati va taraqqiyotini chuqur o'rganishga qaratilgan falsafiy yo'nalishdir. U madaniyatni nafaqat tarixiy meros va qadriyatlar yig'indisi, balki jamiyatning kelajagini belgilovchi kuch sifatida talqin qiladi.

Falsafada madaniyatni tushuntirish bilan bog'liq yondashuvlar tasnifi.

Ontologik yondashuv – falsafaning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u mavjudlik va borliq haqidagi ta'limotga tayangan holda madaniyatni talqin qiladi. Bu yondashuvga ko'ra, madaniyat insonning mavjudligi va borliqda tutgan o'rni bilan bevosita bog'liq bo'lgan hodisadir. Demak, madaniyat tabiatdan farqli ravishda insoniyat tomonidan yaratilgan ikkinchi tabiatdir, ya'ni insonning ongli faoliyati orqali vujudga kelgan yangi mavjudlik sohasi hisoblanadi. Bu yondashuvda madaniyat oddiy ijtimoiy hodisa emas, balki inson mavjudligining ajralmas qismi, uning hayotiy muhitini tashkil etuvchi asosiy borliq shakli sifatida tushuntiriladi.

Ontologik yondashuvning ildizlari qadimgi falsafaga borib taqaladi. Platon madaniyatni "ideyalar dunyosi"ning moddiy olamda mujassamlashuvi sifatida ko'rgan bo'lsa, Aristotel uni insonning "logos"ga – aql-idrokka asoslangan faoliyati bilan bog'lagan. Sharq mutafakkirlari, jumladan, Forobiy va Ibn Sino madaniyatni insonning "ijtimoiy mohiyatini ro'yobga chiqaruvchi borliq shakli" sifatida izohlagan. Nemis klassik falsafasida (Kant, Gegel, Shelling) madaniyat ruhning o'z-o'zini namoyon qilish shakli sifatida talqin qilindi. Masalan, Gegel fikricha, tabiat o'z-o'zidan mavjud bo'lsa, madaniyat inson tafakkuri orqali yaratilgan "ikkinchi tabiat"dir, ya'ni insoniyat ruhi va irodasining tashqi borliqdagi ifodasidir. Bu nuqtayi nazardan madaniyat – ruhiy mavjudlik va obyektiv borliqning uyg'unlashgan shakli sifatida talqin etiladi.

XX asr falsafasida ontologik yondashuv yanada chuqurlashdi. Ekzistensializm vakillari (M.Xaydegger, K.Yaspers, J.-P. Sartr) madaniyatni insonning mavjudligi – ekzistensiya bilan bog'lab tushuntirdilar. Xaydegger fikricha, inson "borliqni anglovchi

mavjudot” sifatida faqat tabiatda emas, balki madaniyat olamida ham yashaydi. Madaniyat insonning borliqni tushunishi va uni o‘ziga moslashtirishi jarayonida vujudga keladi. Yaspers esa madaniyatni insonni o‘z mohiyatini anglashga olib boruvchi “ma’nolar olami” deb ta’rifladi. Shu bilan birga, fenomenologiya yo‘nalishi (E.Gusserl, M.Merlo-Ponti) madaniyatni insonning ongiy tajribasi orqali shakllanadigan mavjudlik sohasi sifatida tahlil qildi.

Ontologik yondashuvda madaniyat faqat moddiy yoki ma’naviy ne’matlar majmui sifatida emas, balki inson va jamiyat hayotining ontologik asosi, ularning mavjudligini ta’minlovchi “hayotiy olam” sifatida qaraladi. Bu yondashuvda madaniyat insonning o‘zini va dunyoni anglash jarayonida vujudga kelgan borliq shakli, insoniyat tarixining mazmunini belgilovchi universal hodisa sifatida talqin qilinadi. Demak, ontologik nuqtai nazardan madaniyat – bu inson mavjudligini tartibga soluvchi, unga ma’no beruvchi va tabiatdan ajratib turuvchi asosiy mavjudlik sohasi hisoblanadi.

Demak, ontologik yondashuv madaniyatni “borliqning o‘ziga xos shakli” deb tushuntiradi. Unga ko‘ra, madaniyat tabiatdan ajralgan holda inson tomonidan yaratilgan ikkinchi tabiatdir, u insonning mavjudligini mazmun bilan to‘ldirib, jamiyat hayotining asosiy ontologik negiziga aylanadi.

Gnoseologik yondashuv – madaniyatni bilish nazariyasi bilan bog‘lab tushuntiradi. Bu yondashuvga ko‘ra, madaniyat insonning dunyoni bilish jarayonida hosil bo‘lgan bilimlari, tajribasi, ramzlari va tushunchalari majmuini ifodalaydi. Agar ontologik yondashuv madaniyatni “borliqning maxsus shakli” sifatida talqin qilsa, gnoseologik yondashuv uni “bilimlarning ijtimoiy shakllanishi va uzatilishi jarayoni” sifatida izohlaydi. Bunda madaniyat inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, ilm-fan, falsafa, din, san’at va kundalik bilimlar orqali avloddan avlodga o‘tuvchi ma’naviy meros sifatida ko‘riladi.

Gnoseologik yondashuvning ildizlari qadimgi falsafaga borib taqaladi. Platon madaniyatni “ideyalar dunyosini bilish va uni moddiy olamda aks ettirish jarayoni” sifatida tushuntirgan, Aristotel esa madaniyatni “bilim va fazilatlarni egallash” bilan bog‘lagan. Sharq mutafakkirlari ham bu yo‘nalishda katta hissa qo‘shgan.

Xususan, Forobiy madaniyatni ilmiy bilimlar va ma'naviy qadriyatlarni egallash orqali jamiyatni yuksaltirish vositasi deb bilgan, Ibn Sino esa madaniyatni aql orqali tabiatni bilish va uni o'zgartirish jarayoni sifatida izohlagan. Uyg'onish davri va Ma'rifatparvarlik davrida esa madaniyat insonning bilim olish qobiliyati, tafakkur erkinligi va ilmiy kashfiyotlar bilan bog'lab talqin qilindi.

XX asr falsafasida gnoseologik yondashuv yanada rivojlanib, turli maktablarda turlicha talqin qilindi. Neokantchilar (Rikkert, Vindelbant) madaniyatni bilimlar tizimi va qadriyatlarni anglash shakli deb qarashdi. P.Sorokin madaniyatni "insoniyat to'plagan bilim va qadriyatlarning ijtimoiy tizimi" sifatida ta'rifladi. Strukturalizm va semiotika vakillari (F. de Sossyur, K. Levi-Stross, Y.Lotman) madaniyatni belgilar tizimi sifatida ko'rib, uni bilish va muloqot vositasi deb tushuntirdilar. Shu boisdan ham, gnoseologik yondashuvda madaniyat til, ramz va ma'no orqali bilimni shakllantirish va uni jamiyatda uzatish jarayonining mahsuli sifatida tahlil qilinadi.

Ma'lumki, insoniyat o'z bilimlarini yozuv, urf-odat, san'at, ilmiy kashfiyotlar va texnologiyalar orqali saqlaydi va keyingi avlodlarga uzatadi. Bu jarayonda madaniyat nafaqat mavjud bilimlarni ifodalaydi, balki yangi bilimlarni yaratish va ularni umumlashgan tajribaga aylantirish vositasiga aylanadi.

Demak, gnoseologik yondashuv madaniyatni insoniyatning bilim olish, uni tushunish, saqlash va uzatish jarayonidagi faoliyati sifatida izohlaydi. Unga ko'ra, madaniyat bilimlarning jamiyat hayotida shakllanishi, rivojlanishi va avloddan avlodga o'tishini ta'minlovchi eng muhim ijtimoiy hodisadir.

Aksiologik yondashuv – madaniyatni qadriyatlar tizimi sifatida izohlaydi. Bu yondashuvga ko'ra, madaniyat faqatgina moddiy va ma'naviy yaratuvchanlik mahsuli emas, balki insoniyatning ijtimoiy hayotidagi eng muhim qadriyatlarni mujassamlashtiruvchi hodisadir. Qadriyat tushunchasi falsafada "inson uchun ahamiyatli bo'lgan ma'naviy, axloqiy, estetik, diniy va ijtimoiy me'yorlar"ni anglatadi. Demak, madaniyat qadriyatlarni yaratish, ularni

jamiyatda mustahkamlash va avloddan avlodga uzatish jarayonining markazida turadi.

XX asr falsafasida aksiologik yondashuv yanada keng rivojlandi. M. Sheler, N. Gartman kabi aksiologlar qadriyatlarni inson faoliyatining markaziga qo'yib, madaniyatni qadriyatlar iyerarxiyasiga asoslangan tizim sifatida izohlashdi. Ularning fikriga ko'ra, madaniyat nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar bilan belgilanadi, balki insoniyat tan olgan va amal qiladigan qadriyatlar bilan ham belgilanadi. P.Sorokin esa madaniyatlarni "g'oyaviy (ideatsional)", "hissiy (sensatural)" va "integral" qadriyatlar tizimiga ajratib, jamiyat taraqqiyotini qadriyatlarning ustuvorligiga bog'ladi.

Aksiologik yondashuvga binoan, har bir jamiyat va sivilizatsiya o'ziga xos qadriyatlarga ega bo'ladi. Masalan, G'arb madaniyatida individual erkinlik va huquqlar qadriyat sifatida ustun bo'lsa, Sharq madaniyatida jamoaviylik, an'ana va axloqiy uyg'unlik asosiy qadriyatlar hisoblanadi. Shu tariqa, madaniyat qadriyatlar xilma-xilligi orqali jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va taraqqiyotini ta'minlaydi.

Aksiologik yondashuv, shuningdek, madaniyatni inson hayotining ma'naviy ma'nosini shakllantiruvchi kuch sifatida ko'radi. Qadriyatlar insonning nafaqat tashqi dunyoga munosabatini, balki ichki dunyosini ham belgilaydi. Masalan, go'zallik qadriyati san'atni rivojlantirsa, adolat qadriyati huquqiy tizimni shakllantiradi, ezgulik qadriyati esa axloqiy hayotning asosi bo'ladi.

Xullas, aksiologik yondashuv madaniyatni qadriyatlar tizimi sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, madaniyat insoniyatning eng muhim qadriyatlarini yaratish, ularni jamiyatda mustahkamlash va avloddan avlodga yetkazish vositasi bo'lib, jamiyatning ma'naviy-ruhiy asosini belgilaydi.

Sotsiologik yondashuv – madaniyatni jamiyat hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida izohlaydi. Bu yondashuvga ko'ra, madaniyat inson faoliyati natijasi bo'lishi bilan birga, jamiyatning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari, qadriyatlari, an'analari va me'yorlarining majmui sifatida tushuniladi. Demak, madaniyat sotsiologik nuqtayi nazardan

jamiyatning ijtimoiy tizimini mustahkamlovchi, uni bir butunlikda saqlovchi, insonlarning kundalik hayotini boshqaruvchi, ularning o‘zaro muloqotini va integratsiyasini ta’minlovchi hodisadir.

Bu yondashuvning ildizlari XIX asr sotsiologiyasiga borib taqaladi. O.Kont, G.Spenser, E.Dyurkgeym, M.Veber kabi olimlar jamiyatni o‘rganar ekan, madaniyatni ijtimoiy tuzumning asosi sifatida talqin qildilar. Masalan, Dyurkgeym madaniyatni jamiyatni birlashtiruvchi kollektiv ongning ifodasi deb tushuntiradi, Veber esa madaniyatni insonlarning dunyoqarashlari, diniy e’tiqodlari va ijtimoiy harakatlari orqali tahlil qiladi.

XX asr sotsiologiyasida madaniyat nazariyalari yanada rivojlandi. A.Radklif-Braun va B.Malinovskiy kabi strukturalistlar madaniyatni jamiyatning ijtimoiy institutlari bilan bog‘lab o‘rganib, uni ijtimoiy tizimning bir qismi sifatida talqin qildilar. T.Parsons esa o‘zining ijtimoiy tizim nazariyasida madaniyatni “ijtimoiy tizimning asosiy subsistemi” sifatida ko‘rsatib, u jamiyatdagi qadriyatlar va me’yorlar orqali ijtimoiy tartib va barqarorlikni ta’minlashini ta’kidlagan.

Sotsiologik yondashuv madaniyatni ijtimoiy nazorat va ijtimoiylashtirish jarayonlari bilan ham bog‘laydi. Bu nuqtayi nazardan qaraganda, madaniyat jamiyat a’zolarini umumiy me’yorlar asosida tarbiyalaydi, ularning xatti-harakatlarini boshqaradi, ijtimoiy rollarni belgilaydi va shu orqali jamiyatda muvofiqlikni ta’minlaydi. Masalan, oiladagi qadriyatlar, ta’lim tizimidagi bilim va tarbiya, diniy marosimlar, davlat ramzlari — barchasi madaniyatning ijtimoiy funksiyalaridir.

Demak, sotsiologik yondashuv madaniyatni jamiyatning ijtimoiy tizimini tashkil etuvchi, uni boshqaruvchi va barqarorlashtiruvchi kuch sifatida talqin qiladi. Bu yondashuvda madaniyat nafaqat inson yaratuvchanligining natijasi, balki ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar, an’ana va me’yorlarning jamiyatda amal qilishi va avloddan avlodga o‘tishini ta’minlovchi ijtimoiy institut sifatida o‘rganiladi.

Madaniyat va sivilizatsiya munosabati. Madaniyat va sivilizatsiya tushunchalari falsafada eng ko‘p bahs-munozaralarga sabab bo‘lgan masalalardan biridir. Ikkala atama ham jamiyatning

ijtimoiy-madaniy rivojlanishini anglatadi, biroq ularning mazmuni va qamrovi turlicha talqin qilinadi. Ba'zi olimlar bu tushunchalarni sinonim sifatida ishlatga, boshqalar ularni bir-biridan farqli, hatto qarama-qarshi tushunchalar sifatida izohlaydi. Shunday qilib, madaniyat va sivilizatsiya o'rtasidagi munosabat murakkab va ko'p qirrali masaladir.

Madaniyat ko'proq insoniyatning ma'naviy-axloqiy hayoti, qadriyatlari, an'analari, san'ati, diniy va ilmiy dunyoqarashini ifodalasa, sivilizatsiya jamiyatning moddiy-texnik taraqqiyoti, ishlab chiqarish, siyosiy boshqaruv, huquqiy institutlar va ijtimoiy tizimlarning rivojlanish darajasini anglatadi. Boshqacha aytganda, madaniyat "ichki dunyo" va ma'naviy taraqqiyot bilan bog'liq bo'lsa, sivilizatsiya "tashqi hayot" — ijtimoiy tizim va texnikaviy taraqqiyotning ifodasidir.

Bu masalaga turli mutafakkirlar har xil yondashgan. Masalan, ingliz faylasufi E.Teylor madaniyat va sivilizatsiyani sinonim deb hisoblagan va ularni jamiyatning barcha moddiy va ma'naviy yutuqlari majmui sifatida talqin qilgan. Nemis faylasufi O.Shpengler esa bu tushunchalarni farqlab, madaniyatni ijodiy, ruhiy va individual jarayon sifatida, sivilizatsiyani esa madaniyatning so'nishi, tashqi shaklga aylanib qolishi deb baholagan. Toyndi ham shunga yaqin yondashuvni ilgari surib, sivilizatsiyani madaniyatning eng yuqori bosqichi, ammo inqiroz arafasidagi davri deb ko'rsatadi.

Madaniyat va sivilizatsiya o'rtasidagi munosabatni izohlashda ular bir-birini to'ldiruvchi hodisalar sifatida ham qaraladi. Chunki jamiyatda faqat madaniy qadriyatlar mavjud bo'lsa, lekin moddiy-texnik taraqqiyot bo'lmasa, jamiyatning rivojlanishi qiyinlashadi. Aksincha, faqat texnika va tashkiliy taraqqiyot bo'lib, ma'naviy qadriyatlar yetishmasa, jamiyat ma'nosiz mexanizmga aylanadi. Shu boisdan ham haqiqiy taraqqiyot madaniyat va sivilizatsiyaning uyg'un rivojlanishi orqali amalga oshadi.

Sivilizatsiya madaniyatning tashkiliy va texnikaviy shakli bo'lsa, madaniyat sivilizatsiyaning ma'naviy va axloqiy mazmunini belgilab beradi. Masalan, ilm-fan va texnologiya yutuqlari (sivilizatsiya) san'at, axloq, diniy va falsafiy qarashlar (madaniyat)

bilan uyg'unlashganda, jamiyatda haqiqiy taraqqiyot yuz beradi. Aks holda, sivilizatsiya insoniyatni texnik mexanizmga bo'ysundirib, ma'naviy tanazzulga olib kelishi mumkin.

Bundan xulosa shuki, madaniyat va sivilizatsiya o'rtasidagi munosabatni qarama-qarshilik sifatida emas, balki o'zaro bog'liqlik va uyg'unlik sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir. Madaniyat insoniyatning ruhiy-ma'naviy dunyosini boyitsa, sivilizatsiya uning moddiy va tashkiliy imkoniyatlarini kengaytiradi. Ikkinchisiz birinchisi zaiflashadi, birinchisiz ikkinchisi ma'nosizlashadi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyoti madaniyat va sivilizatsiyaning o'zaro mutanosib rivojlanishiga bog'liqdir.

Tayanch so'zlar: Tarix falsafasi tushunchasi, tarix falsafasining rivojlanish bosqichlari, tarixiy determinizm va indeterminizm, "Sivilizatsiya" tushunchasi, sivilizatsiyaning asosiy belgilar va xususiyatlari, sivilizatsiyalarning tarixiy bosqichlari, sivilizatsiya nazariyalari, Osvald Shpengler nazariyasi, Arnold Toynbi nazariyasi, Samuel Xantington nazariyasi, madaniyat tushunchasi, madaniyat falsafasi, falsafada madaniyatni tushuntirish bilan bog'liq yondashuvlar tasnifi, ontologik yondashuv, gnoseologik yondashuv, aksiologik yondashuv, sotsiologik yondashuv, madaniyat va sivilizatsiya munosabati,

Nazorat savollari:

1. Tarix falsafasi tushunchasi, uning shakllanish bosqichlari va asosiy yo'nalishlarini izohlang.
2. Tarixiy determinizm va indeterminizm nazariyalarining mohiyati nimadan iborat?
3. "Sivilizatsiya" atamasining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini izohlang.
4. Sivilizatsiyaning asosiy belgilarini sanab bering va ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini tahlil qiling.
5. Madaniyat va sivilizatsiya munosabati falsafiy nuqtayi nazardan qanday izohlanadi?

6. Madaniyat falsafasi tushunchasi va uning asosiy nazariy yondashuvlarini izohlang.
7. Sharq va G'arb mutafakkirlarining madaniyat haqidagi qarashlarini solishtiring.
8. Globallashuv davrida madaniyat falsafasi oldida qanday yangi muammolar paydo bo'lmoqda?

10-MAVZU. INSON FALSAFASI (FALSAFIY ANTROPOLOGIYA)

Reja:

1. Falsafada inson muammosi va uning mohiyati
2. Falsafiy antropologiyaning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari
3. Insonning falsafiy mohiyati: biologik, ijtimoiy va psixologik jihatlar
4. Individ, inson va shaxs tushunchalari
5. Insonning ma'naviy-axloqiy kamoloti

Falsafada inson muammosi va uning mohiyati. Inson falsafasi (falsafiy antropologiya) – falsafaning inson mohiyati, uning kelib chiqishi, mavjudlik shart-sharoitlari, erkinlik va mas'uliyati, jamiyat va tabiatdagi o'рни, ma'naviy-axloqiy qiyofasi kabi masalalarni o'rganadigan yo'nalishidir. Falsafiy antropologiyaning asosiy predmeti sifatida insonning o'zini anglash jarayoni turadi, chunki falsafiy tafakkur qadimdan buyon “Inson kim?”, “Insonning mohiyati nimada?”, “Uning erkinligi va mas'uliyati qanday?”, “Insonning jamiyatdagi o'рни nimadan iborat?” kabi savollarga javob izlab kelgan. Inson falsafasi bu savollarga faqat bir soha doirasida emas, balki biologiya, sotsiologiya, psixologiya, tarix, dinshunoslik va madaniyatshunoslik yutuqlaridan foydalanib, ularni yaxlit holda tahlil qilishga intiladi. Shu boisdan ham inson falsafasi insonni ko'p qirrali mavjudot sifatida, ya'ni biologik, ijtimoiy, ma'naviy va madaniy birlikda o'rganadi.

Inson falsafasining predmeti keng bo'lib, u insonning kelib chiqishi va rivojlanishi, uning dunyodagi o'рни va rolini aniqlash, shaxsning o'zini anglash jarayonlarini tadqiq etishni o'z ichiga oladi. Falsafiy antropologiya doirasida insonning tabiiy-biologik asoslari bilan bir qatorda uning jamiyatdagi faoliyati, mehnati, til orqali muloqoti, qadriyatlarni yaratishdagi o'рни, erkinlikka intilishi va ma'naviy kamoloti ham o'rganiladi. Insonni faqat jismoniy mavjudot sifatida emas, balki o'z dunyosini ongli ravishda quruvchi, hayotiga ma'no beruvchi va kelajagini belgilovchi mavjudot sifatida tahlil qilish uning mazmunini tashkil etadi. Shu boisdan ham inson

falsafasi boshqa fanlardan farqli ravishda insonni butunligicha, yaxlit bir hodisa sifatida anglashga intiladi.

Mazmun jihatidan inson falsafasi uch asosiy yoʻnalishda namoyon boʻladi.

Ontologik jihatdan insonning mavjudligi va tabiatini oʻrganadi. Insonning tabiiy kelib chiqishi, tabiat va jamiyat bilan uzviy aloqalari, moddiy va maʼnaviy hayoti shular jumlasidandir.

Gnoseologik jihatdan insonni bilish subyekt sifatida tahlil qiladi. Inson dunyoni qanday biladi, bilim manbalari va cheklovlari qanday, oʻzini va olamni anglash jarayonida qanday usullarni qoʻllaydi. **Aksiologik jihatdan** inson qadriyatlari, maqsadlari, axloqiy tanlovlari, ijodiy faoliyati, maʼnaviy kamolot yoʻllarini oʻrganadi.

Demak, inson falsafasi nafaqat nazariy bilish, balki amaliy hayotiy yoʻnalishlarni ham belgilab beradi. Inson falsafasining predmeti va mazmuni insonni yaxlit hodisa sifatida anglashga qaratilgan. U biologik va ijtimoiy birlik, ong va maʼnaviyat egasi, qadriyat yaratib, hayotga maʼno beruvchi mavjudot sifatida oʻrganiladi. Falsafiy antropologiya inson mohiyatini chuqur anglash orqali jamiyat taraqqiyoti va insoniyat kelajagi uchun nazariy hamda amaliy yoʻl-yoʻriqlar beradi.

Falsafiy antropologiya shakllanishi va rivojlanish bosqichlari.

Qadimgi davr falsafasida inson muammosi. Qadimgi davr falsafasi inson masalasiga ilk bor ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan yondashgan davr sifatida tarixda muhim oʻrin egallaydi. Antik davr faylasuflari insonni nafaqat tabiatning bir boʻlagi, balki ongli, ijtimoiy va axloqiy mavjudot sifatida anglashga urindilar. Yunon falsafasi bu borada alohida yuksaklikka erishdi. Masalan, Sokrat insonni bilishning markaziga qoʻydi va “oʻz-oʻzingni bil va anglab yet” tamoyilini ilgari surdi. Unga koʻra, insonning mohiyati uning ruhiy-axloqiy qiyofasida, ezgulikni anglash va unga amal qilishida namoyon boʻladi. Sokratning fikricha, insonning haqiqiy baxti moddiy boylikda emas, balki maʼnaviy poklik va axloqiy yuksalishda mujassam.

Platon inson mohiyatini “ruh va tana”ning uygʻunligida koʻrgan. Uning qarashicha, insonning asl mohiyati ruhida boʻlib, ruh uch qismdan iborat: aql, iroda va nafs. Insonning baxti aqlning ustunligi, irodaning mustahkamligi va nafsning jilovlanishidadir. Platon “Gʻoyalar olami”da insonni oliy haqiqatga intiluvchi mavjudot sifatida taʼriflagan. Aristotel esa insonni “zoon politikon” – “ijtimoiy hayvon” sifatida belgilab, uning jamiyatdan tashqarida yashashi mumkin emasligini taʼkidlagan. U insonni eng avvalo ongli, tafakkur yurituvchi mavjudot deb koʻrdi va aqlni inson mohiyatining eng oliy belgisi sifatida ulugʻladi.

Qadimgi Sharq falsafasida ham inson muammosi alohida oʻrin tutadi. Hind falsafasida (Vedalar, Upanishadlar, Buddaviylik) insonning mohiyati ruhiy poklanish va karmaga bogʻliq qilib izohlangan. Budda taʼlimotida inson azob-uqubatdan xalos boʻlish uchun oʻzini tanishi, nafsini jilovlashi va Nirvanaga erishishi zarur. Xitoy falsafasida Konfutsiy insonni avvalo axloqiy mavjudot sifatida talqin qildi. U insonning jamiyatdagi oʻrnini aniqlashda “insonparvarlik” tamoyilini asos qilib oldi. Daoizm esa insonning tabiiy uygʻunligi, tabiat qonunlari bilan birligi va uygʻun yashashini ulugʻladi.

Qadimgi davr falsafasi uchun umumiy jihat shundaki, inson muammosi koʻpincha tabiat, kosmos, ilohiylik va jamiyat bilan bogʻliq holda oʻrganilgan. Bu davr faylasuflari insonni alohida mavjudot emas, balki kengroq mavjudlikning bir qismi sifatida anglashga harakat qildilar. Shu bilan birga, ular insonning ong, aql, axloqiylik va ijtimoiylik kabi sifatlarini ajratib koʻrsatib, keyingi falsafiy antropologiya uchun mustahkam zamin yaratdilar.

Oʻrta asr falsafasi va diniy-antropologik qarashlar. Oʻrta asr falsafasida inson muammosi diniy dunyoqarash bilan uzviy bogʻliq holda talqin qilindi. Bu davrda falsafa koʻproq ilohiyot (teologiya) bilan hamohang rivojlandi va inson mohiyatini tushuntirishda asosiy mezon – uning Yaratganga munosabati, ruh va tana oʻrtasidagi aloqasi, insonning dunyoviy hayoti va oxirat taqdiri bilan bogʻliq masalalar boʻldi. Shu sababli oʻrta asr antropologiyasi koʻproq diniy-antropologik xarakterga ega edi.

Xristian falsafasida inson Alloh tomonidan yaratilgan noyob mavjudot sifatida talqin qilindi. Masalan, Avreliy Avgustin inson mohiyatini “ruhning abadiyligi va tananing foniyligi” orqali izohladi. Unga ko‘ra, insonning asl qadr-qimmatini ruhida, xususan, uning Xudoga intilishida mujassam. Foma Akvinskiy esa insonni “aqli mavjudot” sifatida tasvirlab, uni tabiat va ilohiylik o‘rtasidagi ko‘priikka qiyos qildi. Xristian antropologiyasida insonning erkinligi va gunohkorligi muammosi ham asosiy masalalardan biri bo‘lib, inson o‘z irodasi bilan ezgulikni tanlashi yoki yovuzlikka berilishi mumkin, deb ta’kidlandi.

Islom falsafasi ham inson muammosiga chuqur e’tibor qaratdi. Qur’oni Karimda inson “ashraf ul-mahluqot” – yaratilganlarning eng oliysi sifatida ulug‘lanadi. Bu davrda musulmon mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, G‘azzoliy va Ibn Rushd insonning mohiyati, uning bilish qobiliyati, ruhiy-ma’naviy kamoloti haqida yuksak qarashlar bildirdilar. Masalan, Forobiy insonni “fazilatli jamiyat”ning faol a’zosi sifatida ko‘rib, uning yuksalishi aql va axloqiy kamolot bilan bog‘liq ekanini ta’kidladi. Ibn Sino insonni nafaqat jismoniy, balki aqliy va ma’naviy mavjudot sifatida izohlab, uning aqliy quvvatlarini nazariy va amaliy jihatlariga ajratdi. G‘azzoliy esa insonning ruhiy-ma’naviy poklanishi va Allohga yaqinlashishi orqali haqiqiy kamolotga erishishini ta’kidlab, insonni diniy-axloqiy kontekstdan yoritdi.

Umuman olganda, o‘rta asr falsafasi insonni avvalo ruhiy va diniy mavjudot sifatida ko‘rdi. Uning mohiyati Alloh bilan bog‘liqligida, ruhning poklanishida va axloqiy kamolotida talqin qilindi. Shu bilan birga, bu davrda insonning aqliy qobiliyati, ilm-fanga intilishi ham qadrlanib, falsafiy-antropologik tafakkur rivojiga katta hissa qo‘shildi.

Uyg‘onish davrida inson markaziy masala sifatida. Uyg‘onish davri inson haqidagi qarashlarda tub burilish davri bo‘ldi. Bu davrda ilgari o‘rta asr falsafasida hukmron bo‘lgan diniy-dogmatik yondashuvlardan asta-sekin voz kechilib, insonni markazga qo‘yuvchi gumanistik qarashlar shakllandi. Antik davr merosi qayta kashf etildi va qadimgi yunon-rim falsafasi, san’ati va ilmi yangi

ruhda talqin qilina boshladi. Shuning uchun ham bu davr “Uygʻonish” deb nom oldi.

Uygʻonish davri mutafakkirlari insonni aqlli, ijodkor, erkin shaxs sifatida koʻrdilar. Insonning shaxsiy qadr-qimmatini, uning erkin irodasi, maʼnaviy va ijodiy imkoniyatlari alohida qadrlana boshlandi. Shu bilan birga, inson jamiyat va tabiat bilan uygʻunlikda rivojlanishi kerakligi gʻoyasi ilgari surildi.

Italiya Uygʻonish davri vakillari – Petrarka, Lorenzo Valla, Piko della Mirandola kabi gumanistlar insonning yuksak maqomini madh etdilar. Masalan, Piko della Mirandola oʻzining mashhur “Inson qadr-qimmatini haqida nutq” asarida insonni butun mavjudotlar ichida eng erkin va ijodkor mavjudot sifatida ulugʻladi. Unga koʻra, inson oʻzini oʻzi yaratuvchi mavjudot boʻlib, bilim va ijod orqali cheksiz kamol topishi mumkin.

Falsafada Uygʻonish davri insonni tabiat bilan uygʻunlikda oʻrganishga intildi. Kopernik, Bruno va Galiley kabi olimlar koinotning yangi manzarasini ochib berdilar. Bu esa insonning tabiatdagi oʻrnini yangicha tushunishga olib keldi. Bruno insonning ijodiy kuchi cheksizligini, uning olam bilan uygʻunligini taʼkidladi.

Sanʼatda ham inson markaziy mavzuga aylandi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Rafael kabi rassom va haykaltaroshlar inson tanasi goʻzalligini, uning ichki ruhiy dunyosini sanʼat orqali ifodalashga harakat qildilar. Leonardo insonni “koinotning kichik nusxasi” sifatida tasvirlab, uning jismoniy va aqliy qobiliyatlarini uygʻunlashtirishga intildi.

Ijtimoiy-falsafiy gʻoyalarda esa inson erkinligi va huquqlari, uning ijodkorligi va jamiyatdagi faol roli masalalari ilgari surildi. Bu davrda inson dunyoviy hayotda ham oʻz baxtini yaratishi mumkin boʻlgan shaxs sifatida qaraldi.

Umuman olganda, Uygʻonish davri falsafasi insonni kosmos markazida emas, balki tafakkur va maʼnaviy hayot markazida qoʻydi. Bu davrda insonni ulugʻlash, uning erkinligi va qadr-qimmatini tasdiqlash gʻoyasi keyingi davrlarda — Yangi davr falsafasining shakllanishi va zamonaviy gumanistik qarashlarning rivojlanishiga asos boʻldi.

Yangi davr falsafasida inson masalasi. Yangi davr falsafasida inson haqidagi qarashlar tubdan yangilandi. Bu davrda ilm-fan, tajriba va ratsional tafakkur kuchli rivojlanib, insonni anglash masalasi ham endi diniy-ma'rifiy emas, balki ilmiy-falsafiy asosda yoritila boshlandi. Insonni tushunishda aql, ong va bilish qobiliyati markaziy o'ringa chiqdi.

Rene Dekart (1596–1650) inson falsafasiga “Men o'ylayman, demak, mavjudman” (“Cogito, ergo sum”) degan mashhur tezisi bilan katta ta'sir ko'rsatdi. Unga ko'ra, insonning eng asosiy mohiyati – bu uning tafakkuri, ya'ni ongidir. Inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglaganida haqiqiy borlig'ini topadi. Dekart uchun ong va tana ikki mustaqil substansiya bo'lib, ular bir-biridan farqlansa-da, insonda yagona yaxlitlikni tashkil qiladi.

Empirizm vakillari – Frensis Bekon, Jon Lokk, Devid Yum insonning mohiyatini bilishda tajriba va sezgilarni birlamchi manba sifatida ko'rsatdilar. Bekon insonni tabiatni o'rganish va uni amaliyotda o'zlashtirish orqali shakllanadigan mavjudot deb bildi. Lokk esa inson tug'ilganida “toza doska” (“tabula rasa”) kabi bo'lib, bilim va ma'naviyat tajriba asosida shakllanishini ta'kidladi. Bu yondashuv insonni ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiyaning mahsuli sifatida tushunishga yo'l ochdi.

Ratsionalizm vakillari – B. Spinoza va G. Leybnits inson mohiyatini aql va zarurat bilan bog'lab tushuntirdilar. Spinoza insonni tabiatning ajralmas qismi sifatida ko'rib, uning erkinligini tabiat qonuniyatlarini tushunish bilan bog'ladi. Leybnits esa inson ruhini “monada”lar orqali talqin qilib, uni yaratuvchan va faol mavjudot sifatida izohladi.

Immanuel Kant (1724–1804) Yangi davr falsafasida inson haqidagi qarashlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Uning ta'kidlashicha, insonni nafaqat bilish qobiliyati, balki uning axloqiyligi va erkinligi ham belgilaydi. Kant “insonni hech qachon vosita sifatida emas, balki har doim maqsad sifatida ko'rish kerak” degan g'oyasi bilan inson qadr-qimmatini ulug'ladi. Bu yondashuv inson huquqlari va axloqiy gumanizm g'oyalarining rivojiga asos soldi.

Shuningdek, ma'rifatchilik davri mutafakkirlari (Volter, Russo, Didero va boshqalar) insonni ijtimoiy mavjudot sifatida o'rganishga katta e'tibor qaratdilar. Ularning nazarida insonning tabiiy huquqlari (erkinlik, tenglik, mulk huquqi) jamiyat va davlat tomonidan himoya qilinishi shart. Russo insonni aslida tabiatan yaxshi, ammo jamiyat ta'sirida buziladi, degan fikrni ilgari surdi.

Umuman olganda, Yangi davr falsafasida inson masalasi diniy talqinlardan uzoqlashib, ilmiy, axloqiy va ijtimoiy-falsafiy yondashuvlar asosida yoritildi. Bu davr insonni ongli, erkin, axloqiy va jamiyat qurilishida faol ishtirok etuvchi mavjudot sifatida tushunishning mustahkam poydevorini yaratdi. Aynan shu qarashlar keyinchalik XIX–XX asrlardagi falsafiy antropologiya va ekzistensializmga asos bo'ldi.

XIX–XX asr falsafasida inson masalasi. XIX–XX asrlarda inson haqidagi falsafiy qarashlar yangi, yanada murakkab shakllarda rivojlandi. Bu davrda ilm-fanning keskin taraqqiyoti, sanoat inqiloblari, texnika yutuqlari, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar (burjua inqiloblari, milliy-ozodlik harakatlari, urushlar) inson muammosini yangicha talqin etishga olib keldi. Faylasuflar insonni faqat metafizik yoki diniy mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va ekzistensial jihatlari bilan o'rganishga intildilar.

Ekzistensializm vakillari (S.Kierkegor, M.Xaydegger, J.-P.Sartr, A.Kamyu) insonni eng avvalo individ va mavjudot sifatida o'rganishga e'tibor qaratdilar. Ularning ta'kidlashicha, inson hayotining markaziy masalalari – erkinlik, tanlov, javobgarlik, yolg'izlik va hayotning ma'nosizligi muammosidir. Sartr “inson erkinlikka mahkum qilingan” desa, Xaydegger insonni “dunyoga tashlangan mavjudot” sifatida talqin qildi. Bu yondashuv insonning shaxsiy tajribasini va ichki dunyosini falsafaning asosiy obyekti sifatida ko'rsatdi.

Psixoanaliz asoschisi Zigmund Freyd esa inson mohiyatini ong osti jarayonlari orqali izohladi. Uning nazarida, inson xatti-harakatlari ko'pincha ong ostida yashiringan instinkt va mayllar tomonidan boshqariladi. Freyd uchun inson – bu ichki ziddiyatlar, “id” (instinktlar), “ego” (ongli men) va “superego” (axloqiy nazorat)

o'rtasidagi kurash maydonidir. Keyinchalik uning shogirdlari K. Jung va A. Adler psixoanalitik antropologiyani yanada boyitib, insonni ma'naviy, ijtimoiy va kollektiv ong bilan bog'lab o'rgandilar.

Fenomenologiya va falsafiy antropologiya maktabi vakillari (M.Sheler, X.Plesner, A.Geylen) insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi xususiyatlarga e'tibor qaratdilar. Sheler insonni "ruhiy mavjudot", Plesner "biologik va madaniy mavjudotning uyg'unligi", Geylen esa "kamchilikli mavjudot" (ya'ni tabiatdan yetarlicha himoyalalmagan, ammo madaniyat orqali o'zini yaratuvchi mavjudot) sifatida tushuntirdi.

XX asrda shuningdek, postmodernizm va gumanistik psixologiya oqimlari insonni erkin, ijodkor va o'zini-o'zi rivojlantirishga qodir mavjudot sifatida ko'rsatdi. Masalan, E.Fromm va A.Maslou insonni muhabbat, ma'naviyat va o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyojlari orqali tushuntirdilar.

Demak, XIX–XX asrlarda inson masalasi falsafada yanada kompleks va ko'p qirrali tarzda o'rganildi. Inson endi nafaqat metafizik, balki ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, madaniy va ekzistensial mavjudot sifatida talqin qilindi. Shu boisdan, bu davr falsafasi zamonaviy falsafiy antropologiya shakllanishiga bevosita asos yaratdi.

Insonning falsafiy mohiyati: biologik, ijtimoiy va psixologik jihatlar.

Insonning falsafiy mohiyatini anglash murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u biologik, ijtimoiy va psixologik jihatlarining birligi va o'zaro ta'siri orqali ochiladi. Avvalo, inson **biologik mavjudot** sifatida hayotiy jarayonlarni amalga oshiruvchi tirik organizmdir. Uning tanasi boshqa tirik mavjudotlar singari fiziologik ehtiyojlarga – ovqatlanish, uyqu, nafas olish, nasl qoldirish kabi asosiy biologik funksiyalarga ega. Shu bilan birga, inson biologik tabiatiga xos bo'lgan evolyutsion xususiyatlar – tik yurish, qo'llarning mehnat quroli sifatida shakllanishi, murakkab miya faoliyati va nutq imkoniyatlari uni boshqa mavjudotlardan tubdan ajratadi. Biroq insonni faqat biologik mavjudot sifatida tasavvur qilish tor doiraga olib keladi, chunki u **ijtimoiy mavjudot** sifatida jamiyatda yashab,

o'z mohiyatini ijtimoiy munosabatlar, madaniyat va mehnat jarayonida ro'yobga chiqaradi. Inson jamiyatdan tashqarida rivojlana olmaydi, uning ongi, nutqi, qadriyatlari va axloqiy me'yorlari ijtimoiy muhitda shakllanadi. Demak, inson ijtimoiy tizim va madaniy an'anolarning faol ishtirokchisi bo'lib, o'z hayotini ma'naviy qadriyatlar, urf-odatlar va axloqiy tamoyillar asosida quradi. Shu bilan birga, insonning **psixologik jihatlar** ham uning falsafiy mohiyatini belgilovchi muhim omildir. Psixika orqali inson tashqi olamni idrok etadi, hissiyotlar, xotira, tafakkur va iroda yordamida o'zini va atrofni anglaydi. Insonning psixologik qiyofasi uning individual xususiyatlarini namoyon qiladi, shaxsiy tajribasi va dunyoqarashi bilan bog'liq bo'ladi. Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, biologik, ijtimoiy va psixologik jihatlar insonning yaxlit mohiyatini tashkil etadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Biologik asos ijtimoiy rivojlanish uchun poydevor bo'lsa, ijtimoiylik insonning ongli mavjudot sifatida shakllanishini ta'minlaydi, psixologik jihatlar esa uning individualligini, ichki dunyosini va ruhiy holatini belgilaydi. Shu sababli insonning falsafiy mohiyati – bu tabiat va jamiyat, organizm va ong, individ va shaxsning murakkab dialektik birligidir.

Individ, inson va shaxs tushunchalari.

Individ tushunchasi. Individ tushunchasi falsafada va ijtimoiy fanlarda alohida shaxs yoki mavjudotni, ya'ni insonning yagona vakilini anglatadi. Bu tushuncha lotincha *individuum* — “bo'linmas”, “yagona” degan so'zdan kelib chiqqan bo'lib, u biologik ma'noda jamiyatga kirishidan qat'i nazar, alohida inson mavjudotini bildiradi. Individ sifatida inson o'zining biologik xususiyatlariga ega. Xususan, jismoniy tuzilishi, fiziologik ehtiyojlari, genetik merosi, nasldan-naslga o'tuvchi belgilar va hayotiy faoliyat jarayonlari bilan ajralib turadi. Masalan, yangi tug'ilgan chaqaloq — bu individ bo'lib, u hali jamiyatning qadriyatlari, til, madaniyat va ijtimoiy munosabatlariga to'liq qo'shilmagan. Shu jihatdan individ — bu insonning dastlabki, tabiiy bosqichi, uning ijtimoiylikdan oldingi qiyofasi sifatida qaraladi. Biroq individ faqat biologik mavjudot emas, balki jamiyatga kirishish imkoniyatiga ega bo'lgan mavjudotdir. Har bir individning

o'ziga xos temperament, psixofiziologik xususiyatlari, tug'ma iste'dodi, temperament turi (xolerik, sangvinik, flegmatik, melanxolik) mavjud bo'lib, ular shaxs sifatida shakllanish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Falsafiy antropologiyada individ tushunchasi ko'pincha "insoniyatning alohida vakili" sifatida ishlatiladi, ya'ni u umumiy biologik tur sifatida "inson" tushunchasidan farqlanadi. Har bir individ insoniy sifatlarni rivojlantirish salohiyatiga ega, biroq bu salohiyat jamiyat ta'sirisiz to'liq namoyon bo'la olmaydi. Shuning uchun individ — bu shaxsning biologik va tabiiy poydevori hisoblanadi. Tarixiy-falsafiy qarashlarda ham individ tushunchasiga turlicha yondashilgan: Aristotel uni "jonli mavjudotning yagona ko'rinishi" deb ta'riflagan bo'lsa, zamonaviy antropologiyada individ insonning biologik individualligini ta'kidlaydi. Xulosa qilib aytganda, individ — bu insonning alohida biologik mavjudot sifatidagi qiyofasi bo'lib, u jamiyat ta'sirida inson sifatida rivojlanadi va shaxs darajasiga ko'tariladi.

Inson tushunchasi. Inson tushunchasi falsafada eng markaziy va murakkab kategoriyalardan biri bo'lib, u nafaqat biologik mavjudot, balki ijtimoiy ongli mavjudot sifatidagi mohiyatni ifodalaydi. Inson — bu "homo sapiens" turiga mansub tirik mavjudot bo'lib, boshqa jonli organizmlardan tafakkur, nutq, ong, mehnat qilish va ma'naviy qadriyatlarni yaratish qobiliyati bilan ajralib turadi. Inson o'z tabiatida ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan, u biologik organizmdir, ya'ni tabiiy ehtiyojlar, genetik meros va fiziologik xususiyatlarga ega. Ikkinchi tomondan esa, u ijtimoiy mavjudotdir, ya'ni faqat jamiyatda yashash, madaniyatni o'zlashtirish va mehnat qilish orqali o'z mohiyatini ro'yobga chiqaradi. Falsafiy nuqtayi nazardan insonni hayvonot olamidan ajratib turadigan eng muhim jihat — bu ong va o'zini anglash qobiliyatidir. Inson nafaqat tashqi olamni idrok etadi, balki uni tahlil qiladi, kelajakni rejalashtiradi, o'z harakatlari uchun mas'uliyatni his qiladi. Shu boisdan ham inson erkinlik, iroda, axloqiy tanlov, ma'naviy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Tarixiy jihatdan qaraganda, turli davr faylasuflari inson mohiyatiga turlicha yondashgan. Masalan, Sokrat "o'zingni angla" degan shiori

orqali insonni o'zligini bilishga undagan, Aristotel uni "ijtimoiy hayvon" deb ta'riflagan, Uyg'onish davri mutafakkirlari insonni olam markazi sifatida ko'rgan, zamonaviy falsafada esa inson axborot jamiyati va texnologik taraqqiyot fonida qayta talqin qilinmoqda. Shunday qilib, inson tushunchasi faqat biologik mavjudot emas, balki ongli, ijtimoiy, ma'naviy va madaniy mohiyatni mujassam etgan murakkab falsafiy kategoriya hisoblanadi.

Shaxs tushunchasi. Shaxs tushunchasi falsafada va ijtimoiy fanlarda insonning eng yuksak darajasi sifatida qaraladi. Shaxs – bu nafaqat biologik individ yoki umumiy ma'nodagi inson, balki jamiyatda faol ijtimoiy mavqega ega bo'lgan, ma'lum axloqiy-ruhiy sifatlar, dunyoqarash, qadriyatlar va ijtimoiy rollarni mujassamlashtirgan mavjudotdir. Har bir shaxs ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Masalan, oila, ta'lim, madaniyat, an'ana va qadriyatlar orqali shaxs o'zini anglaydi, jamiyat kutayotgan ijtimoiy rollarni bajaradi va shu orqali o'z individualligini namoyon etadi. Shaxsning asosiy belgisi uning ijtimoiy ong va ma'naviyatga ega bo'lishidir. Shaxs o'z xatti-harakatlariga javobgarlikni his qiladi, axloqiy tanlov qilish imkoniyatiga ega bo'ladi, erkinlik va mas'uliyatni o'zida uyg'unlashtiradi. Shu boisdan shaxs faqat ijtimoiy institutlarning mahsuli emas, balki ularni rivojlantiruvchi, o'zgartiruvchi kuch hamdir.

Tarixiy-falsafiy qarashlarda shaxs tushunchasi turlicha izohlangan. Masalan, Aristotel insonni "ijtimoiy mavjudot" deb ta'riflagan bo'lsa, Gegel shaxsni erkinlikning tashuvchisi sifatida ko'rgan, ekzistensialistlar (Kyerkegor, Sartr, Xaydegger) esa shaxsning mohiyatini erkin tanlov va mavjudlikdagi individual mas'uliyat orqali ochib bergan. Shaxsning shakllanishida psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit va tarbiya muhim rol o'ynaydi. Masalan, bir individ ijtimoiy munosabatlarga kirishib, bilim va qadriyatlarni o'zlashtirsa, u inson darajasiga ko'tariladi, biroq faqat faol ijtimoiy ishtirok, ongli faoliyat va ma'naviy yetuklik orqali u shaxsga aylanadi. Demak, shaxs – bu jamiyatda o'z o'rnini topgan, o'z hayotiga va jamiyat taraqqiyotiga ongli ravishda ta'sir ko'rsata

oladigan, erkinlik va mas'uliyatni uyg'unlashtirgan ijtimoiy-ma'naviy mavjudotdir.

Insonning ma'naviy-axloqiy kamoloti. Insonning ma'naviy-axloqiy kamoloti falsafada eng yuksak qadriyat sifatida qaraladi, chunki u insoniyat taraqqiyoti va jamiyat hayotining mazmunini belgilovchi jarayondir. Ma'naviy kamolot – bu insonning ruhiy olami, ichki dunyosi, qadriyatlarga munosabati, ezgulik va yovuzlikni ajratish qobiliyati orqali o'zini takomillashtirishi demakdir. Axloqiy kamolot esa insonning ongli ravishda ezgu xatti-harakatlarni tanlashi, o'z xatti-harakatlari uchun mas'uliyatni his etishi va jamiyat me'yorlariga amal qilishini anglatadi. Ma'naviy-axloqiy kamolot jarayoni bir necha omillarga tayanadi. Avvalo, tarbiya va ta'lim inson ongini shakllantiradi, unga ezgu qadriyatlarni singdiradi. Ikkinchidan, madaniyat va din ma'naviy kamolotning boy manbaidir, ular insonni ruhiy jihatdan tarbiyalab, ma'no izlashga yo'naltiradi. Uchinchidan, ijtimoiy muhit va muomala shaxsning axloqiy qiyofasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki inson o'zini boshqalar bilan muloqotda anglaydi.

Tarixiy jihatdan qaraganda, qadimgi faylasuflar insonning axloqiy kamolotini ezgulikni bilish va unga amal qilish bilan bog'lagan. Bu borada Sokrat “Ezgu ish – bilimdan kelib chiqadi” degan fikrni bildirgan bo'lsa, Konfutsiy axloqiy kamolotni jamiyatdagi uyg'unlik va tartib bilan bog'lagan. Sharq mutafakkirlari esa (Al-Farobiy, Ibn Sino, Navoiy) insonning ma'naviy yuksalishini ilm, adolat, halollik va mehr-muhabbat orqali izohlagan. Zamonaviy falsafada ham ma'naviy-axloqiy kamolot insonni iste'molchilik, individualizm va texnologik begonalashuvdan asraydigan asosiy qadriyat sifatida talqin qilinmoqda. Insonning haqiqiy kamoloti uning ichki olamidagi uyg'unlik, erkinlik va mas'uliyat birligida namoyon bo'ladi. Erkinlik – insonning tanlov qila olishi, mas'uliyat esa uning oqibatlarini ongli ravishda qabul qilishi demakdir. Ma'naviy-axloqiy kamolotga erishgan shaxs nafaqat o'z hayotini, balki jamiyat hayotini ham ezgulik va adolat yo'lida rivojlantiradi. Shu sababli falsafada insonning yuksak maqsadi – bu o'zini ma'naviy takomillashtirish va jamiyatga ezgu amallar bilan hissa qo'shishdir.

Inson erkinligi va mas'uliyati. Inson erkinligi va mas'uliyati falsafiy antropologiyaning eng muhim masalalaridan biridir, chunki ular shaxsning mohiyatini, ijtimoiy mavjudot sifatida o'zini anglashini va hayotiy yo'lini belgilashini ko'rsatadi. Erkinlik falsafada faqat tashqi to'siqlarning yo'qligi emas, balki insonning o'z ongiga tayanib tanlov qila olishi, o'z faoliyatini ongli ravishda belgilashi demakdir. Shu bois erkinlik har doim ichki va tashqi jihatlar birligida qaraladi. Ichki erkinlik — bu insonning ongiy, ruhiy dunyosidagi mustaqilligi, tashqi erkinlik esa — ijtimoiy-siyosiy sharoitlar bilan bog'liq. Mas'uliyat esa erkinlikning ajralmas qismi bo'lib, inson o'z tanlovi oqibatlarini qabul qilishi va ular uchun javob berishini anglatadi. Erkinlik va mas'uliyat o'rtasidagi dialektik bog'liqlik shundan iboratki, cheksiz erkinlik mas'uliyatsizligiga olib boradi, faqat mas'uliyat bilan uyg'unlashgan erkinlikgina chinakam insoniy mohiyatni shakllantiradi.

Tarixiy-falsafiy tafakkurda erkinlik masalasi turlicha talqin qilingan. Antik davrda stoiklar erkinlikni insonning ichki dunyosida, ya'ni ehtirolarni jilovlash va taqdirga bo'ysunishda ko'rganlar. Yangi davr faylasuflari, xususan, Dekart va Kant erkinlikni insonning aqliy imkoniyatlari bilan bog'lashgan. Kant uchun axloqiy qonunlarga itoat qilish — haqiqiy erkinlikning sharti bo'lib, mas'uliyat axloqiy majburiyatdan ajralmasdir. Gegel esa erkinlikni tarixiy jarayon orqali amalga oshadigan hodisa deb qaragan, u jamiyatdagi siyosiy va huquqiy tizimlar orqali namoyon bo'ladi.

Ekzistensializm falsafasi erkinlik va mas'uliyatni inson mohiyatining eng muhim belgisi sifatida talqin qiladi. J.-P. Sartr "Inson erkinlikka mahkumdur" degan mashhur g'oyasini ilgari surib, inson har qanday sharoitda tanlov qilish majburiyatida ekanligini ta'kidlagan. Uningcha, inson tanlov qilmaslik orqali ham tanlov qiladi va shuning uchun u o'z hayotining yaratuvchisi ham, oqibatlarining javobgaridir. Mas'uliyat nafaqat o'z "Men"i, balki butun insoniyat oldida hamdir, chunki inson qilgan har bir tanlovi jamiyatga ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy falsafada erkinlik va mas'uliyat masalasi global muammolar bilan ham chambarchas bog'liq. Texnologiyalar rivoji, axborot oqimlari va globallashtirish sharoitida inson erkinligi

kengaygandek ko‘rinsa-da, u ko‘pincha iste‘molchilik, ommaviy madaniyat va manipulyatsiyalar orqali cheklanadi. Shu bois, zamonaviy davrda mas‘uliyat masalasi yanada dolzarb bo‘lib, inson nafaqat o‘z hayoti, balki atrof-muhit, kelajak avlodlar, insoniyatning umumiy taqdiri uchun ham mas‘ul hisoblanadi.

Demak, inson erkinligi va mas‘uliyati falsafiy tahlilda bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalardir. Erkinliksiz inson o‘zini shaxs sifatida namoyon eta olmaydi, mas‘uliyatsiz erkinlik esa beqarorlik va inqirozga olib keladi. Shuning uchun falsafada erkinlik va mas‘uliyat uyg‘unligi insonning ma‘naviy-axloqiy kamoloti, jamiyat taraqqiyoti va umuminsoniy qadriyatlarning barqarorligini ta‘minlovchi eng muhim shart sifatida qaraladi.

“Inson – tabiat – jamiyat” munosabatlari: ekologik falsafa va barqaror taraqqiyot konteksti. “Inson – tabiat – jamiyat” munosabatlari zamonaviy davrda ekologik falsafa va barqaror taraqqiyot konsepsiyasi nuqtayi nazaridan alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki insoniyat tarixida uzoq vaqt davomida tabiat inson uchun tuganmas resurs sifatida tasavvur qilinib, jamiyatning taraqqiyoti tabiiy boyliklarni cheksiz o‘zlashtirish orqali amalga oshirilgan. Yangi davr falsafasida insonning “tabiat ustidan hukmronligi” g‘oyasi (Dekart, Bekon, Nyuton ilmiy qarashlarida) rivojlanib, industrial inqilob jarayonida keng amaliyotga tatbiq qilindi. Natijada inson texnologik ustunlikka erishgan bo‘lsa-da, tabiat va jamiyat o‘rtasidagi uyg‘unlik buzila boshladi. Xususan, ekologik muvozanat izdan chiqdi, atmosfera isishi, cho‘llanish, suv tanqisligi, biologik xilma-xillikning kamayishi kabi global muammolar yuzaga keldi. Ekologik falsafa ana shu muammolardan kelib chiqib shakllandi va uning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, inson tabiat ustidan hukmron emas, balki uning ajralmas va mas‘uliyatli qismidir. Bu yondashuvda insonning erkinligi va jamiyatning taraqqiyoti tabiatni asrab-avaylash, ekologik barqarorlikni ta‘minlash bilan chambarchas bog‘liq.

Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi esa BMT tomonidan ishlab chiqilgan global strategiya bo‘lib, u hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirish jarayonida kelajak avlodlarning yashash imkoniyatlarini xavf ostiga qo‘ymaslik tamoyiliga asoslanadi. Ya‘ni iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy adolat va ekologik muvozanat birgalikda olib

borilishi kerak. Falsafiy nuqtayi nazardan, “inson – tabiat – jamiyat” munosabatlari endi nafaqat dialektik, balki ekologik-axloqiy masalaga ham aylangan. Inson tabiatni faqat iste'mol qiluvchi emas, balki uni muhofaza qiluvchi, jamiyat esa tabiat bilan uyg'un yashashni ta'minlaydigan tizim sifatida qayta talqin qilinmoqda. Demak, zamonaviy sharoitda insonning haqiqiy mohiyati va jamiyatning taraqqiyoti tabiatni asrab-avaylash, ekologik qadriyatlarga amal qilish va barqaror rivojlanishni ta'minlash bilan belgilanadi.

Tayanch soʻzlar: Inson falsafasi (falsafiy antropologiya), qadimgi davr falsafasida inson muammosi, oʻrta asr falsafasi va diniy-antropologik qarashlar, Uygʻonish davrida inson markaziy masala sifatida, yangi davr falsafasida inson masalasi, XIX–XX asr falsafasida inson masalasi, insonning falsafiy mohiyati, biologik mavjudot, ijtimoiy mavjudot, insonning psixologik jihatlari, individ tushunchasi, inson tushunchasi, shaxs tushunchasi, insonning ma'naviy-axloqiy kamoloti, inson erkinligi va mas'uliyati, “Inson – tabiat – jamiyat” munosabatlari, ekologik falsafa va barqaror taraqqiyot konteksti.

Nazorat savollari:

1. Falsafiy antropologiya fanining predmeti va asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Inson tushunchasining mazmuni va uning falsafiy talqinlari qanday izohlanadi?
3. Individ, inson va shaxs tushunchalari oʻrtasidagi farqlarni tushuntiring.
4. Insonning biologik va ijtimoiy mohiyati qanday uygʻunlashadi?
5. Falsafiy antropologiya shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlarini izohlang.
6. Inson – tabiat – jamiyat munosabatlari falsafada qanday izohlanadi?
7. Inson erkinligi va mas'uliyati masalasi falsafiy tahlilda qanday yoritiladi?

11-MAVZU. QADRIYATLAR FALSAFASI (AKSIOLOGIYA)

Reja:

1. Qadriyatlar falsafasi va uning rivojlanish bosqichlari
2. Qadriyatlarning turlari
3. Qadriyatlarning jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati
4. Zamonaviy davrda qadriyatlar transformatsiyasi va global muammolar
5. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida qadriyatlarga munosabat va ularning strategik ahamiyati

Qadriyatlar falsafasi va uning rivojlanish bosqichlari.

Qadriyatlar falsafasi insoniyat tafakkurining eng qadimgi bosqichlaridan boshlab shakllanib kelgan bo‘lib, uning ildizlari qadimgi mifologik tasavvurlar, diniy ta’limotlar va dastlabki falsafiy maktablarga borib taqaladi. Inson o‘zining kundalik hayoti davomida hayot va mamot, ezgulik va yovuzlik, foyda va zarar, go‘zallik va xunuklik kabi hodisalarga baho berishga majbur bo‘lgan. Ana shu baholash jarayonida qadriyatlarning dastlabki shakllari yuzaga kelib, inson ongida ma’lum tartib va mezonlarni shakllantira boshlagan. Shu jihatdan qaraganda, qadriyatlar haqidagi qarashlar qadimgi davrlardayoq mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, ular hali mustaqil falsafiy ta’limot darajasiga ko‘tarilmagan edi. Keyinchalik bu tushunchalar diniy aqidalar, axloqiy ko‘rsatmalar, estetik qarashlar hamda ijtimoiy tartiblar bilan boyib, qadriyatlar haqidagi bilimlar tizimlashib bordi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, qadriyatlar haqidagi qarashlar mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, “aksiologiya” atamasi falsafaga ancha keyin, XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida kirib keldi. Demak, qadriyatlarni alohida falsafiy yo‘nalish sifatida tadqiq etish nisbatan yangi bo‘lsa-da, uning ma’naviy-falsafiy ildizlari insoniyat tarixining eng qadimgi bosqichlariga borib taqaladi. Shu ma’noda, qadimiy davrdayoq shakllangan qadriyatlar haqidagi qarashlar aksiologiya ilmining poydevori sifatida xizmat qilgan, keyinchalik esa u falsafiy tafakkurda mustaqil ilmiy sohaga aylangan.

Antik davrda qadriyatlar falsafasi. Qadimgi yunon madaniyati qadriyatlarni inson hayotining ma’nosi, jamiyatning

mukammalligi va kosmik uyg'unlik bilan bog'lab tahlil qildi. Ular qadriyatlarni nafaqat axloqiy va estetik, balki metafizik tushunchalar sifatida ham talqin qildilar.

Sokrat qadriyatlarni axloqiy bilim bilan chambarchas bog'lab, inson hayotining mazmuni "o'zini bilish" va ezgulikka intilishda ekanini ta'kidladi. Sokrat uchun haqiqiy qadriyat — bilim va axloqiy to'g'rilikdir. U moddiy ne'matlar va tashqi boyliklarni nisbiy qadriyat sifatida ko'rgan bo'lsa, adolat, rostgo'ylik va ruhiy kamolotni eng oliy qadriyat deb bilgan.

Platon qadriyatlarni metafizik asosda tushuntirdi. Unga ko'ra, haqiqiy qadriyatlar "g'oyalar dunyosi"da mavjud bo'lib, ular abadiy va o'zgarmasdir. Platon adolat, haqiqat, go'zallik va ezgulikni eng yuksak qadriyatlar sifatida talqin etdi. Uning "Davlat" asarida jamiyatning mukammal tartibi adolat qadriyatiga asoslanadi. Platonning fikricha, moddiy dunyo qadriyatlari vaqtincha va nisbiydir, ammo g'oyalar dunyosidagi qadriyatlar doimiy va universal ahamiyat kasb etadi.

Aristotel esa qadriyatlarni "maqsadga yo'naltirilganlik" tamoyili asosida tahlil qildi. Unga ko'ra, har bir mavjudotning maqsadi bor va insonning oliy maqsadi — "baxt-saodat"dir. Aristotelning axloqiy qadriyatlar haqidagi ta'limotida "oltin o'rtalik" g'oyasi alohida ahamiyatga ega. Jumladan, insoniy fazilatlar haddan tashqari ko'payish yoki kamayishdan emas, balki o'rtacha, me'yoriy muvozanatdan iborat bo'ladi. Masalan, qo'rqoq yoki haddan tashqari jur'atkor emas, balki botir bo'lish qadriyatli hisoblanadi. Shu tarzda Aristotel qadriyatlarni amaliy hayot va axloqiy faoliyat bilan bog'ladi.

Shu bilan birga, stoitsizm maktabi qadriyatlarni tabiatga muvofiqlik va ruhiy mustahkamlik bilan izohladi. Stoiklar uchun haqiqiy qadriyat — insonning ruhiy osoyishtaligi, sabr-toqati va taqdirga rozi bo'lishidir. Ularning fikricha, moddiy boyliklar, shon-shuhrat va lazzatlar nisbiy qadriyatlar bo'lib, ular insonni haqiqiy baxtga olib bormaydi.

Epikurchilar esa qadriyatlarning markaziga "lazzat" tushunchasini qo'yidilar, ammo bu lazzat nafsni cheksiz qondirish emas, balki og'riqsizlik va ruhiy osoyishtalik holatiga erishishdir.

Ular uchun qadriyatning mezoni — insonni tinchlik va baxtga olib boradigan hayotiy yoʻldir.

Rim davri faylasuflari, xususan, Seneka, Mark Avreliy kabi mutafakkirlar qadriyatlarni axloqiy-ruhiy kamolot bilan bogʻladilar. Ularning taʼlimotida sabr-toqat, adolat, mehr-muhabbat, davlatga sodiqlik va fuqarolik burchi asosiy qadriyat sifatida talqin qilindi.

Shunday qilib, antik davr qadriyatlar falsafasi insoniyat tafakkurida qadriyatlarni metafizik, axloqiy va amaliy jihatdan chuqur tadqiq qilgan ilk bosqich boʻlib, u keyingi davr falsafiy taʼlimotlari uchun poydevor vazifasini oʻtadi. Sokratning axloqiy qarashlari, Platonning gʻoyalari, Aristotelning “maqsadga yoʻnaltirilganlik” tamoyili, stoiklarning ruhiy mustahkamlik falsafasi va epikurchilarning ruhiy osoyishtalik haqidagi qarashlari qadriyatlar falsafasining rivojida katta ahamiyat kasb etdi.

Oʻrta asrlar falsafasida qadriyatlar masalasi. Oʻrta asrlar falsafasi qadriyatlar masalasiga diniy dunyoqarash asosida yondashdi. Bu davrda qadriyatlar tushunchasi din asosida talqin qilinib, inson hayoti va jamiyatdagi barcha qadriyatlar Xudoga, abadiyatga va najotga bogʻlab tushuntirildi. Antik davrda qadriyatlar koʻproq insoniy fazilatlar, bilim va mukammallikka erishish bilan bogʻlangan boʻlsa, oʻrta asrlarda ular Xudoning irodasi, insonning ruhiy pokligi va axloqiy komilligiga qarata shakllandi. Shu boisdan ham qadriyatlar masalasi bu davrda teologik-falsafiy xarakterga ega boʻldi.

Xristian falsafasida qadriyatlarning markazida ilohiy haqiqat turar edi. Avreliy Avgustin qadriyatlarni “Xudoning muhabbati” va “ruhiy najot” bilan bogʻlab tushuntirdi. Unga koʻra, eng oliy qadriyat — bu Xudoning oʻzi, chunki barcha mavjudot va ularning maʼnosi Undan kelib chiqadi. Insoniy qadriyatlar esa ilohiy qadriyatlarning soyasi boʻlib, ular orqali inson abadiy najotga erishadi. Shu sababli bu davrda dunyoviy qadriyatlar ikkinchi darajali hisoblangan.

Bu davrda Sharq falsafasida ham qadriyatlar masalasi yuksak rivojlandi. Xususan, Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida eng oliy qadriyat sifatida baxt (saodat)ni koʻrsatib, unga faqat bilim, adolat va ezgulik orqali erishish mumkinligini taʼkidlagan. Unga koʻra,

jamiyatning qadriyat tizimi adolatli davlat boshqaruvi va fozil insonlar faoliyatiga asoslanishi kerak. Ibn Sino esa qadriyatlarni ilm va axloqiy kamolot bilan bog‘lab, haqiqiy qadriyatlar insonni jismoniy va ruhiy barkamollikka olib borishini ilgari surgan.

Tasavvuf ta’limotida qadriyatlarning markazida ilohiy muhabbat va ruhiy poklanish turdi. Jaloliddin Rumiy, Bahouddin Naqshband kabi mutafakkirlar inson qalbini poklash, mehr-oqibat, tavozelik, sabr, shukr kabi qadriyatlarni eng oliy fazilat sifatida talqin etdilar. Tasavvufda insoniy qadriyatlar orqali ilohiy qadriyatga, ya’ni Xudo muhabbatiga erishish asosiy maqsad hisoblandi.

Islom falsafasida qadriyatlar Qur’on va hadis asosida izohlandi. Hayot, ilm, adolat, halollik, ota-onaga hurmat, mehr-shafqat, sabr-toqat, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar musulmon jamiyatining axloqiy-ijtimoiy poydevorini tashkil etdi. Shuningdek, islom mutafakkirlari qadriyatlarni faqat axloqiy yoki diniy nuqtayi nazardan emas, balki ijtimoiy va siyosiy muhitda ham izohlashga harakat qildilar.

Demak, o‘rta asrlar falsafasida qadriyatlar masalasi diniy ta’limot va ilohiylik bilan chambarchas bog‘langan holda rivojlandi. Bu davrda qadriyatlar tizimi asosan ruhiy poklanish, abadiy najot, ilohiy muhabbat va jamiyatdagi adolat g‘oyalari orqali talqin qilindi. Antik davrda shakllangan insoniy qadriyatlar bu davrda diniy asos bilan boyidi va yanada kengroq falsafiy mazmun kasb etdi.

Uyg‘onish davrida qadriyatlarning yangicha talqini. Uyg‘onish davri qadriyatlar falsafasida tub burilish bosqichi bo‘ldi. Bu davrda qadriyatlar masalasi diniy asoslardan asta-sekin dunyoviylik, insoniylik va erkin tafakkur ruhida qayta talqin qilindi. O‘rta asrlar falsafasida qadriyatlarning markazida ilohiylik va ruhiy najot turgan bo‘lsa, Uyg‘onish davrida inson, uning shaxsi, qadr-qimmati va ijodiy imkoniyatlari eng oliy qadriyat sifatida e’tirof etildi. Shu bois bu davr falsafasi gumanizm ruhida shakllandi va qadriyatlarning markaziga inson qo‘yildi.

Uyg‘onish davri gumanistlari qadriyatlarni insoniy erkinlik, ijodkorlik, san’at va ilm-fan rivoji bilan bog‘ladilar. Masalan, Piko della Mirandola “Inson qadr-qimmati haqida nutq” asarida insonni

Xudo tomonidan yaratilgan eng oliy mavjudot sifatida ulug‘lab, uning o‘zini kamolga yetkazish, bilim olish va erkin tanlov qilish qobiliyatini eng muhim qadriyat deb talqin etdi. Bu davrda insonning individual erkinligi va tafakkur mustaqilligi qadriyat sifatida jamiyat hayotiga chuqur singdi.

San‘at va adabiyotda ham qadriyatlar yangicha mazmun kasb etdi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo singari ijodkorlar inson go‘zalligi, tabiat uyg‘unligi va ijodiy erkinlikni qadriyat sifatida ifodaladilar. Uyg‘onish davrida san‘at, ilm va falsafaning uyg‘unlashuvi natijasida insoniy qadriyatlarning universalligi namoyon bo‘ldi.

Ilm-fan sohasida esa qadriyatlar diniy dogmalardan ozod bo‘lib, tajriba va aqlga asoslangan ilmiy izlanish qadriyat sifatida shakllandi. Kopernik, Galiley, Brunolar koinot, tabiat va inson haqidagi yangicha qarashlarni ilgari surib, ilmiy haqiqatni eng muhim qadriyatlardan biri sifatida e‘tirof etdilar. Bu jarayon natijasida “bilim qadriyat sifatida” tushunchasi gumanistik qarashlar bilan uyg‘unlashdi.

Uyg‘onish davrida siyosiy qadriyatlar ham yangicha talqinga ega bo‘ldi. Masalan, Nikolay Makiavelli “Hukmdor” asarida davlat mustaqilligi, siyosiy barqarorlik va hokimiyatni saqlashni qadriyat sifatida ko‘rib chiqdi. Bu esa qadriyatlarni faqat diniy-axloqiy emas, balki real ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda ham baholash imkonini berdi.

Demak, Uyg‘onish davri qadriyatlarning yangicha talqinini yuzaga chiqardi. Inson qadr-qimmati, ijodiy erkinlik, ilmiy bilish, san‘at va tabiat uyg‘unligi, shuningdek, dunyoviy siyosiy qadriyatlar falsafaning markaziy masalalariga aylandi. Bu davr qadriyatlari hozirgi zamon gumanistik va demokratik qadriyatlarning poydevorini tashkil etdi.

Yangi davr va ma’rifatparvarlik davrida qadriyat tushunchasi. Yangi davr falsafasi qadriyatlar masalasini tubdan yangi bosqichga olib chiqdi. Bu davrning asosiy xususiyati shundaki, qadriyatlar endi diniy asoslardan nisbatan ozod qilinib, aql, ilm-fan va tajribaga tayangan holda talqin qilina boshlandi. Ma’rifatparvarlik davri esa qadriyatlar tushunchasini yanada dunyoviylashtirib, inson huquqlari, erkinlik, tenglik va ijtimoiy

adolat kabi g'oyalarni markazga qo'ydi. Shu sababli bu davr qadriyatlari hozirgi zamon demokratik jamiyatlar poydevorini tashkil etib berdi.

Yangi davr falsafasida Rene Dekart inson tafakkuri va aqlini eng oliy qadriyat sifatida ilgari surdi. U "Men o'ylayman, demak, men mavjudman" shiori orqali insonning bilish qobiliyati va ongini qadrlashga asos soldi. Frensis Bekon esa tajribaviy ilm-fanni qadrlab, ilmiy bilimni insoniyat taraqqiyotining eng muhim qadriyati deb e'lon qildi. Tabiatni o'rganish, uni amaliy hayotga tatbiq etish va inson manfaatiga xizmat qildirish Yangi davr qadriyatlar tizimida yetakchi o'ringa chiqdi.

Jon Lokk, Tomas Gobbs va Jan-Jak Russo kabi mutafakkirlar qadriyatlarni ijtimoiy-siyosiy munosabatlar bilan bog'lab, tabiiy huquqlar konsepsiyasini shakllantirdilar. Lokk uchun eng muhim qadriyatlar – hayot, erkinlik va mulk huquqi edi. Gobbs esa xavfsizlik va ijtimoiy tartibni qadriyat sifatida ko'rib, davlat hokimiyatining zarurligini asoslab berdi. Russo esa erkinlik va tenglikni eng oliy qadriyat sifatida talqin qilib, "ijtimoiy shartnoma" g'oyasini ilgari surdi. Bu qarashlar keyinchalik inqilobiy g'oyalar va demokratiya asosiga aylandi.

Ma'rifatparvarlik davrida qadriyatlarning markaziga inson qadr-qimmati va uning erkinligi qo'yildi. Volter, Didro, Monteske, Golbax singari faylasuflar ilm-fan, dunyoviy ta'lim, diniy bag'rikenglik, inson huquqlari va qonun ustuvorligini qadriyat sifatida targ'ib qildilar. Monteske hokimiyatlar bo'linishi g'oyasi orqali siyosiy erkinlikni qadrladi. Volter fikr erkinligi va tolerantlikni, Didro esa ilmiy tafakkur va dunyoviy ta'limni qadriyat sifatida ulug'ladi.

Immanuil Kant esa qadriyatlar falsafasiga chuqur falsafiy asos berdi. Unga ko'ra, inson o'z-o'ziga maqsad bo'lib, hech qachon faqat vosita sifatida qaralmasligi kerak. Bu g'oya inson qadr-qimmati va axloqiy erkinlikni eng oliy qadriyat sifatida belgilab berdi. Kantning "kategorik imperativ" tamoyili qadriyatlarning axloqiy-normativ asosini mustahkamladi.

Demak, Yangi davr va Ma'rifatparvarlik davrida qadriyatlar tushunchasi aql, ilm, inson qadr-qimmati, tabiiy huquqlar, erkinlik

va ijtimoiy adolat asosida qayta talqin qilindi. Bu qadriyatlar bugungi zamonaviy jamiyat, huquqiy davlat va demokratiya tamoyillarining shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega bo'ldi.

XIX–XX asrlarda qadriyatlar falsafasining rivojlanishi va aksiologiya atamasining shakllanishi. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida falsafa fanida qadriyatlar masalasi alohida sohaga ajralib chiqib, “aksiologiya” deb ataladigan yo‘nalish shakllandi. *“Aksiologiya”* termini yunoncha *axios* – *“qadriyat”* va *logos* – *“ta’limot”* so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, *“qadriyatlar haqidagi ta’limot”* degan ma’noni anglatadi. Bu atamani ilk bor 1902-yilda fransuz faylasufi Pol Lapi (1869–1927) o‘z asarlarida qo‘llagan. Lapi qadriyatlarni mustaqil falsafiy tadqiqot sohasi sifatida ko‘rib, ularni inson hayoti va ijtimoiy munosabatlarda markaziy o‘rin tutadigan tushuncha sifatida talqin qildi. U qadriyatlarning jamiyat taraqqiyoti, madaniyat va axloqiy me‘yorlarda tutgan o‘rni haqida fikr yuritib, qadriyatlarni faqat individual qarash emas, balki ijtimoiy ongning umumiy fenomeni sifatida o‘rganish zarurligini ta’kidladi. Lapi tomonidan ishlatilgan “aksiologiya” termini keyinchalik boshqa yevropalik faylasuflar tomonidan keng qabul qilinib, ilmiy muomalaga mustahkam kiritildi. 1908-yilda nemis faylasufi Eduard fon Gartman ham bu terminni ishlatib, qadriyatlarni falsafaning alohida obykti sifatida ko‘rsatdi.

Aksiologiyaning rivojida nemis neokantchiligi alohida ahamiyat kasb etdi. Vilgelm Vindelband (1848–1915) qadriyatlarni tarixiy fanlar metodologiyasi bilan bog‘lab, ularni “normativ tamoyillar” sifatida izohladi. U tabiat fanlari va tarix fanlari metodlarini farqlashda qadriyatlar tushunchasidan foydalanib, tarixiy voqealarni tushunishda ularning qadriyati va ma’nosini hisobga olish zarurligini ta’kidladi. Vindelband uchun qadriyatlar insoniyatning madaniy yutuqlarida, ilm, san’at va axloqda o‘z ifodasini topadigan me‘yoriy ko‘rsatkichlar bo‘lib xizmat qildi.

Vindelbandning izdoshi Genrix Rikkert (1863–1936) esa qadriyatlar falsafasini yanada chuqurlashtirdi. U qadriyatlarni “umumiy va obyektiv me‘yorlar” sifatida talqin qildi va ularni tarixiy tadqiqotlarning asosi deb qaradi. Rikkertning fikricha, tarixiy

bilimning vazifasi faktlarni oddiygina qayd etish emas, balki ular ortida yashirinib yotgan qadriyatlarni anglashdir. Rikkert qadriyatlarning nisbiyligi masalasini ham ko'tardi. U qadriyatlarning tarixiy sharoitga qarab turlicha namoyon bo'lishini tan olsa-da, ularning insoniyatni birlashtiruvchi umumiy obyektiv xususiyatlarini e'tirof etdi. Shu orqali u qadriyatlarni nafaqat shaxsiy qarashlar, balki madaniy va ijtimoiy jarayonlarning asosiy negizi sifatida talqin qildi.

XX asr boshida Max Sheyler (1874–1928) aksiologiyani yangi bosqichga olib chiqdi. U qadriyatlarni fenomenologik yondashuv asosida tadqiq qilib, qadriyatlarning iyerarxik tizimini ishlab chiqdi. Sheylarga ko'ra, qadriyatlar inson tomonidan yaratilmaydi, ular obyektiv tarzda mavjud bo'lib, inson ularni intuitiv idrok orqali kashf etadi. U qadriyatlarni to'rt bosqichga bo'ldi: hissiy qadriyatlar (yoqimli–yoqimsiz), hayotiy qadriyatlar (sog'liq, kuch, go'zallik), ruhiy qadriyatlar (haqiqat, adolat, go'zallik), va diniy qadriyatlar (muqaddaslik, ilohiylik). Bu tizim qadriyatlarning faqat amaliy manfaat emas, balki insonning ma'naviy kamolotiga eltuvchi yo'naltiruvchi kuch ekanini ko'rsatib berdi. Sheylarning qarashlari qadriyatlarning shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi o'rni, shuningdek, ularning inson erkinligi bilan bog'liqligi masalalarida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shunday qilib, XIX–XX asrlarda qadriyatlar falsafasi Lapi tomonidan atama sifatida kiritilgan “aksiologiya” orqali mustaqil sohaga aylandi. Vindelband qadriyatlarni tarixiy bilimning metodologik asosi sifatida ko'rsatdi, Rikkert ularning obyektiv va normativ mohiyatini chuqurlashtirdi, Sheyler esa qadriyatlarning iyerarxik tizimini yaratib, ularni fenomenologik asosda izohladi. Bu davr falsafiy izlanishlari qadriyatlar tushunchasini falsafaning markaziy masalalaridan biriga aylantirib, keyingi zamonaviy qadriyatlar nazariyasi va ijtimoiy fanlar uchun mustahkam zamin yaratdi.

Qadriyatlarning turlari.

Moddiy qadriyatlar. Moddiy qadriyatlar – bu insonning kundalik yashashi, jismoniy ehtiyojlarini qondirishi, jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlar

majmuasidir. Unga tabiat boyliklari (yer, suv, o'rmon, foydali qazilmalar), inson mehnati mahsuli bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, texnika, uy-joy, kiyim-kechak, oziq-ovqat, transport vositalari kiradi. Moddiy qadriyatlar, avvalo, jamiyatning iqtisodiy salohiyati va moddiy farovonlik darajasini belgilaydi. Masalan, ishlab chiqarishning rivojlanishi, yangi texnologiyalarning yaratilishi, moddiy infratuzilmaning takomillashuvi jamiyat taraqqiyotining moddiy asosini tashkil etadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, moddiy qadriyatlar faqat inson ehtiyojini qondirish vositasi bo'libgina qolmay, balki ma'naviy qadriyatlar shakllanishi uchun ham poydevor vazifasini bajaradi. Chunki insonning ma'naviy hayoti ko'p jihatdan uning moddiy sharoitiga, yashash darajasi va iqtisodiy imkoniyatlariga bog'liqdir. Biroq, moddiy qadriyatlarning ortishi ma'naviyat bilan uyg'unlashmasa, jamiyatda maqsadsizlik, iste'molchilik kayfiyati, hatto inqiroz holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Ma'naviy qadriyatlar. Ma'naviy qadriyatlar insonning ichki dunyosini boyituvchi, uning ruhiy-axloqiy qiyofasini belgilovchi, tafakkurini va dunyoqarashini shakllantiruvchi qadriyatlar majmuasidir. Ular ko'proq ko'rinmas bo'lsa-da, jamiyat taraqqiyotida moddiy qadriyatlardan kam bo'lmagan darajada, hatto ko'proq ahamiyat kasb etadi. Ma'naviy qadriyatlarga bilim va ma'rifat, ilm-fan, axloqiy me'yorlar, vijdon, adolat, halollik, erkinlik, ezgulik, go'zallik, san'at, adabiyot, din, milliy urf-odat va an'analar kiradi. Ularning asosiy vazifasi insonni yuksaklikka chorlash, uning ruhiyatini uyg'otish, ijtimoiy birdamlikni ta'minlashdan iborat. Masalan, ilm olish – ma'naviy qadriyat, biroq u ilm natijasida yaratiladigan texnika va ishlab chiqarish vositalari orqali moddiy qadriyatga aylanadi. Demak, ma'naviy qadriyatlar moddiy qadriyatlarning shakllanishida asosiy manba hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyotining chinakam mazmuni moddiy va ma'naviy qadriyatlarning uyg'unligida namoyon bo'ladi. Insonning haqiqiy baxti ham faqat moddiy farovonlik bilan emas, balki ma'naviy qoniqish, ruhiy yuksaklik bilan belgilanadi.

Madaniy qadriyatlar. Madaniy qadriyatlar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllanib, insonning estetik zavqini,

dunyoqarashini, ma'naviy-ruhiy boyligini yuksaltiruvchi hodisalar majmuasidir. Ularga adabiyot, san'at, musiqa, me'morchilik, teatr, kino, milliy urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi, amaliy san'at namunalari kiradi. Madaniy qadriyatlar insonning estetik ehtiyojlarini qondirish bilan birga, uning milliy o'zligini saqlash va avloddan-avlodga yetkazishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Alisher Navoiy asarlari, Amir Temur davridagi me'morchilik yodgorliklari, maqom va dostonlar xalqimizning madaniy qadriyatlaridir. Shu bilan birga, madaniy qadriyatlar milliy chegaradan chiqib, umuminsoniy meros sifatida ham qadrlanadi. Masalan, Samarqand va Buxoro yodgorliklari, dunyo xalqlarining buyuk adabiyot va san'at asarlari barcha insoniyat uchun qadrli hisoblanadi. Madaniy qadriyatlarning yana bir ahamiyati shundaki, ular nafaqat o'tmish tajribasini, balki bugungi ijtimoiy ongni ham shakllantiradi va kelajak taraqqiyot yo'nalishlarini belgilaydi.

Iqtisodiy qadriyatlar. Iqtisodiy qadriyatlar jamiyat va inson hayotida moddiy ne'matlar yaratish, ishlab chiqarish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq qadriyatlardir. Unga mehnat, ishlab chiqarish, mulkchilik, moddiy farovonlik, halol daromad, tadbirkorlik, bozor munosabatlari, iqtisodiy erkinlik kiradi. Iqtisodiy qadriyatlarning bosh maqsadi – insonning moddiy hayotini ta'minlash va jamiyatning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashdir. Tarixan qaralganda, insoniyat taraqqiyoti ko'p jihatdan iqtisodiy qadriyatlar rivojiga bog'liq bo'lgan: dehqonchilik va hunarmandchilikdan tortib, sanoat inqiloblari va zamonaviy texnologiyalar davrigacha. Ammo iqtisodiy qadriyatlar faqat moddiy farovonlikni emas, balki ijtimoiy adolatni ham taqozo etadi. Halollik, mehnatga hurmat, halol rizq topish, boylikni oqilona sarflash kabi qadriyatlar iqtisodiy barqarorlikning ma'naviy asosini tashkil etadi. Shunday qilib, iqtisodiy qadriyatlar moddiy taraqqiyotning asosiy ko'rsatkichlari bo'lish bilan birga, ma'naviy qadriyatlar bilan uyg'unlashganda chinakam ijtimoiy taraqqiyotga olib keladi.

Siyosiy qadriyatlar. Siyosiy qadriyatlar jamiyatdagi boshqaruv, davlat tuzilishi, hokimiyatning adolatli bo'lishi, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash bilan bog'liq

qadriyatlardir. Unga demokratiya, huquqiy davlat, qonun ustuvorligi, adolat, erkin saylov, fuqarolik tengligi, siyosiy erkinlik, inson huquqlarini hurmat qilish kabi qadriyatlar kiradi. Siyosiy qadriyatlar jamiyatning siyosiy madaniyatini shakllantiradi, fuqarolarning davlat va jamiyat hayotida faol ishtirok etishiga imkon yaratadi. Bugungi kunda siyosiy qadriyatlar faqat milliy chegarada emas, balki umuminsoniy miqyosda ham tan olingan. Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro deklaratsiya, davlatlararo tinchlik va hamkorlik, xalqaro qonun ustuvorligi bunga misoldir. Siyosiy qadriyatlarning eng muhim jihati shundaki, ular adolat va erkinlik asosida ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi, jamiyatda totuvlik va ishonch muhitini yaratadi.

Axloqiy qadriyatlar. Axloqiy qadriyatlar jamiyatning ma'naviy hayotini belgilovchi, inson xatti-harakatini tartibga soluvchi va ijtimoiy munosabatlarda adolat, mehr-oqibat, vijdon, halollik kabi fazilatlarni ta'minlovchi qadriyatlardir. Axloqiy qadriyatlarga or-nomus, hayo, uyat, mas'uliyat, sadoqat, halollik, fidoyilik, sabr-toqat, mehr-shafqat kabi fazilatlar kiradi. Ular insonning shaxsiy hayotida ham, jamiyatdagi munosabatlarda ham muhim o'rin tutadi. Masalan, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, ota-onaga sadoqat, do'stlarga va'daga vafo qilish kabi qadriyatlar axloqiy qadriyatlarning hayotiy ko'rinishidir. Axloqiy qadriyatlar nafaqat shaxsning o'zini tarbiyalashida, balki butun jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Chunki axloqiy qadriyatlar buzilgan joyda ishonchsizlik, adolatsizlik, zo'ravonlik kuchayadi. Shu bois, qadimdan Sharq va G'arb mutafakkirlari axloqiy qadriyatlarni jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida talqin etganlar. Masalan, Konfutsiy insoniylik va mehr-oqibatni, Forobiy baxt-saodatga eltuvchi fazilatlarni, Kant esa "axloqiy qonun"ni eng yuksak qadriyat sifatida ko'rsatgan.

Estetik qadriyatlar. Estetik qadriyatlar insonning go'zallikni idrok etishi, undan zavqlanishi va uni yaratish bilan bog'liq qadriyatlardir. Ular tabiat manzaralari, san'at asarlari, musiqiy ohanglar, me'moriy obidalar, adabiy asarlar, inson xulq-atvoridagi nafislik va chiroyli odatlar orqali namoyon bo'ladi. Estetik qadriyatlarning asosiy vazifasi – inson ruhiyatini go'zallikka oshno

qilish, unda nafislik, latofat va uyg'unlik tuyg'ularini shakllantirishdir. Masalan, Navoiyning she'riy asarlari, Ulug'bek rasadxonasi, maqom kuy-qo'shiqlari, Samarqand va Buxorodagi me'morchilik yodgorliklari estetik qadriyatlarning yorqin namunalaridir. Estetik qadriyatlar nafaqat insonning san'at va tabiatdan zavqlanishida, balki uning hayotga, mehnatga va jamiyatga bo'lgan munosabatida ham aks etadi. Go'zallikka intilish, pokizalik, tartib, uyg'unlik – bularning barchasi estetik qadriyatlarning kundalik hayotdagi ko'rinishidir. Estetik qadriyatlar insonning ma'naviy dunyosini boyitadi, uni barkamol inson sifatida shakllantiradi va jamiyatda uyg'unlikni ta'minlaydi. Shu bois estetik qadriyatlar ham milliy, ham umuminsoniy xususiyat kasb etadi: bir tomondan, har bir xalqning milliy san'ati va urf-odatida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, butun insoniyat uchun qadrlı bo'lib qoladi.

Diniy qadriyatlar. Diniy qadriyatlar insonning e'tiqodi, ma'naviy-ruhiy dunyosi va axloqiy qarashlarini shakllantiruvchi, jamiyatning ruhiy-axloqiy birligini ta'minlovchi qadriyatlardir. Ular dinning muqaddas manbalari, ilohiy ta'limotlar va diniy amaliyotlarda mujassam bo'ladi. Diniy qadriyatlar insonni ezgulikka, adolatga, poklikka, axloqiy yetuklikka chorlaydi, uni ma'naviy jihatdan tarbiyalaydi. Shuningdek, ular jamiyatda totuvlik, birdamlik va hamjihatlikni mustahkamlaydi. Milliy qadriyatlar ham ko'p hollarda diniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq bo'ladi: masalan, Navro'z bayramidagi bag'rikenglik g'oyalari, Ramazon va Qurbon hayitlari kabi diniy marosimlar xalqning ijtimoiy-ma'naviy hayotida muhim o'rin tutadi. Diniy qadriyatlar faqat diniy e'tiqodga amal qilish emas, balki insonning ichki dunyosida mas'uliyat, vijdon, ma'naviy poklikni shakllantirish vositasi hamdir.

Ekologik qadriyatlar. Ekologik qadriyatlar tabiat va inson o'rtasidagi muvozanatni saqlash, atrof-muhitni asrash va kelajak avlod uchun tabiiy boyliklarni saqlab qolish bilan bog'liq qadriyatlardir. Ular insoniyatning hayotiy ehtiyojlarini qondirishda tabiatga zarar yetkazmaslik, ekologik muvozanatni saqlash, yashil muhitni asrab-avaylash, hayvonot va o'simlik dunyosini muhofaza qilish, ekologik mas'uliyatni anglash kabi tushunchalarni o'z ichiga

oladi. Ekologik qadriyatlarning ahamiyati shundaki, ular insonning hayot sifatini belgilaydi. Masalan, toza havo, sof suv, unumdor yer – bular nafaqat moddiy, balki ma’naviy boylik sifatida ham inson hayoti uchun beqiyos ahamiyatga ega. So‘nggi asrlarda industrial rivojlanish va texnologik taraqqiyot natijasida ekologik muvozanat buzilishi, atmosfera isishi, yer-suv resurslarining kamayishi insoniyatni ekologik qadriyatlarni qayta baholashga undadi. Shu sababli ekologik qadriyatlar bugungi kunda umuminsoniy qadriyat darajasiga ko‘tarilgan. Xalqaro ekologik dasturlar, yashil energetika, chiqindilarni kamaytirish, iqlim muhofazasi bo‘yicha qabul qilinayotgan hujjatlar bunga misol bo‘la oladi. Ekologik qadriyatlar aslida insoniyatning o‘zini saqlab qolish qadriyatidir, chunki tabiatni asrash – insonning kelajagini asrash demakdir.

Shaxsiy qadriyatlar. Shaxsiy qadriyatlar – bu har bir insonning ichki dunyosi, hayotiy qarashlari, orzu-intilishlari va shaxsiy xulq-atvori bilan bog‘liq qadriyatlardir. Ular insonning o‘zini o‘zi anglash jarayonida shakllanadi va ko‘pincha tarbiya, ta’lim, oila muhitidan hamda jamiyatdagi tajriba orqali rivojlanadi. Masalan, halollik, vijdon, sabr-toqat, mas’uliyat, mehnatsevarlik, sadoqat, do‘stlikka vafo qilish, intizom kabi fazilatlar shaxsiy qadriyatlarga kiradi. Har bir insonning qarashlari turlicha bo‘lgani uchun shaxsiy qadriyatlar ham xilma-xildir. Ular insonning hayotiy maqsadlarini belgilaydi, qarorlar qabul qilishiga yo‘l-yo‘riq beradi va uning shaxsiy rivojini ta’minlaydi. Shaxsiy qadriyatlar jamiyatdagi ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashganda insonning barkamollikka erishuvi osonlashadi, ammo agar ular jamiyat qadriyatlariga zid bo‘lsa, shaxs va jamiyat o‘rtasida muammolar paydo bo‘lishi mumkin.

Milliy qadriyatlar. Milliy qadriyatlar – bu muayyan xalqning tarixi, madaniyati, tili, dini, urf-odati, marosimlari va ijtimoiy ongida shakllanib kelgan qadriyatlardir. Ular xalqning milliy o‘zligini ifodalaydi va uni boshqa xalqlardan ajratib turuvchi muhim mezon hisoblanadi. Masalan, kattalarga hurmat, kichiklarga mehr, mehmondo‘stlik, Navro‘z bayrami, milliy kiyimlar, milliy taomlar, xalq og‘zaki ijodi – bularning barchasi milliy qadriyatlardir. Milliy qadriyatlar xalqning tarixiy xotirasi va ijtimoiy birdamligining asosi

bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular jamiyatning ma‘naviy-axloqiy qiyofasini belgilaydi va yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalaydi. Har bir xalq o‘z milliy qadriyatlarini asrab-avaylasa, u globalizatsiya davrida ham o‘zligini yo‘qotmaydi. Shuningdek, milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlarning tarkibiy qismi sifatida butun insoniyat madaniyatiga hissa qo‘shadi.

Mintaqaviy qadriyatlar. Mintaqaviy qadriyatlar – bu ma‘lum bir geografik hudud, mintaqa yoki submadaniyatga xos bo‘lgan tarixiy, madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy an‘analarda shakllangan qadriyatlardir. Ular bir necha xalq yoki elatlarning umumiy hayot tarzi, tabiiy sharoiti, diniy qarashlari va ijtimoiy tajribasi asosida rivojlanadi. Mintaqaviy qadriyatlar turli xalqlarni o‘zaro bog‘lab turuvchi madaniy ko‘prik vazifasini bajaradi.

Masalan, Markaziy Osiyoda mehmondo‘stlik, bahor bayramlari, birgalikda mehnat qilish odatlari va buyuk ipak yo‘li merosi butun mintaqaga xos qadriyatlar sifatida qaraladi. Ular mintaqa xalqlarining umumiy tarixiy xotirasi, madaniy yaqinligi va ijtimoiy birdamligining asosidir.

Mintaqaviy qadriyatlar jamiyatlar o‘rtasidagi hamkorlik, tinchlik, madaniy almashinuv va o‘zaro tushunishni mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ular global madaniyat ichida o‘ziga xos submadaniy xilma-xillikni shakllantiradi hamda umuminsoniy qadriyatlarning boyishiga xizmat qiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar. Umuminsoniy qadriyatlar – bu butun insoniyat tomonidan tan olingan, barcha xalqlar va madaniyatlarga xos, ijtimoiy hayotda umumiy ahamiyat kasb etuvchi qadriyatlardir. Ular milliy, diniy va siyosiy chegaralardan tashqarida bo‘lib, barcha jamiyatlar uchun qadrli sanaladi. Masalan, tinchlik, erkinlik, adolat, inson huquqlari, tenglik, tabiatni asrash, bag‘rikenglik, xalqlar do‘stligi, mehr-oqibat kabi qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlardir. Bu qadriyatlar tarixiy jarayonlarda shakllanib, ko‘plab urush va ijtimoiy inqirozlardan keyin insoniyat tomonidan eng oliy maqsad sifatida e‘tirof etilgan. Umuminsoniy qadriyatlar xalqlarni birlashtiradi, turli madaniyatlar o‘rtasida muloqot va hamkorlikni rivojlantiradi. Ularning eng muhim vazifasi – insoniyatning umumiy barqarorligi va kelajagini ta‘minlashdir.

Bugungi globallashuv davrida umuminsoniy qadriyatlarga amal qilish har bir millatning xalqaro hamjamiyatda munosib o'rin egallashiga ham xizmat qiladi.

Qadriyatlarning jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyati.

Qadriyatlar shaxs hayotida o'ziga xos ma'naviy mezon va hayotiy yo'l boshchi sifatida namoyon bo'ladi. Inson tug'ilgan ondan boshlab oilaviy muhit, ijtimoiy tajriba, ta'lim-tarbiya va jamiyatning umumiy qadriyatlari ta'sirida shakllanadi. Shaxsning ichki dunyosida o'rnatilgan qadriyatlar uning kimligini, xarakterini, orzu-intilishlarini va hayotiy pozitsiyasini belgilaydi. Masalan, halollik, vijdonlilik, mehr-oqibat, sabr-toqat, mehnatsevarlik, mas'uliyat, erkinlikka intilish kabi qadriyatlar insonning ruhiy olamini boyitadi va uni jamiyatda obro'-e'tiborli shaxs darajasiga olib chiqadi. Shaxsiy qadriyatlari mustahkam bo'lgan odam hayotda to'g'ri yo'lni tanlash, qaror qabul qilish, murakkab vaziyatlarda o'zini tutish kabi masalalarda adashmaydi, chunki qadriyatlar unga ma'naviy yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi.

Qadriyatlarning yana bir muhim jihati shundaki, ular shaxsga hayot mazmunini anglash va o'z faoliyatini maqsad sari yo'naltirish imkonini beradi. Inson qadriyatlari orqali o'z hayotining ma'nosini topadi, o'z oldiga maqsadlar qo'yadi va ularni amalga oshirishga intiladi. Masalan, ilm-fan qadriyatiga ishonuvchi odam bilim olishni hayotiy vazifaga aylantiradi, vatanparvarlik qadriyatini qadrlaydigan shaxs esa yurt taraqqiyotiga hissa qo'shishga intiladi. Bu jarayon shaxsning faqat moddiy emas, balki ma'naviy rivojlanishini ham ta'minlaydi. Qadriyatlar insonning ichki dunyosida ruhiy barqarorlikni, hayotdan mamnunlik va qoniqish tuyg'usini uyg'otadi, unga mashaqqatlarga bardosh berish va kelajak sari dadil intilish imkonini yaratadi.

Bundan tashqari, qadriyatlar shaxsni jamiyat bilan bog'lovchi vosita hamdir. Chunki inson o'z qadriyatlarini jamiyatning umumiy qadriyatlari bilan uyg'unlashtirganda, uning ijtimoiy faoliyati yanada samarali bo'ladi. Aks holda, shaxsiy qadriyatlar jamiyat qadriyatlariga zid bo'lsa, insonda ichki qarama-qarshilik, hayotiy iztirob va ijtimoiy muammolar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli qadriyatlar shaxsning nafaqat o'zini anglashida, balki jamiyatda o'z

o'rnini topishida, muloqot madaniyatini shakllantirishida va barkamollikka erishishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Qadriyatlarni ongli ravishda o'zlashtirgan shaxs doimiy rivojlanishga intiladi, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi va umumbashariy qadriyatlar bilan hamohang hayot kechiradi.

Qadriyatlar jamiyatning barqarorligi va taraqqiyotini ta'minlovchi eng muhim omillardan biridir. Jamiyat faqat moddiy ishlab chiqarish vositalari va siyosiy tizim orqali rivojlanib qolmaydi, balki ma'naviy asos – qadriyatlarsiz ham yashay olmaydi. Chunki qadriyatlar jamiyatning ijtimoiy ongini, a'zolarining dunyoqarashi va xulq-atvorini birlashtiruvchi kuch sifatida xizmat qiladi. Masalan, milliy birlik, vatanparvarlik, adolat, erkinlik, insonparvarlik kabi qadriyatlar jamiyat a'zolarini umumiy maqsad sari yo'naltiradi va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlaydi. Qadriyatlarsiz jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi zaiflashadi, maqsadsizlik va ijtimoiy inqiroz yuzaga kelishi mumkin.

Jamiyat taraqqiyotida qadriyatlarning yana bir muhim vazifasi – ularning ijtimoiy normalar va me'yorlarni shakllantirishidir. Qonunlar, axloqiy qoidalar, odob-axloq tizimi aslida qadriyatlar negizida vujudga keladi. Masalan, adolat qadriyati huquqiy tizimda o'z ifodasini topadi, mehr-oqibat qadriyati ijtimoiy yordam va birdamlik an'analariida namoyon bo'ladi. Demak, qadriyatlar jamiyatdagi turli sohalarni – siyosiy, iqtisodiy, madaniy, huquqiy hayotni uyg'unlashtiruvchi yagona poydevor vazifasini bajaradi. Qadriyatlari mustahkam jamiyat o'zini o'zi boshqarishga, yangilanish va islohotlarga ochiq bo'ladi, chunki unda umumiy maqsad va intilishlar mavjud.

Shuningdek, qadriyatlar jamiyatning kelajagini belgilovchi strategik ahamiyatga ham ega. Har bir millat va xalq o'z qadriyatlarini saqlagan holda, ularni zamon talablari bilan uyg'unlashtirsa, bu jamiyatni global taraqqiyotga olib chiqadi. Masalan, ilm-fanni qadrlash, mehnatga hurmat, ekologiyani asrash, bag'rikenglik va inson huquqlariga rioya qilish kabi qadriyatlar zamonaviy jamiyatning taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan qadriyatlar jamiyat uchun nafaqat o'tmish merosi, balki kelajak taraqqiyoti uchun ham muhim yo'l-yo'riqdir.

Qadriyatlarga tayangan jamiyat kuchli, mustahkam va barqaror rivojlanishga qodir bo‘ladi.

Qadriyatlar orqali shaxs va jamiyatning uyg‘unlashuvi avvalo tarbiya va ta’lim tizimida, oilaviy muhitda, madaniy hayotda yaqqol ko‘rinadi. Bola avval oilada qadriyatlarni o‘zlashtiradi, keyinchalik ta’lim jarayonida ularni boyitadi va jamiyatda amalga oshiradi. Bu jarayon davomida shaxs o‘z qadriyatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg‘unlashtirishga o‘rganadi. Agar shaxsiy qadriyatlar jamiyat qadriyatlariga mos kelmasa, ijtimoiy ziddiyat, beqarorlik va muvozanatning buzilishi yuzaga keladi. Shu sababli har bir jamiyat o‘z qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazishga, ularni zamonaviy talablarga mos ravishda boyitishga intiladi.

Qadriyatlar shaxs va jamiyatning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlashda birdamlik va barqarorlikni mustahkamlaydi. Chunki qadriyatlarga amal qiladigan shaxs jamiyatning umumiy manfaatlarini hurmat qiladi, jamiyat esa o‘z a’zolarining qadriyatlarini e’tirof etadi va himoya qiladi. Bu jarayonda milliy qadriyatlar jamiyatning o‘ziga xosligini, umuminsoniy qadriyatlar esa uning global taraqqiyotga qo‘shilishini kafolatlaydi. Qadriyatlarsiz shaxs jamiyatdan ajralib qolgan, jamiyatsiz esa shaxsning qadriyatlari yetuk shakllanmagan bo‘ladi. Shunday qilib, qadriyatlar shaxs va jamiyatning o‘zaro aloqasini uyg‘unlashtiruvchi, insonni barkamollikka, jamiyatni esa taraqqiyot va barqarorlikka yetaklovchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy davrda qadriyatlar transformatsiyasi va global muammolar.

Globallashuv insoniyat hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan jarayon bo‘lib, qadriyatlarning o‘zgarishi va yangicha talqinini yuzaga keltirdi. Tarixan qadriyatlar muayyan millatning urf-odatlarini, diniy qarashlari, ijtimoiy tajribasi va madaniy merosi asosida shakllangan bo‘lsa, bugungi globallashuv davrida ular milliy chegaralardan chiqib, umuminsoniy ko‘lamda qayta talqin qilinmoqda. Axborot texnologiyalari, internet tarmog‘i, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat qadriyatlarning tezkor tarqalishiga, ularning turli jamiyatlarda singib ketishiga imkon yaratmoqda. Masalan, inson huquqlari, erkinlik, tenglik, ekologiyani

asrash, demokratiya kabi qadriyatlar global maydonda keng targ'ib qilinmoqda va ularning ahamiyati milliy chegaralardan tashqarida ham tan olinmoqda.

Biroq globallashuv jarayoni qadriyatlarga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, u xalqlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirib, madaniyatlararo muloqot va bag'rikenglikni rivojlantirmoqda. Bu hol jamiyatlarni umumiy qadriyatlarga tayanishga, birgalikda global muammolarni hal etishga undaydi. Ikkinchi tomondan, globallashuv ayrim milliy qadriyatlarning zaiflashishiga, an'anaviy turmush tarzining o'zgarishiga, ayrim hollarda esa milliy o'zlikning yo'qolish xavfiga olib kelmoqda. Masalan, ommaviy madaniyat ta'siri natijasida yoshlar orasida chet el qadriyatlari tezroq singib ketmoqda, milliy urf-odatlar esa ikkinchi darajaga tushib qolish xavfi bor.

Shu bois zamonaviy davrda qadriyatlarning yangicha talqini – bu ularning moslashuvchanligi, o'zgaruvchanligi va global hamda milliy qadriyatlar uyg'unligida namoyon bo'lmoqda. Milliy qadriyatlarni saqlagan holda umuminsoniy qadriyatlardan foydalanish har bir jamiyat uchun muhim vazifa hisoblanadi. Bu esa nafaqat milliy o'zlikni asrab qoladi, balki jamiyatni global taraqqiyotning faol ishtirokchisiga aylantiradi. Demak, qadriyatlarning transformatsiyasi jarayoni – bu yangilanish, moslashish va uyg'unlashuv jarayonidir, uni to'g'ri boshqarish jamiyatning kelajagini belgilovchi omil sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy davrda qadriyatlar transformatsiyasi – globallashuv, texnologik taraqqiyot, migratsiya, madaniyatlararo muloqot va axborot oqimlari ta'sirida sodir bo'layotgan muqarrar jarayondir. Bu jarayon ijobiy ham, salbiy ham oqibatlarga ega bo'lib, shaxs va jamiyat hayotida turlicha ta'sir ko'rsatmoqda.

Ijobiy jihatlariga to'xtaladigan bo'lsak, qadriyatlar transformatsiyasi avvalo madaniyatlararo muloqotni rivojlantiradi. Turli xalqlar qadriyatlarining yaqinlashuvi insoniyatni umumiy maqsad sari yo'naltiradi, tinchlik va barqarorlikni mustahkamlaydi. Masalan, inson huquqlarini hurmat qilish, demokratiya, gender tengligi, atrof-muhitni asrash, ijtimoiy adolat kabi qadriyatlarning

global darajada tarqalishi jamiyatlarning demokratlashuviga, ijtimoiy tenglik va taraqqiyotga xizmat qilmoqda. Shuningdek, qadriyatlar transformatsiyasi innovatsion tafakkurni rivojlantiradi, jamiyatni yangilanishga ochiq qiladi. Yangi qadriyatlar paydo bo'lishi yosh avlodni dunyoqarashi keng, global muammolarni tushunadigan, zamon bilan hamnafas inson sifatida tarbiyalashga yordam beradi.

Salbiy jihatlari ham mavjud. Birinchi navbatda, qadriyatlarning tezkor o'zgarishi an'anaviy qadriyatlarning zaiflashishiga olib kelmoqda. Masalan, oilaviy mustahkamlik, milliy urf-odatlar, diniy-ma'naviy qadriyatlar ba'zan chet el ommaviy madaniyatining ta'sirida ikkinchi darajaga tushib qolmoqda. Bu esa yoshlar orasida individualizm, utilitarizm va iste'molchilik ruhining kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin. Ikkinchi jihat – qadriyatlarning transformatsiyasi ayrim jamiyatlarda ijtimoiy qarama-qarshiliklarni kuchaytirishi mumkin. An'anaviy qadriyatlarga sodiq bo'lgan avlodlar bilan zamonaviy qadriyatlarga ergashayotgan yoshlar o'rtasida “avlodlar ziddiyati” yuzaga kelishi ehtimoli yuqori. Bundan tashqari, g'arbona qadriyatlarning biryoqlama tarqalishi ayrim hollarda milliy o'zlikni yo'qotish, ma'naviy bo'shliq va identitet inqiroziga olib kelishi mumkin.

Demak, qadriyatlar transformatsiyasi ijobiy tomondan jamiyatni global taraqqiyotga uyg'unlashtirsa, salbiy tomondan milliy o'zlikni zaiflashtirishi mumkin. Shu bois muhim vazifa – global qadriyatlarni o'zlashtirar ekanmiz, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, ularni zamon talablariga mos tarzda yangilash va uyg'unlashtirishdir. Faqat shundagina qadriyatlarning transformatsiyasi jamiyatni barqaror taraqqiyot sari yetaklay oladi.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotida qadriyatlarga munosabat va ularning strategik ahamiyati. Yangi O'zbekiston taraqqiyotida qadriyatlarga munosabat tubdan yangicha mazmun kasb etmoqda. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab milliy o'zlikni tiklash, tarixiy merosni qayta kashf etish va uni jamiyat hayotida mustahkamlashga alohida e'tibor berilgan bo'lsa, bugungi kunda qadriyatlarga yangicha, zamonaviy va strategik yondashuv dolzarb masalaga aylangan. Qadriyatlar endi faqatgina ma'naviy meros

sifatida emas, balki davlatning taraqqiyot strategiyasini belgilovchi kuchli ijtimoiy omil sifatida qaralmoqda. Zero, qadriyatlarni anglash va ularni zamon talablariga mos holda talqin qilish Yangi O‘zbekistonning milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari intilishida asosiy tayanch vazifasini bajarmoqda.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida qadriyatlarning yangicha talqini avvalo, **inson qadrini ulug‘lash tamoyiliga** asoslanadi. Bugungi islohotlarda inson manfaatlari, huquqlari va erkinliklari markazga qo‘yilgan bo‘lib, qadriyatlarning eng yuksak ko‘rinishi sifatida inson sha‘ni va qadr-qimmatini tan olinmoqda. Shu bilan birga, qadimiy meros va zamonaviy qadriyatlar uyg‘unligi ta‘minlanmoqda. Bir tomondan, milliy urf-odatlar, an‘analar, ma‘naviy meros asrab-avaylanmoqda, ikkinchi tomondan esa, zamonaviy demokratiya, insonparvarlik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qadriyatlari joriy etilmoqda. Bu esa qadriyatlarni faqat tarixiy meros sifatida emas, balki zamonaviy jamiyatni barpo etishda faol ijtimoiy kapital sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Qadriyatlarga e‘tiborning yangicha talqini, shuningdek, globallashtirish va zamonaviy muammolarga moslashuvchanlikni ham nazarda tutadi. Masalan, ekologik qadriyatlar, atrof-muhitni muhofaza qilish, barqaror rivojlanish tamoyillari, gender tengligi, ochiqlik va shaffoflik kabi qadriyatlar Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida muhim o‘rin tutmoqda. Shu bilan birga, diniy bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik va ijtimoiy birdamlik qadriyatlari jamiyat barqarorligining kafolati sifatida qaralmoqda. Bu jarayon qadriyatlarning yangicha talqini nafaqat an‘anaviy merosni saqlash, balki uni zamonaviy hayot tarziga moslashtirish, innovatsion tafakkur va taraqqiyot g‘oyalariga uyg‘unlashtirishni taqozo qiladi.

Shunday qilib, Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida qadriyatlarga e‘tibor va ularning yangicha talqini milliy tiklanishning eng muhim asoslaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon qadriyatlarni faqat tarixiy-madaniy meros sifatida emas, balki millatning kelajagini belgilovchi, jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini tezlashtiruvchi va inson manfaatlarini himoya qiluvchi muhim strategiya sifatida talqin qilishni anglatadi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligini ta’minlash strategik ahamiyat kasb etadi. Milliy qadriyatlar – bu xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlar, tili, dini, madaniy merosi, an’analar va milliy o‘zligining ifodasi bo‘lsa, umuminsoniy qadriyatlar – inson huquqlari, erkinliklari, adolat, tinchlik, tenglik, bag‘rikenglik va barqaror taraqqiyot tamoyillarini qamrab oladi. Har bir jamiyat taraqqiyoti bu ikki qadriyatlar tizimining uyg‘unlashuviga asoslanadi. Chunki faqat milliy qadriyatlarga tayanib qolish jamiyatni ichki chegaralarda qamrab qo‘yadi, faqat umuminsoniy qadriyatlarga suyanish esa milliy o‘zlikni zaiflashtiradi. Shu bois Yangi O‘zbekiston siyosatida milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ularni umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish muhim strategik vazifaga aylangan.

Shu o‘rinda alohida ta’kidlash joizki, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligi jamiyat hayotining barcha sohalarida o‘z aksini topmoqda. Masalan, ta’lim tizimida milliy meros va an’analarni o‘rgatish bilan bir qatorda, inson huquqlari, erkinliklari, demokratiya va zamonaviy dunyoqarash singdirilmoqda. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishda adolat, qonun ustuvorligi, inson sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish kabi umuminsoniy qadriyatlar bilan birga, xalqimizning qadimiy “mehr-oqibat”, “kattaga hurmat, kichikka izzat” kabi milliy qadriyatlari uyg‘unlashtirilmoqda. Bu jarayon milliy o‘zlikni saqlab qolish bilan birga, global hamjamiyatda munosib o‘rin egallash imkonini beradi.

Ushbu uyg‘unlikning strategik vazifalari ham beqiyosdir. Birinchidan, u milliy barqarorlik va ijtimoiy birdamlikni ta’minlaydi, chunki milliy qadriyatlarga tayanish xalqning birligini mustahkamlasa, umuminsoniy qadriyatlarni qabul qilish jamiyatning global dunyo bilan uyg‘unlashuvini ta’minlaydi. Ikkinchidan, bu uyg‘unlik xalqaro maydonda Yangi O‘zbekistonning ijobiy imijini shakllantiradi, chunki milliy qadriyatlarni qadrlagan holda umuminsoniy qadriyatlarga amal qilish mamlakatni tinchlikparvar, adolatli va bag‘rikeng davlat sifatida ko‘rsatadi. Uchinchidan, bu uyg‘unlik taraqqiyot strategiyasining muvaffaqiyatini kafolatlaydi, chunki zamonaviy islohotlar faqat tashqi modelga emas, balki milliy

qadriyatlar asosiga tayangandagina mustahkam poydevorga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekiston taraqqiyotida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi davlat va jamiyatning uzoq muddatli strategik rivojlanishi uchun tayanch hisoblanadi. Bu uyg'unlik millatning o'zligiga sodiqlik, insoniyatning umumiy taraqqiyotiga ochiqlik, hamkorlik va tinchlikparvarlik g'oyalarini birlashtirib, xalqimizning kelajakka ishonch bilan intilishida mustahkam zamin yaratmoqda.

Tayanch so'zlar: Qadriyatlar falsafasi, aksiologiya, baholash, moddiy qadriyatlar, ma'naviy qadriyatlar, madaniy qadriyatlar, iqtisodiy qadriyatlar, siyosiy qadriyatlar, axloqiy qadriyatlar, estetik qadriyatlar, diniy qadriyatlar, ekologik qadriyatlar, shaxsiy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, qadriyatlar transformatsiyasi, globallashuv, Yangi O'zbekiston strategiyasi, inson qadri.

Nazorat savollari:

1. Qadriyat tushunchasi falsafiy nuqtayi nazardan qanday izohlanadi?
2. Aksiologiya atamasining kelib chiqishi va mazmuni nimalardan iborat?
3. Qadriyatlarning inson hayotidagi o'rni va ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
4. Moddiy va ma'naviy qadriyatlarga ta'rif bering hamda ularning o'ziga xos jihatlarini tushuntiring.
5. Madaniy, iqtisodiy va siyosiy qadriyatlarga misollar keltiring va ularning jamiyat taraqqiyotidagi rolini izohlang.
6. Axloqiy va estetik qadriyatlarning mohiyati nimada, ular qanday farqlanadi?
7. Ekologik qadriyatlarning bugungi kunda qanday dolzarbligi mavjud?
8. Shaxsiy, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar nimalardan iborat?

9. Qadriyatlar orqali shaxs va jamiyat o‘zaro uyg‘unligi qanday ta’minlanadi?

10. Zamonaviy davrda qadriyatlar transformatsiyasi qanday kechmoqda? Misollar bilan tushuntiring.

11. Globallashuv jarayonida qadriyatlarning o‘zgarishi va yangicha talqini qanday izohlanadi?

12. Qadriyatlar transformatsiyasining ijobiy va salbiy jihatlari nimalardan iborat?

13. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida qadriyatlarga munosabat qanday yangicha talqin qilinmoqda?

14. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligining strategik ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?

12-MAVZU. ETIKA

Reja:

1. Etikaning predmeti, maqsad va vazifalari
2. Etika fanining kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari
3. Etikaning asosiy kategoriyalari
4. Kasbiy etika va uning zamonaviy talablari
5. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi oʻrni

Etikaning predmeti, maqsad va vazifalari. Etika insoniyat tafakkurining eng qadimiy sohalaridan biri boʻlib, u axloqiy ong, axloqiy qadriyatlar va jamiyatdagi axloqiy meʼyorlarni falsafiy jihatdan oʻrganadi. Etikaning predmeti — insonning xulq-atvori, uning ijtimoiy munosabatlarda oʻzini tutishi, yaxshilik va yomonlikni ajrata olish qobiliyati, vijdon, burch, erkinlik, baxt kabi kategoriyalar orqali inson hayotining maʼnaviy-axloqiy asoslarini tadqiq etishdan iboratdir. Bu fan axloqni nafaqat amaliy qoidalar majmuasi sifatida, balki nazariy jihatdan ham oʻrganib, insoniylik mohiyatini ochib beradi. Insonning jamiyatda tutgan oʻrni, uning maʼnaviy kamolot sari intilishi, burch va masʼuliyatni anglash jarayoni ham etikaning asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Etikaning maqsadi — insoniy hayotning maʼnaviy asoslarini anglash, axloqiy ongni rivojlantirish, shaxsning xatti-harakatlarini tartibga soluvchi umumiy qoidalar va qadriyatlarni shakllantirishdir. Bu fan orqali inson qanday yashash kerakligi, qanday qarorlar qabul qilishi lozimligi, oʻz burchi va masʼuliyatini qanday ado etishi haqida chuqurroq bilimga ega boʻladi. Etikaning maqsadi shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni uygʻunlashtirish, adolat, halollik, vijdon, mehr-oqibat kabi umuminsoniy qadriyatlarni mustahkamlashdir. Insonni oʻzini-oʻzi anglashga, oʻz xatti-harakatlarini tanqidiy baholashga, hayotiy qarorlarini axloqiy mezonlarga tayangan holda qabul qilishga yoʻnaltirish ham etikaning muhim maqsadlaridan biridir.

Etikaning vazifalari keng koʻlamli boʻlib, bir necha yoʻnalishda namoyon boʻladi. Birinchidan, etika axloqiy qadriyatlarning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatini falsafiy jihatdan tahlil qiladi,

turli davr va maktablarning axloqiy ta'limotlarini ilmiy asosda o'rganadi. Ikkinchidan, u normativ vazifani bajarib, jamiyatda amal qilinadigan axloqiy qoidalar, normalar va tamoyillarni asoslaydi. Bu orqali insonlar o'rtasidagi munosabatlar tartibga solinadi, jamiyatdagi ma'naviy muhit barqarorlashadi. Uchinchidan, u amaliy vazifani bajarib, shaxsning kundalik hayotdagi xatti-harakatlariga yo'naltiruvchi qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, etika tarbiyaviy vazifani ham bajaradi: u insonni axloqiy ongli shaxs sifatida shakllantiradi, yosh avlodni ezgulikka, adolatparvarlikka, mehnatsevarlikka, insonparvarlikka chorlaydi.

Shuningdek, etikaning zamonaviy davrdagi vazifalari yanada kengaygan. Globalizatsiya sharoitida u madaniyatlararo muloqotni yo'lga qo'yishda, inson huquqlarini himoya qilishda, ekologik muammolarni axloqiy mezonlar asosida hal etishda, ilm-fan va texnologiyaning rivoji bilan bog'liq axloqiy muammolarni tartibga solishda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kasbiy etika sohasi esa shifokor, o'qituvchi, jurnalist, siyosatchi, tadbirkor kabi turli soha vakillari uchun maxsus axloqiy qoidalarni ishlab chiqib, ularning faoliyatini jamiyat ehtiyojlariga muvofiq tarzda tartibga soladi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash lozim, *axloq (arabcha "xulq", "xulqlar majmui")* — bu jamiyat tomonidan shakllantirilgan, odamlarning kundalik hayotidagi xatti-harakatlarini tartibga soluvchi me'yorlar, qoidalar, qadriyatlar va tamoyillar majmuasidir. Axloq ko'proq amaliy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, odamlarning bir-biriga bo'lgan munosabati, oilaviy va mehnat munosabatlari, do'stlik, vijdon, burch, mehr-oqibat, halollik, sadoqat kabi qadriyatlarga amal qilish orqali jamiyat hayotida tartib va uyg'unlikni ta'minlaydi. Etika esa — bu axloqni falsafiy nuqtayi nazardan o'rganadigan, uning mohiyatini, kelib chiqishini, me'yorlari va qadriyatlarini tahlil qiladigan ilmiy-falsafiy fandir. Demak, axloq amaliy faoliyat shakli bo'lsa, etika uni ilmiy jihatdan tushuntirish, nazariy asoslarini ishlab chiqish, qoidalar va tamoyillarini umumlashtirish bilan shug'ullanadi.

Axloq tushunchasi tarixiy jihatdan jamiyatning ijtimoiy ehtiyojlari asosida shakllanadi. Qadimdan odamlar o'zaro

munosabatlarda halollik, adolat, yordam, mehmondo'stlik kabi qadriyatlarni asosiy me'yor sifatida qabul qilib kelgan. Bunday me'yorlar jamiyat hayotida tartibni ta'minlash, insonlarning bir-biriga ishonchini mustahkamlash uchun zarur bo'lgan. Masalan, qadimgi Sharq tafakkurida axloq diniy-ruhiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'langan bo'lsa, Antik davrda u ko'proq fazilatlar va baxtga erishish masalasi bilan izohlangan. O'rta asrlarda axloq diniy me'yorlar asosida shakllangan bo'lsa, Uyg'onish davridan boshlab inson erkinligi va shaxsiy mas'uliyat asosiy mavzuga aylangan. Demak, axloq tarixiy taraqqiyotda jamiyat ehtiyojlariga qarab o'zgarib borgan ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, axloq ko'proq me'yoriy-madaniy xususiyatga ega bo'lsa, etika ilmiy-falsafiy xususiyat kasb etadi. Masalan, odamning boshqalar bilan odobli muomala qilishi, rostgo'y bo'lishi, mehnatni qadrlashi — bular axloqiy hodisalar. Lekin bu xatti-harakatlarning sabablari, qadriyat sifatida ularning mohiyati, ijtimoiy hayotdagi o'rni va falsafiy asoslari etikaning tahlil obyekti bo'ladi. Axloq shaxsning kundalik hayotidagi faoliyatiga bevosita taalluqli bo'lsa, etika undan nazariy xulosa chiqaradi. Shu ma'noda axloq amaliyot, etika esa nazariya sifatida qaraladi.

Demak, axloq — jamiyatda amal qilinadigan axloqiy qoidalar, me'yorlar va qadriyatlar majmui bo'lib, u amaliy faoliyatda ko'rinadi. Etika esa — shu axloqni falsafiy, ilmiy jihatdan o'rganadigan fan bo'lib, inson xulq-atvorining nazariy asoslarini ishlab chiqadi. Axloq va etika bir-biridan ajralmas tushunchalar bo'lib, biri hayotiy amaliyot, ikkinchisi esa uni ilmiy anglash va tahlil qilishdir. Shu bois, insoniyatning ma'naviy taraqqiyoti jarayonida axloqiy qadriyatlar va etika ilmiy uyg'un ravishda jamiyatni ma'naviy barqarorlikka, shaxsni esa komillikka yetaklab kelmoqda.

Odob, xulq va axloq tushunchalari. Odob, xulq va axloq tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular insonning ma'naviy-axloqiy kamolotini ifodalovchi asosiy kategoriyalar hisoblanadi. Biroq mazmun va ko'lam jihatidan ular turlicha ma'nolarni anglatadi.

Odob — bu shaxsning kundalik hayotdagi muomala-munosabat madaniyatini, tartib-intizomni, go‘zal xulqni ifodalovchi tushuncha bo‘lib, u ko‘proq tashqi xatti-harakatlarda namoyon bo‘ladi. Insonning so‘zlashish uslubi, boshqalar bilan muomala qilish madaniyati, kattalarga hurmat, kichiklarga mehr, muomala jarayonidagi muloyimlik va xushmuomalalik — bularning barchasi odobga kiradi. Shuning uchun ham xalqimizda “Odob inson ziynati”, “Odobli bola – elga manzur” kabi hikmatlar bejiz yaratilmagan.

Xulq tushunchasi esa odobga qaraganda kengroq va chuqurroq ma’noga ega bo‘lib, shaxsning ichki dunyosi, xarakteri va ruhiy-axloqiy sifatlarining amaliy ko‘rinishini anglatadi. Xulq odamning irodasi, kayfiyati, maqsad va intilishlarida, turmush tarzida, boshqalar bilan munosabatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik, saxiylik, sabr-toqatlilik kabi fazilatlar ijobiy xulq sifatida baholansa, yolg‘onchilik, baxillik, kibr, tajovuzkorlik kabi sifatlar salbiy xulq hisoblanadi. Xulqning shakllanishida biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy muhit, tarbiya, oilaviy muhit, madaniy an‘analar va diniy qarashlar ham muhim rol o‘ynaydi. Shu bois xulq shaxsning jamiyatdagi mavqeini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Axloq tushunchasi esa odob va xulqni o‘z ichiga oluvchi, ulardan kengroq bo‘lgan umumiy falsafiy kategoriya bo‘lib, jamiyatda qabul qilingan axloqiy me‘yorlar, qadriyatlar va tamoyillar majmuasini ifodalaydi. Axloq shaxsning xatti-harakatlarini faqat tashqi tartib va odobiy me‘yorlarga muvofiq bo‘lishini emas, balki uning ichki dunyosi, vijdoni, e‘tiqodi va mas‘uliyati bilan uyg‘unligini ham taqozo qiladi. Shu sababli axloq insonning nafaqat tashqi faoliyati, balki ichki ruhiy holati, niyati va maqsadlariga ham baho beradi. Masalan, inson boshqalarga yordam qo‘lini cho‘zishi tashqi jihatdan odobli va yaxshi xulq sifatida ko‘rinsa, bu amaliyotning ichki asoslari — samimiyat, vijdoniylik, burchni his qilish kabi jihatlar axloqiy qadriyatlar sifatida talqin qilinadi.

Odob, xulq va axloq tushunchalarining o‘zaro farqini quyidagicha izohlash mumkin: odob — bu tashqi muomala va

madaniyat darajasida namoyon bo'ladigan amaliy qoidalar; xulq — shaxsning xarakteri va odatlari bilan bog'liq bo'lgan, ijobiy yoki salbiy sifatlarda ifodalanadigan axloqiy ko'rinishlar; axloq esa — odob va xulqni umumlashtiruvchi, jamiyat va inson hayotini tartibga soluvchi umumiy me'yorlar tizimi. Demak, odob va xulq — axloqning tarkibiy qismlari bo'lib, ular axloqiy ong va qadriyatlarning hayotdagi real ko'rinishlaridir.

Tarixiy jihatdan ham ushbu tushunchalarning shakllanishi qadimgi madaniyat va diniy-falsafiy ta'limotlar bilan bog'liq. Masalan, Sharq mutafakkirlari odob va xulqqa katta e'tibor bergan. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida odobli insonni jamiyatning eng zarur bo'g'ini sifatida tasvirlaydi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida xulqiy fazilatlarni davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotda eng muhim omil sifatida ko'rsatadi.

Shu ma'noda, odob, xulq va axloq insonning ma'naviy-ruhiy qiyofasini, jamiyatdagi o'rnini va shaxsiy kamolotini belgilovchi asosiy tushunchalardir. Odob insonni tashqi jihatdan chiroyli va yoqimli qilib ko'rsatsa, xulq uning xarakterini, axloq esa shaxs va jamiyat hayotining umumiy ma'naviy mezonlarini belgilab beradi. Ularning uyg'unligi insonni komillikka, jamiyatni esa barqarorlik va taraqqiyot sari yetaklaydi.

Etika fanining kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari.

Qadimgi Sharq etikasi. Qadimgi Sharq etikasi insoniyat tarixidagi eng qadimgi ma'naviy-axloqiy qarashlar tizimidir. U dastlab mifologik tasavvurlar, diniy aqidalar, urf-odatlar orqali shakllangan bo'lsa-da, asta-sekin falsafiy mazmun kasb eta boshlagan. Qadimgi Sharq mamlakatlari — Misr, Hindiston, Xitoy va Mesopotamiya madaniyatlarida axloq masalalari ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi asosiy omil sifatida qaralgan. Bu davr etikasi ko'proq amaliy-tarbiyaviy xarakterga ega bo'lib, jamiyat a'zolarini tartibga solish, odamlar o'rtasida me'yor va odobni mustahkamlash, diniy va siyosiy hokimiyatni qonuniylashtirishga xizmat qilgan. Shuning uchun ham qadimgi Sharq etikasi keyingi davr axloqiy tafakkurining tayanch manbalaridan biri bo'ldi.

Hind falsafasi va axloqi juda qadimiy manbalardan, xususan Vedalar, Upanishadlar va keyinchalik Bhagavad-Gita asarlaridan

oziqlanadi. Hind an'analarida axloq "dharma" tushunchasi bilan ifodalanib, insonning jamiyat va kosmos oldidagi burchi sifatida talqin qilingan. Dharma nafaqat diniy, balki ijtimoiy me'yor sifatida ham amal qilgan. Buddaviylikda axloqiy hayotning asosi "To'rt ulug' haqiqat" va "Sakkiz bosqichli yo'l" orqali belgilanib, insonni iztiroblardan qutqarishning yagona yo'li ezgulik, saxovat, rahm-shafqat, zo'ravonlikdan tiyilish (ahimsa) deb ko'rsatildi.

Xitoy falsafasida qadimiy axloqiy qarashlar asosan Konfutsiy ta'limoti bilan chambarchas bog'liq. Konfutsiy (mil. avv. VI–V asrlar) axloqni jamiyatni barqaror tutuvchi eng muhim omil deb qaradi. Uning ta'limotida "jen" (insoniylik, mehr-muhabbat), "li" (odob-axloq qoidalari), "syao" (ota-onaga hurmat, farzandlik burchi) tushunchalari markaziy o'rin tutadi. Konfutsiy insonning o'zini tarbiyalashi, jamiyatda adolatni qaror toptirish, davlatni boshqarishda fazilatli hukmdor timsolini yaratishga katta e'tibor qaratgan. Daochilik oqimida esa axloq tabiat va kosmos qonunlariga mos yashash, tabiiylik (dao) va soddalik orqali uyg'unlikka erishish bilan bog'langan.

Mesopotamiya (Bobil va Ossuriya) madaniyatida axloqiy qoidalar huquqiy normalar bilan birga shakllangan. Mashhur "Xammurapi qonunlari" nafaqat huquqiy, balki axloqiy qadriyatlar majmuasi bo'lib, unda adolat, jazo va mukofot tamoyillari asosiy mezon qilib belgilangan. Insonning o'z oilasi, qo'shnisi, jamiyat va davlat oldidagi burchi qat'iy yozma qoidalar bilan tartibga solingan.

Qadimgi Misr etikasi esa "Maat" tushunchasi asosida shakllanib, u adolat, haqiqat, tartib va muvozanatni anglatgan. Misr madaniyatida o'limdan keyingi hayotga ishonch kuchli bo'lgani uchun axloqiy me'yorlar odamlarning bu dunyodagi xatti-harakatlarini nazorat qilish vositasi bo'lgan. Misrliklar fikricha, odamning qalbi o'limdan keyin "Maat tarozisi"da tortiladi va axloqiy hayoti uchun javob beradi.

Shunday qilib, Qadimgi Sharq etikasi ko'proq amaliy, diniy va ijtimoiy-tarbiyaviy xarakterga ega bo'lgan bo'lsa-da, uning ta'siri keyingi davr falsafiy va axloqiy tafakkurida juda katta bo'ldi. Hindistonning dharma va karma haqidagi qarashlari, Xitoyning insoniylik va odob-axloq tizimi, Misrning adolat va tartib haqidagi

tasavvurlari hamda Mesopotamiyaning qonuniy me'yorlari insoniyat axloqiy tafakkurining tarixiy asoslarini yaratdi. Qadimgi Sharq etikasi insonni faqat shaxsiy manfaat nuqtayi nazaridan emas, balki kosmik tartib, jamiyat va ilohiy qadriyatlarga muvofiq tarzda tarbiyalashga intilganligi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Antik davr (qadimgi yunon-rim) etikasi. Antik davr — yunon va rim falsafasi axloqiy tafakkur tarixida mutlaqo yangi bosqich bo'lib, u birinchi marta etikani mustaqil falsafiy fan sifatida shakllantirdi. Agar Qadimgi Sharq etikasi ko'proq diniy-mifologik va amaliy-tarbiyaviy xarakterga ega bo'lgan bo'lsa, qadimgi yunon va rim faylasuflari axloqni nazariy jihatdan tahlil qilish, insonning yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlarini falsafiy asoslashga intildilar. Antik etika inson tabiatiga, uning maqsad va vazifalariga, jamiyat bilan o'zaro munosabatlariga oid chuqur nazariy qarashlarni ishlab chiqdi.

Sokrat (mil. avv. 469–399-yillar) etikani falsafaning markaziga qo'ygan birinchi faylasuf bo'ldi. U “o'zingni bil” shiori orqali insonning axloqiy kamolotini bilim bilan bog'ladi. Sokratga ko'ra, haqiqiy axloq bilimga asoslanadi. Kim yaxshilik nima ekanini bilsa, uni albatta bajaradi, kim yomonlikni qilsa, demak, u nodonlikdan qilgan. Shunday qilib, Sokrat axloqni bilim bilan birlashtirib, axloqiylikni ongli tanlov natijasi sifatida tushuntirdi.

Platon (mil. avv. 427–347-yillar) axloqiy qarashlarida idealizm yo'lini tanladi. U “ideyalar dunyosi” haqidagi ta'limotida adolat, ezgulik, go'zallik kabi axloqiy qadriyatlarni abadiy va o'zgarmas g'oyalar sifatida talqin qildi. Platon “Davlat” asarida jamiyatning axloqiy asoslari, adolatli davlat tuzumi haqida fikr yuritadi. Unga ko'ra, inson ruhining uch qismi — aql, g'azab va nafs muvozanatda bo'lsa, jamiyatda ham adolat qaror topadi. Shu bois Platon etikasida axloqiylik – ichki uyg'unlik va kosmik tartib bilan hamohanglikdir.

Aristotel (mil. avv. 384–322-yillar) esa etikani tajribaga yaqinlashtirdi. U “Nikomax axloqi” asarida baxt tushunchasini inson hayotining oliy maqsadi sifatida asoslab berdi. Aristotelga ko'ra, baxt bu — fazilatli hayot kechirish, “o'rtacha yo'l”ni topa bilishdir. Masalan, qo'rqqoq bo'lish ham, haddan tashqari jasur bo'lish ham nuqson, ammo o'rtachasi — mardlik fazilatdir.

Shunday qilib, Aristotel axloqni “fazilat etikasi” sifatida asoslab, insonning baxti jamiyatdagi faoliyati va fazilatlari bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatdi.

Ellinizm davrida (mil. avv. IV–I asrlar) etikada yangi oqimlar paydo bo‘ldi. Stoisizm (Zenon, Seneka) oqimida axloqiylik insonning taqdiridan kelgan narsalarni xotirjam qabul qilishi, aql bilan boshqarilishi va ruhiy mustaqilligida ko‘rildi. Ularning shiori: “Tabiatga muvofiq yashash”. Epikurizm oqimida esa baxt zavq-shavqda, lekin bu hayvoniy lazzat emas, balki ruhiy xotirjamlik va azoblardan qutulishda deb tushunildi. Shuningdek, Skeptitsizm vakillari (Pirrondan boshlab) haqiqatni bilishning mumkin emasligini ta’kidlab, axloqiy hayotda xotirjamlik va ehtiyotkorlikni asosiy qadriyat deb bildilar.

Rim etikasi yunon falsafasidan kuchli ta’sirlandi, ammo amaliy hayotga yaqinlashdi. Rim faylasuflari — Tsitseron, Seneka, Mark Avreliy axloqni davlat boshqaruvi, qonun va fuqarolik burchi bilan bog‘lab izohlashdi. Tsitseron axloqiylikni “davlatga sodiqlik” bilan birlashtirgan bo‘lsa, Seneka sabr-toqat, qat’iyat va ezgulikka sodiqlikni ulug‘ladi.

Umuman olganda, antic davr etikasi insoniyat tarixida etikani falsafiy fan sifatida shakllantirdi. U axloqni bilim, baxt, fazilat, adolat, ezgulik kabi tushunchalar asosida tahlil qilib, shaxsiy kamolot bilan jamiyat farovonligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib berdi. Qadimgi yunon va rim mutafakkirlarining axloqiy qarashlari nafaqat keyingi o‘rta asr va Yevropa falsafasiga, balki zamonaviy axloqiy nazariyalarga ham mustahkam zamin yaratdi.

O‘rta asr etikasi (V–XV asrlar). O‘rta asr etikasi insoniyat tafakkuri tarixida diniy dunyoqarash asosida shakllangan axloqiy qarashlar davri hisoblanadi. Bu davr etikasi qadimgi yunon-rim falsafiy merosini qisman o‘zlashtirgan bo‘lsa-da, asosan yirik diniy ta’limotlar — xristianlik, islom va buddaviylik an’analari negizida rivojlandi. O‘rta asrda axloqiy hayotning asosiy mezonini ilohiy buyruqlarga itoat qilish, insonning bu dunyodagi faoliyatini oxirat hayoti bilan bog‘lash, ma’naviy kamolotni e’tiqod va ibodat orqali ta’minlash g‘oyasiga tayangan. Shu sababli o‘rta asr etikasi falsafiy tafakkurdan ko‘ra ko‘proq teologik xususiyat kasb etdi.

Xristian etikasida insonning axloqiy hayoti Xudoning irodasiga bo'ysunishga asoslandi. "Muqaddas Kitob" va "Injil"dagi axloqiy qoidalar — mehr-muhabbat, rahm-shafqat, sabr-toqat, kamsuqumlik, ota-onaga hurmat, qo'shniga ezgulik qilish kabi tamoyillar axloqiy hayotning tayanchi sifatida talqin qilindi. Avliyo Avgustin (354–430) o'zining "E'tiroflar" va "Xudoning shahri" asarlarida axloqiy hayotning maqsadi Xudoga yetishish, ruhiy najot topish ekanini asoslab berdi. Unga ko'ra, haqiqiy baxt faqat ilohiy muhabbat orqali erishiladi. Keyinchalik Foma Akvinskiy (1225–1274) antik faylasuf Aristotel g'oyalarini xristian teologiyasi bilan uyg'unlashtirib, axloqiylikni insonning aqliy faoliyati va Xudoga bo'lgan muhabbati orqali tushuntirdi. Shunday qilib, xristian etikasi o'rta asrlarda Yevropa jamiyatining axloqiy qadriyatlarini belgilab berdi.

Yevropa o'rta asr etikasi ham diniy-ta'limiy xususiyatga ega bo'ldi. Ammo XII–XIII asrlardan boshlab universitetlarning shakllanishi va arab-musulmon dunyosi ilmiy merosining kirib kelishi tufayli antik falsafaning qayta tiklanishi kuzatildi.

Islom etikasi esa Qur'oni karim va Hadisi sharifga asoslanib shakllandi. Unda axloqiy hayotning mezoni Allohning buyruqlariga itoat qilish, halollik, poklik, sabr, shukr, adolat, mehr-muhabbat, saxovat, ilm olishga intilish, ota-onaga ehtirom, qo'shniga hurmat, bechoralarga yordam kabi qadriyatlardan iborat bo'ldi.

Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari — Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy kabi allomalar o'z asarlarida axloqiy fazilatlarni ilm, ma'rifat, adolat va jamiyat farovonligi bilan bog'lab, islom etikasi rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Masalan, Forobiy "Fozil odamlar shahri" asarida axloqiy jamiyat idealini yaratdi, Ibn Sino esa baxt va fazilatni aql va bilim bilan uyg'unlashtirdi, Yassaviy esa tasavvufiy etika orqali insonni ruhiy poklanish va Alloh muhabbatiga yetishish yo'liga chorlagan.

Sharq Uyg'onish davri etikasi (IX–XV asrlar) o'rta asr axloqiy tafakkurining eng yuksak bosqichlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda ilm-fan va falsafa ravnaq topib, axloqiy qarashlarda dunyoviylik va insonparvarlik kuchaydi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida adolat, donolik, baxt va qanoat kabi qadriyatlar davlat

boshqaruvi va jamiyat hayotida asosiy o‘rin tutadi. Ahmad Yassaviy tasavvufiy axloqda insonni ruhiy poklanish, ma’naviy tozalikka erishish, Allohga muhabbat orqali komillikka yetishishga da’vat etadi.

Umuman olganda, O‘rta asr etikasi (V–XV asrlar) diniy ta’limotlar va ilohiy aqidalar asosida shakllanib, axloqni ilohiy tartibga muvofiqlashtirdi. Unda inson hayoti Xudoga, Allohga yoki oliy ruhiy kuchlarga bo‘ysundirilgan bo‘lsa-da, aynan shu davrda Sharq va G‘arb mutafakkirlarining buyuk asarlari insoniyat axloqiy tafakkurining keyingi bosqichlariga, jumladan, Uyg‘onish va Yangi davr etikasiga mustahkam poydevor yaratdi.

Uyg‘onish davri etikasi (XV–XVI asrlar). Uyg‘onish davri (Renessans) Yevropa madaniyati va falsafasida o‘ta muhim bosqich bo‘lib, uning markazida insonparvarlik (gumanizm) g‘oyalari turadi. Bu davr etikasi o‘rta asr diniy-ta’limiy cheklovlaridan asta-sekin xalos bo‘lib, inson shaxsining qadr-qimmati, erkinligi va ijodkorligini ulug‘lashga qaratildi. Agar o‘rta asr etikasi Xudo irodasiga bo‘ysunish va ilohiy buyruqlarga itoat qilishni asosiy mezon qilgan bo‘lsa, Uyg‘onish davri etikasi insonning o‘z kuchiga, aql-idrokiga, ijodkorlik va erkin tanloviga tayanishni targ‘ib qildi. Shuning uchun ham bu davr axloqiy qarashlari “insonparvar etika” deb ataladi.

Uyg‘onish davrining asosiy mohiyati – insonni bu dunyodagi faoliyatining markaziga qo‘yish, uning baxti, erkinligi va ijodiy imkoniyatlarini eng oliy qadriyat sifatida ko‘rishdir. Antik davr madaniy merosini qayta kashf etish ham axloqiy tafakkurga katta ta’sir ko‘rsatdi. Platon, Aristotel, Epikur, Seneka va Mark Avreliyning fazilat, baxt, aql va erkinlik haqidagi qarashlari yangidan talqin qilindi. Bu bilan Uyg‘onish davri etikasi Sharq va antik dunyo qadriyatlarini uyg‘unlashtirgan ko‘rinishga ega bo‘ldi.

Italiya Uyg‘onishi mutafakkirlari — Dante Aligeri (1265–1321), Franchesko Petrarka (1304–1374), Jovanni Bokkachcho (1313–1375) insonparvarlik ruhidagi asarlar yaratib, insonning shaxsiy his-tuyg‘ulari, muhabbat, vijdon va ma’naviy go‘zallikni ulug‘ladilar. Dante “Ilohiy komediya”da insonning najoti va baxtini ilohiylikka tayanish bilan birga, insoniylik va adolat orqali ham

izohlagan. Petrarka esa inson qalbi, shaxsiy erkinlik va ijodkorlikni axloqiy hayotning markaziga qo'ydi.

Nikolyo Makiavelli (1469–1527) esa siyosiy etika masalalarida o'ziga xos pozitsiyani ilgari surdi. Uning "Hukmdor" asarida axloqiylik siyosiy maqsadlarga bo'ysundirilgan bo'lsa-da, amalda u davlat mustaqilligi va barqarorligi uchun zarur bo'lgan qat'iyat, iroda va ehtiyotkorlikni targ'ib qildi. Makiavelli axloqiylikni real siyosiy ehtiyojlar bilan bog'lab, yangi davr etikasi uchun keskin burilish yasadi.

Tomas Mor (1478–1535) "Utopiya" asarida jamiyatdagi adolat, tenglik va umumiy farovonlik g'oyalarini ilgari surdi. Uning axloqiy qarashlarida adolatli jamiyat qurilishi, insonlarning bir-biriga yordam berishi, saxiylik va mehnatsevarlik asosiy fazilat sifatida ko'rsatildi. Bu davrda axloqiy ideal — jamiyatdagi uyg'unlik va insonning erkin rivojlanishi bo'ldi.

Erasm Rotterdamskiy (1466–1536) esa axloqiy hayotda bilim, tarbiya, mehr-shafqat va aqlni ulug'ladi. Uning "Ahmoqlik madhiyasi" asarida insoniyatning axloqiy zaifliklari tanqid qilinib, asl insoniylik fazilatlari — halollik, samimiyat va mehribonlikni qadrlash zarurligi targ'ib etildi.

Uyg'onish davri etikasi san'at bilan ham chambarchas bog'liq bo'ldi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Rafael kabi san'atkorlarning ijodida inson go'zalligi, ijodkorligi va ma'naviy buyukligi kuylangan bo'lsa, bu axloqiy qarashlarga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Shunday qilib, Uyg'onish davri etikasi insonparvarlik, erkinlik, ijodkorlik va adolat g'oyalariga tayanib, o'rta asr diniy cheklovlarini yengdi va yangi davr axloqiy tafakkuriga yo'l ochdi. Bu davrda inson o'z shaxsiy qadr-qimmati, huquqlari va erkinliklari bilan axloqiy hayotning markaziga qo'yildi. Uyg'onish etikasi nafaqat Yevropada, balki butun dunyo falsafiy tafakkurida yangi burilish yasab, zamonaviy etikaning shakllanishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Yangi davr etikasi. Yangi davr etikasi insoniyat tafakkuri tarixida ulkan burilish yasagan davr bo'lib, u o'rta asr diniy-ta'limiy etikasi va Uyg'onish gumanistik qarashlari zaminida shakllandi. Bu

davrning asosiy xususiyati — axloqiylikni ilohiy buyruqlarga emas, balki insonning aqliy qobiliyatlari, erkin irodasi va tabiiy huquqlariga asoslashdir. Inson shaxsi, uning erkinligi, huquqlari va ma'naviy qadr-qimmati etik fikrning markaziga chiqdi. Shuningdek, ilm-fan va falsafaning jadal rivoji, Yangi davr tabiiy fanlarining yutuqlari axloqiy qarashlarga ham chuqur ta'sir ko'rsatdi.

Rene Dekart (1596–1650) bilimning markaziga aqlni qo'yib, insonning axloqiy hayoti ham ongli qaror va fikrlash mahsuli ekanini ta'kidladi. Unga ko'ra, inson o'z aqlidan foydalanib, xatti-harakatlarini tartibga solishi, “aniq va ravshan” bilimlarga asoslangan hayot kechirishi kerak. Ushbu qarash keyinchalik Barux Spinoza (1632–1677) ta'limotida yanada chuqurlashdi. Spinoza “Etika” asarida insonni tabiatning bir bo'lagi sifatida ko'rsatib, uning axloqiy hayoti zaruriyatni anglashga bog'liq ekanini asoslab berdi. Unga ko'ra, haqiqiy erkinlik — tabiat qonunlariga muvofiq yashash, ezgulik esa — aqlga muvofiq bo'lgan harakatdir.

Frensis Bekon (1561–1626) tajribaga asoslangan bilim orqali insonning tabiatni boshqarishi va jamiyatni farovon qilishini axloqiy vazifa deb bildi. Tomas Gobbs (1588–1679) esa “Leviafan” asarida axloqiylikni insonning tabiiy ehtiyojlari va “tabiat holati”dan kelib chiqib izohladi. Uning fikricha, inson tabiatan o'z manfaatini ko'zlaydi, ammo tinchlik va xavfsizlik uchun jamiyat va davlat tuzib, axloqiy qoidalarni joriy qiladi.

Jon Lokk (1632–1704) axloqiylikni erkinlik, tabiiy huquqlar va ijtimoiy shartnoma bilan bog'ladi. Unga ko'ra, har bir inson tug'ilishidan hayot, erkinlik va mulkka egalik qilish huquqiga ega, axloqiylik esa bu huquqlarni hurmat qilish va himoya qilish bilan belgilanadi. Bu g'oyalar keyinchalik Yevropa ma'rifatchiligi va Amerika hamda Fransiya inqiloblarining asosiy tamoyillariga aylandi.

Devid Yum (1711–1776) axloqni inson his-tuyg'ulariga bog'ladi. Unga ko'ra, axloqiy qadriyatlar sof aql emas, balki odamlarning “hamdardlik” qobiliyatidan kelib chiqadi. Yaxshilik va yomonlik tushunchalari jamiyatda shakllangan odatlar va insonlarning o'zaro hamjihatlikka bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadi. Bu qarashlar keyinchalik utilitarizm etikasi uchun zamin bo'ldi.

Immanuil Kant (1724–1804) esa Yangi davr etikasi cho‘qqisini tashkil etadi. Kant axloqiylikni aql va erkin iroda bilan bog‘lab, “kategorik imperativ” tushunchasini ishlab chiqdi. Uning mashhur qoidasiga ko‘ra: “Shunday amal qilki, sening xatti-harakating umumiy qonun bo‘lsin”. Kant uchun axloqiylik shaxsiy manfaatga emas, balki sof burchga asoslanadi. Burchni bajarish insonni haqiqiy erkinlik va axloqiy yuksaklikka olib chiqadi. Shuningdek, u insonni “maqsadlarning maqsadi” deb atab, hech qachon boshqa odamni faqat vosita sifatida ishlatmaslik kerakligini ta’kidladi.

Shunday qilib, Yangi davr etikasi insonni axloqiy hayotning markaziga qo‘ydi. Yangi davr etikasida insonning erkinligi, huquqlari, baxti va burchi haqida yangicha falsafiy qarashlar shakllanib, ular keyinchalik zamonaviy axloqiy nazariyalarning asosini yaratdi.

XIX–XX asr etikasi. XIX–XX asrlar etikasida inson, jamiyat va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tushuntirishga qaratilgan turli falsafiy yo‘nalishlar shakllandi. Bu davrda fan va texnika rivojining beqiyos yutuqlari, kapitalizmning kengayishi, industrial jamiyatning shakllanishi, ikki jahon urushi, totalitar rejimlarning paydo bo‘lishi axloqiy qarashlarga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Axloqiylik endi faqat shaxsiy fazilatlar yoki diniy buyruqlar darajasida emas, balki butun jamiyat va insoniyat taqdiri bilan bog‘liq global muammolar darajasida ko‘rila boshlandi.

1. Klassik nemis falsafasidan keyingi yo‘nalishlar Kant va Gegel g‘oyalaridan keyingi davrda Artur Shopengauer (1788–1860) axloqiylikni insonning “irodasi” bilan bog‘ladi. Unga ko‘ra, insonning haqiqiy axloqiy fazilati boshqalarga nisbatan rahm-shafqatdir. Axloqiy hayot ezgulikni ongli ravishda tanlash emas, balki insonning boshqalarning iztiroblarini his qila olish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Fridrix Nitsshe (1844–1900) esa axloqiylikni mutlaqo yangi nuqtayi nazardan talqin qildi. U an’anaviy axloqiy me’yorlarni “qullar axloqi” deb atab, insoniyatni “ustun odam” idealiga intilishga da’vat etdi. Nitsshega ko‘ra, haqiqiy axloqiylik — bu irodani kuchga aylantirish, o‘z qadrini o‘zi belgilash va ijodiy

erkinlikdir. Uning axloqiy g'oyalari XX asr falsafasida ekzistensializm va postmodernizmga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

2. Utilitarizm va pragmatizm. Jeremi Bentam (1748–1832) va Jon Styuart Mill (1806–1873) g'oyalari XIX asrda utilitarizmni keng yoydi. Utilitarizmga ko'ra, axloqiylik “eng ko'p odamlar uchun eng ko'p baxt” tamoyiliga asoslanadi. Xatti-harakatlarning qiymati ularning oqibatlari bilan belgilanadi. Bu yondashuv ijtimoiy siyosat, huquq, iqtisod va siyosiy qarorlar etikasida keng qo'llanila boshladi.

Amerika pragmatizmi ham axloqqa o'ziga xos yondashuv olib kirdi. Uilyam Jeyms va Jon Dyui axloqiy me'yorlarni amaliyot va tajriba bilan bog'lab, axloqiy qadriyatlarni hayotiy samaradorlik va jamiyat uchun foydalilik orqali baholadi.

3. Ekzistensializm etikasi. XX asrda ekzistensializm insonning shaxsiy erkinligi, mas'uliyati va hayot ma'nosiga e'tibor qaratdi. Soren Kyerkegor (1813–1855) asoschisi bo'lgan bu yo'nalishda axloqiylik insonning tanlovi va uning Xudo oldidagi mas'uliyati bilan belgilanadi. Jan-Pol Sartr (1905–1980) esa “inson erkinlikka mahkum” degan mashhur g'oyani ilgari surdi. Unga ko'ra, insonning barcha xatti-harakatlari uchun javobgarlik o'z zimmasida, axloqiylik esa erkin tanlov va o'z mavjudligini yaratish jarayonidan kelib chiqadi. Albert Kamyu esa “absurd” tushunchasiga asoslangan axloqiy qarashlarni ilgari surib, inson hayotning ma'nosizligiga qaramay, ezgulik yo'lini tanlashi kerakligini ta'kidladi.

4. Neotomizm va diniy etika. XIX–XX asrlarda, ayniqsa katolik dunyosida neotomizm keng tarqaldi. Foma Akvinskiy ta'limoti asosida rivojlangan bu yo'nalish axloqiylikni diniy qadriyatlar, ilohiy qonun va insonning ma'naviy mukammallashuvi bilan bog'ladi. Neotomizm zamonaviy sharoitda din va axloqning uyg'unligini ta'minlashga xizmat qildi.

5. Analitik va mantiqiy etika. XX asrda Angliya va AQShda analitik falsafa ta'sirida etikaning yangi shakli rivojlandi. Jorj E. Mur “yaxshi” tushunchasi oddiy va ta'riflab bo'lmaydigan kategoriya ekanini ilgari surib, “naturalistik xato” nazariyasini yaratdi. Bu yondashuvdan keyin “metaetika” — axloqiy tushunchalar va tilning mantiqiy tahliliga qaratilgan falsafiy

yoʻnalish paydo boʻldi. A.J. Ayer va boshqa pozitivistlar esa axloqiy gaplarni hissiy munosabat ifodasi deb hisobladilar.

6. Axloq va jamiyatning yangi muammolari. XX asr etikasi global jarayonlar bilan chambarchas bogʻliq holda shakllandi. Ikki jahon urushi, atom bombasi, fashizm va totalitarizm insoniyatni axloqiy inqirozga olib keldi. Shu bois inson huquqlari, tinchlik, demokratiya, ijtimoiy adolat kabi qadriyatlar markaziy oʻringa chiqdi. Bioetika, ekologik etika, texnologik etika kabi yangi sohalar yuzaga kelib, axloqiy muammolar fan-texnika taraqqiyoti bilan uzviy bogʻliq holda koʻrila boshlandi.

XXI asr etikasi. XXI asrga kelib etika insoniyatning global rivojlanishi, fan-texnika taraqqiyoti va yangi ijtimoiy-madaniy muammolar bilan bevosita bogʻliq holda yangi shakllar va yoʻnalishlarda rivojlanmoqda. Endi etikaning markaziy masalalari shaxsning ichki dunyosi yoki tor kasbiy faoliyat chegarasidan chiqib, butun insoniyat, sayyora va kelajak avlodlar taqdiri bilan bogʻliq masalalarga koʻchdi. Shu bois XXI asr etikasi koʻpincha “global etika” yoki “planetar axloq” deb ham ataladi.

1. Global etika va universal qadriyatlar. XXI asrda inson huquqlari, demokratiya, ijtimoiy adolat, gender tengligi, millatlararo bagʻrikenglik kabi masalalar universal axloqiy qadriyat sifatida qabul qilinmoqda. Faylasuflar tomonidan “global etika” konsepsiyasi ishlab chiqilib, unda dunyo xalqlarining umumiy axloqiy poydevorini yaratish zarurligini taʼkidladilar. Bu, ayniqsa, migratsiya, global inqirozlar, iqlim oʻzgarishi va transmilliy mojarolar sharoitida dolzarb boʻlib bormoqda.

2. Ekologik etika va kelajak avlodlar oldidagi masʼuliyat. XXI asr etikasining eng muhim yoʻnalishlaridan biri ekologik etikadir. Global iqlim oʻzgarishi, tabiatning degradatsiyasi, suv va oziq-ovqat taqchilligi sharoitida axloqiy masʼuliyat faqat bugungi avlodlar emas, balki kelajak nasllarga ham qaratilishi kerakligi taʼkidlanmoqda.

3. Texnologik etika. XXI asr etikasida texnologik muammolar markaziy oʻrin tutmoqda. Robototexnika, kibermakon, raqamli xavfsizlik, kiberjinoyatlar, shaxsiy maʼlumotlar himoyasi kabi masalalar insoniyatni yangi axloqiy qarorlar qabul qilishga majbur

qilmoqda. “Mashina axloqi” yo‘nalishi shakllanib, algoritmlar ham axloqiy me‘yorlarga amal qilishi kerakligi haqida munozaralar olib borilmoqda.

4. Madaniyatlararo va dinlararo etika. Globalizatsiya jarayonida turli madaniyat va dinlarning to‘qnashuvi muqarrar. XXI asr etikasi bu borada madaniyatlararo muloqot, bag‘rikenglik va diniy pluralizmni axloqiy qadriyat sifatida ilgari surmoqda. Bu yo‘nalish terrorizm, ekstremizm, millatchilik va ksenofobiyaga qarshi turishda muhim rol o‘ynamoqda.

5. Shaxsiy hayot etikasi va raqamli axloq. XXI asrda internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kommunikatsiya insonning axloqiy dunyosiga yangi sinovlar olib kirdi. “Raqamli axloq” tushunchasi yuzaga kelib, onlayn muloqot madaniyati, yolg‘on ma‘lumotlar (feyklar), kiberbulling, “shaxsiy hayot daxlsizligi” masalalari markazga chiqmoqda. Bu sharoitda insonning xatti-harakati virtual muhitda ham real axloqiy oqibatlariga ega ekani ta‘kidlanadi.

6. Insoniyatning kelajagi va transgumanizm etikasi. XXI asr etikasida transgumanizm g‘oyalari ham jiddiy muhokama qilinmoqda. Bu yo‘nalish texnologiyalar orqali insonning biologik chegaralarini kengaytirish, aql-zakovatini kuchaytirish va hayotini uzaytirishga intiladi. Shu bilan birga, bu jarayon “inson mohiyati”ni o‘zgartirish, “insonlik mezonlari”ni qayta ko‘rib chiqish zaruriyatini tug‘diradi. Shuning uchun transgumanizm etikasi hozirgi davrning eng dolzarb muammolaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, XXI asr etikasi insoniyat oldida turgan global muammolarga — ekologik inqiroz, texnologik xavflar, ijtimoiy tengsizlik, madaniyatlararo to‘qnashuvlar va inson kelajagiga oid savollarga javob izlashga qaratilgan. U inson va jamiyatning kelajagini faqat moddiy yoki texnologik taraqqiyot asosida emas, balki axloqiy-me‘yoriy qadriyatlar asosida ham barqaror rivojlantirish zarurligini ta‘kidlaydi.

Etika asosiy kategoriyalari.

Yaxshilik va yomonlik kategoriyasi. Etikadagi eng muhim va universal kategoriyalardan biri bu — yaxshilik va yomonlik tushunchalaridir. Bu tushunchalar insoniyat tafakkurining eng qadimgi davrlaridan buyon axloqiy ong va xulq-atvorni baholashda

mezon bo‘lib kelgan. Yaxshilik – bu jamiyat va inson taraqqiyotiga xizmat qiladigan, ma’naviy poklikni mustahkamlovchi, insonparvarlik, adolat, halollik, yordam, mehr-oqibat kabi ijobiy fazilatlarning yig‘indisidir. U insonning o‘z-o‘zini rivojlantirishiga, boshqalarga naf keltirishiga, ijtimoiy munosabatlarni uyg‘unlashtirishga olib keladi. Yomonlik esa buning aksi bo‘lib, jamiyat va shaxs hayotini izdan chiqaradigan, axloqiy qadriyatlarni yemiradigan, zo‘ravonlik, yolg‘on, xiyonat, beparvolik, nafsga berilish kabi illatlar majmuasini anglatadi. Insoniyat tarixida barcha dinlar, falsafiy oqimlar va ma’naviy ta’limotlar yaxshilikni ulug‘lab, yomonlikni qoralashga intilgan. Shunday qilib, yaxshilik va yomonlik kategoriyasi axloqiy ongning asosiy mezoni sifatida insonning xatti-harakatini baholash, jamiyatning ma’naviy-axloqiy rivojini belgilash hamda hayot ma’nosini anglashda markaziy tushuncha bo‘lib xizmat qiladi.

Ezgulik va yovuzlik kategoriyasi. Ezgulik va yovuzlik kategoriyasi etika fanining markaziy tushunchalaridan biri bo‘lib, inson faoliyati va uning oqibatlarini baholash mezoni sifatida namoyon bo‘ladi. Ezgulik – bu insoniyatning umumiy qadriyatlari bilan uyg‘un bo‘lgan, jamiyat va shaxs taraqqiyotiga xizmat qiluvchi ijobiy faoliyat, maqsad va fazilatlarni bildiradi. U insonning boshqalar manfaatini o‘z manfaatidan ustun qo‘yishi, mehribonlik, adolat, saxovat, halollik, vijdonlilik kabi xislatlarda ifodalanadi. Ezgulik nafaqat shaxsning axloqiy komilligini belgilaydi, balki jamiyatning ma’naviy barqarorligi va ijtimoiy taraqqiyotining ham asosi hisoblanadi. Shu bois qadimdan buyuk mutafakkirlar ezgulikni inson kamolotining eng oliy maqsadi, hayotning mazmuni deb talqin etganlar. Ezgulik inson qalbida poklikni, jamiyatda esa totuvlik va o‘zaro ishonchni qaror toptiradi.

Yovuzlik esa, ezgulikning aksi bo‘lib, inson va jamiyat hayotini izdan chiqaruvchi, ma’naviy inqirozga olib keluvchi illatlarni anglatadi. Yovuzlik beadolatlik, zulm, xiyonat, nafsparastlik, qotillik, mutaassiblik, urush qo‘zg‘atish kabi salbiy holatlarda o‘z ifodasini topadi. U insonni o‘z nafs, manfaatparastligi yo‘lida boshqalarga zarar yetkazishga undaydi va natijada jamiyatda adolatsizlik, ishonchsizlik, qo‘rquv va notinchlik muhitini yuzaga

keltiradi. Shu sababli ezgulik va yovuzlik kategoriyasi axloqiy tafakkurda doimiy ravishda muhokama qilingan, diniy va falsafiy ta'limotlarda yovuzlikka qarshi kurashish va ezgulikni ulug'lash asosiy g'oya sifatida ilgari surilgan. Har bir davrda insoniyat oldida turadigan asosiy vazifa – ezgulikni kuchaytirish, yovuzlikni esa imkon qadar cheklash va bartaraf etishdir.

Adolat va adolatsizlik kategoriyasi. Etikadagi eng asosiy tushunchalardan biri bu – adolat va adolatsizlik kategoriyasidir. Adolat – insonlarning huquq va burchlari tengligi, jamiyatdagi imkoniyatlarning haqqoniy taqsimlanishi, mehnat va xizmatlarning munosib qadrlanishini anglatadi. U ijtimoiy munosabatlarda tartib, muvozanat va haqiqatni ta'minlovchi axloqiy mezondir. Adolat jamiyatda tinchlik, barqarorlik va totuvlikni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. Adolatsizlik esa buning aksi bo'lib, tengsizlik, kamsitish, zulm, ekspluatatsiya va haqsizlik orqali namoyon bo'ladi. U jamiyatdagi totuvlikni buzadi, insonlarda norozilik, ishonchsizlik va g'azab uyg'otadi. Shu bois har bir davr mutafakkirlari adolatni jamiyat taraqqiyotining negizi, adolatsizlikni esa inqiroz va yemirilish sababi deb bilganlar. Shunday qilib, adolat va adolatsizlik kategoriyasi inson hayotida eng muhim axloqiy mezonlardan biri bo'lib, u orqali shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi tenglik, haqiqat va haqqoniylikka bo'lgan intilish ifodalanadi.

Burch va mas'uliyat kategoriyasi. Etikadagi asosiy kategoriyalardan yana biri bu – burch va mas'uliyat tushunchalaridir. Burch – shaxsning jamiyat, oila, xalq, Vatan yoki insoniyat oldidagi axloqiy majburiyatlarini anglatadi. U insonning ongli ravishda o'z zimmasiga olgan vazifalarini ado etish, jamiyat hayotiga foyda keltirish, boshqalarga yordam berish, halol mehnat qilish kabi faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Burchning bajarilishi axloqiy komillikka, ijtimoiy totuvlik va uyg'unlikka xizmat qiladi. Mas'uliyat esa insonning qilgan ishlari va qarorlarining oqibatlari uchun javobgarlikni his etishi, ularni tan olishi va ularga nisbatan javob berish majburiyatidir. Mas'uliyat ichki (vijdon oldidagi javobgarlik) va tashqi (jamiyat, qonun, jamoatchilik oldidagi javobgarlik) shakllarda bo'lishi mumkin. Masalan, ota-onaning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati, rahbarning jamoa oldidagi

mas'uliyati yoki fuqaroning davlat oldidagi mas'uliyati axloqiy burchning amaliy ko'rinishlaridir. Falsafiy ta'limotlarda, xususan Immanuil Kant etikasi ta'limotida, burch inson xatti-harakatining asosiy manbai sifatida talqin qilingan. Kantga ko'ra, insonning har qanday amali nafaqat manfaat yoki hissiyot, balki sof axloqiy burch tamoyiliga asoslanishi kerak. Shunday qilib, burch va mas'uliyat kategoriyasi insonning axloqiy hayotidagi eng muhim o'lchovlardan biri bo'lib, shaxsning ongli faoliyatini tartibga soladi, uni jamiyat oldida javobgar bo'lishga undaydi va axloqiy komillik sari yo'naltiradi.

Vijdon va or-nomus kategoriyasi. Etikadagi eng nozik va chuqur axloqiy kategoriyalardan biri bu – vijdon va or-nomus tushunchalaridir. Vijdon – insonning o'z xatti-harakatlari va qarorlarini ichki axloqiy mezon bilan baholashi, o'z-o'zini nazorat qilishi va xatolarini tan olib, ularni tuzatishga intilishidir. Vijdon shaxsning ichki hakami, axloqiy “ko'zgusi” bo'lib, u insonni yolg'on, xiyonat, insofsizlik kabi illatlardan tiyib turadi va to'g'ri yo'lga undaydi. Vijdon orqali inson jamiyat oldida emas, balki eng avvalo o'z qalbi va ma'naviy dunyosi oldida javobgar bo'ladi. Or-nomus esa insonning qadr-qimmatini, sha'nini saqlash, o'zini jamiyatda obro'li va hurmatli tutish, axloqiy me'yorlardan chetga chiqmaslik tamoyilidir. Or-nomus – inson sha'ni va obro'sining jamiyat oldida e'tirof etilish darajasi bilan bog'liq bo'lsa, vijdon ko'proq ichki dunyo bilan aloqador. Masalan, vijdon insonni xato qilganida qiynab, pushaymonlikka olib boradi, or-nomus esa insonni jamiyatda o'z sha'nini asrash uchun noto'g'ri yo'ldan qaytaradi. Tarix davomida barcha ma'naviy ta'limotlar va dinlarda vijdon insonning eng ulug' boyligi sifatida ulug'langan, or-nomus esa uning ijtimoiy obro'-e'tiborini mustahkamlovchi qadriyat sifatida qaralgan. Shunday qilib, vijdon va or-nomus kategoriyasi insonning ichki axloqiy nazorati bilan tashqi ijtimoiy hurmatini uyg'unlashtiradi va uni ma'naviy barkamollikka yo'naltiradi.

Fazilat va illat kategoriyasi. Etikada muhim tushunchalardan yana biri bu – fazilat va illat kategoriyasidir. Fazilat – bu insonning eng yuksak axloqiy sifatlari, uning jamiyat va shaxsiy hayotdagi ijobiy xulq-atvori majmuasidir. Fazilatlar shaxsni ma'naviy

barkamollikka olib boradi, uni jamiyat oldida hurmatli qiladi va komil inson darajasiga ko'taradi. Illat esa fazilatning aksi bo'lib, insonni ma'naviy tubanlashtiradigan, jamiyat hayotida yomon oqibatlarga olib keladigan salbiy xatti-harakatlar va sifatlar majmuasidir. Fazilatlar jamiyat taraqqiyoti va uyg'unligiga xizmat qilsa, illatlar uni yemiradi va inqirozga olib keladi. Shuning uchun barcha diniy va falsafiy ta'limotlarda fazilatlar ulug'langan, illatlar esa qoralangan. Shunday qilib, fazilat va illat kategoriyasi inson axloqining ijobiy va salbiy qirralarini ko'rsatib, shaxsni ezgulikka intilish va yomonlikdan tiyilish sari yo'naltiradi.

Halollik va rostgo'ylik kategoriyasi. Etikada muhim o'rin tutadigan kategoriyalardan biri bu – halollik va rostgo'ylik tushunchalaridir. Halollik – insonning o'z xatti-harakatlarida sof niyat, poklik va adolat tamoyillariga amal qilishi, boshqalarning haq-huquqini poymol qilmasligi, mehnatdan qochmasligi va insofsizlikdan tiyilishidir. Halollik shaxsning jamiyat oldida obro'sini oshiradi, unga ishonch uyg'otadi va ma'naviy poklik belgisi sifatida qadrlanadi. Rostgo'ylik esa halollikning muhim qismi bo'lib, insonning so'zida, amalida va fikrida haqiqatga sodiqligini, yolg'on va aldamchilikdan uzoqligini bildiradi. Rostgo'ylik jamiyatda ishonch va totuvlikni mustahkamlaydi, shaxsiy munosabatlarda samimiylik va mehrni kuchaytiradi. Shunday qilib, halollik va rostgo'ylik kategoriyasi insonning axloqiy qiyofasini belgilovchi, jamiyatdagi ishonch va uyg'unlikning poydevorini tashkil etuvchi asosiy mezonlardan biridir.

Baxt kategoriyasi. Etikadagi eng muhim tushunchalardan biri bu – baxt kategoriyasidir. Baxt insonning hayotdan mamnunligi, o'zini ro'yobga chiqara olishi, orzu-intilishlariga erishishi va ruhiy qoniqish his etishi bilan bog'liq axloqiy-ijtimoiy hodisadir. Baxtning mazmuni faqat moddiy farovonlik bilan emas, balki ma'naviy komillik, adolatli jamiyatda yashash, sog'lom va tinch hayot, o'z mehnatidan qoniqish, sevikli insonlar bilan birga bo'lish kabi omillar bilan ham belgilanadi. Etikada baxt kategoriyasi nafaqat individual darajada, balki ijtimoiy darajada ham muhimdir, chunki har bir insonning baxti jamiyatdagi umumiy farovonlik va

uyg'unlikka chambarchas bog'liq. Shunday qilib, baxt kategoriyasi inson faoliyatining oliy maqsadi va hayot mazmunining ifodasi sifatida etika fanida markaziy o'rin egallaydi.

Kamtarlik kategoriyasi. Etikadagi muhim axloqiy tushunchalardan biri bu – kamtarlik kategoriyasidir. Kamtarlik – insonning o'zini boshqalardan ustun qo'ymasligi, manmanlik va kibrdan uzoq bo'lishi, o'z qadrini bilgan holda boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo'lishini bildiradi. Kamtar inson o'z fazilatlarini ko'z-ko'z qilmaydi, muvaffaqiyatlari uchun keragidan ortiq maqtanmaydi, lekin shu bilan birga o'zini past baholashga ham tushib qolmaydi. Kamtarlik – bu ichki poklik, odob va odilona munosabatning ifodasidir. Kamtarlik jamiyatda o'zaro hurmatni, samimiylilikni va mehr-oqibatni mustahkamlaydi, insonning haqiqiy ulug'ligini ochib beradi. Zero, haqiqiy buyuklik shaxsning o'zini maqtashida emas, balki kamtarona hayot kechirishida va boshqalarga naf keltirishida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, kamtarlik kategoriyasi insonning ma'naviy barkamolligi va jamiyatdagi sog'lom munosabatlarning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Mehr-shafqat kategoriyasi. Etikada alohida o'rin tutadigan tushunchalardan biri bu – mehr-shafqat kategoriyasidir. Mehr-shafqat – insonning boshqalarga nisbatan samimiy g'amxo'rliqi, yordam berishga tayyorligi, rahm-shafqat va bag'rikenglik ko'rsatishi, insoniylik tuyg'ularining yuksak namoyonidir. Bu sifat jamiyatda insonparvarlikni, o'zaro ishonchni va totuvlikni mustahkamlaydi. Mehr-shafqatli inson boshqalarning dardini his qiladi, ularning quvonchu tashvishlarini o'ziga yaqin oladi va imkon qadar ularga yordam berishga intiladi. Mehr-shafqatning aksi – beparvolik, qattiqqo'llik va shafqatsizlik bo'lib, bu jamiyatda ziddiyatlar va yovuzliklarni kuchaytiradi. Shunday qilib, mehr-shafqat kategoriyasi insoniyatning axloqiy kamoloti, jamiyatning uyg'unligi va ijtimoiy birdamlikni ta'minlovchi eng muhim fazilat sifatida etika fanida alohida o'rin egallaydi.

Muhabbat kategoriyasi. Etikada muhabbat kategoriyasi insonning eng yuksak ma'naviy-axloqiy hislaridan biri sifatida qaraladi. Muhabbat – bu faqatgina erkak va ayol o'rtasidagi tuyg'u emas, balki keng ma'noda insonga, tabiatga, Vatanga, ilm-fanga,

san'atga va butun mavjudotga nisbatan mehr-muhabbat va mehribonlik tuyg'usidir. Muhabbat inson qalbini poklaydi, uni ezgulikka, go'zallikka va yaxshilikka chorlaydi. Sharq mutafakkirlari, xususan, Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostoni orqali muhabbatni nafaqat shaxsiy tuyg'u, balki insonni komillikka eltuvchi ilohiy qudrat sifatida ulug'lagan. G'arb falsafasida ham Platon muhabbatni ruhni go'zallikka, ilohiy haqiqatga yetaklovchi kuch deb baholagan. Islom axloqiy ta'limotida muhabbat Allohga bo'lgan muhabbat, insonlarga mehribonlik va rahm-shafqat ko'rsatish orqali yuksak darajaga ko'tariladi. Haqiqiy muhabbat insonni nafsiy manfaatlardan xoli qiladi, uni o'zgalarning dardini his etishga, fidoyilik va sadoqatga undaydi. Muhabbatning aksi – nafrat, beparvolik va loqaydlik bo'lib, bu jamiyatda adovat, qarama-qarshilik va yovuzlikni kuchaytiradi. Shuning uchun ham muhabbat etikadagi eng muhim kategoriyalardan biri sifatida insonning ma'naviy barkamolligini ta'minlaydi, jamiyatni mehr, hamjihatlik va totuvlikka olib boradi.

Kasbiy etika va uning zamonaviy talablar. Kasbiy etika — bu ma'lum bir sohada faoliyat yuritayotgan mutaxassislarning kasbga xos axloqiy me'yorlari, burchlari, javobgarliklari va xulq-atvor tamoyillarini belgilab beruvchi axloqiy tizimdir. U insonning shaxsiy odob-axloqi bilan bir qatorda, uning kasbiy faoliyatidagi munosabatlari, halolligi, mas'uliyati, odilligi va xizmat madaniyatini ham qamrab oladi. Kasbiy etika avvalo mutaxassisning o'z kasbiga sadoqati, jamiyat oldidagi burchini anglash va mijoz, hamkasb yoki jamoatchilik bilan bo'lgan munosabatlarda yuqori darajadagi madaniyatni saqlashini taqozo etadi. Masalan, shifokor kasbiy etikasi bemorni davolash jarayonida halollik va vijdonlilikni talab etsa, o'qituvchi etikasi bilim berish jarayonida adolat, sabr-toqat va mehribonlikka asoslanadi. Shuningdek, huquqshunosning kasbiy etikasi qonuniylik va xolislikka tayansa, jurnalistning etikasi haqqoniylik va obyektivlikni asos qilib oladi. Demak, kasbiy etika nafaqat kasbiy mahoratni, balki insoniy fazilatlarni ham yuksaltiradi.

Kasbiy etikaning ahamiyati shundaki, u mutaxassislarning ijtimoiy ishonchini mustahkamlaydi, faoliyat samaradorligini

oshiradi va jamoa ichida sog'lom muhitni ta'minlaydi. Chunki kasbiy etika jamiyatda turli kasb egalari faoliyatini tartibga soluvchi "axloqiy konstitutsiya" vazifasini bajaradi. U mehnat jarayonida yuzaga keladigan turli ziddiyatlarni yumshatadi, shaxsiy manfaatlar bilan ijtimoiy manfaatlar o'rtasida muvozanatni ta'minlaydi.

Bugungi globallashuv sharoitida kasbiy etikaning ahamiyati yanada ortmoqda, chunki har qanday sohada nafaqat professional bilim va ko'nikmalar, balki etik qadriyatlar asosida ishlash insonning nufuzini, jamoa ishonchini va davlatning xalqaro obro'sini belgilaydi. Shu bois kasbiy etika mutaxassislarning ma'naviy yetukligi va mas'uliyatini namoyon qiluvchi eng muhim mezonlardan biri sifatida qadrlanadi.

Zamonaviy davrda kasbiy etikaga qo'yiladigan talablar tubdan yangilandi va yanada murakkablashdi. Chunki bugungi kunda har qanday sohada raqobat, texnologik taraqqiyot va globallashuv jarayoni mutaxassislarning nafaqat kasbiy mahoratiga, balki axloqiy saviyasiga ham yuqori talablar qo'ymoqda. Zamonaviy kasbiy etikaning asosiy talablari orasida, eng avvalo, halollik, javobgarlik, mas'uliyat, shaffoflik va odillik kabi tamoyillarni ko'rsatish mumkin. Har bir mutaxassis o'z kasb faoliyatida manfaatparastlik, poraxo'rlik, aldamchilik kabi illatlardan xoli bo'lishi, mijozlar va jamoatchilik manfaatini ustuvor qo'yishi kerak. Bundan tashqari, zamonaviy kasbiy etika inson huquqlarini hurmat qilish, hamkorlik madaniyatiga rioya etish va ekologik mas'uliyatni his qilishni ham o'z ichiga oladi. Masalan, tibbiyotda bemorning roziligisiz davolash jarayonini amalga oshirmaslik yoki huquqshunoslikda qonunlarni buzmaslik – zamonaviy kasbiy etikaga qo'yilgan eng muhim talabdir.

Bundan tashqari, XXI asr kasbiy etikasi mutaxassislardan innovatsiyalarni tez o'zlashtirish, yangi texnologiyalarni axloqiy me'yorlarga zid bo'lmagan holda qo'llash, shuningdek, globallashuv sharoitida madaniyatlararo muloqot madaniyatini egallashni ham talab qiladi. Masalan, xalqaro kompaniyalarda ishlayotgan mutaxassis turli millat, madaniyat va diniy qarashlarga ega bo'lgan hamkasblar bilan ishlaganda, ularga nisbatan hurmat va tolerantlik ko'rsatishi shart. Shuningdek, zamonaviy kasbiy etika

rahbar va xodimlar o'rtasida adolatli munosabatlarni yo'lga qo'yishni, shaffof boshqaruvni va xizmat madaniyatini yuqori darajada tashkil qilishni taqozo etadi. Eng muhimi, bugungi kunda kasbiy etikaga amal qilish mutaxassisning shaxsiy obro'-e'tiborini oshiradi, jamoada sog'lom muhit yaratadi va butun jamiyatning barqaror taraqqiyotiga hissa qo'shadi.

Etikaning boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi. Etika o'zining predmeti va mazmuni jihatidan ko'plab fanlar bilan chambarchas bog'liqdir. U, avvalo, falsafaning muhim tarkibiy qismi bo'lib, inson hayoti, erkinligi, burchi va qadriyatlarini falsafiy nuqtayi nazardan o'rganadi. Shu bilan birga, etika huquqshunoslik bilan ham uzviy aloqada. Chunki, qonunlarda belgilangan me'yoriy tartiblar insonning axloqiy burchlari bilan uyg'unlashgandagina jamiyatda adolat qaror topadi. Masalan, korrupsiya qonuniy jihatdan jinoyat hisoblanadi va u axloqiy nuqtayi nazardan ham keskin qoralanadi. Etika psixologiya bilan ham yaqin hisoblanadi. Chunki axloqiy xatti-harakatlar inson ruhiyati, motivlari va emotsiyalari bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, pedagogikada etika muhim o'rin tutadi — o'qituvchining odobi, o'quvchilar bilan muomala madaniyati va tarbiya jarayonidagi insonparvarlik etikaga asoslanadi.

Etikaning boshqa fanlar bilan bog'liqligi keng doiraga ega. Masalan, sotsiologiya axloqiy qadriyatlarning jamiyat hayotidagi o'rnini, guruh va ijtimoiy tabaqalarning axloqiy qarashlarini tahlil qiladi. Iqtisodiyotda etika "biznes etikasi", "iste'molchi huquqlari", "halol mehnat" kabi tamoyillarda namoyon bo'ladi. Tibbiyotda esa u "bioetika" shaklida ko'rinib, shifokor va bemor munosabatlari, inson hayoti va sog'ligini muhofaza qilish masalalarini qamrab oladi.

Hozirgi zamonda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida "kiberetika" yoki "axborot etikasi" degan yo'nalishlar ham yuzaga kelmoqda, ular shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, internet madaniyati va axloqiy mas'uliyatni tartibga soladi. Shu boisdan ham etika o'zining keng qamrovi tufayli deyarli barcha ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan bog'liq holda rivojlanadi va insoniyat taraqqiyotida asosiy yo'naltiruvchi kuch sifatida xizmat qiladi.

Nikoh va oilaning axloqiy asoslari, uning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni. Nikoh va oila qadimdan insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri bo‘lib kelgan. Nikoh — bu erkak va ayolning qonuniy va axloqiy jihatdan tan olingan ittifoqi bo‘lib, u faqat shaxsiy manfaatlarni emas, balki jamiyatning ma’naviy-axloqiy barqarorligini ham ta’minlaydi. Oila esa ana shu nikoh asosida shakllanib, avlodni davom ettirish, bolalarni tarbiyalash va jamiyatning ma’naviy qadriyatlarini saqlash vazifasini bajaradi.

Nikohning axloqiy asoslari — bu sadoqat, muhabbat, hurmat, o‘zaro yordam, vafodorlik va sabr-toqatdir. Agar nikoh ushbu tamoyillarga asoslangan bo‘lsa, oilada mustahkam birlik, mehr-muhabbat va totuvlik qaror topadi.

Nikoh va oilaning axloqiy mohiyati, eng avvalo, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashtirishda ko‘rinadi. Zero, oila — jamiyatning kichik modeli bo‘lib, undagi munosabatlar jamiyatdagi axloqiy tartib-qoidalarining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Oila doirasida ota-onaning halolligi, mehnatsevarligi, sadoqati va o‘zaro hurmati farzandlar uchun namunaga aylanadi. Shuningdek, milliy qadriyatlarimizda ham nikoh va oila yuksak axloqiy qadriyat sifatida qadrlangan. Xalq maqollarida “Oilal – muqaddas qo‘rg‘on”, “Oilal bor joyda baraka bor” kabi hikmatlar buni yaqqol ifodalaydi. Zamonaviy davrda ham nikoh va oilaning axloqiy poydevori mustahkam bo‘lmasa, turli ijtimoiy muammolar, ma’naviy bo‘shliqlar va yoshlarning maqsadsiz hayot kechirishi kabi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Shu bois nikoh va oilaning axloqiy asoslari nafaqat shaxsiy baxt, balki butun jamiyat barqarorligi va taraqqiyoti uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Alohida ta’kidlash joizki, oila – insoniyat jamiyatining eng qadimiy va barqaror ijtimoiy institutlaridan biri sifatida yosh avlod tarbiyasida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Zero, farzand dunyoga kelganidan boshlab birinchi ta’lim va tarbiyani oiladan oladi. Ota-onaning bolaga ko‘rsatgan mehr-muhabbati, o‘zaro hurmat va mas’uliyatli munosabatlari farzandning shaxsiy kamolotida asosiy o‘rin tutadi. Oila nafaqat jismoniy parvarish, balki ma’naviy-axloqiy tarbiyaning ham asosiy maskani hisoblanadi. Bolaning til

o'rganishi, axloqiy qoidalarni egallashi, mehnatsevarlik, halollik, vatanparvarlik, odoblilik kabi xislatlarni o'zlashtirishi, avvalo, oilada shakllanadi. Shu ma'noda oila yoshlar uchun "birinchi maktab" vazifasini bajaradi. Sharq allomalari, jumladan, Abu Nasr Forobiy va Yusuf Xos Hojib asarlarida ham farzand tarbiyasida oilaning o'rni, ota-onaning mas'uliyati va mehribonligi alohida ta'kidlab o'tilgan.

Oilaning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati, shuningdek, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uzluksiz avlod-dan-avlodga yetib borishini ta'minlashida ko'rinadi. Oila orqali yoshlar milliy urf-odatlar, an'analar, diniy va ma'naviy qadriyatlar bilan tanishadi, jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lish uchun zarur bo'lgan axloqiy va ijtimoiy me'yorlarni egallaydi. Mustahkam oilaviy muhitda voyaga yetgan farzandlar odatda barqaror dunyoqarash, yuksak axloqiy mezonlar va jamiyat oldidagi mas'uliyat hissi bilan shakllanadi. Aksincha, oilaviy muhitdagi beparvolik, nizolar yoki mehrsizlik yoshlarning hayotida turli salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu bois, bugungi globalashuv davrida oilaning tarbiyaviy vazifasi yanada ortib bormoqda. Jumladan, yoshlarni yot g'oyalar ta'siridan asrash, ularni mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, ma'naviy barkamol shaxs etib voyaga yetkazish avvalo oilaning axloqiy salohiyatiga bog'liq. Demak, oila – yosh avlodning ma'naviy shakllanishida tayanch ustun, jamiyat barqarorligining esa poydevoridir.

Tayanch so'zlar: Etika, axloq, xulq, odob, qadimgi yunon va rim (Antik davr) etikasi, o'rta asr etikasi, Uyg'onish davri etikasi, yangi davr etikasi, global etika va universal qadriyatlar, etikaning asosiy kategoriyalari, yaxshilik, yomonlik, ezgulik, yovuzlik, adolat, burch, mas'uliyat, vijdon, or-nomus, halollik, rostgo'ylik, kamtarlik, baxt muhabbat, mehr-shafqat, kasbiy etika, nikoh, oila, yoshlar tarbiyasi.

Nazorat savollari:

1. Etikaning predmeti, maqsadi va asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Odob, xulq va axloq tushunchalari qanday talqin etiladi?
3. Etika fanining kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlarini nechta davrga ajratish mumkin?
4. Qadimgi Sharq va qadimgi Yunon falsafasida axloqiy qarashlar qanday ifodalangan?
5. O'rta asr Sharq va G'arb mutafakkirlarining etika haqidagi qarashlarida qanday o'xshashlik va tafovutlar mavjud?
6. Etikaning asosiy kategoriyalarini sanab bering va ularning mazmunini izohlang.
7. Yaxshilik va yomonlik kategoriyasi etikada qanday tushuntiriladi?
8. Ezgulik va yovuzlik kategoriyasi mazmuni nimadan iborat?
9. Vijdon va or-nomus tushunchalarining etikadagi o'rni qanday?
10. Halollik, rostgo'ylik va kamtarlik kategoriyalari nimani anglatadi?
11. Kasbiy etikaning mazmuni va ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?
12. Kasbiy etikaning zamonaviy davrda qo'yilayotgan talablarini izohlang.
13. Etikaning boshqa fanlar bilan qanday o'zaro bog'liqligi mavjud?
14. Nikoh va oilaning axloqiy asoslari nimalardan iborat?

13-MAVZU. ESTETIKA

Reja:

1. Estetikaning predmeti, maqsad va vazifalari
2. Estetika kategoriyalari va ularning tasnifi
3. San'at va estetikaning o'zaro munosabati.
4. Estetik tarbiya va uning shaxs kamolotidagi ahamiyati.

Estetikaning predmeti, maqsad va vazifalari. Estetika atamasini fanga kiritgan — nemis faylasufi Alexander Gottlieb Baumgarten (1714–1762) hisoblanadi. U bu so'zni yangi, ilmiy-ma'noda ishlatib, estetikasi falsafiy mustaqil fan sifatida taklif qilgan.

Baumgarten aslida atamani ilk bor 1735-yilgi “She’rga oid ba’zi narsalar haqida falsafiy mulohazalar” (*Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus*) nomli dissertatsiyasida tilga olgan. Keyinchalik esa bu g’oyani kengaytirib, o’zining asosiy asari “*Aesthetica*”ni e’lon qilgan. Bu asar 1750 va keyingi yillarda bosilib chiqqan va uning estetikaga oid tizimli qarashlarini shakllantirgan. Shu tariqa u tilga olgan “*aesthetica*” atamasi fanda mustahkam o’rin egalladi.

Baumgartenning yangi yondashuvi nimada edi? U an’anaviy “*aisthesis*” (*yun. aīsthēsis* — **his, hissiyot, idrok**) so’zidan kelib chiqib, estetikasi “sezgi orqali bilim” — ya’ni sensual (hissiy) idrokning mukammalligi sifatida ta’rifladi. U estetikaning vazifasi — san’at va go’zallik masalalarini sezgi darajasida nazariylashtirish, did va san’atning me’zonlarini tahlil qilish — deb ko’rdi. Shu yo’l bilan u “ta’sir va did” masalalarini falsafiy epistemologik doiraga tortdi.

Baumgartenning bu ixtirosi keyingi faylasuflar — xususan Immanuel Kant — tomonidan ham muhokama qilingan. Kant uning yondashuvini ba’zi jihatlari bilan tanqid qilgan bo’lishiga qaramasdan Baumgarten kiritgan atama va estetik fikrni o’z ishlarida qabul qilgan va rivojlantirgan. Shu tariqa Baumgarten yevropalik estetik tafakkurining poydevorini yaratgan hisoblanadi. Avval estetik masalalar axloq, metafizika yoki adabiyot doirasida

tarqalgan bo'lsa, Baumgarten ularga mustaqil falsafiy fan maqomini berdi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash lozim, estetika atamasi ilk bor XVIII asrda Aleksandr Baumgarten tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lsa-da, estetik qarashlar insoniyat tafakkuri bilan baravar paydo bo'lgan qadimiy tushunchadir. Insonning tabiat, san'at va kundalik hayotdagi go'zallikka bo'lgan intilishi dastlab mifologik tasavvurlarda aks etgan. Qadimgi Misr va Bobil madaniyatida go'zallik ilohiy tartib va kosmik uyg'unlik ramzi sifatida ko'rilgan, san'at esa diniy marosimlarning ajralmas qismi bo'lgan. Hind falsafasida "rasa" (ta'sirchanlik, lazzat) tushunchasi san'at nazariyasining asosini tashkil etib, estetik zavqning turli shakllarini tizimlashtirishga urinish edi. Xitoyda esa Konfutsiy musiqani axloqiy tarbiyaning vositasi sifatida ko'rgan, Daochilikda esa go'zallik tabiiy uyg'unlik va tabiiylik tushunchalari bilan bog'langan.

Qadimgi Yunonistonda estetik qarashlar falsafiy darajaga ko'tarildi. Pifagor uyg'unlik va musiqani kosmosning matematik tartibi sifatida sharhladi. Sokrat go'zallikni ezgulik bilan bog'lab, uni axloqiy mohiyatda tushuntirdi. Platon uchun go'zallik "g'oyalar dunyosi"ning eng oliy qadriyatlaridan biri bo'lib, u ruhni yuksaltiruvchi kuch sifatida talqin qilindi. Aristotel esa go'zallikni narsa va hodisalarning uyg'unlik, tartib va aniqligida ko'rib, tragediya nazariyasi orqali estetik hodisalarni ilmiy tahlil qilishga asos soldi. Aynan Aristotelning "Poetika"si keyingi barcha estetik tafakkurning tayanch manbalaridan biri bo'lib qoldi.

O'rta asrlarda estetika diniy dunyoqarash bilan uyg'unlashdi. Xristian mutafakkirlari Avreliy Avgustin va Foma Akvinskiy go'zallikni Xudoning mavjudligi va ilohiy tartibning in'ikosi deb tushuntirdilar. Islom Sharqida esa Forobiy musiqaning ruhiy va axloqiy ta'sirini tahlil qildi, Ibn Sino go'zallikni tartib, nisbat va uyg'unlik bilan bog'ladi. Beruniy san'atni tabiatni bilish vositasi deb ko'rdi, Alisher Navoiy esa so'z san'ati va she'riyatning estetik qudratini nazariy hamda amaliy jihatdan asoslab berdi. Shu tariqa Sharq allomalari ham estetikani ilmiy va amaliy jihatdan yuksak darajada rivojlantirdilar.

Uygʻonish davrida estetik qarashlar antropotsentrik ruhda yangilandi. Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo kabi sanʼatkor va nazariyotchilar inson tanasi, proporsiya va uygʻunlikni goʻzallik mezoni sifatida koʻrsatdilar. Bu davrda estetik qarashlar diniy cheklovlardan ozod boʻlib, sanʼat va ijodiy erkinlikning qadri oshdi. XVII–XVIII asrlarda esa estetik fikrlar yanada tizimlashtirilib, Baumgarten tomonidan “estetika” atamasi mustaqil fan sifatida shakllantirildi. Unga qadar “estetik” tushunchasi umumiy maʼnoda “hissiyot va idrokka oid” mazmunda ishlatilgan boʻlsa, Baumgarten uni “hissiy bilish mukammalligi haqidagi fan” sifatida taʼriflab, sanʼat va goʻzallik nazariyasini falsafaning alohida sohasi sifatida ajratib chiqdi.

Demak, estetik qarashlar insoniyat tafakkurida qadim zamonlardan mavjud boʻlib, dastlab mifologiya, din, axloq va sanʼat nazariyasi doirasida shakllangan. Keyinchalik u falsafiy tizimga aylanib, Sharq va Gʻarb allomalari tomonidan boyitildi, nihoyat XVIII asrda Baumgarten tomonidan ilmiy fan maqomiga koʻtarildi. Shu jihatdan estetikaning shakllanishi uzoq tarixiy jarayon boʻlib, u insonning goʻzallikka, uygʻunlikka va ijodiy zavqqa boʻlgan ehtiyojining doimiy ifodasidir.

Estetika — insonning goʻzallik, badiiylilik va estetik tajriba bilan bogʻliq hodisalarni oʻrganadigan mustaqil falsafiy fan boʻlib, uning predmeti sanʼat asarlari, tabiat manzaralari, arxitektura va dizayn elementlari, madaniy anʼanalar, shuningdek insonning estetik tajribasi, didi va estetik baho mexanizmlaridir.

Estetikaning maqsadi — bu hodisalarni nazariy jihatdan aniqlashtirish, estetik idrok va didni tushuntirish, sanʼat va goʻzallik haqidagi tushunchalarni tizimlashtirish, shuningdek shaxsning estetik didini rivojlantirish va jamiyat madaniy hayotini boyitishdir. Shu maqsadlar doirasida estetikaning vazifalari bir necha qatlamda amalga oshadi:

birinchidan, deskriptiv-tasniflovchi vazifa — estetik hodisalarni kuzatish, tiplarga ajratish va ularning xususiyatlarini aniqlash;

ikkinchidan, izohiy-tahliliy vazifa — estetik tajribani psixologik, sotsiologik, tarixiy va madaniy kontekstlarda tushuntirish;

uchinchidan, normativ-tanqidiy vazifa — san'at asarlarini baholash mezonlarini ishlab chiqish va estetik didni shakllantirish;

to'rtinchidan, metodologik vazifa — estetik tadqiqotlarni boshqa fanlar (psixologiya, antropologiya, madaniyatshunoslik, falsafa) metodlari bilan uyg'unlashtirish;

beshinchidan, pedagogik-amaliy vazifa — estetik tarbiya va mashg'ulotlar orqali shaxsning san'atga bo'lgan didi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish;

oltinchidan, ijtimoiy-funksional vazifa — estetik qadriyatlar orqali jamiyat madaniy identifikatsiyasini mustahkamlash, madaniy merosni saqlash va badiiy ijodning ijtimoiy rolini oshirish;

Bundan tashqari, zamonaviy davrda raqamli madaniyat, virtual muhit, ekologik estetika va art-terapiya kabi yangi sohalarni o'rganish vazifalari ham estetikaning kengaygan predmeti va amaliy imkoniyatlarini namoyon etadi.

Shu tariqa, estetika nafaqat go'zallik va san'at nazariyasi, balki shaxs va jamiyatning madaniy-ruhiy rivojlanishida, estetik did va ijodiy fikrlashni shakllantirishda, hamda san'at va madaniyat orqali insonning ma'naviy boyligini oshirishda markaziy fan sifatida xizmat qiladi.

Estetika kategoriyalari va ularning tasnifi.

Go'zallik kategoriyasi estetik tafakkurning eng markaziy va universal tushunchalaridan biridir. Falsafada go'zallik qadimdan insonni o'rab turgan olamning, tabiat hodisalarining, san'at asarlarining, inson faoliyati mahsullarining va hatto ijtimoiy munosabatlarning muhim sifat ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Go'zallik, avvalo, narsaning shakli va mazmuni uyg'unligi, tartib va mutanosibligi, uyg'unlik va mukammallik darajasining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Uning ildizlari qadimgi yunon falsafasiga borib taqaladi. Masalan, Platon go'zallikni abadiy g'oya, oliy mukammallik sifatida talqin etgan bo'lsa, Aristotel go'zallikning mezonlarini tartib, mutanosiblik va aniqlikda ko'rgan. Sharq mutafakkirlari, jumladan, Forobiy va Ibn Sino esa go'zallikni nafaqat tashqi ko'rinish, balki ichki mazmun – ma'naviy-axloqiy kamolot bilan bog'laganlar.

Go‘zallik kategoriyasi faqat estetik zavqni emas, balki insonning ruhiy dunyosini, ma’naviy olamini boyitadigan kuch sifatida ham baholanadi. Tabiatdagi go‘zallik insonni ilhomlantiradi, ruhlantiradi, unda uyg‘unlik va osoyishtalik hissini uyg‘otadi. San’atdagi go‘zallik esa ijodkorlik mahsuli bo‘lib, badiiy obrazlar orqali inson qalbida chuqur estetik tuyg‘ularni uyg‘otadi. Insonning o‘zidagi go‘zallik ikki qirrada namoyon bo‘ladi: tashqi ko‘rinishdagi joziba va ichki dunyosidagi ma’naviy yuksaklik. Shuning uchun ham qadimdan “go‘zal qiyofa bilan go‘zal qalb” bir-birini to‘ldiruvchi jihatlar sifatida talqin qilingan.

Go‘zallikning ijtimoiy ahamiyati ham juda katta. Jamiyat taraqqiyotida go‘zallik qadriyat sifatida namoyon bo‘lib, mehnat mahsullarida, madaniyatda, fan va texnikada ham o‘z aksini topadi. Insoniyat yaratgan har qanday buyuk madaniy meros – me’moriy yodgorliklar, adabiyot va san’at asarlari, musiqa namunalarida go‘zallik asosiy estetik tamoyil sifatida mujassam. Go‘zallik insonning hayotga ijobiy munosabatini shakllantiradi, uni yaxshilikka, poklikka, ezgulikka undaydi. Shu boisdan ham go‘zallik kategoriyasi nafaqat estetik tafakkur, balki axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning o‘zaro uyg‘unligi inson komilligining mezonlaridan biri sifatida qaraladi.

Xullas, go‘zallik kategoriyasi – bu nafaqat san’atning, balki butun borliqning, inson faoliyati va ongining, ma’naviy dunyo va ijtimoiy hayotning asosiy estetik mezoni bo‘lib, u uyg‘unlik, mukammallik, tartib va ma’naviy yuksaklikni mujassamlashtiradi. Shu bois insoniyat tarixida go‘zallik doimo ideallarni belgilovchi, insoniyatni barkamollikka undovchi, estetik ong va madaniyatning markazida turgan oliy estetik kategoriya hisoblanadi.

Go‘zallik elementlari estetik tafakkurda go‘zallikning mazmuni va shaklini tashkil etuvchi asosiy unsurlarni anglatadi. Har qanday go‘zallik tasodifiy emas, balki u muayyan mezonlar va elementlar uyg‘unligi orqali namoyon bo‘ladi. Falsafada va estetikada bu elementlar turli davrlarda turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, umumiy jihatdan ular uyg‘unlik, mutanosiblik, ritm, tartib, rang-baranglik, mazmun va shakl birligi, mukammallik kabi asosiy tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Qadimgi yunon faylasuflari

go‘zallik elementlarini matematik nisbatlar va geometriya orqali izohlashga harakat qilganlar. Masalan, Pifagor maktabi go‘zallikning negizida sonlar uyg‘unligi yotadi, deb hisoblagan. Keyinchalik Sharq mutafakkirlari bu elementlarni nafaqat tashqi ko‘rinishda, balki ichki ma‘naviy-axloqiy sifatlarda ham ko‘rganlar.

Go‘zallik elementlarining birinchisi – uyg‘unlikdir. Uyg‘unlik turli qismlarning bir-biri bilan mutanosib va o‘zaro mos keluvchi holda mavjud bo‘lishini anglatadi. Masalan, tabiatda tog‘lar, daryolar, o‘rmonlarning uyg‘un joylashuvi, musiqada tovushlarning uyg‘unligi, me‘morchilikda shakllarning mutanosibligi inson qalbida go‘zallik tuyg‘usini uyg‘otadi.

Ikkinchi muhim element – mutanosiblik, ya‘ni narsaning qismlari o‘rtasidagi me‘yoriy nisbat. Inson tanasidagi yoki san‘at asarlaridagi proporsiyalar mutanosiblik tamoyiliga asoslangan bo‘lib, bu uyg‘unlik go‘zallik mezoniga aylanadi.

Uchinchi – ritm, u takrorlanish va izchillikni anglatadi. Tabiatda fasllarning almashinuvi, musiqadagi ohangdorlik, she‘riyatdagi vazn ham ritm elementining go‘zallikni shakllantirishdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Shuningdek, **tartib va aniqlik** ham go‘zallik elementlari sifatida muhimdir. Narsa yoki hodisadagi tartib, chiziqlarning silliqligi, fikrlarning mantiqiy izchilligi estetik baholashda ijobiy hislarni uyg‘otadi. **Rang-baranglik va xilma-xillik** esa go‘zallikni yanada boyitadi. Inson ko‘zi ranglar uyg‘unligidan, tovushlar uyg‘unlashuvidan, shakllar xilma-xilligidan zavq oladi. Lekin bu xilma-xillik me‘yor bilan uyg‘unlashgandagina haqiqiy go‘zallikni yaratadi. Go‘zallikning yana bir muhim elementi – **mazmun va shakl birligidir.** San‘at asari tashqi shakli bilan ham, ichki mazmuni bilan ham go‘zal bo‘lishi kerak. Agar shakl mazmunga mos kelmasa yoki mazmun shakldan yuksak turib qolsa, go‘zallik to‘liq namoyon bo‘lmaydi.

Go‘zallik elementlari insonning nafaqat estetik zavqini, balki uning ma‘naviy olamini ham shakllantiradi. Masalan, **mukammallik** elementi inson faoliyatida komillikka intilish sifatida namoyon bo‘ladi. Har qanday ijodiy ishda – me‘morchilikda, adabiyotda, san‘atda – mukammallik elementiga erishish asosiy maqsad

hisoblanadi. Shu bois go‘zallik elementlari jamiyat taraqqiyotining, madaniyat va san‘atning rivojida beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Xullas, go‘zallik elementlari – uyg‘unlik, mutanosiblik, ritm, tartib, rang-baranglik, mazmun va shakl birligi, mukammallik kabi asosiy unsurlardan iborat bo‘lib, ular inson idroki va estetik ongida go‘zallikni to‘laqonli anglash imkonini beradi. Bu elementlar uyg‘un holda namoyon bo‘lgandagina go‘zallik o‘zining chinakam estetik qudratini ko‘rsatadi va insonni ruhiy-ma‘naviy yuksalishga undaydi.

Ulug‘vorlik kategoriyasi estetik tafakkurda o‘ziga xos va chuqur falsafiy ahamiyatga ega tushuncha bo‘lib, u insonning dunyoni idrok etishida yuksak, qudratli, cheksiz va ulkan ko‘rinishlarga nisbatan estetik bahosini ifodalaydi. Ulug‘vorlik inson ongida tabiiy va ijtimoiy hodisalarning buyukligi, beqiyosligi, inson qudrati oldida tengsizdek tuyuluvchi manzaralar, jarayonlar hamda ruhiy-ma‘naviy hodisalar orqali namoyon bo‘ladi. Estetika tarixida bu kategoriya qadimdan mavjud bo‘lib, qadimgi yunon faylasuflari ulug‘vorlik deganda inson ruhini larzaga keltiruvchi, hayrat va ta‘zim uyg‘otuvchi san‘at va nutqning kuchini izohlab bergan. Keyinchalik I.Kant ulug‘vorlikni tabiat hodisalarining inson tasavvuri va aqliy imkoniyatlaridan ham yuqori turuvchi jihatlari bilan bog‘lab, “go‘zallikdan farqli ravishda ulug‘vorlik odamni hayratga soladi, lekin ayni paytda inson aqlining qudratini ham namoyon etadi” deya ta‘riflagan.

Ta‘kidlash joizki, insoniyat tarixida ulug‘vorlik san‘ati ham muhim o‘rin egallaydi: monumentlar, ulkan me‘moriy inshootlar (misol uchun, Misr piramidalari, Rim Kolizeyi, Samarqanddagi Registon maydoni) yoki buyuk epik asarlar insonni hayratga soluvchi ulug‘vorlik ifodasidir. San‘atkorlar ulug‘vorlikni tasvirlar ekan, inson ruhining beqiyos kuchini, ideallarining ulug‘ligini va hayot mazmunini ochishga intiladi.

Shunday qilib, ulug‘vorlik kategoriyasi estetik tafakkurda insonning buyuk hodisalar oldidagi ruhiy-kechinmalarini, qo‘rquv va hayratning uyg‘unligini, hayrat va iftixorning uyg‘onishini ifodalaydi. Bu kategoriya insonni o‘zining cheklangan jismoniy mavjudligidan yuksaltirib, uni cheksizlik va abadiyat g‘oyalari bilan

bog'laydi. Shu sababli ulug'vorlik estetik tarbiyada ham muhim ahamiyat kasb etadi – u inson qalbida buyuklikka intilish, idealga sadoqat, vatanparvarlik va yuksak axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Tabiatdagi ulug'vorlik insonning olamni idrok etishida eng kuchli estetik tajribalardan biridir. Tabiatdagi ulug'vorlikning manbalari cheksiz makon va vaqt, ulkan tog'lar, keng cho'llar, okeanlar, ulkan daraxtlar, vulqonlar, momaqaldiraqlar, to'lqinlar va boshqa qudratli hodisalarda namoyon bo'ladi. Bu jarayonlarda inson tabiatning ulkan kuchi oldida o'zini juda kichik va ojiz his etadi, ammo ayni paytda o'z ongining qudratini anglab, o'zini buyuk borliqning bir qismi sifatida his qiladi. Masalan, baland Himolay tog'larini ko'rgan odam ulug'vorlik hissini tuyadi. Bunda bir tomondan qo'rquv va hayrat uyg'onadi, boshqa tomondan esa koinotning buyukligi va inson ruhining keng imkoniyatlari anglanadi. Kant ta'kidlaganidek, ulug'vorlikni sezish jarayoni inson aqlining tabiatni idrok etishdagi cheksiz qobiliyatini ochib beradi. Shu bois tabiatdagi ulug'vorlik insonni yuksak fikrlashga, tabiatga hurmat va mas'uliyat bilan qarashga chorlaydi.

Jamiyatdagi ulug'vorlik esa insoniyat tarixida yuz bergan buyuk voqealar, qahramonlik, erkinlik va mustaqillik uchun kurash, milliy uyg'onish jarayonlari, xalqning birdamligi va mardligi orqali ifodalanadi. Masalan, davlat mustaqilligi uchun olib borilgan kurashlar, buyuk tarixiy inqiloblar yoki xalqlarning o'z qadrigimmatini tiklash yo'lidagi jasorati jamiyatdagi ulug'vorlik sifatida baholanadi. Qahramon shaxslarning mardligi, xalqning fidoyiligi, ilmiy va texnologik taraqqiyotdagi kashfiyotlar ham jamiyat ulug'vorligining ko'rinishlaridir. Misol uchun, insonning kosmosga chiqishi, yirik ilmiy kashfiyotlar yoki xalqning birlashib katta maqsadlarga erishishi tarixiy ulug'vorlik sifatida estetik va ma'naviy qadriyat bo'lib qoladi. Jamiyatdagi ulug'vorlik inson ongida ijtimoiy birlikni, vatanparvarlikni, maqsadga intilishni mustahkamlaydi va kelajak avlodlarga buyuk ideal sifatida o'tadi.

San'atdagi ulug'vorlik esa estetik ifodaning eng yuksak cho'qqilaridan biridir. San'at asarlarida ulug'vorlik monumental me'moriy inshootlar, ulkan haykaltaroshlik yodgorliklari, epik

asarlar, tarixiy dostonlar, simfoniylar yoki kino san'ati orqali o'z ifodasini topadi. Masalan, Misr piramidalari, Rim Kolizeyi, Samarqandning Registon ansambli, Ulug'bek rasadxonasi yoki Hindistondagi Taj Mahal nafaqat me'moriy go'zalligi, balki ulug'vorligi bilan ham kishini hayratga soladi. Adabiyotda ulug'vorlik "Alpomish", "Shohnoma", "Iliada" singari epik asarlarda xalq qahramonlari, kurashlari va g'oyaviy buyuklik orqali ifodalanadi. Musiqada esa Beethovenga xos simfoniylar, katta oratoriyalar, ulkan orkestrlarda ijro etiladigan asarlar tinglovchini ruhiy jihatdan larzaga soluvchi ulug'vorlik kuchiga ega. San'atdagi ulug'vorlik insonni nafaqat go'zallikdan zavqlantiradi, balki uni yuksak ma'naviylikka, buyuk g'oyalar sari undaydi, jamiyatning tarixiy xotirasi va idealini avlodlarga yetkazishda ulkan estetik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tubanlik kategoriyasi falsafiy-estetik tafakkurda insoniy, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarning eng quyi, past darajasini ifodalovchi tushunchadir. U go'zallik, ulug'vorlik kabi ijobiy kategoriyalarga zid holda shakllanadi va odatda ma'naviy qashshoqlik, axloqiy inqiroz, estetik me'yorlardan chekinish bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Tubanlik ko'pincha insonning xulq-atvori, uning maqsadlari va faoliyatida ko'rinadi. Masalan, o'z manfaatini jamiyat va insoniyat qadriyatlaridan ustun qo'yish, past nafs va havoyi istaklarning quliga aylanish, axloqiy chegaralarni buzish tubanlikning asosiy belgilaridan biridir. Tubanlik shaxsda o'z-o'zini qadrlamaslik, boshqalarga hurmat ko'rsatmaslik, insofsizlik, yolg'on, xiyonat, sotqinlik kabi xatti-harakatlarda ifodalanadi. Estetika nuqtayi nazaridan tubanlik san'at va adabiyotda inson ruhiyatidagi yomonlikni ochib beruvchi, jamiyatni ogohlantiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. San'atkor tubanlikni tasvirlash orqali tomoshabinni undan nafratlanishga va ulug'vorlik, ezgulik sari intilishga undaydi. Jamiyat taraqqiyotida tubanlik ijtimoiy illatlarning ildizida yotadi. Masalan, korrupsiya, adolatsizlik, zo'ravonlik, axloqsizlik, giyohvandlik kabi ko'rinishlar tubanlikning ijtimoiy ifodalaridir. Shuningdek, tubanlik ma'naviy muhitda ham seziladi — bu insonning hayotiy orzu va ideallaridan voz kechishi, iste'dodini maishiy manfaatlarga qurbon qilishi, past

did va “ommaviy madaniyat” mahsulotlariga mukkasidan ketishi shaklida namoyon bo‘ladi.

Falsafiy talqinda tubanlik nafaqat individual darajada, balki butun bir jamiyat, xalq yoki madaniyatni inqirozga olib borishi mumkin bo‘lgan xavfli hodisa sifatida qaraladi. Shu bois tubanlik kategoriyasi insonni ruhiy, ma’naviy va estetik jihatdan ogohlantiruvchi o‘lchov bo‘lib xizmat qiladi. U yuksak qadriyatlarga intilishning zarurligini eslatadi, insonni yuksaklik va go‘zallikka yo‘naltiradi.

Fojiaviylik (tragediya) kategoriyasi estetik tafakkurda inson va jamiyat hayotidagi muhim falsafiy-estetik hodisalardan biri bo‘lib, u insonning orzu-intilishlari bilan hayotiy zaruratlar, imkoniyatlar bilan mavjud cheklovlar, ezgulik bilan yovuzlik, adolat bilan adolatsizlik, orzu va haqiqat o‘rtasidagi keskin to‘qnashuvda yuzaga keladi.

Fojiaviylik — bu shunchaki insonning qayg‘usi yoki og‘riqli holati emas, balki uning ichki ulug‘vor maqsadlari, yuksak g‘oyalari bilan tashqi dunyo voqeligi o‘rtasidagi hal qilib bo‘lmas ziddiyatlar oqibatida yuz beradigan chuqur estetik hodisadir. Masalan, adabiyot va san’atda fojiaviy qahramon ko‘pincha ulug‘vor orzu va ezgu maqsad sari intiladi, ammo ijtimoiy adolatsizlik, tarixiy sharoit yoki insoniy zaiflik tufayli o‘z maqsadiga yeta olmaydi va ko‘pincha halokatga duch keladi. Shu bois tragediya insonning ichki buyukligini hamda hayotiy muhitning shafqatsiz kuchlarini ochib beradigan estetik kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi.

Fojiaviylikning ildizlari qadimgi yunon falsafasiga borib taqaladi. Xususan, Platon, Aristotel va keyingi davr mutafakkirlari tragediyani insonni tozalovchi, unga chuqur saboq beruvchi, “katarsis” – ruhiy poklanish manbai sifatida talqin qilganlar. Jamiyat hayotida fojiaviylik tarixiy ziddiyatlarning eng keskin pallalarida – urushlar, inqiloblar, adolatsizliklar, milliy fojealar davrida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tabiatda fojiaviylik tabiat qudratining oldida inson ojizligi, zilzila, to‘fon, yong‘in kabi hodisalarda seziladi. San’atda esa fojiaviylik dramaturgiya, teatr, opera, roman va kinoda eng chuqur ifodasini topadi. U orqali insoniyat o‘z taqdiridagi ziddiyatlarni anglaydi, ularning

saboqlaridan ruhiy kuch oladi. Fojiaviylikning estetik ahamiyati shundaki, u insonni hayotning murakkabligi, har bir buyuk orzu va g'oya uchun kurashning og'irligi haqida ogohlantiradi, insonni qat'iyat, sabr va ma'naviy bardoshlikka chorlaydi. Shu jihatdan fojiaviylik kategoriyasi nafaqat estetik idrok obyekti, balki insoniylikni tarbiyalovchi, ulug'vor g'oyalar sari yetaklovchi ma'naviy manba hisoblanadi.

Kulgililik kategoriyasi estetik tafakkurda inson hayoti va jamiyat voqeliklaridagi nomutanosiblik, ziddiyat va illatlarni ochib beruvchi hamda ularga nisbatan ijobiy ruhiy munosabatni – kulgini uyg'otuvchi muhim hodisa sifatida talqin qilinadi. U fojiaviylikka qarama-qarshi bo'lsa-da, mohiyatan insonning aqliy, axloqiy va estetik pozitsiyasini ifodalaydi. Kulgililik odatda shaxsning xatti-harakatlari, jamiyatdagi illatlar, ma'naviy qashshoqlik, yolg'on, riyo, o'zini ortiqcha ko'rsatish kabi hodisalardan kelib chiqadi. Kulgi insonni yengillashtiruvchi, ruhiyatini tozalovchi, ma'lum darajada ma'naviy tarbiyaviy ahamiyatga ega estetik reaksiya hisoblanadi.

Jamiyat hayotida kulgililik illatlarga qarshi kurashda o'tkir qurol bo'lib xizmat qiladi, chunki u odamlarni bevosita hajv, masxara, satira orqali ogohlantiradi va ularni ijtimoiy nuqsonlardan xalos bo'lishga undaydi. San'atda kulgililik asosan komediya janrida yorqin namoyon bo'ladi, lekin hajviy she'riyat, felyeton, karikatura, qiziqarli hikoya va hatto dramatik asarlarda ham kulgining turli shakllari uchraydi.

Estetik tahlilda kulgililik hamisha jiddiy mazmunga ega. U odamni shunchaki kuldirish emas, balki uni fikrlashga, o'z xulqini baholashga, jamiyatdagi adolatsizlik va illatlarni ko'rishga undaydi. Kulgililikning estetik qimmati shundaki, u insonda optimizmni, hayotiy quvvatni kuchaytiradi, ruhiy bosimni yengillashtiradi va ezgulik sari yo'naltiradi. Shu bois kulgililik kategoriyasi insoniyat madaniyatida nafaqat estetik zavq manbai, balki ijtimoiy-ma'naviy islohotlarning ham muhim vositasi sifatida qadrlanadi.

Kulgililikning asosiy turlari

1. Yumor. Yumor – kulgililikning eng yengil, mehribonona shakli bo'lib, unda inson yoki voqelikdagi kamchiliklar keskin hajv

qilinmaydi, balki yumshoq tarzda kulgi uyg‘otiladi. Yumorda istehzodan ko‘ra mehribonona hazil, hayotiy voqealarni ko‘ngilochar shaklda talqin qilish ustun bo‘ladi. Masalan, biror kishining mayda noqulayliklari, xatti-harakatidagi o‘rinsizligi yumor orqali kulgili ko‘rinadi, ammo bu kulgi uni kamsitmaydi, balki ko‘proq tabassum uyg‘otadi. Yumor san’atda ko‘pincha hajviy hikoyalar, hazil-mutoyiba she’rlar va sahna chiqishlarida ifodalanadi.

2. Satira. Satira – kulgililikning eng o‘tkir va tanqidiy shaklidir. Unda jamiyatdagi illatlar, adolatsizlik, riyo, poraxo‘rlik, jaholat kabi salbiy hodisalar keskin hajv qilinadi. Satiraning asosiy maqsadi – kuldirish orqali odamlarni ogohlantirish, illatlarga qarshi kurashish va ijtimoiy adolatga chorlashdir. Satira ko‘pincha adabiyotda (masalan, satirik she’rlar, felyetonlar), teatrdagi, kinoda va karikaturalarda kuchli ifodasini topadi. Uning kulgisi achchiq va og‘riqli bo‘lib, tomoshabinni yoki o‘quvchini chuqur o‘ylashga majbur qiladi.

3. Ironiya. Ironiya – kulgililikning yashirin, kinoyali shaklidir. Unda gapning tashqi ma’nosi bilan ichki mazmuni qarama-qarshi bo‘ladi. Masalan, kimdir dangasa odam haqida “U juda mehnatkash ekanda!” deb aytishi ironiyadir. Ironiya ko‘proq fikrni nozik, o‘tkir va mahorat bilan yetkazish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. U ko‘pincha badiiy asarlarda, nutqlarda yoki hayotiy muloqotlarda ishlatiladi. Ironiya o‘zining nozikligi bilan kulgini chaqiradi, lekin shu bilan birga voqelikdagi kamchilikni ochib beradi.

4. Sarkazm. Sarkazm – kulgililikning eng achchiq, keskin va og‘riqli shakli bo‘lib, unda hajv chuqur istehzo, mazax va kamsitish ohangida ifodalanadi. Bu tushuncha yunoncha “sarkasmos” – “masxara qilish”, “kesatiq”, “tishlab aytish” ma’nosidan kelib chiqqan bo‘lib, uning keskinlik darajasini anglatadi. Sarkazm ko‘pincha inson yoki jamiyatdagi illatlarni shafqatsiz tanqid qilish, ularni ko‘pchilik oldida fosh etish maqsadida qo‘llaniladi. Unda kulgi yumor yoki ironiyadagi kabi yengil va yoqimli emas, balki achchiq, og‘riqli, hatto alamli tus oladi. Masalan, zolim hukmdorni “xalqning haqiqiy najotkori” deb kinoyali ta’riflash – sarkazmdir,

chunki bunda tashqi ma'no bilan ichki mazmun tubdan qarama-qarshi.

Sarkazm adabiyot va publitsistikada, ayniqsa, satirik asarlarda keng qo'llanadi. U orqali yozuvchi yoki shoir jamiyatdagi poraxo'rlik, yolg'on, riyo, ikkiyuzlamachilik kabi illatlarni keskin tanqid qiladi. San'atda sarkazm ko'pincha qahramonlarning o'z-o'zini fosh etishida, dialoglarda, hajviy sahnalarda ko'rinadi. Bu shakldagi kulgi tomoshabinni qattiq larzaga solib, uni illatlardan jirkanishga undaydi.

Estetik jihatdan sarkazmning ahamiyati shundaki, u jamiyatdagi eng xavfli, ildiz otgan illatlarni ko'rsatibgina qolmay, balki ularga qarshi keskin norozilik kayfiyatini uyg'otadi. Shu bois sarkazmni ko'pincha "satiraning eng yuqori cho'qqisi" deb ham atashadi.

Umuman olganda, kulgililikning ushbu turlari insoniyat madaniyatida o'ziga xos tarbiyaviy va estetik ahamiyatga ega: yumor – hayotga yengillik bag'ishlasa, satira – illatlarni keskin fosh qiladi, ironiya – nozik va aqliy o'tkirlik bilan fikrlashga undaydi, sarkazm esa – jamiyatdagi eng og'riqli nuqson va illatlarni shafqatsiz istehzo orqali ko'rsatib, ularga qarshi qat'iy norozilik kayfiyatini uyg'otadi.

Demak, kulgililikning turlari – yumor, satira, ironiy va sarkazm bir butun holda insoniyat estetik madaniyatining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Ular odamlarni nafaqat kuldiradi, balki o'ylashga, o'zini va jamiyatni tanqidiy baholashga, ezgulik sari intilishga undaydi.

Estetik ong va uning tuzilishi. Estetik ong inson ongining muhim tarkibiy qismi bo'lib, voqelikni go'zallik, uyg'unlik va nafosat mezonlari orqali idrok etish, baholash hamda unga ijodiy munosabat bildirish jarayonini ifodalaydi. U shaxsning hayotga, san'atga, tabiatga, jamiyat va o'z-o'ziga bo'lgan estetik qarashlarini shakllantiradi. Estetik ong faqatgina tashqi ko'rinish yoki san'at asarlarini baholash emas, balki voqelikning barcha jabhalarida go'zallikni ko'ra olish, undan zavqlanish va o'z faoliyatida estetik mezonlarga amal qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Insonning **estetik didi, estetik ideallari, tasavvurlari va qadriyatlari** aynan estetik ong doirasida shakllanadi. Shu bois estetik ong jamiyatning

ma'naviy madaniyatida va shaxs tarbiyasida o'ta muhim o'rin tutadi.

Estetik ongning tuzilishi bir necha tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, ular bir-birini to'ldiradi va uyg'unlashadi.

Birinchi tarkibiy qism — estetik sezgi va idrokdir. Bu insonning go'zallikka bevosita hissiy munosabati, ya'ni tabiat manzarasidan, musiqa ohangidan, rang va shakllardan zavqlanish jarayonidir. Estetik sezgi ongning boshlang'ich bosqichi bo'lib, unda inson voqelikni ko'proq hissiyot orqali qabul qiladi. Masalan, gulning hididan, kuy-qo'shiqdan, teatr sahnasidagi ifodali o'yinlardan oladigan zavq estetik sezgi mahsulidir.

Ikkinchi tarkibiy qism — estetik tasavvurdir. Bu insonning hayotiy tajribasi va badiiy obrazlar asosida go'zallik haqida ma'lum tasvirlarni yaratishi va ongida mujassamlashtirishidir. Estetik tasavvurda inson xotirasi, fantaziyasi va orzulari muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'quvchi badiiy asarni o'qib, qahramonlarning qiyofasini o'z tasavvurida tiklaydi yoki kelajakdagi go'zal uyini, ideal shahar manzarasini ko'z oldiga keltiradi. Bu jarayon estetik ongni boyitadi va ijodiy fikrlashni kuchaytiradi.

Uchinchi tarkibiy qism — estetik his-tuyg'udir. U hissiyot va tasavvurning uyg'unligidan paydo bo'ladi. Estetik his insonni go'zallikdan quvonish, xunuklikdan nafratlanish, fojiaiy voqealardan larzaga kelish, ulug'vorlikdan ilhomlanish kabi ruhiy kechinmalarga olib keladi. Estetik his shaxsning nafaqat san'at asarlariga, balki hayotiy voqelikka ham munosabatini belgilaydi. Masalan, tabiatga beparvo qarash yoki uni asrab-avaylashda estetik hisning mavjudligi seziladi.

To'rtinchi tarkibiy qism — estetik bahodir. Bu insonning voqelikdagi yoki san'atdagi go'zallik, xunuklik, yuksaklik, pastkashlik kabi holatlarga ongli ravishda hukm chiqarish qobiliyatidir. Estetik baho jamiyatdagi umumiy qadriyatlar, shaxsiy dunyoqarash va tarbiya darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, badiiy adabiyotning yuksak asarlarini yengil-yondashuvli, yuzaki yozilgan kitoblardan farqlash estetik baholash qobiliyatiga bog'liqdir. Estetik baho shaxsning didi va qadriyatlarini aniqlab beradi.

Beshinchi tarkibiy qism — estetik idealdir. Bu insonning ongida mavjud bo'lgan eng oliy go'zallik timsoli, orzu qilingan mukammal shakl, jamiyat yoki shaxs obrazidir. Estetik ideal tarixiy, ijtimoiy va milliy sharoitga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, antik davrda estetik ideal — mukammal tanaga ega bo'lgan inson bo'lsa, O'rta asrlarda ma'naviy poklik va diniy fazilatlar ustuvor bo'lgan. Bugungi kunda estetik ideal ko'proq sog'lom turmush tarzi, intellektual barkamollik va zamonaviy ko'rinish bilan bog'liqdir. Estetik ideal shaxsning intilishlarini belgilaydi va uning estetik faoliyatiga yo'nalish beradi.

Xulosa qilib aytganda, estetik ongning tuzilishi estetik sezgi va idrok, estetik tasavvur, estetik his-tuyg'u, estetik baho va estetik idealdan tashkil topadi. Ularning barchasi bir-biriga bog'liq holda shaxsning estetik dunyoqarashini shakllantiradi. Estetik ong insonni nafaqat go'zallikni ko'rishga va qadrlashga, balki uni yaratishga, hayotni nafislik va uyg'unlik ruhida boyitishga chorlaydi. Shu bois estetik ong jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotida, shaxsning barkamol bo'lib shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega.

Estetik qadriyatlar va ularning jamiyat hayotidagi o'rni. Estetik qadriyatlar — insoniyat madaniyati, san'at va go'zallik bilan bog'liq tushunchalar, mezonlar va ideal prinsiplar bo'lib, ular shaxs va jamiyatning estetik didini, hissiy tajribasini va madaniy-intellektual rivojlanishini shakllantiradi. Bu qadriyatlar insonning estetik tajribasini tizimlashtiradi, go'zallik va badiylikni baholash mezonlarini belgilaydi, shuningdek, san'at asarlari, tabiat hodisalari va madaniy muhit orqali ruhiy va estetik lazzat beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Estetik qadriyatlar shaxsning ichki dunyosi bilan tashqi muhit o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi, hissiy, tafakkuriy va ma'naviy jihatdan insonni boyitadi.

Alohida ta'kidlash lozimki, jamiyat hayotida estetik qadriyatlarning o'rni juda keng va murakkab. Birinchidan, ular madaniy identifikatsiya va birlikni shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, milliy san'at, musiqa, adabiyot va me'morchilik orqali jamiyat o'zining madaniy merosini anglaydi, avlodlararo aloqa va madaniy davomiylilikni ta'minlaydi. Ikkinchidan, estetik qadriyatlar ijtimoiy me'yor va normativlarni boyitadi, ya'ni go'zallik,

uyg'unlik, garmoniya va badiiy didning ijtimoiy qabul qilingan talqinlari orqali jamiyatda ma'naviy va madaniy standartlar shakllanadi. Uchinchidan, ular ta'lim va tarbiya jarayonida muhim ahamiyatga ega. Chunki, estetik qadriyatlar yosh avlodning didini rivojlantiradi, ijodiy fikrlashini mustahkamlaydi va san'at orqali ma'naviy va ruhiy kamolotga erishish imkonini beradi.

Shuningdek, estetik qadriyatlar jamiyatning iqtisodiy va siyosiy hayotiga ham ta'sir qiladi. Masalan, madaniy va badiiy merosni saqlash va targ'ib qilish orqali turizm, dizayn, kino va teatr kabi sohalar rivojlanadi, bu esa iqtisodiy barqarorlik va kreativ sanoatni rag'batlantiradi.

Tarixiy nuqtayi nazardan, qadimgi Yunoniston va Rimda estetik qadriyatlar go'zallik va uyg'unlik, san'at va dramatik tajriba bilan bog'langan bo'lsa, o'rta asrlarda ular ilohiy go'zallik va axloqiy ideal bilan uyg'unlashgan. Renessans davrida inson va tabiiy proporsiya qadriyat sifatida yuksak baholangan, XVIII–XIX asrlarda Baumgarten va Kant estetik qadriyatlarni subyektiv did va badiiy idrok bilan bog'lagan. Zamonaviy davrda esa estetik qadriyatlar pluralistik va kontekstual xarakterga ega bo'lib, raqamli madaniyat, virtual muhit, ekologik estetik tajriba va global madaniy almashinuv jarayonlarida ham muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, estetik qadriyatlar nafaqat shaxsning ruhiy va estetik rivojlanishida, balki jamiyatning madaniy, ma'naviy, iqtisodiy va siyosiy hayotida ham markaziy rol o'ynaydi. Ular san'at va go'zallik orqali shaxs va jamiyatni uyg'unlashtiradi, estetik did va badiiy tajribani shakllantiradi, madaniy merosni saqlash va rivojlantirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

San'at va estetikaning o'zaro munosabati. San'at va estetika o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan tushunchalardir. Estetika falsafaning bir sohasi sifatida go'zallikning mohiyatini, uning namoyon bo'lish qonuniyatlarini, inson hayoti va jamiyatdagi rolini o'rganadi. San'at esa ana shu go'zallikni amalda yaratish, uni badiiy obrazlar orqali ifodalash vositasidir. Estetika nazariy bilim bersa, san'at uni hayotiy shaklda ko'rsatadi. Shu ma'noda, san'at estetikaning amaliy ko'rinishi, estetika esa san'atning nazariy asosidir. Inson go'zallikni,

nafosatni, uygʻunlikni sanʼat orqali his qiladi va estetika vositasida uni tushunadi, baholaydi.

Sanʼatning asosiy vazifalaridan biri insonda estetik zavq uygʻotish, goʻzallikka boʻlgan ehtiyojini qondirishdir. Masalan, adabiyot, musiqa, teatr, tasviriy sanʼat, meʼmorchilik va kino inson qalbida maʼnaviy uygʻunlik yaratadi, hayotiy voqelikni badiiy tarzda ifodalaydi. Estetika esa ushbu sanʼat turlarida goʻzallikning qaysi shakllarda ifodalanayotganini, qanday hissiy va aqliy taʼsir koʻrsatayotganini tahlil qiladi. Shu sababli sanʼat estetikaning empirik bazasi boʻlsa, estetika sanʼatning nazariy asosini mustahkamlaydi.

Sanʼat va estetika oʻrtasidagi munosabat tarixiy jarayonda ham yaqqol koʻrinadi. Qadimda inson goʻzallikni asosan sanʼat asarlari orqali his qilgan. Masalan, antik davr meʼmorchiligida uygʻunlik, simmetriya va mutanosiblik estetik qadriyat sifatida shakllangan. Oʻrta asrlarda sanʼat diniy-estetik gʻoyalarning ifodasiga aylangan boʻlsa, Uygʻonish davrida inson shaxsiyati va uning goʻzalligi sanʼat orqali yuksak estetik talqinga koʻtarilgan. Zamonaviy davrda esa sanʼat nafaqat goʻzallikni, balki xunuklik, fojiaaviylik, dramatik voqealarni ham estetik tahlil obyekti sifatida namoyon etmoqda.

Estetika sanʼat asarini baholash, uning badiiy qiymatini aniqlashda meʼzon boʻlib xizmat qiladi. Bir sanʼat asari oddiy koʻngilocharlik mahsuli sifatida yuzaki taassurot uygʻotishi mumkin, boshqasi esa inson qalbida chuqur estetik zavq, fikriy mulohaza va maʼnaviy tozalikka chorlaydi. Bunday farqlarni anglash va tahlil qilishda estetika zaruriy vositadir. Shu sababli sanʼat asarini toʻliq idrok etish uchun estetik bilim va did muhim ahamiyat kasb etadi.

Sanʼat va estetika oʻzaro taʼsir etish jarayonida tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Sanʼat orqali insonning didi shakllanadi, u hayotga, jamiyatga, tabiatga goʻzallik prizmasidan qarashni oʻrganadi. Estetika esa bu jarayonni ilmiy asoslab, estetik qadriyatlarning jamiyatdagi oʻrnini tushuntirib beradi. Shu tariqa, sanʼat va estetika insonning ruhiy olamini boyitib, uni barkamol shaxs boʻlib voyaga yetishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, san'at va estetika bir-biridan ajralmas tushunchalardir: san'at — go'zallikni yaratish va ifodalash san'ati, estetika esa go'zallikni anglash va baholash ilmi hisoblanadi. Ularning dialektik uyg'unligi insoniyat madaniyatini yuksaltiradi, jamiyatni ma'naviy boyitadi va shaxsning estetik dunyoqarashini shakllantiradi.

Dizayn va uning estetik xususiyatlari. Dizayn — bu nafaqat buyum va predmetlarning tashqi ko'rinishini chiroyli qilish, balki ularning funksional, qulay va estetik jihatdan mukammal bo'lishini ta'minlaydigan san'at va ilmiy ijodiy faoliyatdir. Uning asosida "foydalilik va go'zallik uyg'unligi" tamoyili yotadi. Dizayn inson hayotining barcha jabhalarida namoyon bo'ladi. Xususan, kiyim-kechakda, mehnat qurollarida, uy-joy interyerida, transport vositalarida, sanoat buyumlarida, reklama mahsulotlarida, hatto raqamli texnologiyalar interfeyslarida ham muhim o'rin tutadi. Shu sababdan dizaynning estetik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy hayotda alohida ahamiyat kasb etadi.

Dizaynning eng muhim estetik xususiyatlaridan biri — shakl va mazmun uyg'unligidir. Buyumning tashqi ko'rinishi chiroyli bo'lishi bilan birga, uning vazifasiga mos kelishi talab etiladi. Masalan, qulay stul nafaqat o'tirish uchun qulay, balki ko'rkam shaklga ega bo'lishi ham lozim. Aks holda estetik zavq uyg'otmaydi. Shuning uchun dizaynda "funktSIONalizm" tamoyili, ya'ni har bir detaldagi maqsadga muvofiqlik asosiy mezon hisoblanadi.

Ikkinchi muhim estetik jihat — proporsiya va simmetriyadir. Estetik ko'rinish ko'p hollarda buyumning mutanosibligi va muvozanatida namoyon bo'ladi. Simmetriya insonning tabiiy go'zallikka bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadi. Masalan, me'moriy inshootlarda, avtomobil konstruksiyalarida yoki grafika dizaynida muvozanat, mutanosiblik va ritm uyg'unlashsa, bu ko'rkamlikni yanada oshiradi.

Dizaynning yana bir estetik xususiyati — rang uyg'unligidir. Rang inson ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, iliq ranglar quvnoqlik va shodlik hissini uyg'otsa, sovuq ranglar sokinlik va jiddiylilikni ifodalaydi. Rassomchilikda bo'lgani kabi,

dizaynda ham rang kombinatsiyalarining uyg'unligi, ularning kontrasti va bir-birini to'ldirishi buyumning estetik qadrini belgilaydi. Shu sababli interyer dizaynida rang psixologiyasi alohida o'rganiladi.

Shuningdek, material tanlovi ham dizaynning estetik jihatlaridan biridir. Yog'ochning tabiiy tuzilishi, metallning jilosi, shishaning shaffofligi yoki matoning nafisligi insonda turlicha estetik taassurot uyg'otadi. Zamonaviy dizaynda ekologik materiallardan foydalanish, ularni tabiiy go'zallikda saqlash ham katta ahamiyatga ega. Bu nafaqat estetik, balki ekologik madaniyatni ham shakllantiradi.

Dizaynning estetik xususiyatlaridan yana biri — stil va obrazlilikdir. Har bir dizayn o'z davrining ruhini, madaniyatini va estetik qarashlarini ifodalaydi. Masalan, klassik uslub nafislik va jiddiylilikni ifodalasa, modernizm erkinlik va yangi g'oyalarni targ'ib qiladi. Minimalizm esa soddalik va funksionallikni asosiy estetik qadriyat sifatida ilgari suradi. Demak, dizayn nafaqat buyum ko'rinishi, balki butun bir davr estetik didining ifodasidir.

Raqamli texnologiyalar davrida grafik va raqamli dizayn ham estetik tarbiyaning muhim vositasiga aylanmoqda. Sayt dizayni, mobil ilovalar interfeysi, reklama bannerlari va vizual kommunikatsiyalar estetik ko'rinishi bilan foydalanuvchi ruhiyatiga ta'sir etadi. Agar ularning dizayni noqulay, rang uyg'unligi buzilgan yoki vizual tartibsiz bo'lsa, inson estetik zavq ololmaydi. Shu sababdan raqamli dizayn zamonaviy estetik tarbiyada katta o'rin tutadi.

Demak, dizaynning estetik xususiyatlari — bu shakl va mazmun uyg'unligi, mutanosiblik, rang uyg'unligi, material tanlovi, obrazlilik va uslubiy yaxlitlikdir. Dizayn inson hayotida go'zallikni yaratish, uni qulaylik va maqsadga muvofiqlik bilan uyg'unlashtirish orqali shaxsning estetik didini shakllantiradi. Shu bois, dizayn nafaqat san'atning bir turi, balki estetik tarbiyaning muhim vositasi sifatida insoniyat madaniyatida o'zgarmas o'rin tutadi.

Dizaynda milliylik va zamonaviylik dialektikasi. Dizaynda milliylik va zamonaviylik dialektikasi – bu estetik va madaniy

uygʻunlikni taʼminlovchi murakkab jarayon boʻlib, u milliy anʼana, qadriyat va ramzlarni saqlagan holda, zamonaviy talablarga mos yangicha shakl yaratishdan iboratdir. Milliylik dizaynda xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari, turmush tarzi, diniy va madaniy qadriyatlarini ifodalasa, zamonaviylik esa innovatsion yechimlar, texnologiyalar, global tendensiyalar va yangi materiallardan foydalanishni bildiradi. Bu ikki unsur bir-biriga qarama-qarshi emas, balki oʻzaro boyituvchi kuchlardir. Jumladan, milliylik dizaynga mazmun va oʻziga xoslik berar ekan, zamonaviylik esa uni jahon miqyosida raqobatbardosh qiladi.

Milliylik dizaynda, eng avvalo, bezak elementlari, ranglar uygʻunligi va ramzlar orqali namoyon boʻladi. Zamonaviy dizaynerlar bu unsurlardan foydalanib, yangi arxitektura loyihalari, kiyim kolleksiyalari, interyer bezaklari va sanoat mahsulotlariga milliy ruh baxsh etadilar. Natijada mahsulot global bozor uchun mos shaklda taqdim etilsada, u oʻzining milliy ildizlari bilan ajralib turadi.

Dialektikaning mohiyati shundaki, milliylik va zamonaviylikning uygʻunligi dizaynni ham estetik, ham ijtimoiy jihatdan boyitadi. Milliyliksiz zamonaviy dizayn koʻpincha umumiy, shaxsiyati yoʻq “global” koʻrinishda boʻlib qolishi mumkin. Zamonaviyliksiz esa milliy dizayn tor doirada qolib ketib, global maydonda oʻz oʻrnini topolmaydi. Shu bois, dialektik yondashuv ularning uygʻunligiga asoslanadi.

Bugungi kunda dizaynda milliylik va zamonaviylik uygʻunligi koʻproq moda, arxitektura, grafika va interyer dizayni sohalarida yaqqol koʻrinmoqda. Masalan, Oʻzbekistonda tarixiy meʼmorchilik unsurlari zamonaviy qurilish materiallari bilan uygʻunlashtirilib, yangi binolar qurilmoqda. Shuningdek, raqamli dizaynda milliy ornamentlar zamonaviy reklama va brending yechimlarida keng qoʻllanmoqda.

Shu bilan birga, dizaynda milliylik va zamonaviylik dialektikasining ijtimoiy-maʼnaviy vazifasi ham muhimdir. Bu uygʻunlik yosh avlodda milliy oʻzlikni anglash, oʻz madaniyatiga hurmat va faxr tuygʻularini kuchaytiradi. Shu bilan birga, ularni global jarayonlarga moslashishga, milliy madaniyatni dunyoga

namoyish etishga yo'naltiradi. Demak, dizaynda milliylik va zamonaviylik dialektikasi nafaqat estetik go'zallikni, balki madaniy identitetni ham shakllantiruvchi kuchli vositadir.

Estetik tarbiya va uning shaxs kamolotidagi ahamiyati.

Estetik tarbiya — insonning estetik didi, his-tuyg'usi, estetik ong va badiiy idrokini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik va madaniy jarayon bo'lib, u shaxsning ma'naviy, intellektual va hissiy kamolotida markaziy rol o'ynaydi. Estetik tarbiya orqali shaxs nafaqat san'at asarlarini, tabiat manzaralarini va madaniy muhitni idrok etishni o'rganadi, balki estetik qadriyatlarni tushunish, badiiy didini rivojlantirish va go'zallikni baholash qobiliyatini egallaydi. Shu bilan birga, estetik tarbiya shaxsning hissiy va tafakkuriy jarayonlarini uyg'unlashtirib, ruhiy uyg'unlik, ma'naviy poklanish va ijodiy tafakkurni shakllantiradi.

Estetik tarbiya shaxs kamolotida bir nechta jihatdan ahamiyatli. Birinchidan, u hissiy va ruhiy rivojlanishni ta'minlaydi, ya'ni inson san'at, musiqiy asarlar, adabiyot va tabiat go'zalligini idrok etish orqali estetik lazzat, hayrat va ruhiy tozalikka erishadi. Ikkinchidan, tafakkur va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi, ya'ni, estetik tajriba insonni badiiy obrazlarni tahlil qilish, muammolarni estetik va innovatsion nuqtayi nazardan hal qilishga o'rgatadi. Uchinchidan, estetik did va qadriyatlarni shakllantiradi, shaxsga go'zallikni tan olish, badiiy mukammallikni qadrlash va madaniy merosni hurmat qilish qobiliyatini beradi. To'rtinchidan, estetik tarbiya ijtimoiy va madaniy integratsiyani mustahkamlaydi. San'at va go'zallikni baholash orqali shaxs jamiyatning madaniy qadriyatlarini anglaydi, madaniy identifikatsiya va ijtimoiy uyg'unlikni rivojlantiradi.

Estetik tarbiyaning asosiy maqsadi shaxsni go'zallik va badiylikni idrok etishga, estetik qadriyatlarni qadrlashga, san'at va madaniyatga do'stona munosabat bildirishga o'rgatishdir. Shu bilan birga, estetik tarbiya shaxsning hissiy, tafakkuriy va ijodiy jarayonlarini uyg'unlashtirib, uning ruhiy va ma'naviy barqarorligini ta'minlaydi.

Estetik tarbiyaning vositalari keng va turlicha bo'lib, ular orqali shaxs estetik tajribani qabul qiladi va shakllantiradi. Bular orasida san'at asarlari (musiqa, teatr, kino, rassomlik, adabiyot), tabiat

go‘zalligi, madaniy muhit va an‘analar, arxitektura va dizayn kabi vizual va amaliy vositalar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, pedagogik metodlar: muhokama, tahlil, ijodiy mashg‘ulotlar, ko‘rgazmalar va ekskursiyalar estetik tarbiyaning samarali shakllaridan hisoblanadi.

Shunday qilib, estetik tarbiya va uning vositalari, yo‘nalishlari va vazifalari shaxsning hissiy, tafakkuriy, ijodiy va madaniy rivojlanishini ta‘minlovchi kompleks jarayon bo‘lib, u go‘zallik va badiylikni anglash, estetik didni rivojlantirish va shaxsni ma‘naviy-ruhiy kamolotga yetaklashda markaziy ahamiyatga ega.

Tarbiyada estetik talim va estetik bilimning zaruriyati. Estetik ta‘lim va estetik bilim inson tarbiyasining ajralmas qismi bo‘lib, shaxsning go‘zallikni anglash, qadrlash va yaratish qobiliyatini shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Tarbiya jarayonida estetik ta‘limning asosiy maqsadi insonni nafaqat intellektual va jismoniy jihatdan, balki ma‘naviy-ruhiy tomondan ham kamolga yetkazishdir. Estetik bilim insonning dunyoni idrok etishida, san‘at, tabiat, mehnat va ijtimoiy munosabatlarda go‘zallikni ko‘ra bilishida, unga ongli munosabat bildirishida muhim rol o‘ynaydi. Go‘zallikni faqat tashqi qiyofa emas, balki ichki uyg‘unlik va ma‘naviy barkamollik sifatida tushunish ham estetik tarbiyaning vazifalaridan biridir.

Estetik ta‘limning zaruriyati, avvalo, shaxsning ma‘naviy kamolotini ta‘minlash bilan bog‘liq. Chunki go‘zallikni his qilmagan, estetik bilimdan bebahra insonning dunyoqarashi tor, hayotga qarashi esa biryozlama bo‘lib qoladi. Estetik bilim odamda nafosat hissini shakllantirib, uni xunuklik, beodoblik, qo‘pol odatlardan uzoq turishga undaydi. Shu orqali estetik tarbiya shaxsni jamiyatda o‘zini munosib tutish, o‘z qiyofasiga e‘tibor berish, madaniyatli, didli va go‘zal inson bo‘lishga yo‘naltiradi. Masalan, kiyinish madaniyati, nutq odobi, muomala uslubi ham estetik bilimning natijasi hisoblanadi.

Tarbiyada estetik bilim berish shuningdek ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. San‘at, adabiyot, musiqa, teatr, me‘morchilik kabi sohalar inson ruhiyatida estetik zavq uyg‘otib, unda go‘zallikka intilish tuyg‘usini kuchaytiradi. Estetik ta‘lim

jarayonida yoshlar o'z milliy madaniy merosini, xalq og'zaki ijodi va san'atini, shuningdek jahon madaniyatini o'rganadi. Bu esa ular keng dunyoqarash, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, o'z madaniyati bilan faxrlanish kabi his-tuyg'ularni tarbiyalaydi.

Estetik bilimning yana bir zaruriy tomoni – u shaxsda ma'naviy immunitetni shakllantirishdir. Zamonaviy davrda “ommaviy madaniyat” nomi bilan ataluvchi turli oqimlar va xunuk ko'rinishlar yoshlarning didiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Estetik ta'lim orqali esa yoshlar chiroyli va xunuk, nafis va qo'pol, haqiqiy san'at va yuzaki ko'ngilochar oqimlarni farqlashni o'rganadilar. Shunday qilib, estetik bilim insonda mustaqil estetik qarashni, tanqidiy yondashuvni va o'z didini shakllantirish imkonini beradi.

Shu bois estetik ta'lim va bilim tarbiyada muhim zarurat sifatida qaraladi. U nafaqat shaxsning didi va ruhiyati, balki jamiyatning umumiy madaniy darajasini ham ko'taradi. Chunki estetik bilimli inson o'zini go'zal tutadi, jamiyatga go'zallik olib kiradi, san'at va madaniyatni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Demak, estetik ta'lim va bilim shaxsning ma'naviy barkamolligini, jamiyatning esa madaniy-ma'rifiy yuksalishini ta'minlovchi zaruriy omillardan biridir.

Sport — estetik tarbiyaning muhim omili. Sport inson tarbiyasida nafaqat jismoniy chiniqish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish vositasi, balki estetik tarbiyaning muhim omili sifatida ham katta ahamiyatga ega. Chunki sport faoliyati insonni har tomonlama uyg'un rivojlantirishni ta'minlaydi. Unda tananing chiroyi, jismoniy harakatlarning muvofiqligi, go'zallikka intilish, iroda va kuch uyg'unligi mujassam bo'ladi. Sport bilan shug'ullanish jarayonida inson harakatlarining silliqqligi, ritmi, go'zalligi estetik zavq uyg'otadi. Masalan, badiiy gimnastika, sinxron suzish yoki kurash kabi turlar estetik zavqni yanada oshirib, inson ruhiyatida nafosat tuyg'usini tarbiyalaydi. Shuningdek, sport musobaqalaridagi muvozanat, uyg'unlik va go'zal texnika tomoshabinlarda ham chuqur estetik taassurot qoldiradi.

Sport estetik tarbiyaning omili sifatida avvalo tananing sog'lom va chiroyli tuzilishini ta'minlaydi. Estetik qarashlarda go'zallik faqat tashqi ko'rinishda emas, balki ichki uyg'unlikda ham

namoyon bo‘ladi. Sport bilan shug‘ullangan insonning qaddi-qomati tik, harakatlari chaqqon, kayfiyati tetik bo‘ladi, bu esa uning tashqi qiyofasini estetik jihatdan yanada jozibador qiladi. Shu bilan birga, sport odatda musiqiy ritmlar, maxsus kiyimlar va tashkiliy muhit orqali ham estetik ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, sport kiyimlari inson qiyofasiga uyg‘unlik baxsh etsa, stadionlarning arxitekturasini yoki musobaqa marosimlari estetik ko‘lamini yanada kengaytiradi.

Sportning estetik tarbiyadagi o‘rni, shuningdek, ijtimoiy omillar bilan ham bog‘liqdir. Musobaqalar, marafonlar, xalqaro chempionatlar milliy ruhni, san’at va madaniyatni targ‘ib etuvchi go‘zal tadbirlar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Sportchilarning o‘zaro raqobatdagi halolligi, iroda va jasoratlari estetik jihatdan ham qadrlanadi, chunki bunda “go‘zal g‘alaba” va “soflik” tushunchalari uyg‘unlashadi. Shuningdek, sportning teatr, musiqiy san’at yoki raqs kabi boshqa estetik yo‘nalishlar bilan uyg‘unligi ham mavjud. Masalan, sport raqslari yoki yakkakurashlarda san’at elementlari yaqqol ko‘rinadi.

Shu o‘rinda sportni estetik tarbiyaning muhim omili sifatida talqin qilish faqatgina tashqi ko‘rinish va tomosha jihati bilangina cheklanmaydi. U inson ruhiyatida go‘zallikni his qilish, hayotga estetik nazar bilan qarash, o‘zining ichki va tashqi qiyofasida uyg‘unlikka intilish kabi yuksak fazilatlarni shakllantiradi. Sport orqali inson nafaqat kuchli va sog‘lom, balki go‘zal va uyg‘un shaxs bo‘lib voyaga yetadi. Shu bois, estetik tarbiyaning boshqa omillari qatori sport ham jamiyatda insonni barkamol qilib tarbiyalashda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

“Ommaviy madaniyat”ning yoshlar estetik didiga tasiri.
“Ommaviy madaniyat” tushunchasi asosan XX asr o‘rtalarida keng tarqalib, global axborot vositalari, kino, televidenie, estrada san’ati, internet tarmoqlari va reklama mahsulotlari orqali jamiyatga singib kirgan hodisani anglatadi. U omma uchun tez va oson qabul qilinadigan, ko‘p hollarda yengil mazmunga ega, ko‘proq ko‘ngilocharlikka xizmat qiluvchi madaniy oqimdir. Shu sababli ham ommaviy madaniyatning asosiy xususiyatlari – soddalashtirilgan shakl, yuzaki g‘oyalar, tezkor iste’molga mo‘ljallanganlik, modaga taqlid va omma didini umumlashtirib

yuborishdir. Yoshlar, ayniqsa, psixologik va ruhiy jihatdan ta'sirchan bo'lgani uchun, bu hodisaning bevosita estetik didiga ta'sirini kuchliroq sezadilar.

Ommaviy madaniyatning estetik didga ta'sirining salbiy jihatlari ko'p hollarda ko'zga tashlanadi. Avvalo, u san'at va estetik zavqni soddalashtirib yuboradi, badiiy qadriyatlarni iste'molchilik ruhiga moslashtiradi. Natijada, yoshlar san'at asarlaridan chuqur ma'naviy ozuqa olish o'rniga, vaqtinchalik hissiy zavq bilan cheklanib qoladilar. Masalan, badiiy adabiyot o'rniga yengil detektiv yoki romantik romanlarni afzal ko'rish, mumtoz musiqa o'rniga estrada yoki shovqinli "shou-biznes" qo'shiqlariga berilish, jiddiy kino san'ati o'rniga yengil komediyalarni tanlash bunga yaqqol misoldir. Shu yo'sinda ommaviy madaniyat yoshlarning didini yuzakilashtiradi, ularni yuksak estetik qadriyatlardan uzoqlashtiradi.

Bundan tashqari, ommaviy madaniyat yoshlar ongiga moda va tashqi ko'rinish orqali kuchli ta'sir ko'rsatadi. Reklamalar, kliplar, brendlashtirilgan kiyim-kechaklar, zamonaviy texnikalar yoshlar uchun "go'zallik" mezoniga aylanadi. Estetik didni shakllantirishda moddiy narsalarning haddan ziyod ustuvorligi yoshlarni ruhiy-axloqiy go'zallikni qadrlashdan uzoqlashtiradi. Bu esa jamiyatda "ko'rinishga berilish", "obro' uchun yashash" kabi illatlarni kuchaytiradi. Ko'pincha ommaviy madaniyatda ko'rsatiladigan g'arbona stereotiplar milliy an'ana va qadriyatlarga zid bo'lib, yoshlarning o'z madaniyatiga befarq bo'lishiga sabab bo'ladi.

Biroq ommaviy madaniyatning butunlay salbiy jihatlaridan tashqari, uning ayrim ijobiy tomonlarini ham inkor etib bo'lmaydi. Chunki u axborot va bilimlarni tez tarqatish vositasi bo'lib, yoshlarning dunyoqarashini kengaytiradi, ularni global madaniy jarayonlardan xabardor qiladi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali turli xalqlar san'ati, musiqa, kino va adabiyot namunalari kuzatish imkoniyati mavjud. Agar yoshlar estetik bilim va tanqidiy tafakkurga ega bo'lsalar, ommaviy madaniyat mahsulotlarini ham to'g'ri tahlil qilib, foydali jihatlarini olishlari mumkin.

Demak, "ommaviy madaniyat"ning yoshlar estetik didiga ta'siri ikkiyoqlama: bir tomondan, u ularni yengil, yuzaki, iste'molchi

ruhdagi qadriyatlarga odatlantirsa, ikkinchi tomondan, to'g'ri yondashuv orqali ularga keng dunyoqarash, tezkor axborot olish, turli madaniyatlarni solishtirib ko'rish imkonini ham beradi. Shu sababli tarbiya jarayonida estetik ta'limning o'rni yanada muhim bo'lib qoladi. Yoshlar ongiga yuksak san'at namunalarini, milliy madaniy merosni singdirish, ularda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali ommaviy madaniyatning salbiy ta'sirini kamaytirish va ijobiy tomonlarini samarali foydalanishga yo'naltirish mumkin. Shu tariqa, estetik didni shakllantirish jarayonida ommaviy madaniyatni boshqarish, uni ijobiy yo'nalishga yo'naltirish pedagogika va jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Tayanch so'zlar: Estetika, estetika kategoriyalari, go'zallik kategoriyasi, go'zallik elementlari, ulug'vorlik kategoriyasi, tabiattagi ulug'vorlik, jamiyatdagi ulug'vorlik, san'atdagi ulug'vorlik, tubanlik kategoriyasi, fojiaaviylik (tragediya) kategoriyasi, kulgililik kategoriyasi, yumor, satira, ironiy, sarkazm, estetik ong, estetik sezgi, estetik idrok, estetik tasavvur, estetik his-tuyg'u, estetik baho, estetik ideal, estetik qadriyatlar, san'at, san'at va estetikaning o'zaro munosabati, dizayn, dizaynning estetik xususiyatlari, dizaynda milliylik va zamonaviylik dialektikasi, estetik tarbiya, tarbiyada estetik talim va estetik bilimning zaruriyati, sport — estetik tarbiyaning muhim omili, ommaviy madaniyat, ommaviy madaniyatning yoshlar estetik didiga tasiri.

Nazorat savollari:

1. Estetika fani nimani o'rganadi va uning predmeti nimalardan iborat?
2. "Estetika" atamasining kelib chiqishi va tarixiy mazmuni qanday?
3. Estetikaning falsafiy fanlar tizimidagi o'rni nimada namoyon bo'ladi?
4. Estetik ong tushunchasi va uning tarkibiy qismlarini izohlang.
5. Estetik hissiyot va estetik didning mohiyati nimada?

6. Estetik qadriyatlar qanday shakllanadi va ular jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega?
7. Estetik qarashlar va estetik nazariyalar rivojlanishida qaysi faylasuflar muhim rol o'ynagan?
8. San'atning estetik tarbiya vositasi sifatidagi ahamiyatini tushuntiring.
9. Estetik ideal tushunchasi nimani anglatadi va uning shaxs rivojidagi roli qanday?
10. Ommaviy madaniyatning estetik didga ta'siri qanday baholanadi?

2-MODUL. GLOBAL JARAYONLAR DIALEKTIKASI

14-MAVZU. GLOBAL JARAYONLAR VA BARQAROR TARAQQIYOT FALSAFASI

Reja:

1. Globallashuv tushunchasi va uning mohiyati
2. Global muammolar va ularni hal etish yo'llari
3. Barqaror taraqqiyot falsafasi: mazmuni va asosiy tamoyillari
4. O'zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasi va xalqaro hamkorlikdagi ishtiroki

Globallashuv tushunchasi va uning mohiyati. Globallashuv tushunchasi bugungi kunda falsafa, siyosatshunoslik, iqtisodiyot, madaniyatshunoslik va boshqa ko'plab fanlarda keng qo'llanilib, zamonaviy jamiyat taraqqiyotini tushunishda markaziy o'rin tutadi. Lug'aviy jihatdan u inglizcha globalization so'zidan olingan bo'lib, "butunjahon miqyosida birlashuv, umumlashuv" ma'nosini bildiradi. Mazmunan esa globallashuv – bu insoniyatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ijtimoiy hayotidagi jarayonlarning tobora bir-biriga bog'lanib, yagona tizim sifatida faoliyat yuritishi jarayonidir.

Globallashuvning asosiy mohiyati – bir-biriga bog'liqlik va o'zaro ta'sirning kuchayishidir. Iqtisodiy jihatdan u xalqaro savdo, transmilliy korporatsiyalar faoliyati, global bozor va moliyaviy tizimlarning shakllanishida ko'rinadi. Siyosiy jihatdan – xalqaro tashkilotlar (BMT, Jahon banki, JST, Yevropa Ittifoqi va boshqalar)ning roli ortib, davlatlararo hamkorlik chuqurlashadi. Madaniy sohada – turli millatlar, dinlar va sivilizatsiyalar o'rtasida o'zaro muloqot kengayadi, lekin shu bilan birga madaniyatsizlashuv, ommaviy madaniyatning hukmronligi kabi muammolar ham yuzaga keladi. Axborot texnologiyalari sohasida esa globallashuv internet, raqamli aloqa, ijtimoiy tarmoqlar orqali butun dunyo odamlarini bir-biriga bog'lab qo'yadi.

Falsafiy mazmunda globallashuv faqat ijobiy imkoniyat emas, balki ko'p qirrali dialektik jarayondir. Bir tomondan, u insoniyatga ulkan imkoniyatlar yaratadi. Masalan, texnologik taraqqiyot, bilim va tajriba almashinuvi, xalqlar o'rtasida integratsiya, umumiy

muammolarni hal qilish imkoniyati shular jumlasidandir. Boshqa tomondan esa, globallashuv iqtisodiy tengsizlikni chuqurlashtirishi, kichik milliy madaniyatlarni yo'qolish xavfi ostida qoldirishi, ma'naviy inqirozlarga sabab bo'lishi ham mumkin. Shu bois falsafada globallashuv masalasi doimo "umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish va milliy o'zlikni saqlash o'rtasidagi muvozanat" nuqtayi nazaridan ko'riladi.

Globallashuvni falsafiy tahlil qilganda, u tarixiy jarayon sifatida ham baholanadi. Insoniyat qadimdan savdo yo'llari, migratsiya, madaniy almashinuv orqali ma'lum darajada globallashuvga intilgan. Biroq zamonaviy davrdagi globallashuv avvalgilaridan keskin farq qiladi. Uning asosida axborot texnologiyalari, tezkor transport, internet va raqamli iqtisodiyot turadi. Bu esa jarayonni nihoyatda tezkor va keskin qildi. Shu sababli globallashuv XXI asr falsafasida yangi sivilizatsion bosqich – postindustrial va axborot jamiyati shakllanishi bilan chambarchas bog'liq tushuncha sifatida izohlanadi.

Umuman olganda, globallashuv – bu insoniyatni yagona taqdir, yagona makon va yagona mas'uliyatga birlashtirayotgan murakkab, qarama-qarshi, ammo muqarrar jarayondir. Uning falsafiy mohiyati shundan iboratki, u insoniyatni umumiy muammolarni hal etishda birlashtirish zaruratini ko'rsatadi, bir tomondan yangi imkoniyatlarni ochadi, ikkinchi tomondan esa milliy va madaniy o'zlikni himoya qilishni talab etadi.

Globalistika. Globalistika – bu insoniyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida paydo bo'lgan yangi fanlararo ilmiy yo'nalish bo'lib, u global jarayonlar, global muammolar va ularni hal qilish yo'llarini kompleks tarzda o'rganadi. Ushbu atama XX asrning ikkinchi yarmida ilmiy muomalaga kirib kelgan bo'lib, avvalambor, insoniyatning omon qolishi, taraqqiyoti va kelajagini ta'minlashga qaratilgan konseptual bilim sohasini bildiradi. Globalistika – falsafa, siyosatshunoslik, iqtisodiyot, ekologiya, sotsiologiya, xalqaro munosabatlar va boshqa ko'plab fanlar kesishgan nuqtada shakllangan integrativ ilmiy tizimdir. Uning markaziy predmeti – butun Yer kurrasini qamrab oluvchi jarayonlar, ularning mohiyati va insoniyat uchun oqibatlaridir.

Globalistikaning shakllanishiga XX asrda yuzaga kelgan yadro xavfi, ekologik muammolar, demografik portlash, resurslar tanqisligi, terrorizm, transmilliy jinoyatchilik, pandemiyalar kabi umumbashariy muammolar asosiy turtki bo'ldi. Shu davrda insoniyat shuni angladiki, bunday muammolarni alohida davlatlar yoki mintaqalar o'z kuchi bilan hal qila olmaydi. Natijada ilm-fan oldida yangi vazifa – global muammolarni falsafiy, ilmiy va amaliy jihatdan o'rganish zarurati paydo bo'ldi. Globalistika shu ehtiyojga javoban shakllanib, global jarayonlarni tushunish va boshqarish bo'yicha yagona ilmiy konsepsiya yaratishga intildi.

Globalistika fanining asosiy vazifalari – global muammolarni aniqlash, ularning kelib chiqish sabablarini o'rganish, oqibatlarini tahlil qilish va ularni hal etishning konseptual hamda amaliy mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Bunda u barqaror rivojlanish strategiyasi, global boshqaruv, xalqaro hamkorlik, umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish kabi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratadi. Shu sababli globalistika nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. U siyosatchilar, iqtisodchilar, ekologlar, faylasuflar va xalqaro tashkilotlar uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Falsafiy jihatdan globalistika insoniyatning yagona taqdirini anglash, “umuminsoniylik”, “birdamlik” va “mas'uliyat” tushunchalarini chuqurroq talqin qilishga xizmat qiladi. U jamiyat rivojlanishini faqat milliy yoki mintaqaviy darajada emas, balki butun insoniyat manfaati nuqtayi nazaridan baholaydi. Globalistika shuningdek, inson va tabiat munosabatini qayta ko'rib chiqishga, ekologik tafakkurni shakllantirishga, texnologik taraqqiyot va axloqiy mas'uliyatni uyg'unlashtirishga undaydi.

Demak, globalistika – bu XXI asrning fundamental fanlaridan biri bo'lib, u insoniyatning umumiy istiqboli, global xavf va imkoniyatlar, barqaror rivojlanish strategiyasi hamda umuminsoniy qadriyatlarni ilmiy-falsafiy asosda o'rganuvchi tizimdir. Uning asosiy mohiyati shundaki, globalistika insoniyatni yagona sayyoraviy jamoa sifatida ko'rib, umumiy muammolarni hal etishda hamkorlik va birdamlikning zarurligini ilmiy dalillar bilan asoslaydi.

Global muammolar va ularni hal etish yo‘llari. Muammolar o‘z ko‘lami, hududiy qamrovi va ta’sir darajasiga qarab uch asosiy turga bo‘linadi:

1. Lokal (mahalliy) muammolar – bular muayyan hudud, shahar, qishloq yoki kichik jamiyat doirasida yuzaga keladigan muammolardir. Masalan, ichimlik suvi tanqisligi biror qishloqda, chiqindilarni to‘g‘ri utilizatsiya qilinmasligi, mahalliy ekologik muammolar (havoning ifloslanishi, o‘rmonlarning kesilishi), bandlik yoki ishsizlik muammolari shular jumlasidandir. Lokal muammolarni odatda davlatning ichki siyosati, mahalliy boshqaruv organlari yoki jamoatchilik faoliyati orqali hal qilish mumkin.

2. Mintaqaviy muammolar – bu bir nechta davlat yoki ma’lum geografik hudud doirasida yuzaga keladigan, hududiy hamkorlikni talab qiladigan muammolardir. Masalan, Markaziy Osiyoda Amudaryo va Sirdaryo suv resurslaridan foydalanish, Yaqin Sharqda qurolli mojarolar, Yevropada migratsiya inqirozi, Afrikada qurg‘oqchilik va oziq-ovqat tanqisligi. Bunday muammolarni hal qilish uchun qo‘shni mamlakatlar o‘zaro kelishuvga erishishi va mintaqaviy tashkilotlar (masalan, Yevropa Ittifoqi, ASEAN, Afrika Ittifoqi, MDH) orqali hamkorlik qilishi zarur.

3. Global muammolar – bu butun insoniyat hayotiga daxldor, davlat chegaralarini tan olmaydigan, butun dunyo mamlakatlarining birgalikdagi sa’y-harakatlarini talab qiladigan muammolardir. Global muammolarga iqlim o‘zgarishi, ekologik inqiroz, xalqaro terrorizm, qurollanish poygasi, pandemiyalar, oziq-ovqat va energetika xavfsizligi, kiberxavfsizlik kabilarni misol qilib ko‘rsatish mumkin. shular jumlasidandir. Bunday muammolarni hech bir mamlakat yolg‘iz hal qila olmaydi, ular faqat xalqaro tashkilotlar (BMT, YUNESKO, WHO va boshqalar), global shartnomalar va jahon hamjamiyatining umumiy strategiyasi orqali bartaraf etiladi.

Shunday qilib, muammolar hududiy miqyosga qarab lokal, mintaqaviy va global turlarga ajratiladi. Ularning farqi – ta’sir doirasida, lekin barchasi o‘zaro bog‘liq bo‘lib, kichik lokal muammo to‘g‘ri hal qilinmasa, asta-sekin mintaqaviy yoki global muammoga aylanishi mumkin.

Global muammolar tushunchasi va ularning umumiy xususiyatlari. Global muammolar – bu butun insoniyat taqdiriga daxldor, chegaralardan oshib o‘tadigan, barcha mamlakatlar va xalqlarni o‘zaro bog‘liq tarzda tashvishga soladigan, hal etilmasa jahon sivilizatsiyasi rivojiga jiddiy xavf tug‘diradigan umumiy muammolar majmuasidir. Ular insoniyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida ishlab chiqarish kuchlari yuksalishi, ilm-fan va texnika inqilobi, aholining tez o‘sishi, tabiiy resurslarning chegaralanganligi hamda siyosiy va ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashuvi oqibatida yuzaga kelgan. “Global” atamasi bu muammolarning alohida hudud yoki davlat doirasida emas, balki butun dunyo miqyosida kechayotganini anglatadi. Demak, global muammolarni faqat milliy manfaatlar doirasida hal etish mumkin emas, ular xalqaro miqyosda hamkorlik va hamjihatlikni talab qiladi.

Global muammolarning eng asosiy xususiyati – umumbashariylikdir. Ya’ni ular insoniyatning barcha qatlamlari, xalqlari, davlatlari taqdiriga bevosita ta’sir qiladi. Masalan, iqlim o‘zgarishi yoki pandemiya muammosi faqat bir mintaqa bilan cheklanmay, butun dunyo jamiyatlariga xavf soladi. Ikkinchi xususiyat – o‘zaro bog‘liqlik va murakkablikdir. Global muammolar ko‘pincha bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ekologik inqiroz iqtisodiy tanazzulni keltirib chiqarishi, iqtisodiy muammolar esa ijtimoiy notinchlik va migratsiyaga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, ularning dolzarbligi va keskinligi shundaki, agar global muammolar o‘z vaqtida hal qilinmasa, ular sivilizatsiyaning inqirozga yuz tutishiga olib kelishi mumkin. To‘rtinchidan, global muammolar xalqaro hamkorlik va umumiy strategiyalarni ishlab chiqishni talab qiladi, chunki bunday muammolarni hech bir davlat yolg‘iz o‘zi hal eta olmaydi. Beshinchidan, ular uzoq muddatli xususiyatga ega bo‘lib, hal qilinishi ko‘p vaqt, resurs va izchil siyosiy irodani talab etadi.

Shunday qilib, global muammolar zamonaviy sivilizatsiyaning eng dolzarb masalalaridan biri bo‘lib, ularning umumiy xususiyatlari – umumbashariylik, o‘zaro bog‘liqlik, keskinlik, xalqaro hamkorlik zarurati va uzoq muddatli hal etish strategiyasini talab etishidadir. Bu muammolarni oqilona hal qilish insoniyatning

kelajak taraqqiyoti va barqaror rivojlanishining eng muhim sharti hisoblanadi.

Ekologik muammolar. Ekologik muammolar bugungi kunda global muammolar tizimining eng keskin va xavfli yo‘nalishlaridan biridir, chunki ular bevosita inson hayoti, sog‘lig‘i va jamiyatning barqaror rivojlanishiga ta’sir qiladi. Insoniyat taraqqiyoti davomida ilm-fan va texnika yutuqlari, sanoatlashtirish jarayonlari, tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanish natijasida tabiat va jamiyat o‘rtasidagi muvozanat buzildi. Shuning oqibatida iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi va atmosfera ifloslanishi kabi ekologik muammolar chuqurlashib, butun dunyo sivilizatsiyasi kelajagini xavf ostiga qo‘ymoqda.

Iqlim o‘zgarishi zamonaviy ekologik muammolarning eng dolzarblaridan biridir. Global haroratning ko‘tarilishi, issiqxona effektining kuchayishi, muzliklarning erishi, dengiz va okean sathining oshishi jahon miqyosida ekologik muvozanatni izdan chiqarmoqda. Iqlim o‘zgarishi nafaqat tabiatga, balki insonlarning iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga ham bevosita ta’sir qilmoqda. Qurg‘oqchilik va suv toshqinlari, bo‘ron va siklonlar, ekstremal issiq va sovuq to‘lqinlari qishloq xo‘jaligiga katta zarar yetkazib, oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid tug‘dirmoqda. Shu sababli iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashda Parij kelishuvi kabi xalqaro shartnomalar qabul qilingan bo‘lsa-da, hali ham bu borada ko‘plab muammolar mavjud.

Suv tanqisligi ham insoniyat taraqqiyotiga jiddiy xavf solayotgan ekologik muammolardan biridir. Yer yuzida mavjud bo‘lgan suv resurslarining katta qismi sho‘r yoki muz shaklida bo‘lib, insonlar foydalanishi mumkin bo‘lgan toza ichimlik suvi zahiraları cheklangan. Aholining tez sur‘atlar bilan o‘sishi, sanoatning rivojlanishi, qishloq xo‘jaligida sug‘orishning ko‘payishi natijasida toza ichimlik suvi resurslari qisqarib bormoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, bugungi kunda milliardlab odamlar ichimlik suvi tanqisligidan aziyat chekmoqda. Suv tanqisligi nafaqat gigiyena va sog‘liq masalalarida, balki siyosiy keskinliklarda ham sabab bo‘lib, suv resurslari ustidan nazorat ko‘plab hududlarda nizolarni keltirib chiqarmoqda.

Atmosfera ifloslanishi esa inson salomatligiga bevosita ta'sir qiluvchi eng xavfli ekologik muammolardan hisoblanadi. Sanoat korxonalari, transport vositalari, issiqlik elektr stansiyalari havoga millionlab tonna zararli gazlar va chang zarrachalarini chiqaradi. Natijada havoda karbonat angidrid, metan, azot oksidlari va boshqa zararli moddalar miqdori ortib, issiqxona effekti kuchayadi va iqlim o'zgarishi yanada tezlashadi. Atmosfera ifloslanishi nafaqat global ekologik muammo, balki mahalliy aholi salomatligiga ham tahdid solib, o'pka kasalliklari, yurak-qon tomir muammolari va hatto o'lim ko'rsatkichlarining ortishiga sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, havoning ifloslanishi ekotizimlarga zarar yetkazib, o'rmonlarning qurishi, tuproq unumdorligining kamayishi va suv havzalarining kimyoviy ifloslanishiga olib kelmoqda.

Bu borada xulosa shuki, iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi va atmosfera ifloslanishi zamonaviy ekologik muammolarning asosiy yo'nalishlari bo'lib, ular insoniyat taraqqiyoti uchun global xavf tug'diradi. Bu muammolarni hal qilish milliy darajadagi siyosat, xalqaro hamkorlik, ekologik ongni yuksaltirish, "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan keng foydalanish va resurslardan oqilona foydalanish orqali amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, ekologik muammolar insoniyatni tabiat bilan uyg'un yashash, barqaror rivojlanishga asoslangan yangi turmush falsafasini shakllantirishga undamoqda.

Demografik muammolar. Demografik muammolar bugungi kunda global jarayonlarning eng muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular jamiyat taraqqiyoti, iqtisodiy barqarorlik, ijtimoiy hayot sifati va davlatlarning kelajakdagi rivojlanish strategiyasini belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Insoniyat tarixida birinchi marta aholi sonining bunday tez sur'atlarda o'sishi, migratsiya oqimlarining keskin kuchayishi butun dunyo mamlakatlari uchun jiddiy ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda.

Aholi sonining o'sishi demografik muammolarning asosiy jihatlaridan biridir. XX asr o'rtalaridan boshlab "demografik portlash" hodisasi kuzatilib, Yer yuzidagi aholi soni mislsiz tezlikda ko'paydi. 1950-yilda dunyo aholisi 2,5 milliard bo'lgan bo'lsa,

2000-yilda bu ko'rsatkich 6 milliarddan oshdi, 2020-yilda esa 7,8 milliardga yetdi va XXI asr o'rtalariga borib 10 milliardga yaqinlashishi kutilmoqda. Bu jarayon resurslarning tez tugashiga, oziq-ovqat tanqisligiga, ekologik bosimning kuchayishiga, turar-joy muammosiga va ishsizlikning ortishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining keskin o'sishi iqtisodiy o'sish sur'atlari bilan mutanosib bo'lmay, ijtimoiy tengsizlik va qashshoqlik muammolarini yanada kuchaytirmoqda.

Migratsiya jarayoni ham global demografik muammolarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Aholining ichki va tashqi ko'chishi, mehnat migratsiyasi, siyosiy inqirozlar, qurolli mojarolar, ekologik falokatlar natijasida yuzaga keladigan majburiy ko'chishlar zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda dunyo bo'yicha 280 milliondan ortiq xalqaro migrantlar mavjud. Migratsiya bir tomondan, rivojlangan mamlakatlarda mehnat bozorini to'ldiradi, malakali ishchi kuchini ta'minlaydi, transmilliy madaniyatlararo muloqotni kuchaytiradi. Biroq, ikkinchi tomondan, migratsiya oqibatida qabul qiluvchi mamlakatlarda ijtimoiy keskinlik, millatlararo ziddiyatlar, radikalizm va iqtisodiy yuklama kuchayishi mumkin.

Demak, demografik muammolar zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga ikkiyoqlama ta'sir ko'rsatadi. Ular yangi imkoniyatlar yaratishi mumkin, lekin shu bilan birga iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy xavflarni ham yuzaga keltiradi. Ushbu muammolarni hal etish uchun davlatlar uzoq muddatli demografik siyosat yuritishi, aholi o'sishini barqarorlashtirish, migratsiya jarayonlarini boshqarish, mehnat resurslarini to'g'ri taqsimlash tizimlarini yaratishi zarur. Demografik muammolar global hamkorlikni ham talab qiladi, chunki ular insoniyatning kelajakdagi taraqqiyoti va barqaror rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

Energiya va tabiiy resurslar muammosi. Energiya va tabiiy resurslar muammosi bugungi global jarayonlarda insoniyatning eng dolzarb muammolaridan biri sifatida qaraladi. Aholi sonining tezkor o'sishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, sanoat ishlab chiqarishining kengayishi hamda texnologiyalarning rivojlanishi energiya manbalariga bo'lgan ehtiyojni keskin oshirib yubordi. XXI

asr boshlarida Yer yuzida energiyaga bo'lgan talab avvalgi davrlarga nisbatan bir necha baravar ortgan bo'lib, asosan neft, tabiiy gaz va ko'mir kabi an'anaviy yoqilg'i resurslariga tayanilmoqda. Ammo ushbu resurslar cheklangan zahiraga ega bo'lib, ularning haddan tashqari ko'p ishlatilishi tabiiy resurslar tugab borishi xavfini keltirib chiqarmoqda. Masalan, xalqaro ekspertlar hisob-kitoblariga ko'ra, agar hozirgi tezlikda iste'mol davom etsa, dunyodagi ko'mir zahirolari taxminan 100–150 yilga, neft va gaz esa 40–60 yilga yetishi mumkin.

Energiya resurslaridan noto'g'ri foydalanishning ekologik oqibatlarini ham jiddiydir. Atmosferaga chiqarilayotgan karbonat angidrid va boshqa issiqxona gazlari global isish, iqlim o'zgarishi, dengiz sathining ko'tarilishi hamda tabiatdagi ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda. Bundan tashqari, havoning ifloslanishi inson salomatligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatib, nafas yo'llari kasalliklari, allergiya va boshqa xastaliklarning ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli energiyadan foydalanishda oqilona yondashuv zarur bo'lib, energiya samaradorligini oshirish, tejamkor texnologiyalarni joriy etish hamda qayta tiklanuvchi manbalardan keng foydalanish bugungi kundagi asosiy vazifalardan biridir.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalari – quyosh, shamol, gidroenergiya, biogaz va geotermal manbalar – cheksiz va ekologik toza bo'lib, kelajakda barqaror taraqqiyotning poydevori hisoblanadi. Masalan, Germaniya, Xitoy, AQSh va boshqa davlatlar quyosh va shamol energiyasidan foydalanish bo'yicha keng ko'lamli dasturlar ishlab chiqmoqda. O'zbekiston ham bu yo'nalishda faol choralar ko'rib, quyosh va shamol elektr stansiyalarini qurish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish, “yashil energetika” konsepsiyasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda.

Shuningdek, energiya muammosi nafaqat iqtisodiy va ekologik, balki geosiyosiy masala sifatida ham dolzarbdir. Energiya resurslariga boy bo'lgan davlatlar xalqaro siyosatda muhim strategik ustunlikka ega bo'lib, bu ko'pincha mintaqaviy va global darajadagi ziddiyatlarni kuchaytiradi. Shu bois energiya xavfsizligini

ta'minlash, yoqilg'i resurslariga bo'lgan qaramlikni kamaytirish va energiyaaning muqobil manbalariga o'tish global hamkorlikni talab etadi.

Umuman olganda, Energiya va tabiiy resurslar muammosi zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy sinovlaridan biridir. Bu muammoni hal etishda xalqaro miqyosda "barqaror rivojlanish maqsadlari" doirasida qabul qilingan qarorlar, davlatlarning milliy strategiyalari, ilmiy-texnologik yutuqlar va fuqarolarning ekologik madaniyati muhim o'rin tutadi. Agar insoniyat energiyadan oqilona va tejamkor foydalanishga o'ta olsa, kelajak avlodlarga ham iqtisodiy farovonlik, ham ekologik xavfsizlikni ta'minlash imkoniyati yaratiladi.

Oziq-ovqat muammosi. Oziq-ovqat muammosi bugungi kunda dunyo miqyosida eng dolzarb global muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Insoniyatning kundalik hayoti uchun eng zarur ehtiyojlardan biri bo'lgan oziq-ovqat ta'minoti aholining soni ortib borishi bilan yanada murakkab tus olmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, XXI asr o'rtalariga borib Yer yuzida aholi soni 9–10 milliard kishiga yetishi kutilmoqda, bu esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabni keskin oshiradi. Hozirning o'zida ham ayrim mintaqalarda ochlik, to'yib ovqatlanmaslik va oziq-ovqat tanqisligi jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlariga olib kelmoqda. Masalan, Afrika va Osiyoning ayrim hududlarida millionlab insonlar yetarli darajada oziq-ovqat iste'mol qila olmaydi.

Oziq-ovqat muammosining asosiy sabablaridan biri – tabiiy resurslardan oqilona foydalanilmasligi, qishloq xo'jaligida samaradorlik pastligi, suv taqchilligi va iqlim o'zgarishidir. Global isish, cho'llanish, yer unumdorligining kamayishi, suv manbalarining qisqarishi natijasida hosildorlik pasaymoqda. Bundan tashqari, urushlar, ijtimoiy tanglik, savdo-sotiqdagi cheklovlar ham oziq-ovqat taqchilligini kuchaytiradi. Shu bilan birga, rivojlangan mamlakatlarda oziq-ovqat ortiqcha ishlab chiqarilib, katta qismini isrof qilish holatlari kuzatilsa, kambag'al davlatlarda esa oddiy mahsulotlarga ham yetarli imkoniyat bo'lmaydi. Bu global notekislik muammoni yanada keskinlashtirmoqda.

Oziq-ovqat muammosining yechimi sifatida qishloq xo‘jaligida ilmiy-texnologik yangiliklarni keng tatbiq etish, genetik modifikatsiya qilingan ekinlar (GMO), intensiv dehqonchilik va chorvachilik usullarini rivojlantirish, suvni tejash texnologiyalari, issiqxona xo‘jaliklari hamda zamonaviy agrotexnologiyalardan foydalanish muhimdir. Qayta ishlash sanoatini rivojlantirish, logistika tizimini takomillashtirish, oziq-ovqat zaxiralarini yaratish ham muammoni yumshatishda katta rol o‘ynaydi.

O‘zbekiston misolida aytadigan bo‘lsak, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash uchun so‘nggi yillarda keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. Fermer xo‘jaliklari va klaster tizimi joriy qilinmoqda, zamonaviy issiqxonalar qurilmoqda, sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo‘yicha davlat dasturlari ishlab chiqilmoqda. Shuningdek, eksportbop va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar yetishtirishga e‘tibor qaratilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, oziq-ovqat muammosi nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy, balki ekologik va siyosiy jihatlariga ham ega bo‘lgan global masaladir. Uni hal qilish uchun xalqaro miqyosdagi hamkorlik, adolatli taqsimot, qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish zarurdir. Faqat shunda insoniyat kelajakda ochlik muammosidan xalos bo‘lishi mumkin.

Xalqaro xavfsizlik muammolari. Xalqaro xavfsizlik muammolari zamonaviy global jarayonlarning eng og‘riqli va dolzarb jihatlaridan biridir. XXI asrda insoniyat taraqqiyoti yangi bosqichga ko‘tarilayotgan bo‘lsa-da, xalqaro miqyosdagi xavf-xatarlar ham tobora murakkablashib, an‘anaviy harbiy tahdidlardan tashqari noan‘anaviy xavfsizlik muammolari yuzaga chiqmoqda. Ulardan eng muhimlari – terrorizm, ommaviy qirg‘in qurollarining tarqalishi va kiberxavfsizlik masalalari hisoblanadi.

Avvalo, terrorizm xalqaro xavfsizlikka eng katta tahdid sifatida namoyon bo‘lib, diniy, siyosiy yoki mafkuraviy ekstremistik guruhlar tomonidan amalga oshirilmoqda. Terrorizmning ildizi ko‘pincha ijtimoiy tengsizlik, iqtisodiy qoloqlik, korrupsiya va mafkuraviy manipulyatsiyalar bilan bog‘liq bo‘lib, u xalqaro

migratsiya, diniy radikalizm va qurolli mojarolarni yanada kuchaytiradi.

Ikkinchi muammo – qurol-yarog‘ va ommaviy qirg‘in qurollarining tarqalishidir. Yadro, kimyoviy va biologik qurollar insoniyat uchun global xavf tug‘diradi. Ularning noqonuniy tarqalishi nafaqat davlatlararo qurollanish poygasini kuchaytiradi, balki terroristik guruhlarining qo‘liga tushish ehtimolini ham oshiradi. Bundan tashqari, qurol savdosining noqonuniy kanallari ham xalqaro huquqiy tizim uchun jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda.

Uchinchi muhim tahdid – kiberxavfsizlik muammolari. Raqamli transformatsiya davrida axborot texnologiyalarining hayotimizga keng kirib kelishi bilan bir qatorda kiberjinoyatlar ham avj oldi. Davlat infratuzilmalari, bank tizimlari, sog‘liqni saqlash tarmoqlari va hatto mudofaa tizimlari kiberhujumlardan himoyasiz qolmoqda.

Xalqaro xavfsizlik muammolarining umumiy xususiyati shundaki, ular chegaralarni tan olmaydi, ya’ni bitta davlat hududida yuzaga kelgan xavf butun mintaqaga, hatto global darajaga ta’sir ko‘rsatadi.

Demak, xalqaro xavfsizlik muammolari zamonaviy dunyoda insoniyat taraqqiyoti uchun eng jiddiy to‘siqlardan biri bo‘lib, ularni bartaraf etish faqat global hamkorlik, ishonchni mustahkamlash va zamonaviy xavfsizlik strategiyalarini ishlab chiqish orqali amalga oshirilishi mumkin.

O‘zbekistonning global muammolar yechimiga qo‘shayotgan hissi. O‘zbekistonning global muammolar yechimiga qo‘shayotgan hissi so‘nggi yillarda sezilarli darajada kuchayib bormoqda. Mustaqillikdan keyin mamlakat o‘z tashqi siyosatini “ochiqlik” va “xalqaro hamkorlik” tamoyillari asosida olib bordi, ayniqsa so‘nggi davrda BMT, YXHT, SHHT, MDH va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik orqali global muammolarni hal etishga faol hissa qo‘shmoqda. O‘zbekistonning asosiy tashabbuslari ekologiya, xavfsizlik, barqaror taraqqiyot, suv resurslaridan oqilona foydalanish, transport va savdo yo‘llarini rivojlantirish hamda mintaqaviy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan.

Avvalo, ekologik muammolar bo'yicha O'zbekistonning tutgan o'rni alohida e'tiborga loyiq. Markaziy Osiyo ekologiyasidagi eng yirik fojialardan biri bo'lgan Orol dengizi fojeasi global miqyosda ekologik xavf sifatida tan olingan. O'zbekiston bu borada BMT Bosh Assambleyasida bir qator rezolyutsiyalarni ilgari surdi, 2018-yilda esa "Orolbo'yi mintaqasi uchun inson xavfsizligi bo'yicha ko'p tomonlama hamkorlik" rezolyutsiyasi qabul qilindi. Bundan tashqari, Orolbo'yi hududi "ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar zonasi" deb e'lon qilindi. Bu tashabbuslar ekologik barqarorlik, yashil iqtisodiyot, suvni tejash texnologiyalari va biologik xilma-xillikni saqlashda xalqaro hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Ikkinchi muhim yo'nalish — barqaror taraqqiyot maqsadlari doirasidagi faoliyatdir. O'zbekiston BMTning 2030-yilgacha bo'lgan kun tartibi bo'yicha o'z milliy strategiyalarini ishlab chiqqan va ularni amalga oshirishda xalqaro moliyaviy institutlar hamda donor mamlakatlar bilan hamkorlik qilmoqda. Xususan, ijtimoiy himoya, qashshoqlikni qisqartirish, gender tengligini ta'minlash, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida barqaror rivojlanishga qaratilgan keng qamrovli dasturlar yo'lga qo'yilgan.

Transport va savdo yo'llarini rivojlantirish borasida O'zbekiston xalqaro integratsiya markazi sifatida e'tirof etilmoqda. "Yangi Ipak yo'li" tashabbusi, multimodal transport koridorlari, Xitoy–Markaziy Osiyo–Yevropa yo'nalishlari, shuningdek, Janubiy Osiyoga chiqish yo'llarini rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonning sa'y-harakatlari nafaqat mintaqaviy, balki global iqtisodiy barqarorlik va savdo aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Demak, O'zbekiston global muammolarni hal qilishda ekologiya, xavfsizlik, barqaror rivojlanish, transport va madaniy hamkorlik sohalarida faol tashabbuskor sifatida maydonga chiqmoqda. Bu esa nafaqat mamlakatning xalqaro nufuzini oshiradi, balki butun insoniyat manfaatlariga xizmat qiladi.

Barqaror taraqqiyot falsafasi: mazmuni va asosiy tamoyillari. Barqaror taraqqiyot (sustainable development) termini ilk bor XX asrning ikkinchi yarmida shakllanib, 1987-yilda BMTning Brundtland komissiyasi "Bizning umumiy kelajagimiz"

hisobotida keng qo'llanildi. Unga ko'ra, barqaror taraqqiyot — bu “kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini xavf ostiga qo'ymasdan, hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan taraqqiyot”dir. Mazkur tushuncha jamiyat rivojlanishining iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarini uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Falsafiy jihatdan esa u insoniyatning o'z faoliyatini ma'lum bir darajada cheklashi, tabiat va jamiyat o'rtasida muvozanatni saqlashi, moddiy farovonlikni ma'naviy va axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishi lozimligini anglatadi.

Barqaror taraqqiyotning falsafiy mazmuni, avvalo, inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlik tamoyilida namoyon bo'ladi. Insoniyat asrlar davomida tabiat resurslaridan cheksiz foydalanish mumkin deb hisoblagan, biroq XX asr oxiriga kelib ekologik inqirozlar, iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi bu yondashuvning xato ekanini ko'rsatdi. Shunday sharoitda barqaror taraqqiyot g'oyasi insoniyat ongida yangi falsafiy burilishni yuzaga keltirdi. Taraqqiyot endi faqat iqtisodiy o'sish bilan emas, balki ekologik muvozanat va ma'naviy mas'uliyat bilan o'lchanishi kerak. Bu esa “inson markazida taraqqiyot” tamoyili bilan “tabiat markazida taraqqiyot” g'oyasini uyg'unlashtirishni taqozo qiladi.

Shuningdek, barqaror taraqqiyot falsafiy jihatdan avlodlararo adolat g'oyasiga asoslanadi. Bu tushuncha hozirgi avlodning farovonligi kelajak avlodlarning imkoniyatlarini chegaralab qo'ymasligi kerakligini bildiradi. Ya'ni, neft, gaz, suv kabi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, ekologik texnologiyalarni rivojlantirish kelajak uchun axloqiy burch sifatida qaraladi. Bu yondashuv falsafada “mas'uliyat etikasi” bilan bevosita bog'lanadi. Mas'uliyat etikasi insoniyatning ilmiy-texnikaviy yutuqlari o'ziga va sayyoraga zarar keltirmasligini ta'minlash zarurligini ta'kidlaydi.

Barqaror taraqqiyot tushunchasi ijtimoiy falsafada inson hayotining turli sohalarini uyg'un rivojlantirish tamoyili bilan ham izohlanadi. Taraqqiyot faqat moddiy farovonlikka erishish emas, balki ijtimoiy tenglikni ta'minlash, kambag'allikka barham berish,

gender tengligini rivojlantirish, sifatli ta'lim va tibbiy xizmatlardan foydalanish imkonini kengaytirishni ham o'z ichiga oladi. Shu ma'noda barqaror taraqqiyot insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida jamiyat, tabiat va inson o'rtasidagi ziddiyatlarni yumshatish, uyg'unlik yaratish vazifasini bajaradi.

Falsafiy nuqtayi nazardan, barqaror taraqqiyot shuningdek, insonning ma'naviy kamoloti va axloqiy qadriyatlari bilan bevosita bog'liq. Agar insoniyat o'z manfaatini tabiat va jamiyat manfaatidan ustun qo'ysa, barqaror taraqqiyotga erishish mumkin emas. Shu bois falsafiy tafakkurda "ichki barqarorlik" — ya'ni insonning axloqiy mas'uliyati, ekologik ong, madaniy-ma'naviy qadriyatlarga sodiqligi ham barqaror taraqqiyotning asosi sifatida ko'riladi. Bu borada Sharq falsafasi va G'arb tafakkuri ham bir nuqtada qo'shiladi. Ya'ni inson tabiatning ajralmas qismi sifatida o'z o'rnini to'g'ri belgilashi zarur.

Umuman olganda, barqaror taraqqiyot tushunchasi falsafiy jihatdan insoniyatning kelajakka nisbatan mas'uliyatini, tabiat va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlikni, moddiy va ma'naviy qadriyatlarning birligini ifodalaydi. Bu konsepsiya XXI asr falsafasida "yashil tafakkur", "mas'uliyat etikasi", "global birdamlik" kabi yondashuvlarni shakllantirdi va zamonaviy sivilizatsiyaning eng muhim strategik yo'nalishi sifatida qaralmoqda.

BMT va global miqyosda barqaror taraqqiyot konsepsiyasi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab global ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy muammolar keskinlashgani tufayli insoniyat o'z rivojlanish modelini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldi. 1972-yilda Stokgolmda o'tkazilgan "Inson va atrof-muhit" konferensiyasi, 1987-yilda Brundtland komissiyasi tomonidan taqdim etilgan "Bizning umumiy kelajagimiz" hisobotida barqaror taraqqiyot tushunchasi rasmiy tarzda shakllandi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, taraqqiyot jarayonlari faqat iqtisodiy o'sishni emas, balki ekologik muvozanatni saqlash, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va kelajak avlodlar manfaatlarini himoya qilishni ham o'z ichiga olishi shart.

Barqaror taraqqiyot konsepsiyasi global miqyosda kengroq shaklga ega bo'lishi 1992-yilda BMTning Rio-de-Janeyroda o'tkazilgan "Yer sammiti" orqali yuz berdi. Bu anjumanda "21-asr kun tartibi" (Agenda 21) hujjati qabul qilindi va unda ekologik barqarorlik, resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, kambag'allikka qarshi kurashish masalalari global kun tartibiga olib chiqildi. 2000-yillarda esa BMT tomonidan Mingyillik taraqqiyot maqsadlari ishlab chiqildi, ular 2015-yilgacha insoniyat oldida turgan asosiy vazifalarni belgilab berdi. Bu davrda ijtimoiy himoya, sog'liqni saqlash, gender tengligi va kambag'allikni qisqartirish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishildi, ammo global muammolarning keng qamrovligi yanada mukammal konsepsiyani ishlab chiqishni talab qildi.

2015-yilda BMT Bosh Assambleyasi tomonidan Barqaror taraqqiyot maqsadlari (Sustainable Development Goals) qabul qilindi. Bu konsepsiya 17 ta asosiy maqsad va 169 ta vazifani o'z ichiga oladi. Maqsadlar qatoriga qashshoqlik va ochlikka barham berish, sog'liqni saqlash va ta'lim tizimini rivojlantirish, gender tengligi, toza suv va sanitariya, energiya resurslaridan samarali foydalanish, munosib mehnat va iqtisodiy o'sishni ta'minlash, innovatsiyalar, iqlim o'zgarishiga qarshi kurash, tinchlik va adolat kabi vazifalar kiritilgan. Bu maqsadlar faqat davlatlar darajasida emas, balki xalqaro tashkilotlar, nodavlat sektor, ilmiy doiralar va fuqarolik jamiyati ishtirokida amalga oshirilishi belgilangan.

BMT konsepsiyasining falsafiy mazmuni shundan iboratki, taraqqiyotning yagona yo'li – bu integratsiyalashgan yondashuvdir. Barqaror taraqqiyot xalqaro birdamlik va hamkorlikni talab qiladi, chunki ekologik inqiroz, iqlim o'zgarishi yoki global tengsizlik muammolarini biror davlat yakka holda hal eta olmaydi. Shu bois, BMTning barqaror taraqqiyot konsepsiyasi milliy chegaralardan yuqori turadigan umumjahon qadriyatlari va manfaatlarini ilgari suradi.

Bugungi kunda barqaror taraqqiyot konsepsiyasi nafaqat siyosiy va ijtimoiy doiralarda, balki falsafiy, axloqiy va ilmiy tafakkurda ham asosiy mavzulardan biriga aylangan. U "kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyat", "global adolat", "ekologik ong", "xalqaro

birdamlik” kabi tushunchalarni amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan. Shu bois BMT va global miqyosda barqaror taraqqiyot konsepsiyasi XXI asrning “insoniyat strategiyasi” sifatida qaralmoqda va u barcha mamlakatlar uchun umumiy harakat dasturiga aylangan.

O‘zbekistonning barqaror taraqqiyot strategiyasi va xalqaro hamkorlikdagi ishtiroki. Mustaqillikdan keyin boshlangan islohotlar, xususan, 2017-yildan boshlab yangi taraqqiyot strategiyalari bilan bevosita bog‘liqdir. O‘zbekiston 2015-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Barqaror taraqqiyot maqsadlari – 2030 konsepsiyasini qo‘llab-quvvatlagan va ularni milliy sharoitga moslashtirish bo‘yicha keng qamrovli chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. 2018-yilda mamlakat birinchi marta BMTning Siyosiy forumida “O‘zbekistonning Barqaror taraqqiyot maqsadlari bo‘yicha milliy ko‘ngilli hisobotini” taqdim etdi va bu orqali xalqaro hamjamiyat oldida o‘z majburiyatlarini aniq ifodaladi. 17 ta maqsaddan 16 tasi O‘zbekiston milliy taraqqiyot strategiyasiga to‘liq integratsiya qilingan bo‘lib, ular mamlakatning uzoq muddatli rivojlanish yo‘lida asosiy mezon sifatida qaralmoqda.

Barqaror taraqqiyot maqsadlari doirasida O‘zbekiston uchun eng dolzarb masalalardan biri – ekologiya va barqaror atrof-muhitdir. Xususan, Orolbo‘yi mintaqasidagi ekologik falokat oqibatlarini yumshatish maqsadida xalqaro tashabbuslar ilgari surildi. 2018-yilda BMT Bosh Assambleyasi O‘zbekiston tashabbusi bilan “Orolbo‘yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi” deb e‘lon qildi. Shuningdek, yashil energiya, qayta tiklanuvchi resurslar, suvni tejash texnologiyalarini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturlar qabul qilinib, BRM-7 va BRM-13 maqsadlari yo‘lida amaliy qadamlar qo‘yildi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston iqtisodiy barqarorlik va munosib mehnatni rivojlantirish (BRM-8) maqsadida tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, yangi ish o‘rinlari yaratish, soliqlarni soddalashtirish va biznes muhitini yaxshilash bo‘yicha islohotlar olib bormoqda. Xususan, “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da ham Barqaror taraqqiyot maqsadlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ustuvor yo‘nalishlar – yashil iqtisodiyot, raqamli transformatsiya, transport va energetika

infratuzilmasini modernizatsiya qilish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash keng qamrovli tarzda belgilab qo'yilgan.

Demak, O'zbekiston BMTning Barqaror taraqqiyot maqsadlarini amalga oshirishda nafaqat milliy darajada dasturlar ishlab chiqmoqda, balki xalqaro miqyosda ham faol tashabbuskorlik ko'rsatmoqda. Mamlakatning milliy taraqqiyot strategiyalari Barqaror taraqqiyot maqsadlarini bilan uyg'unlashgan bo'lib, ijtimoiy adolat, iqtisodiy farovonlik va ekologik barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan. Bu esa O'zbekistonning global barqaror rivojlanish jarayonida munosib o'rin egallashini kafolatlamokda.

Alohida qayd etish lozimki, O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasida barqaror rivojlanishdagi yetakchi roli so'nggi yillarda tobora yaqqol namoyon bo'lib bormoqda. Mintaqaning markazida joylashgan davlat sifatida O'zbekiston nafaqat o'z milliy rivojlanish strategiyalarini barqaror taraqqiyot maqsadlari bilan uyg'unlashtirdi, balki qo'shni mamlakatlar o'rtasida ham hamkorlik, integratsiya va barqarorlik g'oyalarini ilgari surmoqda. Avvalo, O'zbekistonning tashqi siyosati mintaqaviy barqarorlik va iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, 2017-yildan boshlab Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi muloqot, savdo-iqtisodiy hamkorlik va madaniy aloqalar sezilarli darajada kuchaydi. Bu jarayonda O'zbekiston tashabbusi bilan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlari yo'lga qo'yildi, bu esa mintaqaviy muammolarni o'zaro muloqot orqali hal qilish, umumiy barqarorlikni ta'minlash uchun muhim maydonga aylandi.

Bundan tashqari, O'zbekiston ekologik barqarorlik masalasida ham mintaqaviy yetakchilik qilmoqda. Orol dengizining qurishi Markaziy Osiyo uchun eng yirik ekologik fojialardan biri bo'lib, uning oqibatlarini yumshatish va yangi ekologik yondashuvlarni joriy etishda O'zbekiston ko'plab tashabbuslarni ilgari surdi. Xususan, "Orolbo'yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi" sifatida e'tirof etilishi nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo uchun xalqaro miqyosda barqaror rivojlanish loyihalarini amalga oshirish imkonini berdi. Bu tashabbus mintaqada ekologik xavfsizlikni ta'minlash, suv

resurslarini oqilona boshqarish va yashil iqtisodiyot konsepsiyasini rivojlantirish yoʻlida muhim qadam boʻldi.

Shuningdek, Oʻzbekiston energetika, transport va savdo-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish orqali mintaqaning barqaror taraqqiyotiga hissa qoʻshmoqda. “Yashil energiya” dasturlari, qayta tiklanuvchi manbalarga sarmoya kiritish, mintaqaviy transport yoʻlaklarini kengaytirish va “raqamli Markaziy Osiyo” konsepsiyasi doirasidagi tashabbuslar butun mintaqada iqtisodiy integratsiyasi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Madaniy va maʼnaviy barqarorlik nuqtayi nazaridan ham Oʻzbekiston mintaqaviy yetakchilikni oʻz zimmasiga olgan. Samarqand, Buxoro, Xiva kabi qadimiy shaharlarning UNESCO merosi sifatida targʻib qilinishi, “Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari markazi” kabi tashabbuslarning ilgari surilishi, yoshlar va taʼlim almashinuvi dasturlari orqali Oʻzbekiston mintaqada madaniyatlararo muloqotni kuchaytirib, umumiy qadriyatlar asosida integratsiyani mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Oʻzbekistonning Markaziy Osiyoda barqaror rivojlanishdagi yetakchi roli faqat milliy taraqqiyot dasturlarida emas, balki mintaqaviy integratsiya, ekologik xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik va madaniy-maʼnaviy yuksalishda ham namoyon boʻlmoqda.

Milliy manfaatlar va global qadriyatlarning uygʻunligi. Milliy manfaatlar va global qadriyatlarning uygʻunligi zamonaviy dunyoda davlatlarning ichki va tashqi siyosatida asosiy mezonlardan biriga aylangan. Har bir davlat oʻz milliy manfaatlarini – iqtisodiy oʻsish, siyosiy barqarorlik, ijtimoiy farovonlik va xavfsizlikni taʼminlashni birlamchi maqsad deb biladi. Shu bilan birga, globallashtirish davrida inson huquqlari, erkinlik, adolat, barqaror taraqqiyot, ekologik xavfsizlik kabi umuminsoniy qadriyatlar global miqyosda ustuvor yoʻnalish sifatida qaralmoqda. Demak, milliy manfaatlar va global qadriyatlarning uygʻunlashuvi zamonaviy davlatlar uchun nafaqat zarurat, balki ularning rivojlanishining muhim kafolatidir.

Ushbu uyg'unlikning falsafiy mazmuni shundaki, milliy manfaatlar faqat tor hududiy chegaralarda emas, balki umuminsoniy taraqqiyot bilan uyg'unlashganda chinakam barqaror rivojlanishni ta'minlaydi. Masalan, ekologik xavfsizlikni olaylik. Bunda davlatlar faqat o'z hududida tabiatni muhofaza qilish bilan cheklanib qolmasdan, mintaqaviy va global miqyosdagi ekologik hamkorlikka ham faol hissa qo'shishi zarur. Shuningdek, inson huquqlari, gender tengligi, adolat va ijtimoiy tenglik kabi qadriyatlar har bir jamiyatda milliy rivojlanish strategiyasining ajralmas qismi bo'lishi lozim.

O'zbekiston misolida bu uyg'unlik aniq namoyon bo'lmoqda. Mamlakat milliy manfaatlaridan kelib chiqib, yangi iqtisodiy islohotlar, "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi", kambag'allikni qisqartirish, ijtimoiy himoya, ta'lim va sog'liqni saqlashni modernizatsiya qilish kabi yo'nalishlarni rivojlantirar ekan, bu jarayonlarni BMTning Barqaror taraqqiyot maqsadlari bilan uyg'unlashtirdi. Bu esa O'zbekistonni xalqaro hamjamiyatda ishonchli hamkor va global qadriyatlarga hurmat bilan yondashuvchi davlat sifatida ko'rsatmoqda.

Xulosa qilib aytganda, milliy manfaatlar va global qadriyatlarning uyg'unligi – bu bir tomondan davlatning mustaqil rivojlanishi, ikkinchi tomondan esa uning jahon hamjamiyatidagi mas'uliyatli ishtirokini ta'minlaydigan falsafiy va amaliy tamoyildir. Bu uyg'unlik orqali davlatlar o'z xalqining farovonligini oshiradi, shu bilan birga insoniyatning umumiy taraqqiyotiga ham bevosita hissa qo'shadi.

Tayanch so'zlar: Global jarayonlar, globallashuv, globalistika, lokal (mahalliy) muammolar, mintaqaviy muammolar, global muammolar, global muammolarning umumiy xususiyatlari, ekologik muammolar, demografik muammolar, energiya va tabiiy resurslar muammosi, oziq-ovqat muammosi, xalqaro xavfsizlik muammolari, barqaror taraqqiyot falsafasi, BMTning barqaror taraqqiyot konsepsiyasi, "Inson va atrof-muhit" konferensiyasi, Brundtland komissiyasi, "Yer sammiti", "21-asr kun tartibi", barqaror taraqqiyot maqsadlari, kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyat, global adolat, ekologik ong, xalqaro birdamlik, "2022 — 2026-

yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi", "Yashil energiya" dasturlari, milliy manfaatlar, global qadriyatlarning uyg'unligi.

Nazorat savollari:

1. Globallashuv va globalizatsiya tushunchalari o'rtasida qanday farqlar mavjud?
2. Globalistika fanining shakllanishi va uning tadqiqot sohasi nimalarni qamrab oladi?
3. Global jarayonlarning zamonaviy jamiyat taraqqiyotiga qanday ijobiy va salbiy ta'sirlari mavjud?
4. Global muammolar tushunchasi qanday izohlanadi va ularning umumiy xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Barqaror taraqqiyot tushunchasi qanday talqin qilinadi va uning falsafiy mazmuni nimani anglatadi?
6. BMT tomonidan qabul qilingan Barqaror rivojlanish maqsadlari konsepsiyasi qanday yo'nalishlarni o'z ichiga oladi?
7. O'zbekistonning BMT Barqaror rivojlanish maqsadlaridagi ishtiroki va milliy darajadagi dasturlari haqida nimalarni bilasiz?
8. O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasida barqaror rivojlanishdagi yetakchi roli qanday namoyon bo'lmoqda?
9. Milliy manfaatlar va global qadriyatlarning uyg'unligi tushunchasi qanday izohlanadi va uning ahamiyati nimada?

15-MAVZU. KORRUPSIYANING MOHIYATI, OQIBATLARI VA UNGA QARSHI KURASH MEXANIZMLARI

Reja:

1. Korruptsiya tushunchasi va uning ijtimoiy-tarixiy ildizlari
2. Korruptsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari
3. Korruptsiyaga qarshi kurashning jahon tajribasi
4. O'zbekistonning korruptsiyaga qarshi kurash siyosati

Korruptsiya tushunchasi va uning ijtimoiy-tarixiy ildizlari.

Korruptsiya — bu davlat, jamiyat yoki xususiy sektorda xizmat vakolatlaridan shaxsiy manfaat yo'lida g'ayriqonuniy yoki nomuvofiq foydalanish holatini ifodalovchi ijtimoiy-huquqiy hodisadir. Uning mohiyati – hokimiyat vakolatlari, xizmat mavqe yoki resurslardan o'z foydasiga foydalanish orqali adolat, qonuniylik va ijtimoiy tenglik tamoyillarining buzilishidadir. Korruptsiya qadimdan insoniyat tarixida mavjud bo'lib, u boshqaruv tizimlarining eng xavfli illatlaridan biri sifatida namoyon bo'lgan. U faqatgina iqtisodiy yoki huquqiy muammo emas, balki chuqur ijtimoiy, axloqiy, siyosiy va ma'naviy ildizlarga ega bo'lgan kompleks jarayondir.

Korruptsiya lotincha “corruptio” so'zidan olingan bo'lib, “buzilish”, “yemirilish” “sotilish” degan ma'nolarni bildiradi. Korruptsiya jamiyatning barcha sohalarida – siyosat, iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash, sud-huquq tizimi va hatto ma'naviy sohalarida ham namoyon bo'lishi mumkin. Uning asosiy shakllari pora olish va berish, mansab vakolatini suiiste'mol qilish, davlat mulkini talon-taroj qilish, qarindosh-urug'chilik, manfaatlar to'qnashuvi, davlat buyurtmalarini noqonuniy yo'l bilan olish, hamda soxta hujjatlar tuzish kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi.

Korruptsiyaning mohiyati faqat jinoyat emas, balki axloqiy buzilish sifatida ham ko'riladi. U vijdon, halollik, fidoyilik kabi insoniy fazilatlarni yemiradi. Korruptsiya mohiyatida ikki tomonlama manfaat yotadi: biri – o'z foydasini ko'zlab mansab vakolatini suiiste'mol qiluvchi shaxs, ikkinchisi – o'z maqsadiga noqonuniy yo'l bilan erishmoqchi bo'lgan shaxs yoki tashkilot. Shu

bois, u har ikki tomonning ijtimoiy mas'uliyatsizligidan, qonunga bepisand munosabatidan, va eng muhimi, ma'naviy qadriyatlarning tanazzulidan kelib chiqadi.

Alohida ta'kidlash lozimki, korrupsiya insoniyat sivilizatsiyasi bilan deyarli tengdosh bo'lgan eng qadimiy ijtimoiy illatlardan biridir. U jamiyatda boshqaruv, hokimiyat, mulk va resurslar paydo bo'lgan davrdan boshlab shakllangan. Tarixiy jihatdan qaraganda, korrupsiya hokimiyat vakolatlarining muvozanatsiz taqsimlanishi, axloqiy qadriyatlarning buzilishi va ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi natijasida vujudga kelgan. Ya'ni, insoniyat tarixida kimda hokimiyat va boylik bo'lgan bo'lsa, u bu imkoniyatdan ko'pincha o'z manfaatini ko'zlab foydalanishga moyil bo'lgan. Korrupsiya ana shu ijtimoiy-axloqiy zaiflikning natijasi sifatida yuzaga kelgan va turli davrlarda turli shakllarda namoyon bo'lib kelgan.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida – Misr, Bobil, Hindiston va Xitoyda – korrupsiya davlat boshqaruvining ajralmas muammosi sifatida qayd etilgan. Masalan, eramizdan avvalgi 2000-yillarda yozilgan qadimgi Bobil qonunlari majmuasi — “Xammurapi qonunlari”da sudyalarning pora olishini taqiqlovchi modda mavjud bo'lgan. Bu esa korrupsiya muammosi o'sha davrdayoq jiddiy ijtimoiy xavf sifatida qaralganini ko'rsatadi. Qadimgi Xitoyda Konfutsiy ta'limotida “halol amaldor” tushunchasi muhim o'rin tutgan. Konfutsiy axloqiy poklik, fidoyilik va xizmatdagi halollikni jamiyat barqarorligining asosiy sharti sifatida talqin qilgan. Shunga qaramay, Xitoy imperiyasining turli sulolalarida mansabdorlarning poraxo'rliги keng tarqalgan bo'lgan, bu esa davlat boshqaruvining inqiroziga olib kelgan.

Antik davrda ham korrupsiya keng tarqalgan edi. Masalan, Rim imperiyasida “provinsiyalarni talon-taroj qilish” deb atalgan korrupsiya shakli mavjud bo'lgan. Rim gubernatorlari o'z hududlaridagi soliq yig'ish, harbiy xarajatlar yoki sud ishlari orqali boyib ketishgan. Shu sababli, rimlik tarixchi Sallust va faylasuf Sitseron korrupsiyani “davlatni ichkaridan yemiruvchi kasallik” sifatida baholagan. Qadimgi Yunoniston faylasuflari, xususan Platon va Aristotel ham korrupsiyani siyosiy inqirozning manbai,

davlatni yemiruvchi ichki dushman deb hisoblashgan. Platon “Davlat” asarida “adolat buzilganda hokimiyat shaxsiy manfaatga xizmat qila boshlaydi” deb yozgan — bu esa korrupsiyaning falsafiy mohiyatini ifodalaydi.

O‘rta asrlarda korrupsiya din, siyosat va iqtisodning o‘zaro aralashuvi natijasida yanada murakkablashdi. Ayniqsa, feodal tuzum davrida hokimlar, ritsarlar va ruhoniylar o‘rtasida poraxo‘rlik va mansabni sotish holatlari keng tarqaldi. Sharq mamlakatlarida esa, xususan, islom tarixida korrupsiya axloqiy jihatdan og‘ir gunoh deb baholangan. Qur’onda va hadisda “pora oluvchi ham, pora beruvchi ham la’natlangan” degan tamoyil mustahkam o‘rnatilgan bo‘lib, bu korrupsiyaga qarshi diniy-axloqiy immunitet yaratishga qaratilgan edi.

Yevropada Yangi davrida kapitalistik munosabatlarning shakllanishi korrupsiyaning yangi shakllarini keltirib chiqardi. Sanoat inqilobi va davlat apparatining kengayishi bilan birga, iqtisodiy korrupsiya, siyosiy moliyalashtirish va byurokratik suiiste’mol holatlari ko‘paydi. Bu davrda korrupsiyaga qarshi kurash g‘oyasi ham kuchaydi. Monteske, Russo va boshqa ma’rifatchilar hokimiyatni bo‘lish tamoyili, qonun ustuvorligi va erkin matbuot orqali korrupsiyani jilovlash zarurligini ilgari surdilar. Ayniqsa, XIX asrda Angliya, AQSh va Fransiyada davlat xizmatining islohotlari korrupsiyani kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar bilan birga olib borildi.

XX asrda korrupsiya global miqyosda siyosiy va iqtisodiy jarayonlarning ajralmas qismiga aylandi. Mustamlakachilikdan chiqqan ko‘plab rivojlanayotgan mamlakatlarda korrupsiya siyosiy barqarorlikka, iqtisodiy o‘rishga va xalqaro nufuzga jiddiy zarar yetkazdi.

Umuman olganda, korrupsiyaning ijtimoiy-tarixiy ildizlari hokimiyat, boylik va insoniy nafs o‘rtasidagi murakkab munosabatlarda mujassamdir. U insoniyat tarixida doimo mavjud bo‘lgan, ammo har bir davr o‘ziga xos shakl va mexanizmlar orqali unga qarshi kurashgan. Bugungi kunda esa tarixiy saboqlar shuni ko‘rsatadiki, korrupsiya bilan samarali kurashish uchun nafaqat qonuniy, balki ma’naviy, madaniy va axloqiy poydevor ham

zarurdir. Chunki korrupsiya jamiyat tarixida shakllangan illat bo'lsa-da, unga qarshi kurash halollik va adolat qadriyatlariga asoslangan yangi tarixni yaratishdan boshlanadi.

Qayd etish zarurki, har bir jamiyatda korrupsiyaning shakli, ko'lami va sabablari turlicha bo'lishi mumkin, biroq ularning ildizida odatda uchta asosiy omil — hokimiyatning shaffof bo'lmasligi, iqtisodiy tengsizlik va axloqiy qadriyatlarning inqirozi yotadi.

Birinchi navbatda, institutsional va boshqaruvdagi zaifliklar korrupsiyaning eng muhim sababi hisoblanadi. Agar davlat boshqaruvi tizimi ochiq, javobgar va hisobdor bo'lmasa, amaldorlar o'z vakolatlaridan shaxsiy manfaat yo'lida foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ikkinchi muhim omil — iqtisodiy sabablardir. Kambag'allik, ishsizlik, mehnat haqlarining pastligi, iqtisodiy adolatsizlik va resurslarning notekis taqsimlanishi korrupsiyani rag'batlantiradi.

Uchinchi sababi — axloqiy va ma'naviy qadriyatlarning inqirozidir. Jamiyatda halollik, vijdon, mas'uliyat, adolat kabi qadriyatlar zaiflashganda korrupsiya ildiz otadi. Ayniqsa, yoshlar ongida halollik qadriyati yetarli darajada shakllanmasa, korrupsiya kelajak avlod ongiga ham singib ketadi. Shu boisdan, ma'naviy va axloqiy inqiroz korrupsiyaning eng xavfli va uzoq muddatli ildizlaridan biridir.

To'rtinchidan, siyosiy sabablar ham muhim o'rin tutadi. Hokimiyatning markazlashuvi, siyosiy raqobatning yo'qligi, so'z erkinligining cheklanishi, fuqarolik nazoratining sustligi korrupsiya uchun qulay sharoit yaratadi. Shu boisdan ham siyosiy tizimning ochiqqligi, hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi muvozanat va erkin ommaviy axborot vositalari korrupsiya bilan kurashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Beshinchidan, huquqiy madaniyatning pastligi va qonun ustuvorligining zaifligi ham korrupsiya ildizini chuqurlashtiradi. Qonunlar mavjud bo'lishi, ammo ularning amalda ishlamasligi korrupsiyani kuchaytiradi. Ba'zan qonunlarning o'zi chalkash, murakkab yoki amaldorlarga keng talqin imkoniyatini beruvchi tarzda yozilgan bo'ladi. Bunday sharoitda fuqarolarda adolat

tizimiga ishonch yo‘qoladi.

Oltinchidan, madaniy va tarixiy omillar ham korrupsiyaning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ba’zi jamiyatlarda “hadya”, “minnatdorchilik” yoki “sovg‘a” tushunchalari madaniy an’anaga aylangan bo‘lib, ular asta-sekin korrupsiya shakliga o‘tib ketadi.

Yettinchidan, globalizatsiya va texnologik rivojlanish ham zamonaviy korrupsiyaning yangi sabablari sifatida qaraladi. Axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan birga korrupsiyaning shakllari ham o‘zgarmoqda. Xususan, elektron poralar, moliyaviy manipulyatsiyalar, raqamli soxta hujjatlar kabi yangi ko‘rinishlar paydo bo‘ldi. Bu esa korrupsiyani yanada yashirin, murakkab va transmilliy tusga keltirmoqda.

Umuman olganda, korrupsiyaning kelib chiqish sabablari bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni faqat bitta omil orqali tushuntirib bo‘lmaydi.

Korrupsiya — bu tizimdagi nomutanosiblik, insoniy zaiflik va ijtimoiy adolatsizlikning yig‘indisidir. Uni bartaraf etish uchun esa, faqat jazolash chorasi emas, balki boshqaruvni soddalashtirish, qonun ustuvorligini ta’minlash, halollik madaniyatini shakllantirish, ta’lim orqali axloqiy immunitetni mustahkamlash zarur. Chunki korrupsiya sabablari jamiyatda ildiz otgan bo‘lsa, uni yengish uchun ham ildizdan – ya’ni inson ongi, ma’naviyati va ijtimoiy tizimdan boshlash kerak.

Korrupsiya murakkab va ko‘p qirrali ijtimoiy hodisa bo‘lib, u jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va ma’naviy hayotida turlicha shakllarda namoyon bo‘ladi. Uning shakl va turlari davlat boshqaruv tizimi, huquqiy madaniyat, iqtisodiy rivojlanish darajasi hamda tarixiy an’analarga qarab o‘zgarib turadi. Korrupsiyaning turlari asosan poraxo‘rlik, mansab vakolatini suiiste’mol qilish, davlat mulkini talon-taroj etish, nepotizm (qarindosh-urug‘chilik), manfaatlar to‘qnashuvi, siyosiy korrupsiya, iqtisodiy korrupsiya va ma’naviy korrupsiya kabi asosiy yo‘nalishlarda ifodalanadi. Har bir shakl jamiyatning muayyan sohasiga chuqur ta’sir ko‘rsatadi hamda ularning oqibatlarini butun tizimni izdan chiqarish darajasiga yetishi mumkin.

Avvalo, korrupsiyaning eng keng tarqalgan ko‘rinishi — pora olish va pora berish hisoblanadi. Bu shaklda mansabdor shaxs o‘z xizmat vakolatlaridan foydalanib, noqonuniy moddiy yoki nomoddiy foyda oladi. Pora olish va pora berish jamiyatda adolat va tenglik tamoyillarini buzadi, natijada halol mehnat emas, balki tanish-bilishchilik va moliyaviy kuch hal qiluvchi omilga aylanadi.

Korrupsiyaning yana bir muhim shakli — mansab vakolatini suiiste‘mol qilishdir. Bu holatda amaldor o‘z xizmat mavqeidan shaxsiy manfaat yo‘lida foydalanadi. Bu turdagi korrupsiya boshqaruv tizimining ishonchliligini yemiradi, jamiyatda adolatsizlik kayfiyatini kuchaytiradi va davlat apparatining samaradorligini pasaytiradi.

Korrupsiyaning keng tarqalgan ko‘rinishlaridan biri — davlat mulkini talon-taroj qilishdir. Bu holatda amaldor yoki tashkilot rahbari davlat mablag‘larini o‘zlashtiradi, soxta hujjatlar tuzadi yoki budget mablag‘larini noqonuniy yo‘llar bilan o‘zlashtiradi. Bunday holat natijasida jamiyatning eng muhtoj qatlamlari zarar ko‘radi, ijtimoiy dasturlar bajarilmay qoladi va aholining davlatga bo‘lgan ishonchi keskin kamayadi.

Siyosiy korrupsiya — bu hokimiyatni saqlab qolish, saylovlarni manipulyatsiya qilish, partiyalarni moliyalashtirish yoki siyosiy qarorlarni yashirin bitimlar asosida qabul qilish orqali amalga oshiriladigan korrupsiyaning yuqori darajadagi shaklidir. Siyosiy korrupsiya eng xavfli ko‘rinishlardan biri bo‘lib, u demokratik institutlarni yemiradi, fuqarolarning siyosiy jarayonlarga ishonchini yo‘qotadi va davlatni “xususiy manfaatlar davlatiga” aylantiradi. Bu holatda siyosat davlat manfaatidan emas, tor doira manfaatidan kelib chiqadi.

Iqtisodiy korrupsiya esa iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini o‘z ichiga oladi. Iqtisodiy korrupsiya raqobatni buzadi, soya iqtisodiyotini kuchaytiradi va investitsion muhitni yomonlashtiradi. Natijada, halol tadbirkorlar zarar ko‘radi, mamlakat iqtisodiy o‘sish sur‘atlari pasayadi.

Ma‘naviy yoki axloqiy korrupsiya — bu inson ongida, qadriyatlar tizimida yuz beradigan buzuvchilikdir. Bu shakl shunchalik xavfli, u korrupsiyaning boshqa barcha shakllariga yo‘l ochadi. Bu

turdagi korrupsiya insoniy fazilatlarni yemiradi va “pora berish – madaniyatning bir qismi” degan xavfli tafakkurni shakllantiradi.

Bundan tashqari, korrupsiya miqyosi va darajasiga ko‘ra ham bir necha turlarga bo‘linadi:

Mayda (past darajadagi) korrupsiya – oddiy fuqarolar bilan davlat xizmatchilari o‘rtasidagi poraxo‘rlik yoki xizmatni “tezlashtirish” uchun kichik miqdordagi to‘lovlar bilan bog‘liq.

O‘rta darajadagi korrupsiya – o‘rta boshqaruv bo‘g‘inida, masalan, hududiy idoralar, byudjet tashkilotlarida uchraydi.

Yuqori darajadagi yoki tizimli korrupsiya – bu siyosiy elita, yuqori lavozimli amaldorlar, yirik korporatsiyalar va hukumat a‘zolari ishtirokidagi yirik korrupsion bitimlardir. Bu holatda korrupsiya butun boshqaruv tizimiga singib ketadi.

Umuman olganda, korrupsiya ko‘p qirrali va tarmoqlangan hodisa bo‘lib, uning shakllari va turlari jamiyatning barcha sohalarida o‘z ifodasini topadi. Uning har bir shakli jamiyatning adolat, halollik va ishonch poydevorini yemiradi. Shu bois korrupsiyaga qarshi kurashda faqat huquqiy chora-tadbirlar emas, balki ma‘naviy poklanish, boshqaruvdagi shaffoflik, raqamli texnologiyalarni joriy etish, halollik madaniyatini rivojlantirish kabi kompleks yondashuv zarurdir. Faqat shunda jamiyatda korrupsiyaning barcha shakl va turlariga barham berish, halol boshqaruv tizimini barpo etish mumkin bo‘ladi.

Korrupsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari. Jamiyat hayotida korrupsiyaning salbiy ta’siri nihoyatda keng qamrovli bo‘lib, u nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy, ma‘naviy va ijtimoiy sohalarda ham chuqur iz qoldiradi. Avvalo, korrupsiya davlat boshqaruvi tizimining ishonchliligini yemiradi, fuqarolarning adolat va tenglik tamoyillariga bo‘lgan ishonchini so‘ndiradi.

Iqtisodiy nuqtayi nazardan, korrupsiya bozor mexanizmlarining erkin ishlashiga to‘sqinlik qiladi, raqobatbardoshlik pasayadi. Chet el investorlari bunday muhitda o‘z sarmoyalarini xavf ostida deb bilib, mamlakatdan uzoqlashadi. Shu bilan birga, korrupsiya byudjet mablag‘larining samarasiz sarflanishiga, soxta loyihalar va “qog‘ozdagi” natijalarga olib keladi. Natijada iqtisodiy o‘sish sur‘atlari sekinlashadi, xalqning turmush darajasi yomonlashadi.

Ijtimoiy jihatdan esa, korrupsiya tengsizlikni kuchaytiradi. Kambag'allar o'z haqlarini himoya qila olmay, boy va mansabdor qatlam yanada boyib boradi. Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimida korrupsiya mavjud bo'lsa, inson kapitalining rivojlanishi to'xtaydi. Iste'dodli, ammo imkoniyatsiz yoshlar chetga chiqib ketadi yoki ijtimoiy faoliyatdan chetlanadi. Natijada "sadoqatli, lekin malakasiz" kadrlar tizimda ustunlik qiladi, bu esa jamiyatning intellektual salohiyatiga putur yetkazadi.

Ma'naviy sohada ham korrupsiya vayronkor oqibatlarga ega. U axloqiy qadriyatlarni yemiradi, halollik va fidoyilik o'rniga "har narsani pul bilan hal qilish mumkin" degan qarashni mustahkamlaydi. Bu esa yosh avlodning dunyoqarashini buzadi, milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularining so'nishiga sabab bo'ladi. Natijada jamiyatda loqaydlik va befarqlik kuchayadi.

Siyosiy jihatdan korrupsiya davlatning legitimligini zaiflashtiradi. Saylovlarda, sud tizimida yoki huquqni muhofaza qilish organlarida korrupsion amaliyotlar mavjud bo'lsa, fuqarolar demokratiya tamoyillariga ishonmay qo'yadi. Bu esa siyosiy beqarorlik, hatto ijtimoiy inqirozlarning kelib chiqishiga zamin yaratadi.

Demak, korrupsiya jamiyatni ich-ichidan yemiradigan "sekin ishlovchi zahar"dir. U iqtisodiy taraqqiyotni sekinlashtiradi, ijtimoiy adolatni buzadi, axloqiy qadriyatlarni yemiradi va siyosiy tizimni zaiflashtiradi. Shu sababli, korrupsiyaga qarshi kurash har bir jamiyat uchun strategik ahamiyatga ega masala bo'lib, u faqat qonuniy choralar bilan emas, balki ma'naviy tarbiya, ijtimoiy ongni oshirish va fuqarolik mas'uliyatini kuchaytirish orqali ham amalga oshirilishi lozim.

Alohida qayd etish lozim, davlat boshqaruvida va siyosiy tizimda yuzaga keladigan muammolar har qanday jamiyatning barqarorligi, rivojlanish sur'atlari hamda fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunday muammolar, odatda, siyosiy institutlarning sust ishlashi, byurokratik to'siqlar, korrupsiya, shaffoflikning yetishmasligi, hokimiyat vakolatlarining muvozanatsizligi, siyosiy elita manfaatlarining ustuvorligi hamda fuqarolik jamiyatining zaifligi bilan bog'liq bo'ladi. Eng avvalo,

davlat boshqaruvi tizimida ortiqcha markazlashuv mavjud bo'lsa, qaror qabul qilish jarayoni sekinlashadi, pastki bo'g'inlarning tashabbusi susayadi. Natijada hududiy muammolar o'z vaqtida hal qilinmaydi, aholi ehtiyojlari markaziy hokimiyat tomonidan to'liq inobatga olinmaydi.

Davlat boshqaruvidagi byurokratiya va korrupsiya ham muammolarning asosiy ildizlaridan biridir. Haddan ortiq rasmiyatchilik, hujjatlar ko'pligi, nazorat mexanizmlarining murakkabligi qarorlar ijrosini cho'zadi va fuqarolarda davlat idoralariga nisbatan ishonchsizlikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, korrupsiya mansabdor shaxslarning o'z lavozimini shaxsiy boylik manbai sifatida ko'rishiga sabab bo'ladi. Natijada boshqaruv tizimi professional malakaga emas, balki sadoqat va shaxsiy aloqalarga asoslanadi, bu esa davlat xizmatining sifatini keskin pasaytiradi.

Siyosiy tizimda inson huquqlari va erkinliklarining to'liq kafolatlanmagani ham dolzarb muammodir. So'z va matbuot erkinligining cheklanishi, fuqarolik tashabbuslari va norasmiy tashkilotlarning faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi qonunlar mavjudligi jamiyatdagi ishonch muhitini susaytiradi. Natijada fuqarolar siyosiy jarayonlardan chetlashadi, passivlik kuchayadi, bu esa demokratik qadriyatlarning mustahkamlanishiga to'sqinlik qiladi.

Axborot siyosatidagi muammolar ham e'tiborga loyiqdir. Ko'plab mamlakatlarda davlat organlari faoliyatining shaffof emasligi, ochiq ma'lumotlarning cheklanganligi, axborotga erkin kirish imkoniyatining yo'qligi korrupsion holatlarni yashirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlarda soxta axborot va propagandaning keng tarqalishi siyosiy tizimning obro'siga putur yetkazadi va fuqarolar ongida chalkashliklar keltirib chiqaradi.

Shu o'rinda alohida ta'kidash lozimki, iqtisodiyot va sarmoya muhitiga korrupsiyaning zararli oqibatlari nihoyatda chuqur va keng ko'lamli hisoblanadi. U mamlakatning iqtisodiy barqarorligi, investitsion jozibadorligi va ijtimoiy farovonligiga bevosita tahdid soladi. Avvalo, korrupsiya iqtisodiy tizimning tabiiy raqobat muhitini buzadi. Pora, tanish-bilishchilik va mansabni suiiste'mol qilish natijasida iqtisodiy qarorlar adolat tamoyillariga emas, balki shaxsiy manfaatlarga asoslanadi. Natijada haqiqatan samarali,

innovatsion va halol tadbirkorlik subyektlari emas, balki korrupsion aloqalarga ega guruhlar ustunlikka ega bo'ladi. Bu esa bozor mexanizmlarining tabiiy ishlashiga to'sqinlik qilib, resurslarning noto'g'ri taqsimlanishiga olib keladi.

Korrupsiya sarmoya muhitiga eng kuchli salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biridir. Chet ellik investorlar uchun eng muhim mezon – bu huquqiy kafolat, shaffoflik va barqaror siyosiy-iqtisodiy muhitdir. Agar davlat tizimida korrupsiya keng tarqalgan bo'lsa, investorlar pora berish, noqonuniy to'lovlar yoki mansabdorlar bosimiga duch kelishdan qo'rqib, o'z sarmoyalarini boshqa davlatlarga yo'naltiradi. Shu bois, korrupsiya mamlakatning xalqaro reytinglarini, xususan, "Biznes yuritish qulayligi" (Ease of Doing Business) va "Korrupsiya idroki indeksi" ko'rsatkichlarini pasaytiradi. Natijada mamlakat global iqtisodiy maydonda ishonchni yo'qotadi va xorijiy kapital oqimi kamayadi.

Korrupsiya iqtisodiy o'sish sur'atlariga ham bevosita salbiy ta'sir qiladi. U ishlab chiqarish jarayonlarida samaradorlikni pasaytiradi, innovatsiyalarni to'xtatadi va mehnat unumdorligini kamaytiradi. Shuningdek, korrupsiya milliy iqtisodiyotning xalqaro obro'siga ham zarar yetkazadi.

Demak, korrupsiya iqtisodiy taraqqiyotga qarshi eng xavfli illatdir. U sarmoya muhitini yomonlashtiradi, byudjetni talon-taroj qiladi, bozor mexanizmlarini buzadi, raqobatni yo'qotadi va iqtisodiy islohotlarning natijasiz bo'lishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun korrupsiyaga qarshi kurash nafaqat huquqiy masala, balki iqtisodiy strategiyaning ham asosiy yo'nalishidir. Faqat shaffof boshqaruv, adolatli soliq tizimi, erkin raqobat va halol mehnat tamoyillariga asoslangan iqtisodiy muhitgina mamlakatga barqaror sarmoya oqimini, yuqori o'sish sur'atlarini va ijtimoiy farovonlikni ta'minlay oladi.

Ijtimoiy adolat mohiyatan – barcha fuqarolarning teng imkoniyatga ega bo'lishi, mehnatiga yarasha haq olishi va davlat resurslaridan adolatli foydalanish huquqini anglatadi. Korrupsiya esa bu tamoyillarni butunlay izdan chiqaradi. Pora evaziga ishga joylashish, davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyati faqat moddiy imkoniyati bor qatlam uchun ochiq bo'ladi. Natijada

kambagʻallar, ayniqsa yoshlar va oddiy fuqarolar oʻz hayotini halol yoʻl bilan yaxshilash imkonidan mahrum boʻladilar. Bu jarayon uzoq davom etsa, jamiyatda “mehnat orqali emas, aloqalar orqali yashash” degan xavfli mentalitet shakllanadi, bu esa ijtimoiy adolatni nafaqat buzadi, balki uni ijtimoiy ongdan butunlay siqib chiqaradi.

Korrupsiya va ijtimoiy adolatsizlikning oʻzaro aloqasi siyosiy jarayonlarda ham yaqqol koʻrinadi. Korrupsion tuzilmalar mavjud boʻlgan mamlakatlarda saylovlar soxtalashtiriladi, siyosiy lavozimlar pul yoki aloqalar orqali taqsimlanadi. Natijada fuqarolarning siyosiy tengligi buziladi – oddiy odamning ovozi, fikri va huquqi amalda ahamiyatsiz boʻlib qoladi. Bu holat jamiyatda adolatga boʻlgan ishonchni butunlay yoʻqotadi va ijtimoiy norozilik, norozilik namoyishlari, siyosiy beqarorlik kabi xavfli holatlarga olib keladi.

Maʼnaviy jihatdan qaralganda, korrupsiya insonlarda adolatga, halollikka, mehnatsevarlikka boʻlgan ishonchni yemiradi. U halol mehnatni qadrsizlantiradi, insoniylik, poklik, vijdon kabi yuksak qadriyatlarni orqaga suradi. Bu esa butun jamiyatning axloqiy poydevorini yemiradi, milliy birlik va ijtimoiy birdamlikni zaiflashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, korrupsiya va ijtimoiy adolatsizlik oʻrtasida uzviy, sabab-oqibatli bogʻliqlik mavjud. Korrupsiya ijtimoiy adolatni yemiradi, tengsizlikni kuchaytiradi, ijtimoiy ishonchni yoʻqotadi va jamiyatni maʼnaviy tanazzul sari yetaklaydi. Adolat esa – jamiyatning barqarorligi, taraqqiyoti va birligining asosi. Shu bois, korrupsiyaga qarshi kurash nafaqat iqtisodiy yoki siyosiy masala, balki ijtimoiy adolatni tiklash, fuqarolik ishonchini mustahkamlash va maʼnaviy pok jamiyatni shakllantirishning eng muhim yoʻnalishidir.

Korrupsiyaga qarshi kurashning jahon tajribasi. Rivojlangan davlatlarda korrupsiyaga qarshi kurash tizimlari chuqur institutsional asosga ega boʻlib, ularning samaradorligi huquqiy, maʼmuriy, axborot va maʼnaviy mexanizmlarning uzviy uygʻunligiga tayangan. Bunday davlatlarda korrupsiyaga qarshi kurash nafaqat qonuniy choralar orqali, balki jamiyat ongini,

boshqaruv madaniyatini va davlat idoralarining shaffofligini ta'minlash orqali amalga oshiriladi. Ularning tajribasi shuni ko'rsatadiki, korrupsiya ustidan g'alaba qozonish uchun faqat jazolash emas, balki tizimli profilaktika, ochiqlik va ijtimoiy nazorat muhim o'rin tutadi.

Masalan, Shvetsiya, Norvegiya, Finlyandiya va Daniya kabi Skandinaviya mamlakatlari dunyoda eng kam korrupsiya darajasiga ega davlatlar sifatida tan olingan. Ularning tajribasida asosiy e'tibor – davlat boshqaruvida shaffoflik, ochiq ma'lumotlar siyosati va kuchli fuqarolik jamiyatiga qaratilgan. Har bir davlat idorasining qarorlari, xarajatlari, hatto mansabdorlarning oyliklari ham ochiq e'lon qilinadi. OAV va fuqarolar davlat faoliyatini erkin nazorat qiladi. Bu esa korrupsion kelishuvlar uchun joy qoldirmaydi.

AQShda korrupsiyaga qarshi kurash federal darajada qat'iy qonunlar bilan tartibga solingan. Eng mashhur hujjatlardan biri – “Foreign Corrupt Practices Act” (FCPA, 1977) bo'lib, u nafaqat ichki, balki xorijiy korrupsion harakatlarni ham jazolashni nazarda tutadi. Shuningdek, AQShda mustaqil Federal Ethics Commission, FBI, Office of Government Ethics kabi maxsus organlar davlat xizmatchilarining moliyaviy faoliyatini nazorat qiladi. Har bir mansabdor o'zining daromad va mulki haqida muntazam hisobot beradi, bu hisobotlar jamoatchilikka ochiq.

Buyuk Britaniyada 2010-yilda qabul qilingan “Bribery Act” dunyodagi eng qat'iy korrupsiyaga qarshi qonunlardan biri hisoblanadi. U nafaqat pora berishni, balki uni yashirish, vositachilik qilish yoki befarq bo'lishni ham jinoiy javobgarlikka tortadi. Shu bilan birga, Britaniyada National Crime Agency va Serious Fraud Office (SFO) korrupsion jinoyatlarni tergov qiladi. Ularning ish uslubi – tezkorlik, mustaqillik va xalqaro hamkorlikka tayangan.

Singapur tajribasi ham juda muhim. 1960-yillarda korrupsiya bu mamlakatda keng tarqalgan bo'lgan, ammo hukumat bu illatni ildizidan yo'q qilish uchun qat'iy siyosat olib bordi. Korrupsiyaga qarshi mustaqil idora – Corrupt Practices Investigation Bureau (CPIB) tashkil etildi. Bu organ Prezidentga to'g'ridan-to'g'ri bo'ysunadi va eng yuqori lavozimdagilarni ham tekshirish huquqiga

ega. Singapurda davlat xizmatchilari yuqori maosh oladi, bu esa ularni pora olishdan tiyadi. Shu bilan birga, korrupsion jinoyatlar uchun jazolar juda og‘ir – ozodlikdan mahrum qilish va mol-mulkni musodara qilish kabi choralar qo‘llanadi. Natijada Singapur bugun Osiyoda eng toza va investitsiyaga eng qulay muhitga ega mamlakatlardan biridir.

Yaponiya va Janubiy Koreyada esa korrupsiyaga qarshi kurashda madaniy va axloqiy yondashuvlar muhim o‘rin tutadi. Bu mamlakatlarda davlat xizmatchilari uchun halollik, fidoyilik va jamoaga xizmat qilish qadriyat darajasida qoraladi. Har qanday korrupsion holat jamoatchilik tomonidan qattiq qoralanadi. Shu sababli, korrupsiya nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy jihatdan ham uyatli harakat sifatida qoraladi.

Germaniyada korrupsiyaga qarshi kurashning markaziy elementi – kuchli sud tizimi va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarining mustaqilligidir. Har bir darajadagi hokimiyat ustidan yuqori darajadagi sud nazorati o‘rnatilgan. Bundan tashqari, Germaniya hukumati “Integratsiya kodeksi” orqali davlat xizmatchilarining axloqiy me‘yorlarini qat’iy belgilab bergan.

Kanadada esa korrupsiyaga qarshi siyosat keng jamoatchilik ishtirokiga tayangan. Har bir fuqaroga davlat faoliyatidagi noqonuniy holatlar haqida xabar berish huquqi berilgan va bu himoya qonun bilan kafolatlangan. Bundan tashqari, parlamentda “Auditor General” instituti mavjud bo‘lib, u barcha davlat xarajatlarini mustaqil tahlil qiladi.

Xulosa qilib aytganda, rivojlangan davlatlarda korrupsiyaga qarshi kurash tizimlari faqat jazolovchi mexanizmlar bilan emas, balki institutsional mustahkamlik, ochiqlik, halollik, fuqarolik nazorati va axloqiy mas’uliyat tamoyillariga asoslanadi. Ular korrupsiyani “jinoyat” emas, balki “ijtimoiy kasallik” sifatida ko‘rib, uni profilaktika, ta’lim, ommaviy axborot va demokratik qadriyatlar orqali bartaraf etishga intiladilar. Shu bois, bunday davlatlar bugun nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki boshqaruv madaniyati va ijtimoiy ishonch darajasi bilan ham dunyoda namuna bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xalqaro tashkilotlarning korrupsiyaga qarshi kurashdagi roli. Xalqaro tashkilotlarning korrupsiyaga qarshi kurashdagi roli zamonaviy global boshqaruv tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ular korrupsiya bilan kurashishning xalqaro standartlarini ishlab chiqish, davlatlar o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘yish va shaffoflik madaniyatini rivojlantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Korrupsiya bugungi kunda milliy chegaralarni tan olmaydigan transmilliy muammo sifatida e’tirof etilganligi bois, unga qarshi kurash faqat bitta davlat doirasida emas, balki xalqaro darajada hamkorlik asosida olib borilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD), Transparency International (TI), Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi (XVJ) va boshqa global institutlar korrupsiyaga qarshi kurash siyosatining huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy asoslarini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

BMT korrupsiyaga qarshi kurashda eng keng qamrovli xalqaro tashabbuslarni ilgari surgan tashkilotdir. 2003-yilda qabul qilingan BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi (United Nations Convention against Corruption – UNCAC) ushbu yo‘nalishdagi eng muhim hujjatlardan biridir. U 180 dan ortiq davlatlar tomonidan ratifikatsiya qilingan bo‘lib, korrupsiyaning oldini olish, jinoyatlarni tergov qilish, noqonuniy yo‘l bilan olingan mol-mulknı qaytarish (asset recovery) va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish masalalarini o‘z ichiga oladi. BMT shuningdek, UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime) orqali korrupsiyaga qarshi dasturlarni ishlab chiqadi, davlatlarga texnik yordam ko‘rsatadi, statistika yig‘adi va xalqaro hisobotlar tayyorlaydi.

OECD (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) esa korrupsiyaga qarshi kurashni asosan iqtisodiy faoliyat va biznes sohasida olib boradi. 1997-yilda qabul qilingan OECD Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi xorijiy amaldorlarga pora berishni jinoiy javobgarlikka tortish mexanizmini joriy etdi. Bu konvensiya G‘arb davlatlari, xususan, AQSh, Germaniya, Yaponiya, Kanada va boshqa ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda xorijiy investitsiyalar jarayonini halol va shaffof qilishga xizmat qilmoqda.

OECD shuningdek, Integrity Framework, Anti-Bribery Working Group va Public Sector Integrity Initiative kabi dasturlar orqali davlat sektorida halollikni mustahkamlashga qaratilgan ko'rsatmalar ishlab chiqadi.

Transparency International (TI) – korrupsiyaga qarshi kurash sohasida eng faol nodavlat xalqaro tashkilotlardan biridir. 1993-yilda tashkil etilgan ushbu tashkilotning asosiy maqsadi – korrupsiyani aniqlash, baholash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirishdir. TI har yili e'lon qiladigan “Korrupsiya idroki indeksi” (Corruption Perceptions Index – CPI) dunyo mamlakatlarini korrupsiya darajasi bo'yicha reytinglaydi. Bu indeks global jamoatchilik, investorlar, siyosatchilar va xalqaro tashkilotlar uchun muhim yo'naltiruvchi ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. TI shuningdek, Global Corruption Barometer, National Integrity System Assessment, Transparency in Business kabi loyihalar orqali davlat va xususiy sektor faoliyatida shaffoflikni oshirishga intiladi.

Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) ham korrupsiyaga qarshi kurashni iqtisodiy taraqqiyotning ajralmas qismi sifatida ko'radi. Jahon banki o'z loyihalarini moliyalashtirishda korrupsiyaga qarshi qat'iy siyosat yuritadi: korrupsion xatti-harakat aniqlangan har qanday tashkilot yoki kompaniya xalqaro moliyaviy dasturlardan chetlashtiriladi. Bundan tashqari, Jahon bankining “Governance and Anti-Corruption Strategy” dasturi korrupsiyani kamaytirish orqali iqtisodiy o'sish, samarali boshqaruv va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. XVJ esa korrupsiyani makroiqtisodiy beqarorlikning omillaridan biri sifatida baholab, a'zolarini moliyaviy yordam olish uchun halollik va shaffoflik standartlariga rioya etishga majbur qiladi.

Yevropa Ittifoqi (YeI) ham korrupsiyaga qarshi faol siyosat yuritadi. YeIning European Anti-Fraud Office (OLAF) tashkiloti Yevropa byudjet mablag'larining suiiste'mol qilinishi, poraxo'rlik va soxta loyihalarga qarshi kurash olib boradi. Shuningdek, GRECO (Group of States against Corruption) – Yevropa Kengashi huzuridagi maxsus monitoring organi bo'lib, u a'zo davlatlarda korrupsiyaga qarshi konvensiyalar ijrosini baholaydi va ularni

samarali tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Xalqaro tashkilotlarning yana bir muhim vazifasi – davlatlar o'rtasida axborot almashinuvi, texnik yordam, ekspert tayyorlash va jamoatchilikni xabardor qilish orqali global antikorrupsiya madaniyatini shakllantirishdir. Ular davlatlarni o'z qonunchiligini xalqaro standartlarga moslashtirishga undaydi, korrupsiyaga qarshi kurashni xalqaro hamkorlikning ustuvor yo'nalishiga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro tashkilotlar korrupsiyaga qarshi kurashda global miqyosdagi koordinator va nazoratchi sifatida ishlaydi. Ularning faoliyati orqali korrupsiya endi faqat milliy muammo emas, balki insoniyat taraqqiyotiga xavf soluvchi global tahdid sifatida e'tirof etilgan. BMT, OECD, Transparency International va boshqa xalqaro institutlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, korrupsiyaga qarshi kurashda xalqaro birdamlik, axborot ochiqligi, institutsional mas'uliyat va jamoatchilik ishtiroki eng muhim omillar hisoblanadi. Shu bois, har bir davlat bu tashkilotlar bilan hamkorlikni mustahkamlash orqali o'zining halollik siyosatini global miqyosda kuchaytirishi lozim.

Alohida qayd etib o'tish lozim, korrupsiya asosan yopiq, nazoratsiz va byurokratik tizimlarda ildiz otadi. Ochiqlik (shaffoflik) va raqamli boshqaruv (digital governance) esa aynan shu illatlarning ildiziga zarba beradi — davlat faoliyatini jamoatchilikka ochiq, nazorat ostida va ma'lumotga asoslangan shaklga keltiradi. Bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda korrupsiyaga qarshi siyosatning asosiy elementi sifatida elektron hukumat, raqamli xizmatlar, ochiq ma'lumotlar bazalari joriy etilmoqda. Bu yondashuv korrupsiya xavfini keskin kamaytirish, davlat resurslarining adolatli taqsimlanishini ta'minlash hamda fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Avvalo, ochiqlik (transparency) korrupsiya bilan kurashning eng samarali vositalaridan biridir. Ochiq boshqaruv tamoyili davlat organlarining qarorlari, moliyaviy faoliyati, byudjet taqsimoti va kadr siyosati bo'yicha ma'lumotlarni ommaga taqdim etishni nazarda tutadi. Masalan, "Ochiq byudjet" tizimlari orqali fuqarolar davlat xarajatlarini real vaqt rejimida kuzatishlari, noto'g'ri

sarflanayotgan mablagʻlarni aniqlashlari va hukumatdan izoh talab qilishlari mumkin. Bu esa korrupsion kelishuvlar, yashirin bitimlar va manfaatlar toʻqnashuvini fosh etishda jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi. Bunday ochiqlik davlat sektorida hisobdorlik va masʼuliyatni oshirib, korrupsiya uchun imkoniyat doirasini toraytiradi.

Bundan tashqari, raqamli boshqaruv— korrupsiyaga qarshi kurashda yangi davrni boshlab berdi. Raqamlashtirish inson omilini kamaytiradi, ortiqcha hujjatchilikni qisqartiradi va davlat xizmatlarini tez, aniq hamda shaffof tarzda koʻrsatish imkonini beradi. Masalan, elektron hukumat (e-government) tizimi orqali soliq toʻlash, biznes roʻyxatdan oʻtkazish, mulkni rasmiylashtirish, litsenziya olish yoki tenderlarda qatnashish kabi jarayonlar onlayn shaklda amalga oshiriladi. Bu jarayonda inson aralashuvi minimal boʻlgani sababli, “pora berish yoki olish” imkoniyati deyarli yoʻqoladi. Elektron identifikatsiya tizimlari (e-ID), raqamli imzo (e-signature), va onlayn monitoring platformalari esa jarayonlarning soxtalashtirilishiga toʻsqinlik qiladi.

Oʻzbekiston ham soʻnggi yillarda korrupsiyani kamaytirish maqsadida ochiqlik va raqamlashtirish yoʻnalishida muhim qadamlar tashlamoqda. “Elektron hukumat”, “Ochiq maʼlumotlar portali (data.gov.uz)”, “Ochiq byudjet”, “Davlat xaridlari portali”, “Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz)” kabi tizimlar korrupsiyani kamaytirishga bevosita taʼsir koʻrsatmoqda. Masalan, davlat xaridlarida elektron savdolar orqali gʻolibni inson aralashuvisiz tanlash tizimi poraxoʻrlik xavfini keskin kamaytiradi. Bundan tashqari, raqamli boshqaruv tizimi orqali mansabdorlarning daromadlarini deklaratsiya qilish, elektron nazorat, audit va fuqarolarning onlayn murojaatlarini kuzatish mexanizmlari yoʻlga qoʻyilgan.

Ochiqlik va raqamlashtirish, shuningdek, ijtimoiy ishonch va fuqarolik faolligini oshiradi. Fuqarolar davlat qarorlarini kuzatish, muhokama qilish va baholash imkoniga ega boʻlgan jamiyatda korrupsiya uchun joy qolmaydi. Jamoatchilik ishtiroki, ommaviy axborot vositalari erkinligi va mustaqil fuqarolik institutlari ochiqlik siyosatini mustahkamlaydi. Raqamli texnologiyalar yordamida

fuqarolar o‘z hududidagi muammolarni “ochiq xarita”lar orqali bildirishi, noqonuniy faoliyatni onlayn tarzda xabar qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ochiqlik va raqamli boshqaruv korrupsiyani kamaytirishda eng ilg‘or, tizimli va barqaror yechim hisoblanadi. Bu yondashuv korrupsiyaning ildizini tashkil etuvchi yashirinlik, byurokratiya va insoniy subyektivlikni yo‘q qiladi. Raqamli boshqaruvning afzalligi shundaki, u faqat jinoyatni jazolashga emas, balki uni oldini olishga qaratilgan. Ochiqlik esa davlat bilan jamiyat o‘rtasida ishonch ko‘prigini yaratadi, natijada “halol boshqaruv – barqaror taraqqiyot” tamoyili amalda ro‘yobga chiqadi. Shu bois, korrupsiyani kamaytirishda raqamli transformatsiya va ochiq boshqaruv siyosati har bir davlat uchun strategik zarurat sifatida qaralmoqda.

O‘zbekistonning korrupsiyaga qarshi kurash siyosati. O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi siyosatning huquqiy asoslari mustaqillik yillarida bosqichma-bosqich shakllangan bo‘lib, bugungi kunda u mamlakatning davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Korrupsiyaga qarshi kurashning huquqiy poydevori nafaqat milliy qonunchilik tizimi, balki xalqaro huquq normalari va xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari asosida yaratilgan. O‘zbekiston hukumati korrupsiyani jamiyat taraqqiyotiga, davlat boshqaruviga va iqtisodiy barqarorlikka tahdid soluvchi eng xavfli ijtimoiy illat sifatida baholab, unga qarshi kompleks yondashuvni yo‘lga qo‘ygan. Ushbu siyosatning asosiy maqsadi — korrupsion holatlarning oldini olish, davlat organlari faoliyatida ochiqlikni ta‘minlash, qonun ustuvorligini mustahkamlash va halollik tamoyillarini jamiyat hayotiga chuqur singdirishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi siyosatning eng muhim huquqiy manbasi bu — “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonun (2017-yil 3-yanvarda qabul qilingan) hisoblanadi. Ushbu qonun korrupsiyaning mohiyatini, shakllarini, unga qarshi kurashning asosiy tamoillari va mexanizmlarini belgilab berdi. Qonunda “korrupsiya” tushunchasi ilk bor huquqiy jihatdan aniqlanib, u “shaxsning o‘z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaat yoki boshqa shaxslarning manfaatini ko‘zlab g‘ayriqonuniy

foydalanishi” sifatida ta’riflangan.

Mazkur qonun asosida korrupsiyaga qarshi kurashning institutsional tizimi ham shakllantirildi. 2020-yilda Prezident farmoni bilan O‘zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tashkil etildi. Agentlik korrupsiyaning oldini olish, davlat organlari faoliyatida halollik standartlarini joriy etish, tahlil va monitoring o‘tkazish, hamda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish bilan shug‘ullanadi. Shu bilan birga, har bir davlat organida “korrupsiyaga qarshi ichki nazorat bo‘limlari” tashkil etildi. Bu bo‘limlar o‘z tizimida korrupsiyaviy xavf omillarini aniqlash va ularning oldini olish bo‘yicha amaliy choralar ko‘radi.

O‘zbekiston xalqaro miqyosda ham korrupsiyaga qarshi kurash bo‘yicha faol hamkorlik olib bormoqda. Xususan, mamlakat “BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi (UNCAC)”ga 2008-yilda qo‘shilgan bo‘lib, bu hujjat milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish jarayonini jadallashtirdi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish siyosatining huquqiy asoslari, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga, 2023-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiyada “davlat organlari faoliyatining ochiqligi va hisobdorligi” tamoyillari mustahkamlandi, bu esa korrupsiyani kamaytirishda muhim normativ-huquqiy asos yaratdi.

O‘zbekiston Prezidentining “Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2021-yil 6-iyuldagi PF-6257-son farmoni ushbu sohadagi muhim bosqich bo‘ldi. Mazkur farmon bilan 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan Korrupsiyaga qarshi kurashish milliy strategiyasi qabul qilindi. Strategiyada davlat boshqaruvida shaffoflikni oshirish, elektron xizmatlarni kengaytirish, davlat xaridlarida ochiqlikni ta’minlash, fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish va jamoatchilik nazoratini kengaytirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar belgilangan. Bu hujjat korrupsiyaga qarshi kurashni butun jamiyat ishtirokida olib borish zarurligini e’tirof etdi.

Bundan tashqari, “Davlat fuqarolik xizmati to‘g‘risida”gi Qonun, “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi Qonun, “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonun, “Elektron hukumat to‘g‘risida”gi

Qonun kabi normativ hujjatlar ham korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan muhim huquqiy mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, davlat xizmatchilari uchun etik kodeks joriy etilishi, ularning daromad va mol-mulki to'g'risidagi ma'lumotlarni deklaratsiya qilish majburiyati, manfaatlar to'qnashuvini cheklash tizimlari korrupsion xavflarni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

“Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonunning mazmuni. Korrupsiyaga qarshi kurashning huquqiy poydevori nafaqat milliy qonunchilik tizimi, balki xalqaro huquq normalari va xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari asosida yaratilgan. O'zbekiston hukumati korrupsiyani jamiyat taraqqiyotiga, davlat boshqaruviga va iqtisodiy barqarorlikka tahdid soluvchi eng xavfli ijtimoiy illat sifatida baholab, unga qarshi kompleks yondashuvni yo'lga qo'ygan. Ushbu siyosatning asosiy maqsadi — korrupsion holatlarning oldini olish, davlat organlari faoliyatida ochiqlikni ta'minlash, qonun ustuvorligini mustahkamlash va halollik tamoyillarini jamiyat hayotiga chuqur singdirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi siyosatning eng muhim huquqiy manbasi bu — “Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonun (2017-yil 3-yanvarda qabul qilingan) hisoblanadi. Ushbu qonun korrupsiyaning mohiyatini, shakllarini, unga qarshi kurashning asosiy prinsiplari va mexanizmlarini belgilab berdi. Qonunda “korrupsiya” tushunchasi ilk bor huquqiy jihatdan aniqlanib, u “shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaat yoki boshqa shaxslarning manfaatini ko'zlab g'ayriqonuniy foydalanishi” sifatida ta'riflangan. Shuningdek, unda korrupsiyaga qarshi kurashning asosiy yo'nalishlari — profilaktika, huquqbuzarlikni aniqlash va unga chek qo'yish, hamda korrupsiya oqibatlarini bartaraf etish chora-tadbirlari aniq belgilangan.

Mazkur qonun asosida korrupsiyaga qarshi kurashning institutsional tizimi ham shakllantirildi. 2020-yilda Prezident farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tashkil etildi. Agentlik korrupsiyaning oldini olish, davlat organlari faoliyatida halollik standartlarini joriy etish, tahlil va monitoring o'tkazish, hamda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish bilan shug'ullanadi. Shu bilan birga, har bir davlat

organida “korrupsiyaga qarshi ichki nazorat bo‘limlari” tashkil etildi. Bu bo‘limlar o‘z tizimida korrupsiyaviy xavf omillarini aniqlash va ularning oldini olish bo‘yicha amaliy choralar ko‘radi.

O‘zbekiston xalqaro miqyosda ham korrupsiyaga qarshi kurash bo‘yicha faol hamkorlik olib bormoqda. Xususan, mamlakat “BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi (UNCAC)”ga 2008-yilda qo‘shilgan bo‘lib, bu hujjat milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish jarayonini jadallashtirdi. Shuningdek, O‘zbekiston “Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD)ning Istanbul harakat rejasi doirasida korrupsiyaga qarshi siyosatni takomillashtirish bo‘yicha muntazam hisobotlar taqdim etadi. Ushbu xalqaro hujjatlar O‘zbekistonning korrupsiyaga qarshi qonunchilik tizimini modernizatsiya qilishda muhim tayanch bo‘ldi.

Korrupsiyaga qarshi kurash agentligi faoliyati. O‘zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurash agentligi faoliyati — mamlakatda korrupsiyaga qarshi davlat siyosatini izchil va tizimli amalga oshirishning markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi. Ushbu agentlik Prezidentning 2020-yil 29-iyunda qabul qilingan PF–6013-sonli “Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni asosida tashkil etilgan bo‘lib, u korrupsiyaga qarshi kurash sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va nazorat qilish bilan shug‘ullanadi. Agentlik mustaqil markaziy davlat organi sifatida faoliyat yuritadi va bevosita O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga bo‘ysunadi. Uning asosiy maqsadi — davlat boshqaruvi tizimida halollik, shaffoflik va hisobdorlik tamoyillarini mustahkamlash, korrupsiyaviy xavflarni aniqlash va ularning oldini olishdan iboratdir.

Agentlik faoliyatining asosiy yo‘nalishlari bir necha muhim bloklardan iborat. Birinchidan, u korrupsiyani oldini olish va profilaktika ishlarini tashkil etadi. Bu yo‘nalishda agentlik davlat organlari, tashkilotlar va mahalliy hokimiyat idoralarida korrupsiyaga moyil jarayonlarni tahlil qiladi, xavf omillarini aniqlaydi hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Ikkinchidan, agentlik davlat organlarining korrupsiyaga qarshi siyosatini muvofiqlashtiradi va monitoring olib boradi. Har bir

vazirlik va idorada “korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha mas’ul xodim” yoki maxsus bo‘lim mavjud bo‘lib, ularning faoliyati aynan agentlik tomonidan umumiy nazoratga olinadi. Shuningdek, agentlik barcha davlat organlarining “korrupsiyaga qarshi kurashish dasturlari”ni ko‘rib chiqadi, ularning ijrosini tahlil qiladi va yakuniy hisobotni Prezidentga hamda Oliy Majlisga taqdim etadi.

Uchinchidan, agentlik korrupsiyaga qarshi qonunchilikni takomillashtirish ustida ishlaydi. U yangi normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda bevosita ishtirok etadi, xalqaro standartlarni milliy amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha takliflar beradi. Masalan, agentlik ishtirokida 2021–2025-yillarga mo‘ljallangan Korrupsiyaga qarshi kurashish milliy strategiyasi ishlab chiqildi. Bu strategiya davlat xizmatlarini raqamlashtirish, ochiqlikni oshirish, davlat xaridlarini shaffof qilish va jamoatchilik nazoratini kengaytirishga qaratilgan.

To‘rtinchidan, agentlik jamoatchilik nazoratini rivojlantirish va fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlikni kuchaytiradi. U fuqarolarni korrupsiya holatlari haqida xabar berishga undaydi, buning uchun maxsus “ishonch telefonlari”, onlayn portal va mobil ilovalar ishga tushirilgan. Shuningdek, agentlik “Halollik – milliy qadriyat” shiori ostida ommaviy axborot vositalari, nodavlat notijorat tashkilotlar va ta’lim muassasalari bilan birgalikda targ‘ibot-tashviqot ishlarini olib boradi. “Halollik soatlari”, “Antikorrupsiya oyligi”, “Yoshlar antikorrupsiya klublari” kabi loyihalar orqali aholining huquqiy madaniyatini oshirish va halollik muhitini kengaytirish yo‘lida katta ishlar qilinmoqda.

Bundan tashqari, agentlik xalqaro hamkorlikni rivojlantirishda ham faol ishtirok etadi. U BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi (UNCAC), Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) hamda Transparency International bilan hamkorlik qiladi. Agentlik vakillari xalqaro konferensiyalar, forumlar va ekspert guruhlarida muntazam qatnashib, O‘zbekiston tajribasini targ‘ib etadi hamda ilg‘or xorijiy amaliyotni mamlakatga tatbiq etish ustida ishlaydi.

Demak, O‘zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurash agentligi mamlakatda halollik siyosatini markazlashtirgan bosh

institut sifatida faoliyat yuritadi. U nafaqat korrupsiyani fosh etish, balki uni ildizidan bartaraf etish, profilaktika, ochiqlik va fuqarolik nazoratini kuchaytirish orqali korrupsiyasiz ijtimoiy muhitni shakllantirishga qaratilgan. Agentlik faoliyati davlat boshqaruvida yangi, zamonaviy – “halol va shaffof hukumat” konsepsiyasini ro‘yobga chiqarishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

Fuqarolik jamiyati institutlari va OAVning o‘rni. Fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining korrupsiyaga qarshi kurashdagi o‘rni – bu korrupsiyani bartaraf etishda davlat bilan bir qatorda jamoatchilikning faol ishtirokini ta’minlovchi muhim omillardandir. Fuqarolik jamiyati institutlari — nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari hamda turli ijtimoiy harakatlar korrupsiyaga qarshi jamoatchilik nazoratini amalga oshiradi, davlat organlarining ochiqligi va javobgarligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ular korrupsion holatlar haqida axborot to‘plash, tahlil qilish, mustaqil monitoring o‘tkazish hamda aholining huquqiy ongi va korrupsiyaga nisbatan murosasiz qarashlarini shakllantirishda faol rol o‘ynaydi.

Ommaviy axborot vositalari (OAV) esa korrupsiyaga qarshi kurashda “to‘rtinchi hokimiyat” sifatida muhim o‘rin tutadi. Ular jamiyatda oshkoralikni ta’minlaydi, korrupsion jinoyatlar va mansabdor shaxslarning noqonuniy harakatlarini yoritadi, shu orqali jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi. Mustaqil jurnalistika va tergovchi matbuot korrupsiyaning ildiziga qarshi eng samarali vositalardan biri bo‘lib, u fuqarolarning huquqlari buzilishiga e’tibor qaratadi va ularni himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlaydi.

O‘zbekiston Respublikasida fuqarolik jamiyati institutlari va OAV faoliyati korrupsiyaga qarshi siyosatning muhim qismi sifatida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmoqda. “Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida”gi Qonun, shuningdek, Prezident farmonlari va hukumat qarorlarida fuqarolik nazorati, ommaviy axborot vositalarining erkinligi hamda ochiqlik siyosati mustahkamlangan. “Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi” hamda “Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha jamoatchilik kengashi” faoliyati doirasida OAV, NNT va bloggerlar bilan hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan. Natijada

jamoatchilik va matbuot orqali korrupsion holatlarga nisbatan tezkor reaksiya berish, davlat organlari faoliyatini baholash va tahlil qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

Shunday qilib, fuqarolik jamiyati institutlari va OAVning faolligi korrupsiyaga qarshi kurashda hal qiluvchi omil bo'lib, ular nafaqat muammoni fosh etadi, balki jamiyatda halollik, mas'uliyat va oshkoralik madaniyatini shakllantirishda beqiyos rol o'ynaydi. Shu jihatdan ular korrupsiyani bartaraf etishning eng samarali "ijtimoiy immuniteti" sifatida qaraladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda ma'naviy tarbiya va axloqiy qadriyatlarning ahamiyati. Korrupsiyaga qarshi kurashda ma'naviy tarbiya va axloqiy qadriyatlarning ahamiyati nihoyatda beqiyosdir, chunki korrupsiya faqat huquqiy yoki iqtisodiy muammo emas, balki eng avvalo, ma'naviy-axloqiy inqirozning natijasidir. Korrupsiyaning ildizi insonning ichki dunyosida – uning vijdon, halollik, adolat va mas'uliyat tuyg'ularining zaiflashuvida yotadi. Shuning uchun bu illatga qarshi kurashda faqat qonuniy jazo choralarini kuchaytirish emas, balki fuqarolarda ma'naviy immunitetni shakllantirish, jamiyatda halollik, poklik va fidoyilik qadriyatlarini mustahkamlash zarurdir.

Ma'naviy tarbiya insonni har qanday vasvasa va manfaatparastlikdan himoya qiluvchi ichki kuch sifatida namoyon bo'ladi. Halollik, vijdonlilik, adolatparvarlik, mas'uliyat, mehnatsevarlik, sadoqat kabi qadriyatlar shaxsni nafaqat jamiyat oldidagi, balki o'z vijdoni oldidagi burchini anglashga undaydi. Shu jihatdan, maktabgacha ta'limdan boshlab oliy ta'limgacha bo'lgan barcha bosqichlarda axloqiy-ma'naviy tarbiya tizimini kuchaytirish, yoshlarni halollikka, davlat mulkiga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga o'rgatish korrupsiyaga qarshi kurashning eng samarali vositasidir.

Axloqiy qadriyatlar jamiyatda korrupsiyaga nisbatan jamoaviy murosasizlik muhitini yaratadi. Agar jamiyat halollikni eng oliy fazilat deb bilsa, korrupsion xatti-harakatlar nafaqat qonuniy, balki ijtimoiy jihatdan ham qoralanadi. Natijada bunday holatlar "odat" emas, balki "uyatli jinoyat" sifatida baholanadi. Bu esa ijtimoiy nazoratni kuchaytiradi, fuqarolarning davlat organlariga bo'lgan

ishonchini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, korrupsiyaga qarshi kurashda ma'naviy tarbiya va axloqiy qadriyatlar poydevor vazifasini bajaradi. Qonunlar va jazolar tashqi tartibni ta'minlasa, ma'naviyat – ichki halollikni shakllantiradi. Faqat shu ikki omil uyg'unlashgan taqdirdagina jamiyatda chinakam korrupsiyasiz muhit, halollik va adolatga asoslangan boshqaruv tizimi vujudga keladi.

Tayanch so'zlar: Korrupsiya tushunchasi, korrupsiyaning ijtimoiy-tarixiy ildizlari, korrupsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari, Ijtimoiy adolat, korrupsiyaga qarshi kurashning jahon tajribasi, "korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonun, korrupsiyaga qarshi kurash agentligi, ijtimoiy tengsizlik, fuqarolik jamiyati, ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik nazorati, Transparency International, xalqaro reytinglar, korrupsiyasiz jamiyat.

Nazorat savollari:

1. Korrupsiya tushunchasi qanday mazmunga ega va uning ijtimoiy-huquqiy mohiyati nimalardan iborat?
2. Korrupsiyaning tarixiy ildizlari va jamiyat taraqqiyotidagi paydo bo'lish omillari haqida nimalarni bilasiz?
3. Korrupsiyaning asosiy shakllari va turlariga misollar keltiring.
4. Korrupsiya paydo bo'lishining ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sabablari nimalardan iborat?
5. Korrupsiyaning davlat boshqaruvi va siyosiy tizimga ko'rsatadigan salbiy ta'siri qanday namoyon bo'ladi?
6. Korrupsiya iqtisodiyot va investitsiya muhitiga qanday zarar yetkazadi?
7. Korrupsiya va ijtimoiy adolatsizlik o'rtasidagi bog'liqlik qanday ifodalanadi?
8. Jamiyat hayotida korrupsiyaning ijtimoiy va ma'naviy oqibatlarini tushuntirib bering.
9. Rivojlangan mamlakatlarda korrupsiyaga qarshi kurash tizimlari qanday asoslarda tashkil etilgan?

10. Korrupsiyani kamaytirishda ochiqlik, shaffoflik va raqamli boshqaruv tizimining o'rnini qanday?
11. O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi siyosatning huquqiy asoslari nimalardan iborat?
12. Korrupsiyaga qarshi kurash agentligining asosiy vazifalari va faoliyat yo'nalishlarini tushuntiring.
13. Fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining korrupsiyaga qarshi kurashdagi o'rnini qanday ahamiyat kasb etadi?
14. Korrupsiyaga qarshi kurashda ma'naviy tarbiya va axloqiy qadriyatlarning o'rnini haqida fikringizni bayon qiling.
15. Korrupsiya darajasini baholashda xalqaro reytinglar (masalan, Transparency International indeksi) qanday ahamiyatga ega?

XULOSA

Hurmatli kitobxon, ushbu o'quv qo'llanma orqali siz falsafa fanining ko'p asrlik tarixiy ildizlari, uning inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqida kengroq tasavvurga ega bo'ldingiz. Falsafa — bu shunchaki nazariy bilimlar majmui emas, balki insonni o'zligini anglashga, hayot mazmunini idrok etishga, borliqni va undagi o'z o'rnini tushunishga yetaklovchi tafakkur yo'lidir. Falsafiy bilim insonni mustaqil fikrlashga, hodisalar ortidagi mohiyatni anglashga, har bir voqeaga tahliliy va ongli yondashishga o'rgatadi. Shu ma'noda, falsafa insoniyatning ma'naviy yo'l boshchisi, aql va ruh uyg'unligining eng yuksak ifodasidir.

Bugungi tez o'zgarayotgan zamonda falsafaning ahamiyati yanada ortmoqda. Texnologik taraqqiyot, globallashtirish, ekologik va ijtimoiy muammolar insoniyatni yangi fikrlash madaniyatiga, chuqur tafakkurga undamoqda. Falsafa ana shunday sharoitda insonni ijtimoiy ong, mas'uliyat va axloqiy tamoyillar asosida qaror qabul qilishga yo'naltiradi. U kishining dunyoqarashini shakllantiribgina qolmay, uni har tomonlama yetuk, ma'naviy barkamol shaxs sifatida tarbiyalaydi. Falsafa insonni “nega?” va “qanday?” degan savollarga javob izlashga o'rgatib, unga haqiqat sari yo'l ko'rsatadi.

O'quv qo'llanmada yoritilgan falsafiy g'oyalar, nazariyalar va tarixiy jarayonlar sizga nafaqat bilim, balki tafakkur madaniyati, mantiqiy tahlil va hayotga yangicha nigoh bilan qarash ko'nikmalarini beradi. Chunki falsafa — bu o'tmish tajribasini anglash, hozirgi hayotni tushunish va kelajakni barpo etishning asosiy kalitidir. U insonni izlanishga, shubha va tahlil orqali haqiqatni topishga, har bir narsaning mohiyatini anglashga da'vat etadi.

Shunday ekan, hurmatli kitobxon, ushbu o'quv qo'llanma sizni falsafa olamidagi sayohatga chorlaydi — bu sayohatning manzili yakun topmaydi. Chunki falsafaning eng katta qadriyati — fikrlashning o'zi, izlanishning davomlilikligi va haqiqatni topishga bo'lgan insoniy intilishdir. Falsafani o'rganish — bu hayotni o'rganish, insonni, tafakkurni va ma'naviyatni anglash demakdir. Shu bois sizdan olgan har bir falsafiy saboq — bu o'zligingiz sari, haqiqat sari, barkamollik sari tashlangan qadamingizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Mazkur yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023-yil 30-aprel kuni o‘tkazilgan O‘zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovozi berish orqali qabul qilingan. 01.05.2023. Manba: <https://lex.uz/docs/-6445145>.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni, 28.01.2022. Manba: <https://lex.uz/docs/-5841063>.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasining beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risidagi” PF-4947-son Farmoni, 07.02.2017. Manba: <https://lex.uz/acts/-3107036>.

4. Mirziyoyev.Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. –Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.

5. Mirziyoyev.Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2020. – 408 b.

6. Mirziyoyev.Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent: “O‘zbekiston”, – 2017. – 104 b.

7. Mirziyoyev.Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent – “O‘zbekiston” – 2016. – 56 b.

8. Mirziyoyev.Sh.M. “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”. To‘ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. – 416 b.

9. Mirziyoyev.Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021.

10. Mirziyoyev.Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.,

11. Mirziyoyev.Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir. – Toshkent: “Tasvir” nashriyoti, 2021. – 36 b.

12. Mirziyoyev.Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2024. – 560 b.

Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to‘plamlar

1. Atavullaev.M.A. “Jamiyatni modernizatsiyalashda huquqiy qadriyatlarning o‘rni”. Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent – 2019. – 128 b.

2. Haydarov.X.F. “Jamiyat qonunlari – islohotlar jarayonlarini bilish va boshqarish omili”. Falsafa fanlari dokt...diss.avtoreferati. - T.: 2022. 36 b.

3. Nazarov.Q.N. “Qadriyatlar tizimi: Barqarorlik va o‘zgaruvchanlik dialektikasi” (aksiologiyaning ijtimoiy-falsafiy muammolari) Falsafa fanlari doktori darajasi uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent – 1996. 311-b.

4. Nurmatova.M.A. “Shaxs ma’naviy kamolotida estetik va axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi muammosi”. Falsafa fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent – 2011. – 251 b.

5. Qurbonova.M.B. “Globalashuv jarayonlari va g‘oyaviy-mafkuraviy xavfsizlik masalalari”. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2021. 105 b.

6. Скворцова Е.Л. Японская культура сегодня: проблемы и решения. (на примере анализа воззрений Сугиямы-Лебра Такиэ). Журнал: Вестник культурологии. Москва: 2017, Стр 80-97.

Foydalanilgan boshqa adabiyotlar

1. Аристотел. Сочинения в четырех томах. Т.4. – М., Мысл, 1983. – 580 с.

2. Abdulla Avloniy. “Turkiy guliston yoxud axloq”.– T: O‘qituvchi, 1992. 160 b.

3. Abu Nasr Farobiy, Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” 2016. 304 b.
4. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. I-Jild. -T.: Xalq merosi, 1992.
5. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. T II. - T.:Fan,1968.
6. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar.- T., 1991.
7. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois.- T., 1996.
8. Aronson.E. The Social animal. Seventh edition. W.H.Freeman and Co. New York, 1995.
9. Brown R. The Social Psychology. The Second Edition. – New York.; Descamps M. a le language de corps el la communacation corporelle. –Paris, PVF-1993.
10. Даллемар.Ф. Глобальная Этика: преодоления дихотономии универсализм – партикуляризм // Вопросы философии. 2003.
11. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого “Я”. –Москва: Московский рабочий, 1990. – 556 с.
12. Фромм.Э. Анатомия человеческой деструктивности. – Минск: Харвест, 1998.
13. Фромм Э. Бегство от свободы. –Москва: Терра, 1995.
14. Fallers.L. “The Antropology of the National state”. – Chicago, 1968. – 304 p.
15. Horowitz.O. Ethic Groups in conflict. University of California Press. Berkley, Los Angeles, London. 1986.
16. Игнатенко А.Г. В поисках частуа. – М.: Мысл, 1982.
17. Ковалёв.А.Д. // Анкилоз — Банка. — М. : Болшаау российскаау энциклопедиау, 2005. — С. 15.
18. Конфуций. Суждениау и беседы. Издательский дом. «Азбука классики», 2006. – 262 с.
19. Lasswell H. Political Socialization as a policy science. // Handbook of political socialization. –New York, 1989.
20. Muhammadjonova L.A., Abdulla Sher, Shodimetova G. Axloq falsafasi. – Toshkent: Vneshinvestprom, 2023.
21. M.Sharipov. D.Fayzixo‘jayeva. “Mantiq tarixi va nazariyasi”. Darslik. - T.: “Universitet” nashriyoti, 2019. – 424 b.

22. Nazarov.Q.N. Jahon falsafasi qomusi. 1-kitob. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2022. – 920 b.
23. Nazarov.Q.N. Jahon falsafasi qomusi. 2-kitob. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2022. – 852 b.
24. Пригожин.И. Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой.—М.: 1986. –65 с.
25. Парсонс.Т. Система современных общества. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 304 с.
26. Saifnazarov.I, Saifnazarov.F. Ma’naviyatimizning umrboqiy sarchashmalari. –T.: Mehnat, 1997. – 111 b.
27. Saifnazarova.F. “O‘zbek oilasi: ijtimoiy va ma’naviy qadriyatlar”. –T.: Yurisn-media-markazi, 2007. – 122 b.
28. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Республика,1993. – 504 с.
29. Sugiyama-Lebra Takie. The Japanese Self in Cultural Logic. – Honolulu: Univ. of Hawai’I press, 2004. – P. 53.
30. Sugiyama.T. Above the Clouds. Status Culture of the Modern Japanese Nobility. – Berkley; Los Angeles; London: Univ. of California press, 1995. – P. 12.
31. Туйчиев.Б. Политическая культура и демократизация общества. –Т.: НУУ, 2009. – 220 с.
32. Туленов.Ж. “Қадриятлар фалсафаси”. Тошкент.: Ўзбекистон, 1998. – 335 б.

GLOSSARIY (IZOHLI SO‘ZLAR)

A

- Absolyut** (lotincha absolutus — “mutlaq”, “cheksiz”) — hech qanday cheklov, shart yoki nisbiylikka bog‘liq bo‘lmagan, mutlaq va o‘zgarmas mohiyatni bildiruvchi falsafiy tushuncha. Ontologiyada absolyut barcha mavjudotning asosida yotuvchi yagona mukammal boshlang‘ich tamoyil sifatida qaraladi. Gegel falsafasida absolyut – bu o‘z-o‘zini biluvchi Mutlaq Ruh; diniy-falsafiy talqinda esa absolyut ilohiy mavjudot sifatida tushuniladi.
- Abstraksiya** (lotincha abstractio — “ajratish”) — murakkab real hodisalardan muhim jihatlarni ajratib olish, ikkinchi darajali belgilarni chetga surish orqali umumiyashtirilgan tushunchalarni shakllantirish jarayonidir.
- Agnostitsizm** (yunoncha a — “inkor”, gnozis — “bilish”) — dunyoni to‘liq bilish mumkin emasligini ta’kidlovchi ta’limot.
- Aksioma** (yunoncha axioma — “aniq, isbot talab qilmaydigan fikr”) — isbot talab qilmaydigan, o‘z-o‘zidan ravshan va universal haqiqat sifatida qabul qilingan ilmiy yoki mantiqiy qoida.
- Aksiologiya** (yunoncha axios — “qadriyat”, logos — “ta’limot”) — qadriyatlar haqidagi falsafiy ta’limot.
- Akmeologiya** (yunoncha akme — “eng yuqori cho‘qqi”) — insonning kamolot bosqichlarini o‘rganuvchi

fan. U shaxsning mukammallik darajasiga yetish jarayonini, yetuklik davridagi psixologik va ijtimoiy omillarni, kasbiy mahorat shakllanishini tadqiq qiladi. Akmeologiya ta'lim, psixologiya, menejment, pedagogika bilan uzviy bog'liq bo'lib, insonning maksimal salohiyatini ro'yobga chiqarish strategiyalarini ishlab chiqadi.

Altruizm (lotincha alter — “boshqa”) — boshqalar manfaatini ko'zlab ish qilish tamoyili.

Analitika (yunoncha analytikos — “tahlil qiluvchi”) — hodisa va tushunchalarni qismlarga ajratib, ularning ichki tuzilishi va mantiqiy bog'lanishlarini o'rganishga asoslangan ilmiy-tadqiqot usulidir. Aristotelning “Analitika” asarlari mantiq fanining asosini tashkil etadi. Analitika murakkab jarayonni komponentlarga bo'lib o'rganishni, sabab-natija aloqalarini aniqlashni, tushunchalarning mantiqiy tahlilini o'z ichiga oladi.

Antik (lotincha antiquus — “qadimgi”) — qadimgi yunon va rim falsafasiga oid tushuncha.

Antinomiyalar (yunoncha anti — “qarshi”, nomos — “qonun”) — bir-biriga zid bo'lsa ham mantiqan muhim bo'lgan fikrlar.

B

Biosfera (yunoncha bios – “hayot”, sphaira – “shar, qatlam”) – Yer sayyorasining hayot mavjud bo'lgan hamda barcha tirik organizmlar tarqalgan maxsus geologik qatlami bo'lib, u

tirik mavjudotlar va ularni o‘rab turgan tabiiy muhitning yagona, o‘zaro bog‘langan tizimini ifodalaydi.

Borliq

Borliq bu butun mavjudotning o‘zagi bo‘lib, moddiy va ma‘naviy olamning, tabiat va jamiyatning, ong va ongdan tashqari hodisalarning umumiy majmuasini anglatadi. Falsafada borliq — vaqt va makonda mavjud bo‘lgan barcha narsalar, jarayonlar, holatlar, qonuniyatlar tizimi sifatida tushuniladi. U o‘z ichiga nafaqat hozirgi voqelikni, balki kelajakda yuz berishi mumkin bo‘lgan potentsial voqelikni ham qamrab oladi. Borliqning asosiy xususiyati — uning obyektivligi, ya’ni inson ongidan qat’i nazar mavjud bo‘lishidir.

Bilish nazariyasi

Bilish nazariyasi (gnoseologiya) — insonning olamni qanday bilishi, bilimning kelib chiqishi, tuzilishi, ishonchliligi, haqiqat mezonlari va bilim olish jarayonining qonuniyatlarini o‘rganadigan falsafa sohasidir. U sezgi, idrok, tafakkur, tushuncha, hukm, xulosa kabi darajalarni tahlil qiladi. Bilish nazariyasining asosiy muammosi — obyektiv borliqning inson ongida aks etish jarayonini va bu aks etishning haqiqatga mosligini tushuntirishdir. Shuningdek, inson bilimining chegaralari, subyekt va obyekt munosabati, haqiqatning mezonlari ham bilish nazariyasining markaziy mavzulari hisoblanadi.

Barqarorlik

Tizimning tashqi ta’sirlar, o‘zgarishlar yoki inqiroz holatlariga qaramay, o‘z ichki

tuzilmasi, funksiyalari va muvozanatini saqlab qolish qobiliyati. Bu tushuncha tabiatshunoslikda ham, iqtisodiyotda ham, sotsiologiya, ekologiya va davlat boshqaruvida ham muhim ahamiyatga ega. Barqarorlik – tizim o‘zini tiklay olish, moslashish, o‘zgarishlarni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lishini anglatadi.

**Budda
falsafasi**

Qadimgi Hindistonda paydo bo‘lgan asoslangan falsafiy-diniy ta’limot bo‘lib, borliqning mohiyati, azob-uqubatlarning kelib chiqishi, najot yo‘li va ruhiy mukammallik masalalarini o‘rganadi. U ruhiy poklanish, mulohaza, axloqiy tozalik va ma’naviy uyg‘onish orqali insonni nirvana – mutlaq osoyishtalik holatiga eltishni maqsad qiladi.

D

Demokratiya

(yunoncha demos – “xalq”, kratos – “hokimiyat, boshqaruv”) davlat boshqaruvi shakli bo‘lib, inson erkinligi, tengligi va huquqlarining ustuvorligini ta’minlaydigan siyosiy tizimdir.

Dalil

Fikrning to‘g‘riligini asoslovchi mantiqiy isbot.

Deduksiya

(lotincha deductio — “chiqarish”) — umumiy qonuniyat, prinsip yoki nazariy mulohazalardan kelib chiqib, ularni konkret, yakka holatlarga tatbiq etish orqali xulosa chiqarishga asoslangan mantiqiy usuldir.

Deontologiya

(yunoncha deon — “majburiyat”, logos — “ta’limot”) — axloqiy majburiyatlar haqidagi ta’limot.

Determinizm	(lotincha <i>determinare</i> — “belgilash”) — hodisalar qat’iy sabab-oqibatga bog‘liq degan falsafiy qarash.
Dialektika	Dialektika (yunoncha <i>dialektike</i> — “ suhbat olib borish, suhbatlashish san’ati, bahslashuv, bahslashish san’ati ”) olamning universal aloqalari va rivojlanish haqida talimot.
Dualizm	(lotincha <i>dual</i> — “ikki”) — borliq ikki asosdan iborat degan ta’limot (masalan: ruh va materiya).

E

Etika	(yunoncha <i>ethos</i> — “xulq-atvor”) insonlarning xatti-harakatlari, odob-axloqi va jamiyatdagi o‘zaro munosabatlari uchun qanday me’yor va qadriyatlar asos bo‘lishini o‘rganuvchi fan va falsafiy yo‘nalishdir.
Estetika	Estetika (yunoncha <i>aisthesis</i> – “sezish, idrok etish, hissiyot”) san’at, go‘zallik, badiiy tafakkur va insonning idrok etish qobiliyatini o‘rganadigan falsafa sohasi bo‘lib, u go‘zallikning mohiyati, san’atning jamiyatdagi o‘rni, badiiy qadriyatlar qanday shakllanishi va inson ruhiyatiga qanday ta’sir qilishini tahlil qiladi. Estetika san’at asarlarining mazmuni, shakli, uslubi, badiiy obrazlar tizimi, ijodkorning dunyoqarashi va tomoshabin idrokining psixologik mexanizmlarini ham o‘rganadi. Uning asosiy masalalari — go‘zallik va xunuklik, yuksaklik va tubanlik, fojiaaviylik va kulgililik, badiiy ijod va estetik did kabi tushunchalarni falsafiy jihatdan anglashdan

iborat. Estetika jamiyatning ma'naviy hayotini boyitadi, insonning go'zallikni ko'ra bilish salohiyatini rivojlantiradi va san'at orqali haqiqat, yaxshilik, ijodkorlikni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Epistemologiya (yunoncha epistēmē — “bilim”, logos — “ta’limot”) ilmiy bilishning mohiyati, manbalari, chegaralari va haqiqat mezonlarini o‘rganadigan falsafa sohasi bo‘lib, insonning olamni qanday bilishi, bilimning qanday shakllanishi va uning ishonchlilik darajasini tahlil qiladi.

Ekzistensializm (lotincha existentia — “mavjudlik”) — inson erkinligi, mas’uliyati va tanlovi haqida falsafiy oqim.

Empatiya (yunoncha empathia — “ichki sezish”) — boshqalarning hissiyotini tushunish qobiliyati.

Empirizm (yunoncha empeiria — “tajriba”) — bilimning asosi tajriba ekanligini ta’kidlovchi yo‘nalish.

F

Falsafa Falsafa (yunoncha phileo — “sevmok”, sophia — “donolik”) — tabiatning, jamiyatning va inson tafakkurining eng umumiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan.

Fenomen (yunoncha phainomenon — “ko‘rinadigan narsa”) — sezgi orqali idrok qilinadigan hodisa.

Fenomenologiya	(yunoncha phainomenon — “hodisa”, logos — “ta’limot”) — ongdagi tajribalar tahlili.
Formal mantiq	Formal mantiq (lotincha forma — “shakl”) — to‘g‘ri fikr yuritishning asosiy shakllari usullari va qonunlarini o‘rganuvchi mantiq yo‘nalishi.
Futurizm	(lotincha futurum — “kelajak”) — kelajakni markazga qo‘yuvchi badiiy-falsafiy oqim.
Falsafiy antropologiya	Falsafiy antropologiya (yunoncha anthropos — “inson”) — inson tabiati va mohiyatini o‘rganuvchi bo‘lim.

G

Gnoseologiya	(yunoncha “gnosis” – bilish, “logos” – ta’limot) — bilish haqidagi ta’limot. Insonning bilish jarayonini, uning imkoniyatlari, haqiqatning mohiyatini o‘rganadigan falsafiy ta’limotdir.
Gedonizm	(yunoncha hedone – “lazzat”) – hayotning asosiy maqsadi lazzatlanish deb biladigan axloqiy-falsafiy ta’limot.
Gumanizm	(lat. humanus – “insoniy”) – inson shaxsining qadr-qimmatini oliy qadriyat deb biluvchi falsafiy oqim.
Germenevtika	(yunoncha hermeneuein – “izohlash”, “tafsir qilish”) – matnlar, tajriba va ma’nolarni talqin qilish nazariyasi.

G‘

G‘oya

Inson tafakkuri yoki ijtimoiy ongda shakllanadigan va ma’lum bir voqelik, hodisa yoki masalani tushunish, sharhlash hamda baholashga xizmat qiluvchi ruhiy obraz.

H

Haqiqat

Haqiqat — bu inson tafakkuri tomonidan yaratilgan bilimning obyektiv voqelikka mos kelish darajasidir. Ya’ni, biror fikr, hukm yoki bilim haqiqiy bo‘lishi uchun u real borliqdagi holat, hodisa yoki munosabatni to‘g‘ri aks ettirishi shart. Haqiqat — bilish jarayonining asosiy maqsadi bo‘lib, insonning voqelikni qanday tushunishi, anglash usullari va bilimning ishonchlilik mezonlari bilan bevosita bog‘liq.

Hissiyot

Hissiyot — bu insonning tashqi voqelik yoki ichki kechinmalarga bo‘lgan shaxsiy subyektiv munosabati, ularning ongda tug‘dirgan emotsional holatidir. Hissiyotlar orqali inson atrof-muhitni nafaqat idrok qiladi, balki unga ruhiy-emotsional baho beradi. Shuningdek, hissiyot insonning psixik hayotidagi eng dinamik, murakkab va ichki tajribaga boy hodisadir. U nafaqat fiziologik jarayonlarga, balki shaxsning xarakteri, qadriyatlari, ehtiyojlari, hayotiy tajribasi bilan ham chambarchas bog‘liq.

I

Identitet	Identitet (lotincha identitas – “bir xil bo‘lish”) – shaxsning o‘zini boshqalardan farqlash xususiyati.
Ideologiya	(yunoncha idea – “g‘oya”, logos – “ta’limot”) – ijtimoiy guruh yoki shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlari va maqsadlarini tizimli tarzda ifodalovchi va ularni amalga oshirishga yo‘naltiruvchi g‘oyalar majmui.
Innovatsiya	(lotincha innovatio – “yangilik kiritish”) – yangi texnologiya, usul yoki fikrni joriy etish.
Instinkt	(lotincha instinctus – “chaqirilish, ichki ilhom”) – tug‘ma xatti-harakat va javob reaksiyasi.
Intellekt	(lotincha intellectus – “anglash”) – fikrlash, tushunish va mantiqiy yechim qabul qilish qobiliyati.
Integratsiya	(lotincha integrare – “butun qilish”) – turli tizimlarni bir butun holatga keltirish jarayoni.
Intensiv	(lotincha intensivus – “kuchli, kuchaytirilgan”, intendere – “qaratmoq, kuchini yo‘naltirmoq”) jarayon yoki faoliyatning kuchaytirilgan, yuqori darajada amalga oshiriladigan xususiyati.

J

Jamiyat	(lotincha: socium — “umumiy”, arabcha: jama’a — “birlashuv”) — kishilarning tarixan qaror topgan hamkorlik faoliyatlari majmui

hisoblanadi. U insonlarning birgalikda yashash jarayonida vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar, institutlar va qadriyatlar tizimidan iboratdir. Jamiyat shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uchun zarur muhit bo‘lib, moddiy ishlab chiqarish, ma’naviy, siyosiy va ijtimoiy sohalarni o‘z ichiga oladi. Shu boisdan ham u doimiy rivojlanishda bo‘lgan murakkab ijtimoiy tizim sifatida qaraladi.

Jadid (arabcha jadid – “yangi”) – yangilikni targ‘ib qiluvchi harakat yoki oqim.

K

Kapital (lotincha capitalis – “bosh, asos”) – mol-mulk yoki iqtisodiy resurs.

Konsensus (lotincha consensus – “kelishuv”) – umumiy rozilik yoki kelishilgan qaror.

Kontseptsiya (lotincha conceptio – “tushuncha”) – nazariy yoki konseptual g‘oya.

L

Logika Logika (yunoncha logos – “so‘z, fikr, qonuniyat, ta’limot”) – to‘g‘ri fikrlash qonuniyatlari, shakllari va usullarini o‘rganadi. Inson tafakkurini izchil, asosli va xatosiz fikrlashga yo‘naltiradi.

Legizm Qadimgi Xitoyda rivojlangan siyosiy-falsafiy maktab bo‘lib, unda jamiyatni boshqarishda qonun va tartibni eng ustuvor vosita sifatida qabul qilinadi.

Liberalizm (lotincha liberalis – “erkin”) – shaxsiy erkinlik va huquqni qadrlash siyosiy yo‘nalishi.

M

Madaniyat Madaniyat tushunchasi insoniyat tafakkurida qadimdan mavjud bo‘lib, u jamiyatning ma’naviy-ijtimoiy hayoti, qadriyatlari va turmush tarzini ifodalovchi murakkab fenomen hisoblanadi. “Madaniyat” so‘zining o‘zi lotincha “cultura” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, dastlab “yerga ishlov berish”, “ekin ekish” ma’nolarida ishlatilgan. Keyinchalik bu tushuncha asta-sekin keng ma’noga ega bo‘lib, “insonning o‘zini, bilimini, jamiyatni, tafakkurni va ma’naviyatni shakllantirish jarayoni”ni ifodalashga o‘tgan. Islom sivilizatsiyasi ta’sirida arab tilida shakllangan “madina” (“shahar”) so‘zidan kelib chiqqan “madaniyat” atamasi esa “shaharlik hayoti”, “ma’naviyat”, “odob-axloq”, “ilm-ma’rifat” kabi tushunchalar bilan uyg‘unlashgan.

Materializm (lotincha mater – “modda”) – moddiy dunyoni asosiy deb hisoblaydigan falsafiy yo‘nalish.

Metod (yunoncha methodos – “yo‘l, usul”) – ma’lum maqsadga erishish usuli.

Monizim (yunoncha monos – “yakka”) monizmga ko‘ra, dunyo turli-tuman ko‘rinishda namoyon bo‘lsa ham, uning tagida bir butunlik, bir yagona asos mavjud. Shu asosga tayanib, barcha hodisalar tushuntiriladi.

N

Nazariya	(yunoncha theoria – “ko‘rib chiqish”) – ilmiy tushuntirish va izoh tizimi.
Norma	(lotincha norma – “qoidalar”) – odat yoki qonuniy talab.
Nominalizm	(lotincha nomen – “ism, atama”) falsafiy yo‘nalish bo‘lib, unda umumiy tushunchalar va kategoriya nomlari haqiqiy mavjudlikka ega emas, balki ular faqat inson ongida yaratilgan belgilar, atamalar sifatida qaraladi.

O

Ontologiya	(yunonchaontos – “borliq”, logos – “ta’limot”) borliq haqidagi ta’limot. Borliqning mohiyati, tuzilishi, asosiy shakllari, borliqning turlari va ularning o‘zaro munosabatlarini o‘rganadi.
Optimizm	(lotincha optimus – “eng yaxshi”) – ijobiy natija yoki kelajakka ishonch hissi.

P

Paradigma	(yunoncha paradeigma – “namuna”) – ilmiy va nazariy faoliyatni yo‘naltiruvchi asosiy tushunchalar va qarashlar tizimi.
Persepsiya	(lotincha percipere – “qabul qilmoq”) – hissiy ma’lumotni idrok etish jarayoni.
Politika	(yunoncha politikos – “shahar ishi bilan bog‘liq”) – davlat va jamiyatni boshqarish faoliyati.

Problema (yunoncha problema – “qiyinchilik”) – yechimini topish talab qiladigan vaziyat.

Progress (lotincha progressus – “oldinga siljish”) – rivojlanish va yaxshilanish jarayoni.

Plyuralizm (lotincha plural – “ko‘p”, “ko‘pchilik”) falsafiy yo‘nalish bo‘lib, borliqning asosiy mohiyati bir emas, balki bir nechta tamoyil, substansiya yoki kuchlar yig‘indisi ekanini ta’kidlaydi.

Q

Qonun Qonun olamdagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy va takrorlanib turuvchi bog‘lanishlari, o‘zaro aloqalari va munosabatlarining namoyon bo‘lishidir.

Qadriyat Inson va jamiyat uchun muhim bo‘lgan, baholanish va qadrlanish mezonlarini ifodalovchi kategoriya.

R

Rasionalizm (lotincha ratio – “aql”) – aql va mantiqiy fikrni asosiy vosita deb biluvchi falsafiy yo‘nalish.

Revolyutsiya (lotincha revolutio – “aylanish”) – ijtimoiy yoki siyosiy tizimdagi keskin o‘zgarish.

S

Substantsiya (lotincha substantia – “asos, mohiyat”, sub – “ostida”, stare – “turmoq, mavjud bo‘lmoq”) boshqa narsalarga bog‘liq bo‘lmagan, borliqning asosiy va mustaqil mohiyati.

Strategiya	(yunoncha strategia – “harbiy boshqaruv”) – maqsadga erishish yo‘lini rejalashtirish.
Sistema	(yunoncha systema – “tizim, tuzilma”) – bir-biri bilan bog‘langan elementlar majmui.
Sivilizasiya	“Sivilizatsiya” tushunchasi insoniyat tarixiy taraqqiyotining eng muhim nazariy kategoriyalaridan biri bo‘lib, u jamiyatning ma’lum bir rivojlanish bosqichini, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma’naviy hayotning yuksak darajasini anglatadi. Ushbu atama lotincha “civilis” – “fuqaroviy”, “shaharlik” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, dastlab odamlarning yovvoyilik va barbarlik holatidan farqli tarzda shahar hayotiga, tartibli va huquqiy munosabatlarga o‘tishini ifodalagan.

T

Tushuncha	Tajriba ma’lumotlarini umumlashtirish natijasidir. Belgilar tizimiga asoslanib predmetni umumlashtiruvchi va ajratib ko‘rsatuvchi tafakkur shakliga aytiladi.
Texnologiya	(yunoncha techne – “san’at, hunar”, logos – “ta’limot”) – ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish usullari.
Transformatsiya	(lotincha transformare – “o‘zgartirish”) – shakl, tizim yoki holatni o‘zgartirish jarayoni.
Tolerantlik	(lotincha tolerare – “bardosh berish”) – boshqalarning qarashlari va odatlariga hurmat ko‘rsatish.

U

Universitet (lotincha universitas – “butunlik, jamiyat”) – oliy ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasasi.

Ulug‘vorlik Insonning ruhiy, axloqiy va estetik fazilatlari orqali namoyon bo‘ladigan, yuqori ma’naviy va intellektual darajaga yetganlik holati. Falsafiy nuqtai nazardan, ulug‘vorlik insonning shaxsiy va ijtimoiy hayotdagi yuksak ideal va qadriyatlarni anglash, ularga intilish va amalda namoyon etishidir.

V

Vatanparvarlik Insonning o‘z vataniga nisbatan chuqur muhabbat, sadoqat va fidoyilik hissi bo‘lib, u jamiyat, tarix, madaniyat va milliy qadriyatlarni himoya qilish, rivojlantirish va ularga xizmat qilish istagi bilan namoyon bo‘ladi.

Veda (sanskritcha veda – “bilim”, “ma’lumot”, “o‘rganilgan narsa”) — qadimgi Hindiston falsafasida diniy, falsafiy va ma’naviy bilimlarni ifodalovchi muqaddas matnlar to‘plami.

Verifikatsiya (lotincha verificatio – “tekshirish”, “tasdiqlash”) — ma’lumot, hujjat, jarayon yoki natijaning haqiqiyligini, to‘g‘riligini va ishonchliligini aniqlash jarayonidir. Verifikatsiya biror fenomen, fakt yoki tizimning belgilangan standartlar, qoidalar yoki metodlar asosida tekshirilishi va tasdiqlanishi jarayoni. Falsafiy nuqtai nazardan, verifikatsiya

bilim va haqiqatni aniqlash, noto‘g‘ri yoki yolg‘on ma‘lumotlarni ajratish vositasi sifatida qaraladi.

X

Xulosa Aqliy (mantiqiy) bilishning eng yuqori bosqichi bo‘lib, u tushunchalar va hukmlar asosida yangi bilim yoki natija chiqarish jarayonidir. Xulosa chiqarish orqali inson yangi qonuniyatlarni kashf etadi, hodisalar o‘rtasidagi ilgari bilinmagan munosabatlarni aniqlaydi va nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Xavfsizlik Xavfsizlik inson va jamiyatning hayotiy faoliyati, erkinligi va farovonligini ta‘minlashga yo‘naltirilgan holatlarni o‘zida mujassam etadi. U nafaqat jismoniy, balki ma‘naviy, ijtimoiy va siyosiy barqarorlikni ham ta‘minlaydi.

Y

Yaxlitlik Tizimning barcha qismlari bir-birini to‘ldiruvchi va uyg‘un ishlashini ta‘minlovchi holatdir

Yoga maktabi (sanskritcha yoga – “bog‘lash, birlashtirish”) — bu inson ruhiy, jismoniy va ma‘naviy mukammallikka erishish uchun shakllangan falsafiy va amaliy yo‘nalish.

Z

Ziddiyat Ziddiyat (arabcha zidd – “qarama-qarshilik”) – ikki qarash yoki holatning mos kelmasligi.

Zamon Voqealar, hodisalar va jarayonlarning ketma-ketligi va davomiyligidir.

SH

Sharh (arabcha sharḥ – “tushuntirish, izoh”) — biror matn, asar, hodisa yoki tushunchaning mazmunini aniqlashtirish, talqin qilish va baholash jarayoni.

Shakl Mazmunning mavjudlik usuli bo‘lib, narsa va hodisalarning ichki hamda tashqi tuzilishini ifodalaydi.

MUNDARIJA

MUQADDIMA	3
1 – MODUL. FALSAFA	
1-MAVZU. FALSAFANING MOHIYATI VA JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI ROLI.....	5
2-MAVZU. SHARQ FALSAFASINING MOHIYATI VA IJTIMOY TARAQQIYOTDAGI ROLI.....	26
3-MAVZU. G‘ARB FALSAFASINING USTUVOR YO‘NALISHLARI VA ULARNING FAN TARAQQIYOTIGA TA’SIRI.....	59
4-MAVZU. BORLIQ FALSAFASI (ONTOLOGIYA)	84
5-MAVZU. RIVOJLANISH FALSAFASI.....	104
6-MAVZU. BILISH FALSAFASI (GNOSEOLOGIYA)	121
7-MAVZU. MANTIQ.....	141
8-MAVZU. JAMIYAT FALSAFASI.....	167
9-MAVZU. TARIX FALSAFASI, SIVILIZATSIYA VA MADANIYAT.....	185
10-MAVZU. INSON FALSAFASI (FALSAFIY ANTROPOLOGIYA).....	212
11-MAVZU. QADRIYATLAR FALSAFASI (AKSIOLOGIYA)	227
12-MAVZU. ETIKA.....	250
13-MAVZU. ESTETIKA.....	277
2-MODUL. GLOBAL JARAYONLAR DIALEKTIKASI	
14-MAVZU. GLOBAL JARAYONLAR VA BARQAROR TARAQQIYOT FALSAFASI.....	304
15-MAVZU. KORRUPSIYANING MOHIYATI, OQIBATLARI VA UNGA QARSHI KURASH MEKANIZMLARI.....	325
XULOSA	351
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	352
GLOSSARIY (IZOHLI SO‘ZLAR)	356

FALSAFA

/O‘QUV QO‘LLANMA/

Bosishga ruxsat etildi: 17.12.2025-yil
Bichimi 60x84^{1/16}. «Times New Roman»
garniturada raqamli bosma usulda chop etildi.
Shartli bosma tabog’i 23.2. Adadi 100. Buyurtma № 174-12
Guvohnoma reyestr № 219951
“PUBLISHING HIGH FUTURE” OK nashriyotida chop etildi.
Toshkent sh., Uchtepa tumani, Ali Qushchi ko‘chasi, 2A-uy.